

**ETHNOANTROPOLOŠKI
ПРОБЛЕМИ**

**ISSUES IN ETHNOLOGY AND
ANTHROPOLOGY**

**PROBLEMES D'ETHNOLOGIE ET
D'ANTHROPOLOGIE**

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЕТНОЛОГИЈУ И АНТРОПОЛОГИЈУ
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ – ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

University of Belgrade – Faculty of Philosophy
Journal of the Department of Ethnology and
Anthropology

ISSUES IN ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

**Vol. 14 Is. 3 (n. s.)
2019**

ISSN 0353–1589 (Printed edition)

ISSN 2334–8801 (Online edition)

Accepted for publication by Editorial Board of IEA
on October 2, 2019

Address:

Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18–20
11 000 Beograd
011/3206–277

eap@f.bg.ac.rs
info@eap-iea.org

www.eap-iea.org
www.anthroserbia.org

University of Belgrade – Faculty of Philosophy
Journal of the Department of Ethnology and Anthropology
Dosije studio, Belgrade

ISSUES IN ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

Editor in Chief

Prof. Dragana Antonijević PhD
University of Belgrade, Faculty of Philosophy,
Department of Ethnology and Anthropology

Deputy Editor in Chief

Prof. Ivan Kovačević PhD
University of Belgrade, Faculty of Philosophy,
Department of Ethnology and Anthropology

Secretary

Mladen Stajić PhD

Editorial Board:

Prof. Marijana Belaj PhD, University of Zagreb, Faculty of Philosophy, Croatia; **Prof. Michal Buchowski PhD**, University Adam Mickiewicz, Poznan, Poland; **Prof. Luís Roberto Cardoso de Oliveira PhD**, Universidade de Brasília, Brasil; **Prof. Ljubodrag Dimić PhD**, University of Belgrade, Faculty of Philosophy; **Prof. Virginia R. Dominguez PhD**, University of Illinois at Urbana-Champaign, USA; **Prof. Thomas Hylland Eriksen PhD**, University of Oslo, Norway; **Prof. Gordana Gorunović PhD**, University of Belgrade, Faculty of Philosophy; **Prof. Robert Hayden PhD**, University of Pittsburg, USA; **Vlado Kotnik PhD**, University of Primorska, Faculty of Humanities, Slovenia; **Prof. Senka Kovač PhD**, University of Belgrade, Faculty of Philosophy; **Prof. Slobodan Naumović PhD**, University of Belgrade, Faculty of Philosophy; **Mladena Prelić PhD**, Institute of Ethnography SASA, Belgrade; **Prof. Ljupčo Risteski PhD**, Institute of Ethnology and Anthropology, University Sts. Cyril and Methodius, FRY Macedonia; **Prof. Klaus Roth PhD**, University of Munich, Institute for German and Comparative Ethnology, Germany.

Chair of the Advisory Board

Prof. Aleksandar Palavestra PhD, University of Belgrade
– Faculty of Philosophy, Department of Archaeology

Advisory Board:

Prof. Milena Dragičević-Šešić PhD, University of Belgrade, Faculty of Dramatic Arts; **Prof. Dejan Dimitrijević PhD**, University of Nice-Sophia Antipolis, France; **Miroslava Lukić-Krstanović PhD**, Institute of Ethnography SASA, Belgrade; **Prof. Miodrag Jovanović PhD**, University of Belgrade, Faculty of Law; **Prof. Ioannis Manos PhD**, University of Western Macedonia, Department of Balkan Studies, Greece; **Prof. Mateja Sedmak PhD**, University of Primorska – Scientific and Research Centre Koper, Slovenia.

Translation to English: Prof. Staša Babić PhD

Translation to French: Asst. Prof. Milica Mirić PhD

The Journal *Issues in Ethnology and Anthropology* is indexed in:

WOS: ESCI – Web of Science Core Collection –
Emerging Sources Citation Index

ERIH PLUS – European Reference Index for the Humanities

DOAJ – Directory of Open Access Journals

EBSCO – Central and East European Academic Source

WorldCat OCLC - Online Computer Library Center

CEEOL - Central and Eastern European Online Library

Technical support: Dosije studio

Proof reading: Vladimir V. Mihajlović PhD

Logo: Studio Kdodesign

Journal is published four times a year

Journal is co-funded by Ministry of Education and Science

Journal is freely distributed to institutions of science and culture,
public libraries, and researches in Serbia and abroad.

Journal is free to download from the Web sites

www.eap-iea.org

www.anthroserbia.org

Editorial Policies available at

<http://www.eap-iea.org/index.php/eap/about/editorialPolicies#focusAndScope>

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Одељење за етнологију и антропологију

ЕТНОАНТРОПОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ

год. 14 св. 3 (н. с.)
2019

ISSN 0353-1589 (Штампано издање)
ISSN 2334-8801 (Онлајн издање)

Примљено за објављивање на Издавачком савету
02. 10. 2019. године

Адреса редакције:

Филозофски факултет, Чика Љубина 18-20
11 000 Београд
011/3206-277

eap@f.bg.ac.rs
info@eap-iea.org

www.eap-iea.org
www.anthroserbia.org

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Одељење за етнологију и антропологију

Досије студио, Београд

ЕТНОАНТРОПОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ

Главни и одговорни уредник
проф. др Драгана Антонијевић

Филозофски факултет Универзитета у Београду,
Одељење за етнологију и антропологију

Заменик главног и одговорног уредника:
проф. др Иван Ковачевић

Филозофски факултет Универзитета у Београду,
Одељење за етнологију и антропологију

Секретар редакције:
Доц. др Младен Стајић

Редакција:

Проф. др Маријана Белај, Филозофски факултет, Свеучилиште у Загребу, Одсек за етнологију и културну антропологију, Хрватска; **Проф. др Михал Буховски**, Универзитет Адам Мицкијевич, Познан, Пољска; **Проф. др Гордана Горуновић**, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Одељење за етнологију и антропологију; **Проф. др Љубодраг Димић**, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Одељење за историју; **Проф. др Вирџинија Р. Домингез**, Универзитет у Илиноису, Урбана-Шампањ, Одељење за антропологију, САД; **Проф. др Томас Хиланд Ериксен**, Универзитет у Ослу, Одељење за социјалну антропологију, Норвешка; **Проф. др Луис Роберто Кардозо де Оливеира**, Универзитет у Бразилији, Одељење за антропологију, Бразил; **др Владо Котник**, Универзитет Приморска, Факултет хуманистичких студија, Одсек за медије, Копар, Словенија; **Проф. др Сенка Ковач**, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Одељење за етнологију и антропологију; **Проф. др Слободан Наумовић**, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Одељење за етнологију и антропологију; **др Младена Прелић**, Етнографски институт САНУ, Београд; **Проф. др Љупчо Ристески**, Универзитет св. Кирила и Методија, Скопље, Институт за етнологију и антропологију, Македонија; **Проф. др Клаус Рот**, Универзитет у Минхену, Институт за немачку и компаративну етнологију, Немачка; **Проф. др Роберт Хајден**, Универзитет у Питсбургу, Одељење за антропологију, САД.

Председник Издавачког савета:

проф. др Александар Палавестра, Филозофски факултет
Универзитета у Београду, Одељење за археологију

Издавачки савет:

Проф. др Милена Драгићевић-Шешић, Факултет драмских уметности
Универзитета у Београду; **проф. др Дејан Димитријевић**, Универзитет
у Ници – Софиа Антиполис, Француска; **проф. др Миодраг Јовановић**,
Правни факултет Универзитета у Београду; **др Мирослава Лукић-
Крстановић**, Етнографски институт САНУ, Београд; **проф. др Јоанис
Манос**, Универзитет Западне Македоније, Флорина, Одељење за Балканске
студије, Грчка; **проф. др Матеја Седмак**, Универзитет Приморја, Научно-
истраживачки центар, Копар, Словенија.

Превод на енглески: проф. др Сташа Бабић
Превод на француски: доц. др Милица Мирић

Часопис *Етноантрополошки проблеми* је индексиран у:

WOS: ESCI – Web of Science Core Collection –
Emerging Sources Citation Index

ERIH PLUS – European Reference Index for the Humanities

EBSCO – Central and East European Academic Source;

DOAJ – Directory of Open Access Journals;

WorldCat OCLC - Online Computer Library Center

CEEOL - Central and Eastern European Online Library

Компјутерска обрада: Досије студио
Лектура и коректура: др Владимир В. Михајловић

Лого: Studio Kdodesign

Тираж: 300 примерака

Часопис излази четири пута годишње

Часопис се суфинансира средствима Министарства образовања и науке

Часопис се непрофитно дистрибуира научним и другим библиотекама,
установама културе и научним истраживачима у земљи и иностранству

Часопис се бесплатно може преузети на

www.eap-ia.org

www.anthroserbia.org

Политика часописа доступна на

<http://www.eap-ia.org/index.php/eap/about/editorialPolicies#focusAndScope>

Садржај / Contents / Contenu

Тема броја: Археологија
Thematic Issue: Archaeology

Уредници теме броја / Guest Editors:

Моника Милосављевић

Александар Бандовић

751–767 Marko Porčić

**Arheološko iskopavanje iz epistemološke
perspektive**

Archaeological Excavation from Epistemological Perspective

Perspective épistémologique des fouilles archéologiques

769–787 Predrag Novaković

O epistemologiji u arheologiji: kritika teksta
Arheološko iskopavanje iz epistemološke perspektive
Marka Porčića

On Epistemology in Archaeology: Critique of the Text
“Archaeological Excavation from Epistemological
Perspective” by Marko Porčić

De l'épistémologie en archéologie: critique du texte
« Perspective épistémologique de l'archéologie »
de Marko Porčić

789–809 Tatjana Cvjetičanin

Teren i javna arheologija (ili Zašto je potrebno
preispitivati i naizgled jasne veze?)

Fieldwork and Public Archaeology (or: Why Even the
Seemingly Clear Connections Should Be Examined?)

Terrain et archéologie publique (ou Pourquoi faut-il
reconsidérer même des liens apparemment clairs?)

811–831 Staša Babić**Arheološka stratigrafija, ravna ontologija i tanka deskripcija.****Beleška o (inter)disciplinarnom dijalogu**

Archaeological Stratigraphy, Flat Ontology and Thin Description. A Note on (Inter)disciplinary Dialogue

Stratigraphie archéologique, ontologie plate et description mince. Note sur le dialogue (inter)disciplinaire

833–859 Monika Milosavljević**Evidencija o životinjama u srednjem veku unutar kulturno-istorijske paradigme**

Evidence on Animals in the Middle Ages in the Framework of Culture-Historical Paradigm

Évidence des animaux au Moyen Âge dans le cadre du paradigme historico-culturel

861–887 Aleksandar Bandović**Upotreba ljudskog rada kroz istoriju srpske arheologije: tri primera**

Usage of Human Labour in the History of Serbian Archaeology: Three Examples

Utilisation du travail humain à travers l'histoire de l'archéologie serbe: trois exemples

889–907 Marko A. Janković**Arheološka istraživanja Adama Oršića: terenska praksa kao izvor društvene moći i autoriteta**

Archaeological Excavations of Adam Oršić: Fieldwork as a Source of Power and Authority

Recherches archéologiques d'Adam Oršić: pratique sur le terrain comme source du pouvoir social et de l'autorité

909–936 Črtomir Lorber**Uvod u proučavanje Arheološkog društva
Jugoslavije (1949–1991)**

*Introduction into Research of the Archaeological Society of
Yugoslavia (1949–1991)*

*Introduction à l'étude de la Société archéologique
yougoslave (1949–1991)*

937–953 Vladimir V. Mihajlović**Autoritet i kako ga steći: Pausanija, Opis Helade i
arheološka iskopavanja u Olimpiji**

*Authority and How to Attain It: Pausanias, Description of
Greece and Archaeological Excavations at Olympia*

*Autorité et comment l'obtenir: Pausanias, Description de
la Grèce et les fouilles archéologiques d'Olympie*

955–967 Branislav Anđelković and Jonathan P. Elias**The Mummy Trappings in the National Museum
in Belgrade: A Reconstruction and Typological
Assessment**

*Delovi mumijske kartonaže iz Narodnog muzeja u
Beogradu: rekonstrukcija i tipološko određenje*

*Éléments du cartonnage de momie du Musée national de
Belgrade: reconstruction et typologie*

Научни чланци / Articles**971–997 Nataša Jovanović Ajzenhamer****Skidanje balasta religije sa religioznosti: Zimelov teorijski i epistemološki doprinos savremenoj religiološkoj misli***Removing the Ballast of Religion from the Religiosity – Simmel's Theoretical and Epistemological Contribution to Contemporary Religiology**Enlever le fardeau de la religion à la religiosité: apport théorique et épistémologique de Simmel à la pensée religiologique moderne***999–1025 Mladen Stajić i Ivana Gačanović****Crna ovca i bela vrana: pank među navijačima Partizana***Black Sheep and White Crow: Punk among Partizan Football Fans**Mouton noir et merle blanc: punk parmi les supporters de Partizan***Прикази / Reviews / Comptes rendus****1027–1032 Vladimir D. Mihajlović***Znanje o arheološkom znanju – Staša Babić. 2018. Metaarheologija. Ogled o uslovima znanja o prošlosti. Beograd: Clio, 188 strana, ISBN 978–86–7102–596–6***1033–1034 Jovan D. Mitrović***Marko A. Janković, 2018. Arheološke putanje i stranputice Adama Oršića. Narodni muzej Niš, Filozofski fakultet Beograd, 157 str. ISBN 978–86–83019–56–4***1035–1036 Zorica Kuzmanović***Mihajlović, Vladimir V. 2018. Na granicama Balkana. L. F. Marsilji i rimska baština (1683–1701). Beograd: Balkanološki institut SANU, ISBN 978–86–7179–102–1*

1037–1039 Radmila Balaban

Graeber, David. 2016. *Prema antropološkoj teoriji vrijednosti: lažna kovanica naših snova*. Zagreb: Jesenski i Turk, 359 strana, ISBN 9789532227130

Hronika / Currents / Actualité**1041–1043 24th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists 2018, Barcelona, Spain / 24. godišnji skup Evropske asocijacije arheologa 2018, Barselona, Španija**
*Milena Gošić***1044–1047 Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World 4, Petnica Science Centre, September 20th–23rd 2018**
*Andrew Gardner***1048 1st Medieval Europe Research Community (MERC) Postgraduate and Early Career conference 26–28. april 2019. godine, Pula, Hrvatska**
*Monika Milosavljević***1049–1050 Deklaracija Evropske asocijacije arheologa 2019: Arheologija i budućnost demokratije**
Staša Babić

Тема броја:
Археологија

Thematic Issue:
Archaeology

Уредници теме броја /
Guest Editors:
Моника Милосављевић
Александар Бандовић

Marko Porčić*Odeljenje za arheologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

mporcic@f.bg.ac.rs

Arheološko iskopavanje iz epistemološke perspektive*

Apstrakt: Arheološko iskopavanje, kao osnovna forma terenskog rada u arheologiji, često se u okviru discipline, naročito u srpskoj arheološkoj zajednici, percipira kao fokus arheološkog metoda. Cilj ovog rada je sagledavanje šire slike, odnosno predstavljanje uloge iskopavanja u širem saznavnom kontekstu: 1. Kako izgleda epistemološka struktura arheološkog istraživanja i gde se u toj strukturi nalazi iskopavanje? 2. Da li arheološko iskopavanje ima neke specifičnosti u odnosu na strukturu drugih nauka, kako prirodnih tako i društvenih? Retko kada se iskopavanje sprovodi kao istraživačka faza konkretnog istraživanja, što razlikuje arheologiju od većine drugih nauka, gde faza sakupljanja podataka vremenski sledi postavljanju istraživačkih pitanja i hipoteza. U ovome se ogleda specifična epistemološka pozicija arheološkog iskopavanja, koja je posledica toga da arheološko iskopavanje nije uvek povezano sa akademskim istraživanjima, već se često sprovodi u odsustvu konkretnog istraživačkog projekta. Najveći broj arheoloških istraživanja vrši se na materijalu koji je već iskopan, dok destruktivna priroda iskopavanja dovodi u pitanje ponovljivost u određenim važnim aspektima istraživačkog procesa, što sve zajedno ima značajne epistemološke implikacije koje će biti razmotrene u ovom radu. Osnovni epistemološki problem leži u usklađivanju hipoteza, istraživačkih pitanja i metoda analize sa podacima koji se mogu generisati na osnovu materijala, a koji je iskopan nezavisno od hipoteza, pitanja i dostupnih metoda i tehnika.

Ključne reči: teren, iskopavanje, epistemologija, arheološki metod, arheološki zapis

---

* Rad je nastao u okviru projekta *Arheološka kultura i identitet na Zapadnom Balkanu* (177008) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a predstavlja u celini objavljeno saopštenje sa skupa *Srpska arheologija između teorije i činjenica VII: Arheološki teren, autoritet i moć održanog* 29. i 30. marta 2019. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Zahvaljujem se dr Mladenu Nikoliću na korisnim komentarima. Takođe, zahvaljujem se anonimnom recenzentu na sugestijama. Odgovornost za sve preostale propuste i greške je isključivo moja.

Uvod

Arheološko iskopavanje, kao osnovna forma terenskog rada u arheologiji, često se opaža kao fokus arheološkog metoda. Međutim, ovo je vrlo uzak pogled na arheološku metodologiju jer zanemaruje opštu epistemološku sliku arheologije kao nauke. Ako nauku definišemo kao sistematsku delatnost koja ima za cilj saznavanje i objašnjavanje nekog aspekta stvarnosti, arheologiju možemo podvesti pod ovu definiciju, jer je arheologija sistematska delatnost koja za cilj ima rekonstrukciju i objašnjavanje ljudskog ponašanja, društva i kulture u prošlosti na osnovu materijalnih ostataka. Iz ovoga proističe da arheološki metod predstavlja legitimni predmet epistemološke analize tj. razmatranja načina kojim arheologija ispunjava svoj cilj kao nauka. Epistemologija ili opšta metodologija nauke prepoznaje jedan opšti princip koji važi za sve nauke kada je reč o strukturi naučnog istraživanja (Koen i Nejgel 1982; Popper 1973; Fajgelj 2010). Iako različite nauke imaju metodološke specifičnosti tj. postoje značajne razlike u metodi između nauka (npr. istoričari ne mogu da koriste eksperimentalni metod, baš kao što ni fizičari ne mogu da koriste anketni metod), ovaj opšti princip podrazumeva to da svaka nauka mora da počiva na sistematskom i objektivnom opisu stvarnosti, da tvrdnje koje čine teorijsko i empirijsko znanje moraju biti logički konzistentne, a da proces sticanja naučnog znanja počiva na suočavanju naših ideja o tome kakav svet jeste (teorije, modeli, zakoni, hipoteze) sa našim opservacijama sveta tj. sistematski i objektivno utvrđenim činjenicama o tome kakav svet jeste. U nauci to najčešće podrazumeva ciklus koji počinje formulisanjem iskaza koji objašnjavaju neki aspekt stvarnog sveta u formi hipoteza, modela ili teorija, ili, pak formulisanje istraživačkih pitanja, a zatim se primenom nekog metoda hipoteze proveravaju i daju se odgovori na istraživačka pitanja. Na osnovu dobijenih rezultata početne ideje se ili prihvataju, ili odbacuju, ili modifikuju ili se generišu nove, i gradi se pozitivno znanje. Gde se i kako u ovu opštu shemu uklapa arheološko iskopavanje?

Cilj ovog rada jeste upravo sagledavanje uloge iskopavanja u arheološkom naučnom istraživanju iz epistemološke perspektive. Konkretno, pokušaću da odgovorim na tri pitanja:

1. Kako izgleda epistemološka struktura arheološkog istraživanja i gde se u toj strukturi nalazi iskopavanje?
2. Da li arheološko iskopavanje ima neke specifičnosti u odnosu na epistemološku strukturu drugih nauka, kako prirodnih tako i društvenih?
3. Na koji način arheološka iskopavanja doprinose rastu znanja o prošlosti, tj. da li prosto uvećavanje broja podaka o arheološkom zapisu vodi automatski ka uvećanju našeg znanja?

Epistemološka struktura arheološkog istraživanja i arheološko iskopavanje

U prirodnim naukama najčešće se koristi eksperimentalni metod, dok je u društvenim naukama češći korelacioni metod. Pomenimo dva opštepoznata i čuvena primera eksperimentalnog metoda. Da bi proverio svoju teoriju o prirodi svetlosti, Njutm (Newton) je osmislio čuveni eksperiment sa prizmama. Edington je radi provere Ajnštajnovе (Einstein) opšte teorije relativnosti u maju 1919. godine u uslovima totalnog pomračenja Sunca demonstrirao efekat gravitacionog sočiva koji predviđa Ajnštajnova teorija. Ono što je u ovom kontekstu važno jeste da se kod ovakvih istraživanja sakupljanje podataka, bilo eksperimentom, bilo opisivanjem fenomena bez kontrole (korelaciono istraživanje), sprovodi tek nakon formulisanja istraživačkih hipoteza i pitanja, i jasno se izdvaja kao posebna faza u sekvenci istraživačkih koraka.

U arheologiji se hipoteze, modeli i teorije o ljudskom ponašanju, društvu i kulturi proveravaju putem podataka koji se generišu različitim vrstama merenja svojstava ili relacija između svojstava materijalne kulture iz arheološkog zapisa. Ako pogledamo doktorate u oblasti arheologije, kao jednu veoma zastupljenu i reprezentativnu klasu arheološkog naučnog istraživanja, najveći broj radova ovog tipa ima upravo gore opisanu strukturu, a podaci se najčešće generišu posmatranjem materijala koji je već iskopan. Ovo ne važi samo za doktorske disertacije, već za većinu problemski orijentisanih istraživanja (izuzimaju se izveštaji sa iskopavanja) u arheologiji. Ilustrujmo ovo nekim primerima arheoloških istraživanja. Na primer, teorija neolitske demografske tranzicije predviđa da će se fertilitet povećati u svakoj zajednici koja počne da živi zemljoradničkim načinom života (Bocquet-Appel 2011). Ukoliko znamo da relativna učestalost subadulta u skeletnim zbirkama odražava stopu fertiliteta (ako se više dece rađa iz godine u godinu, više ih i umire, pa se mlađe starosne kategorije brže „pune“ mrtvima od starijih), ova hipoteza bi se mogla testirati tako što bi se posmatralo da li dolazi do promene starosne strukture skeletnih zbirki po dolasku neolita u različitim geografskim oblastima, što je upravo i učinio Boke-Apel kada je pokazao da podaci podržavaju ovu teoriju (Bocquet-Appel 2002; Bocquet-Appel et al. 2006). Ali šta su ovde podaci? Podaci su starosne strukture skeletnih zbirki sa već iskopanih lokaliteta.

Bez iskopavanja ne bi postojao materijal koji se proučava, kao ni podaci o arheološkom kontekstu, ali se čini kao da iskopavanje pluta izvan uobičajenog istraživačkog algoritma koji podrazumeva da se prvo formulišu hipoteze i istraživačka pitanja, a zatim da se prikupe empirijski podaci za testiranje hipoteza i odgovaranje na istraživačka pitanja. Naravno, iskopavanje bi se vrlo lako i logično moglo uklopiti u gore opisanu strukturu istraživanja, ako bi se za svaku hipotezu ili svako istraživačko pitanje koje se postavi, predvidelo da se izlazi

na teren i da se vrše iskopavanja kao empirijski deo istraživanja. Međutim, ovo se retko kada dešava tj. veoma mali broj istraživanja u arheologiji podrazumeva arheološko iskopavanje kao fazu, a čak i kada je predviđeno, ono se sprovodi u malom obimu, obično kao dopuna već postojećem materijalu. Dakle, iako je arheološko iskopavanje nešto bez čega bi arheologija bila nemoguća, ono nije epistemološki ekvivalentno eksperimentu ili istraživanju u drugim prirodnim ili društvenim naukama, jer se primarni podaci za testiranje hipoteza i teorija ne sakupljaju na samom terenu. Osnovni epistemološki problem, dakle, leži u usklađivanju hipoteza, istraživačkih pitanja i metoda i tehnika analize s jedne strane, sa podacima koji se mogu generisati na osnovu materijala koji je iskopan nezavisno od hipoteza, pitanja i dostupnih metoda i tehnika analize. To je ono što stvara epistemološku specifičnost kada je reč o ulozi arheološkog iskopavanja u arheologiji.

Zašto onda arheolozi ne dizajniraju i ne sprovedu nova iskopavanja za svaki problemski orijentisan istraživački projekat kada bi to bilo metodološki ispravnije zbog kontrole nad uzorkovanjem tj. reprezentativnosti i mogućnosti generalizacije dobijenih rezultata?² Očigledno je da bi to bilo praktično neizvodljivo makar iz dva razloga. Terenska istraživanja su izuzetno skupa i izuzetno spora, tako da čak i kada bi postojala dovoljna finansijska sredstva, bile bi potrebne godine, a verovatno i decenije da bi se terenski deo završio. Takođe, iskopavanja se u arheologiji najčešće odvijaju nezavisno od akademskih istraživanja, npr. u sektoru zaštite gde građevinska delatnost diktira obim i intenzitet iskopavanja. To stvara pomenutu specifičnu situaciju da se podaci proizvode nezavisno i pre samih istraživačkih pitanja i hipoteza.

Da li za ovakvu situaciju postoje analogije u drugim naukama, prirodnim ili društvenim? Najbližu analogiju bismo pronašli u antropologiji, u domenu kros-kulturnih istraživanja. Kros-kulturna istraživanja podrazumevaju testiranje hipoteza o obrascima veza između antropoloških dimenzija posmatranih na velikom broju etnografski zabeleženih zajednica, tj. na osnovu etnografskih istraživanja koji su sprovedli različiti etnografi sa različitim ciljevima, metodima i teorijskim pozicijama (Ember and Ember 2009). Dakle, produkcija podataka tj. merenje relevantnih dimenzija dešava se naknadno i nezavisno u odnosu na nastanak pojedinačnih etnografskih studija koje služe kao građa za sistematizaciju informacija. Takođe, mogli bismo da pronađemo analogije i u prirodnim naukama, na primer u paleontologiji.

---

² Na primer, istraživač koga zanima demografska i društvena struktura neke populacije u prošlosti bi daleko bio sigurniji u svoje rezultate kada bi mogao da iskopa probabilistički definisan uzorak ili celu populaciju jedne nekropole, nego da svoju analizu zasniva samo na jednom delu iskopane nekropole gde su npr. sahranjeni samo bogati pripadnici zajednice, a koja je delimično istražena baš u tom arealu zato što je tu bio građen neki savremeni objekat pa je bilo potrebno uraditi zaštitna iskopavanja.

Mnogi arheolozi bi naveli još jedan razlog zašto, osim što nije moguće, nije čak ni poželjno previše iskopavati (npr. iskopati neki lokalitet u celosti). Ovaj razlog proističe iz činjenice da je arheološko iskopavanje neponovljiva delatnost jer uništava arheološki zapis. Argument je da ako bismo za svako novo istraživanje ponovo izlazili na teren i sve iskopali, ništa ne bi ostalo za buduće generacije. Tvrdnja da je arheološko istraživanje, kako se to često kaže „neponovljiv eksperiment“, veoma je važna sa stanovišta teme ovog rada. Prvo, arheološko iskopavanje nije eksperiment, jer nema sistematske kontrole i manipulacije faktorima, a nema ni zavisne promenljive koja se posmatra. Šta je arheološko iskopavanje? Arheološko iskopavanje je proces fizičkog uklanjanja određenih delova arheološkog zapisa i beleženje strukture i odnosa delova arheološkog zapisa koji neminovno sadrži i istraživačku interpretaciju (Lucas 2001). U suštini, radi se o geološkom tj. stratigrafskom opisu arheološkog zapisa sa svim teškoćama koje taj proces prodragneva (Harris 1989; Lucas 2001). Identifikacija i karakterizacija stratigrafskih jedinica, ustanovljavanje prostornih i hronoloških odnosa između njih, kao i odluka šta će biti sakupljano od arheološkog zapisa (na osnovu čega će biti moguće kasnije generisati podatke) predstavljaju primarne i jedinstvene podatke koji se proizvode tokom iskopavanja, a ne mogu se proizvesti naknadno. Dakle, ako posmatramo sa epistemološkog stanovišta, arheološko iskopavanje proizvodi kontekstualne podatke u najširem smislu reči. U tom smislu ono zaista predstavlja neponovljiv proces u smislu da je nemoguće zabeležiti karakteristike ili delove arheološkog zapisa naknadno.

Kakve su implikacije ove činjenice po arheološka istraživanja? Očekivana reakcija bila bi da metodi iskopavanja treba da budu takvi da se zabeleži što više podataka, jer se ne može znati šta može biti korisno istraživačima u budućnosti. Ovo je deo argumenta kojima se zastupa stav da nijedan arheološki lokalitet ne bi trebalo istražiti u celosti, jer čak i uz detaljno beleženje, moguće je da postoje podaci koji u datom vremenskom trenutku nisu podaci, jer ne postoji metod kojim bi se analizirali. Takođe, „totalno beleženje“ može se braniti sa stanovišta ponovljivosti istraživačkog postupka tj. da bi se omogućila ponovljivost. Međutim, iako se na prvi pogled ovakvo stanovište može činiti logičnim, iza njega se kriju određene principijelne i praktične poteškoće koje će biti razmotrene.

Obim beleženja

Kao što je već rečeno, iz činjenice da arheološko iskopavanje uništava određene podatke, za koje će u budućnosti možda biti razvijeni metodi koji će omogućiti da se na osnovu ovih podataka generiše novo znanje o ljudskoj prošlosti, mogao bi se izvući zaključak da treba beležiti što više podataka o arheološkom zapisu. Pretpostavka je da u idealnom slučaju tj. „ako je dokumentacija urađe-

na po važećim standardima samo nalazište se u celini seli u terenski dnevnik, foto-dnevnik i tehničku dokumentaciju“ (Tasić 2015, 10). Postavlja se pitanje da li povećavajući „rezoluciju“ iskopavanja, povećavamo i verovatnoću da će u budućnosti, kada unapreduju metodi, biti moguće saznati više na osnovu podataka koji su zabeleženi u vreme kada te tehnike nisu bile poznate? Da bismo na ovo pitanje odgovorili, iznesimo nekoliko prigodnih pretpostavki:

1. Arheološki zapis ima praktično beskonačno mnogo atributa koje je moguće beležiti (prostorna distribucija artefakata i ekofakata, hemijski sastav tla, biološki sastav tla, boja zemlje, magnetna svojstva sedimenta...);
2. Za svaki od pomenutih atributa potencijalno postoji najmanje jedna analitička tehnika (koja je otkrivena, koja će biti otkrivena ili koja nikad neće biti otkrivena) koja nam može pomoći da saznamo nešto novo o prošlosti i formiranju arheološkog zapisa;
3. Iz tačke 1. i 2. sledi da postoji nebrojeno analitičkih tehnika (najmanje jedna tehnika za jedan atribut u najprostijem slučaju, a može ih biti i više);
4. Analitičke tehnike se razvijaju nezavisno od beleženja atributa na terenu.

Ako je broj atributa arheološkog zapisa praktično beskonačan, iz toga sledi i da je broj potencijalnih analitičkih tehnika praktično beskonačan, tj. nemamo način da ograničimo broj potencijalnih tehnika na neki razuman broj pod ovim uslovima. Ako se tehnike razvijaju nezavisno od skupljenih podataka, verovatnoća da će zabeleženi podaci odgovarati novorazvijenim tehnikama biće zanemarljivo mala.

Međutim, pretpostavka da se tehnike razvijaju nezavisno od toga šta istraživači skupe na terenu bi se mogla dovesti u pitanje – neko bi mogao reći da će se tehnike razvijati u odnosu na skupljene podatke. Ovo je pre svega pitanje istorijske analize. Da li je C14 metod otkriven tako što su arheolozi rešili da pažljivo skupljaju ostatke ugljenisanog drveta i onda zatražili od fizičara da osmisle metod kojim bi se moglo na osnovu sakupljenog materijala utvrditi nešto o prošlosti? Da li je termoluminiscencija otkrivena tako što su arheolozi odlučili da mere zračenje na lokalitetima, a da je nakon toga toga osmišljen metod termoluminiscencije? Da li je beleženje orijentacije artefakata prethodilo ideji o tome da bi ova orijentacija mogla da odražava prisustvo ili odsustvo nekog tafonomskog agenta (npr. tekuće vode)? Da li je beleženje kiselosti zemljišta prethodilo znanju o tome da mokraća životinja i ljudi utiče na kiselost zemljišta? Odgovor na sva ova pitanja je odričan. Iz ovih primera se može videti da razvijanje nekog metoda ili tehnike nije bilo posledica beleženja informacija o nekom aspektu arheološkog zapisa, već je, suprotno tome, odluka da se određeni atribut arheološkog zapisa beleži uvek bio motivisan prethodnim znanjem o tome na koji način se na osnovu te informacije može saznati nešto o prošlosti, s obzirom na postojeći repertoar metoda i tehnika.

Takođe, broj pitanja koja možemo da „postavimo“ arheološkom zapisu je praktično beskonačan. Tako nabrajajući i smišljajući različita pitanja, recimo da u nekom trenutku dođemo do nekog pitanja na koje možemo da odgovorimo na osnovu atributa koji smo nasumično zabeležili. Međutim, kako biti siguran da će to pitanje na koje možemo da odgovorimo biti relevantno u kontekstu arheologije? Razmotrimo jedan misaoni eksperiment. Zamislimo da arheolog kaže da je njegov cilj da sazna svaki detalj o prošlosti na jednom lokalitetu i da ima neograničena sredstva i da može da zabeleži beskonačno atributa arheološkog zapisa. Skup događaja iz nekog perioda u prošlosti nosi određenu količinu informacije, ali ta informacija ne može ući u celini u arheološki zapis, već mora doći do nekih gubitaka (npr. zvučne informacije biće zauvek izgubljene i sl.). Uporedimo ovo sa snimanjem diktafonom. Na diktafonsku traku ćemo preneti sve zvučne informacije vezane za neki događaj (npr. intervju sa nekom osobom), dok će vizuelne biti izgubljene, ali će diktafonska traka i dalje imati beskonačan broj drugih atributa koji neće imati nikakve veze sa onim što smo snimali. Štaviše, i sam zvučni zapis će osim glasa osobe koju smo intervjuisali sadržati i pozadinske zvukove i šum koji nemaju nikakve veze sa intervjuom. Dakle, mi možemo diktafonsku traku da opišemo ogromnim brojem atributa, ali samo će nekoliko njih nositi zvučnu informaciju. Ako ne znamo unapred koji su to atributi, i ako zabeležimo pogrešne, koliko god se trudili, nećemo uspeti da razvijemo metod ili tehniku koji će nam omogućiti da dođemo do zvučnog zapisa sa trake.

Dakle, prosto uvećavanje količine podataka o arheološkom zapisu samo po sebi neće dovesti do napretka količine znanja o prošlosti. Stoga, detaljnost iskopavanja mora biti ograničena trenutnim mogućnostima da se sakupljeni podaci interpretiraju. Sve preko toga nije ekonomično, jer je iz navedenih razloga verovatnoća da se na taj način poveća količina znanja o prošlosti beznadežno mala.

(Ne)ponovljivost arheološkog iskopavanja

Arheološki zapis je redundantan, u smislu da različiti lokaliteti ili različiti delovi lokaliteta sadrže istu kulturnu informaciju. Na primer, neolitske kuće na jednom lokalitetu su međusobno slične ili čak identične po tehnikama gradnje, dimenzijama ili strukturi; rimski gradovi prate istu osnovnu strukturu; bronzanodopski tumuli imaju istu konstrukciju i sličan sadržaj. Iz ovoga sledi da tvrdnja da je arheološko iskopavanje neponovljiv proces, iako striktno gledano tačna, u epistemološkom smislu nije od ključnog značaja, jer je pravo pitanje da li se gubi relevantna informacija i u kojoj meri. Postojanje redundantnosti se može koristiti kao argument za dve naizgled suprotstavljene pozicije. S jedne strane, ova činjenica može da se koristi kao opravdavanje uzorkovanja – ako

postoji redundandnost u arheološkom zapisu onda nema potrebe da istražimo celokupnu populaciju (npr. da iskopamo sve kuće na jednom neolitskom lokalitetu ili sve neolitske lokalitete) već možemo da saznamo ono što nas zanima iz uzorka, pod uslovom da je taj uzorak reprezentativan. Ovo je na velikom broju lokaliteta izvodljivo ukoliko se pre iskopavanja sprovede geofizičko snimanje. Na osnovu plana lokaliteta (npr. snimanja magnetometrom) moguće je dobiti aproksimaciju situacionog plana arhitektonskih celina što omogućava planiranje iskopavanja, tj. veoma preciznu konstrukciju probabilističkog uzorka. Na primer, moguće je izabrati određeni broj kuća koje će biti iskopane i na osnovu kojih će biti odgovoreno na pitanja vezanim za demografiju, ekonomiju, društvenu strukturu itd. bez potrebe da se lokalitet iskopa u celosti.

S druge strane, ako postoji redundantnost u arheološkom zapisu, onda je sasvim opravdano terenski istražiti određeni broj lokaliteta u celosti, jer ako je ista informacija sadržana na većini lokaliteta, onda činjenica da su uništeni neki podaci koji u budućnosti mogu postati važni nije od presudnog značaja, jer će biti moguće tu informaciju izvući u budućnosti primenom novih metoda na neistraženim lokalitetima. Takođe, argument za obimno iskopavanje bi mogao biti i taj da se kroz proces beleženja svojstava nalazišta i skupljanja materijalne kulture tokom iskopavanja na neki način vrši zaštita spomenika kulture, jer se na taj način informacije koje se zabeleže zauvek čuvaju od nestajanja usled prirodnih procesa ili čovekovog delovanja (Tasić 2015, 10).

Neponovljivost procesa iskopavanja pre svega predstavlja problem sa stano-
višta objektivnosti kontekstualno-stratigrafskih podataka i interpretacija. Generalno govoreći, koncept objektivnosti u nauci podrazumeva intersubjektivnu proverljivost koja počiva na mogućnosti ponavljanja istraživačkog postupka i proveravanja da li se dobijaju isti rezultati. Ovde se treba vratiti na to koji podaci se zapravo proizvode tokom samog iskopavanja, a to su, pre svega, stratigrafski i kontekstualni podaci. Ponovljivost se u tom kontekstu može maksimizovati upotrebom digitalnih tehnologija kao što su fotografija, fotogrametrija i druge tehnike koje omogućavaju brzo i efikasno snimanje situacije na terenu tokom samog istraživanja. Na taj način je moguće vratiti se, odnosno aproksimirati povratak stvarnoj situaciji i proveriti nečiju interpretaciju – npr. uporediti fotografiju nekog profila ili situacije sa skicom ili crtežom.

Modeli rasta znanja o prošlosti

U kontekstu teme neponovljivosti arheološkog iskopavanja i potrebe da se dođe do informacija o prošlosti, vredno se zapitati o prirodi arheološkog znanja. Konkretno, možemo postaviti dva delimično povezana pitanja:

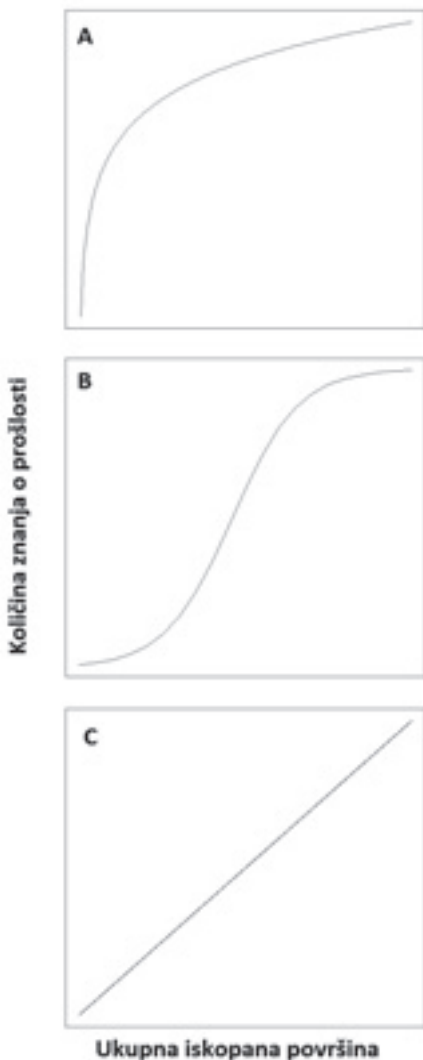
1. Da li je arheološko znanje konačno tj. da li je moguće zamisliti neki trenutak kada ćemo imati toliko znanja da možemo da kažemo da smo saznali sve što nas zanima o ljudskoj prošlosti. npr. da smo dali odgovor na svaki od nedavno definisanih dvadesetpet *Velikih izazova* na koja arheologija treba da da odgovor, kao što su razvoj društvene kompleksnosti, evolucija modernog ponašanja, nastanak i faktore društvene nejednakosti, interakcije ljudi i životne sredine itd. (Kintigh et al. 2014)?
2. Na koji način raste arheološko znanje?

Na prvo pitanje se može odgovoriti na dva načina. Teorijski, pošto postoji beskonačan broj aspekata prošlosti, ne može biti konačnog znanja o prošlosti. Praktično gledano, arheologiju i antropologiju kao nauku zanima ograničen broj aspekata, određeni skup velikih pitanja (Kintigh et al. 2014), koja mogu biti razrešena kada bude dostupno dovoljno podataka, ili pak, ne mogu biti razrešena uopšte bez obzira na količinu podataka. Iz ovoga sledi, da u praksi, relevantno arheološko znanje mora imati neku gornju granicu.

Na drugo pitanje neću ponuditi konačan odgovor, iako je možda na ovo pitanje moguće i empirijski odgovoriti, ali ću predstaviti tri modela rasta arheološkog znanja (moguće je osmisliti i druge modele, ove koristim kao pogodne za ilustraciju teza u ovom eseju) (Slika 1). Svaki od modela na Slici 1 prikazuje na koji način se količina arheološkog znanja menja u zavisnosti od intenziteta i količine istraživanja merenih u ukupnoj površini istraženih lokaliteta (na regionalnom ili globalnom nivou). Prema prvom modelu, tj. modelu A, arheološko znanje isprva raste naglo da bi onda počelo da usporava toliko da sa dodatnim povećanjem intenziteta istraživanja, priraštaj znanja postaje zanemarljiv i praktično se zaustavlja. U ovom scenariju naše znanje o prošlosti najviše raste nakon prvih istraživanja, a kasnije se sve sporije i sporije uvećava.

Prema modelu B, znanje o prošlosti prvo raste sporo, onda ubrzava i ulazi u fazu kvazi-eksponencijalnog rasta da bi posle određene istražene površine lokaliteta počelo sve više da usporava do stagnacije, kada dodatna arheološka istraživanja ne doprinose povećanju količine znanja ili doprinose neznatno. Ovaj model odgovara opštem modelu rasta znanja u nauci koji je predstavio Rostov (Rostow 1980, 170–172), a na koji se poziva Tejnter u svojoj knjizi (Tainter 1988). Prvi i drugi model zapravo predstavljaju zakon opadajućih dobitaka primenjen na rast arheološkog znanja.³

³ Zakon opadajućih dobitaka ili zakon marginalne produktivnosti potiče iz ekonomije i predviđa da se produktivnost nekog posla ne može povećavati u nedogled sa većim ulaganjem rada i vremena, jer će u jednom trenutku priraštaj dobitka sa novim ulaganjem rada i energija početi da opada (Mankiw 2011, 263–265). Na primer, ako na njivu stavimo đubrivo, možemo uvećati prinos nekoliko puta, ako dodamo duplo više đubriva, možda ćemo uvećati prinos još dva puta u odnosu na prethodnu količinu đubriva, ali ako dodamo 100 puta više đubriva, sasvim sigurno nećemo uvećati prinos 100 puta, jer će u nekom trenutku marginalna dobit (priraštaj prinosa po uloženoj jedinici đubriva) početi da opada.

Slika 1. Mogući modeli rasta arheološkog znanja o prošlosti. Na y osi prikazana je količina znanja o prošlosti, a na x osi ukupna iskopana površina kao mera intenziteta i obima arheoloških istraživanja

Treći model, odnosno model C, pretpostavlja kontinuirano i linearno (moguće je zamisliti i eksponencijalno) uvećanje znanja o prošlosti sa uvećanjem intenziteta istraživanja tj. ukupne količine iskopanih lokaliteta. Ovaj model nema gornju granicu znanja. Iz razloga navedenih ranije u tekstu, ovaj model je najmanje verovatan, upravo zato što podrazumeva da relevantno znanje o prošlosti može beskonačno da raste. U stvarnosti ovaj rast bi morao da stane makar zato što je arheološki zapis konačan pa bi u jednom trenutku bio u celosti istražen.

Moj utisak je da model B sa Slike 1 najbolje opisuje rast arheološkog znanja, a taj model podrazumeva postojanje gornje granice kao i osetno usporavanje priraštaja znanja posle određenog nivoa istraženosti. U knjizi o kolapsu kompleksnih društava Tejnter daje mnoge empirijske primere delovanja zakona opadajućih u različitim domenima ljudske delatnosti, između ostalog i u nauci i tehnologiji (Tainter 1988, 111–115). Ipak, Tejnter ne prihvata da postoji ograničen skup pitanja u disciplini, ali smatra da što se dalje odmiče sa istraživanjem, da raste težina problema i „cena“ njihovog rešavanja, u čemu on vidi osnovni razlog opadajuće marginalne produktivnosti nauka (Tainter 1988, 113–114).

Model B možemo tumačiti u slabijem i jačem značenju. U slabijem značenju, postoji gornja granica znanja do koje se može doći uz pomoć postojeće

metodologije tako da je u tom slučaju opravdano voditi se logikom da je, ako se ta granica dostigne, racionalno ne obavljati dalja iskopavanja (izuzev nuž-

nih zaštitnih), već sačekati razvoj novih metoda koji bi mogli da daju odgovore na pitanja koristeći podatke za koje nismo ni znali da ih treba skupljati (Tasić 2015, 11). U jačem značenju, koje je meni bliže, postoji apsolutna gornja granica koja je određena skupom pitanja koje nas zanimaju, a koja proizlaze iz antropološke teorije (videti Kintigh et al. 2014). U tom slučaju, možemo zamisliti trenutak kada smo odgovorili na sva pitanja koja nas zanimaju, što bi učinilo razvoj novih metoda za odgovaranje na neka druga pitanja, koja nas ne zanimaju, irelevantnim. Drugim rečima, nije sve što se može istražiti vredno istraživanja.

Razmotrimo jedan primer kojim se može ilustrovati mehanizam opadajućih dobitaka i konačnost znanja u odnosu na pitanja koja su važna. Više od pola veka se u arheologiji vodila debata o tome da li je neolitski način života u Evropu stigao i proširio se kao posledica demografske difuzije (odnosno migracije ljudi sa Bliskog istoka i kasnije njihovih potomaka) ili kulturne difuzije, tj. kao posledica širenja tehnologije zemljoradnje, domestikovanih biljaka i životinja među autohtonim lovcima-sakupljačima mezolitske Evrope (Pinhasi, Fort, and Ammerman 2005; Ammerman and Cavalli-Sforza 1984; Robb and Miracle 2007). Razvoj novih tehnika analize drevne DNK u poslednjih desetak godina omogućio je da se ovo pitanje razreši – osnovni mehanizam širenja neolita podrazumevao je demografski proces,⁴ jer se pokazalo da su ljudi koji su se bavili zemljoradnjom genetski značajno različiti od lovaca-sakupljača iz mezolitskog perioda, a da su slični neolitskim ljudima koji su živeli na području Anadolije i Egeje odakle se neolit širio dalje u Evropu (Mathieson et al. 2018; Hofmanová et al. 2016; Lazaridis et al. 2014; Haak et al. 2010; Haak et al. 2015). Nikakva nova tehnika, npr. još efikasnija i preciznija rekonstrukcija genoma ili još precizniji metod datovanja ne može značajno promeniti ovu sliku, već može samo da dodaje nove detalje na nju. Dakle, razrešenje dileme da li su neolitski ljudi u Evropi autohtonog ili bliskoistočnog biološkog porekla predstavlja ključni skok u priraštaju znanja u odnosu na gore pomenuto pitanje mehanizma širenja neolita u Evropi. Dalja istraživanja svakako doprinose popunjavanju ove slike detaljima (često važnim), ali se po količini stečenog znanja ne mogu meriti sa onim prvobitnim skokom u saznanju u odnosu na pitanje koje smo postavili, kada je van razumne sumnje zaključeno da je genetsko poreklo neolitskih ljudi u skladu sa modelom koji podrazumeva demografsku ekspanziju. Sa tog stanovišta, priraštaj znanja mora biti manji u daljim istraživanjima, bez obzira na razvoj analitičkih tehnika.

---

⁴ Ovo ne znači da kulturne difuzije nije bilo, naprotiv, poznati su primeri da su mezolitski-lovci sakupljači prihvatili neke ili sve elemente neolitskog načina života, ali je osnovni i dominantni mehanizam širenja neolita kroz Evropu demografska ekspanzija neolitskih populacija koje poreklo vode iz Anadolije i Egeje.

Sa druge strane, postojanje gornje granice relevantnog znanja (od koje smo danas veoma daleko) i opadajući dobici u priraštaju znanja svakako ne bi značili kraj arheologije kao discipline iz najmanje tri razloga:

1. Da bi se stečeno znanje održavalo, kako ono vezano za prošlost, tako i ono o arheološkoj teoriji i metodi, moraju postojati ljudi koji se aktivno bave arheologijom;
2. Stečeno znanje se može sagledavati i vrednovati na različite načine u nekom budućem vremenu;
3. Zaštitna arheološka iskopavanja se moraju sprovesti, jer ciljevi arheologije nisu isključivo naučni, već imaju i širi kontekst zaštite, čuvanja i vrednovanja kulturne baštine.

Zaključak

Arheološki teren predstavlja osnovni izvor materijala na osnovu koga se kasnije proizvode podaci u problemski orijentisanim istraživanjima, dok je vrsta podataka koje samo terensko istraživanje proizvodi ograničena na kontekstualno-stratigrafske informacije. S obzirom na to da se iskopavanja sprovode dinamikom koja ne odgovara dinamici arheoloških problemskih istraživanja, tj. sprovode se najčešće prethodeći istraživačkim pitanjima i hipotezama, nezavisno od akademskih pitanja, ona imaju specifičnu epistemološku poziciju. Problem koji proističe iz ove pozicije jeste kako uskladiti podatke koji će biti beleženi tokom iskopavanja sa istraživačkim pitanjima, hipotezama i dostupnim metodima. Neponovljivost arheološkog iskopavanja proizvodi snažnu potrebu za detaljnim i obimnim beleženjem informacija tokom samog procesa, ali obim ovog beleženja mora biti ograničen obimom postojećih metoda, kako bi bio racionalan. Odluke o tome da li iskopavanja treba sprovesti i kako moraju se donositi u kontekstu šire slike rasta arheološkog znanja, jer uvećavanje količine arheološkog materijala i opisa arheološkog zapisa ne vodi, samo po sebi, uvećavanju znanja o prošlosti.

Literatura

- Ammerman, Albert J. and Luigi Luca Cavalli-Sforza. 1984. *The Neolithic Transition and the Genetics of Populations in Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Bocquet-Appel, Jean-Pierre. 2002. „Paleoanthropological Traces of a Neolithic Demographic Transition“. *Current Anthropology* 43 (4): 637–650. <https://doi.org/10.1086/342429>
- Bocquet-Appel, Jean-Pierre. 2011. „The Agricultural Demographic Transition During and After the Agriculture Inventions“. *Current Anthropology* 52 (S4): S497–S510. <https://doi.org/10.1086/659243>

- Bocquet-Appel, Jean Pierre, Stephan Naji, George J. Armelagos, Kenneth C. Maes, Andrew T. Chamberlain, Vered Eshed, Mary Jackes, Morongwa N. Mosothwane, Amy Sullivan and Gary Warrick. 2006. „Testing the hypothesis of a worldwide Neolithic demographic transition: corroboration from American cemeteries“. *Current Anthropology* 47 (2): 341–365. <https://doi.org/10.1086/498948>
- Ember, Carol R. and Melvin Ember. 2009. *Cross-cultural Research Methods*. New York: Altamira.
- Fajgelj, Stanislav. 2010. *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Haak, Wolfgang, Oleg Balanovsky, Juan J Sanchez, Sergey Koshel, Valery Zaporozhchenko, Christina J Adler, Clio SI Der Sarkissian, Guido Brandt, Carolin Schwarz and Nicole Nicklisch. 2010. „Ancient DNA from European Early Neolithic farmers reveals their Near Eastern affinities.“ *PLoS Biol* 8 (11): e1000536. <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.1000536>
- Haak, Wolfgang, Iosif Lazaridis, Nick Patterson, Nadin Rohland, Swapan Mallick, Bastien Llamas, Guido Brandt, Susanne Nordenfelt, Eadaoin Harney, Kristin Stewardson, Qiaomei Fu, Alissa Mittnik, Eszter Bánffy, Christos Economou, Michael Francken, Susanne Friederich, Rafael Garrido Pena, Fredrik Hallgren, Valery Khartanovich, Aleksandr Khokhlov, Michael Kunst, Pavel Kuznetsov, Harald Meller, Oleg Mochalov, Vayacheslav Moiseyev, Nicole Nicklisch, Sandra L. Pichler, Roberto Risch, Manuel A. Rojo Guerra, Christina Roth, Anna Szécsényi-Nagy, Joachim Wahl, Matthias Meyer, Johannes Krause, Dorcas Brown, David Anthony, Alan Cooper, Kurt Werner Alt and David Reich. 2015. „Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe“. *Nature* 522: 207–211. <https://doi.org/10.1038/nature14317>
- Harris, Edward. 1989. *Principles of Archaeological Stratigraphy*. London: Academic Press.
- Hofmanová, Zuzana, Susanne Kreutzer, Garrett Hellenthal, Christian Sell, Yoan Diekmann, David Diez-del-Molino, Lucy van Dorp, Saioa López, Athanasios Kousathanas and Vivian Link. 2016. „Early farmers from across Europe directly descended from Neolithic Aegeans“. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 113 (25): 6886–6891. <https://doi.org/10.1073/pnas.1523951113>
- Kintigh, Keith W., Jeffrey H. Altschul, Mary C. Beaudry, Robert D. Drennan, Ann P. Kinzig, Timothy A. Kohler, W. Fredrick Limp, Herbert D. G. Maschner, William K. Michener and Timothy R. Pauketat. 2014. „Grand challenges for archaeology“. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 111 (3): 879–880. <https://doi.org/10.1073/pnas.1324000111>
- Koen, Moris i Ernest Neigel. 1982. *Uvod u logiku i naučni metod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lazaridis, Iosif, Nick Patterson, Alissa Mittnik, Gabriel Renaud, Swapan Mallick, Karola Kirsanow, Peter H. Sudmant, Joshua G. Schraiber, Sergi Castellano, Mark Lipson, Bonnie Berger, Christos Economou, Ruth Bollongino, Qiaomei Fu, Kirsten I. Bos, Susanne Nordenfelt, Heng Li, Cesare de Filippo, Kay Prüfer, Susanna Sawyer, Cosimo Posth, Wolfgang Haak, Fredrik Hallgren, Elin Fornander, Nadin

Rohland, Dominique Delsate, Michael Francken, Jean-Michel Guinet, Joachim Wahl, George Ayodo, Hamza A. Babiker, Graciela Bailliet, Elena Balanovska, Oleg Balanovsky, Ramiro Barrantes, Gabriel Bedoya, Haim Ben-Ami, Judit Bene, Fouad Berrada, Claudio M. Bravi, Francesca Brisighelli, George B. J. Busby, Francesco Cali, Mikhail Churnosov, David E. C. Cole, Daniel Corach, Larissa Damba, George van Driem, Stanislav Dryomov, Jean-Michel Dugoujon, Sardana A. Fedorova, Irene Gallego Romero, Marina Gubina, Michael Hammer, Brenna M. Henn, Tor Hervig, Ugur Hodoglugil, Aashish R. Jha, Sena Karachanak-Yankova, Rita Khusainova, Elza Khusnutdinova, Rick Kittles, Toomas Kivisild, William Klitz, Vaidutis Kučinskis, Alena Kushniarevich, Leila Laredj, Sergey Litvinov, Theologos Loukidis, Robert W. Mahley, Béla Melegh, Ene Metspalu, Julio Molina, Joanna Mountain, Klemetti Näkkäljärvi, Desislava Nesheva, Thomas Nyambo, Ludmila Osipova, Jüri Parik, Fedor Platonov, Olga Posukh, Valentino Romano, Francisco Rothhammer, Igor Rudan, Ruslan Ruizbakiev, Hovhannes Sahakyan, Antti Sajantila, Antonio Salas, Elena B. Starikovskaya, Ayele Tarekegn, Draga Toncheva, Shahlo Turdikulova, Ingrida Uktveryte, Olga Utevska, René Vasquez, Mercedes Villena, Mikhail Voevoda, Cheryl A. Winkler, Levon Yepiskoposyan, Pierre Zalloua, Tatijana Zemunik, Alan Cooper, Cristian Capelli, Mark G. Thomas, Andres Ruiz-Linares, Sarah A. Tishkoff, Lalji Singh, Kumarasamy Thangaraj, Richard Villems, David Comas, Rem Sukernik, Mait Metspalu, Matthias Meyer, Evan E. Eichler, Joachim Burger, Montgomery Slatkin, Svante Pääbo, Janet Kelso, David Reich and Johannes Krause. 2014. „Ancient human genomes suggest three ancestral populations for present-day Europeans“. *Nature* 513: 409–413. <https://doi.org/10.1038/nature13673>

Lucas, Gavin. 2001. *Critical Approaches to Fieldwork: Contemporary and Historical Archaeological Practice*. London: Routledge.

Mankiw, Gregory N. 2011. *Principles of Microeconomics*. Mason: Cengage Learning.

Mathieson, Iain, Songül Alpaslan-Roodenberg, Cosimo Posth, Anna Szécsényi-Nagy, Nadin Rohland, Swapan Mallick, Iñigo Olalde, Nasreen Broomandkoshbacht, Francesca Candilio, Olivia Cheronet, Daniel Fernandes, Matthew Ferry, Beatriz Gamarra, Gloria González Fortes, Wolfgang Haak, Eadaoin Harney, Eppie Jones, Denise Keating, Ben Krause-Kyora, Isil Kucukkalipci, Megan Michel, Alissa Mittnik, Kathrin Nägele, Mario Novak, Jonas Oppenheimer, Nick Patterson, Saskia Pfrenkle, Kendra Sirak, Kristin Stewardson, Stefania Vai, Stefan Alexandrov, Kurt W. Alt, Radian Andreescu, Dragana Antonović, Abigail Ash, Nadezhda Atanassova, Krum Bacvarov, Mende Balázs Gusztáv, Hervé Bocherens, Michael Bolus, Adina Boroneanț, Yavor Boyadzhiev, Alicja Budnik, Josip Burmaz, Stefan Chohadzhiev, Nicholas J. Conard, Richard Cottiaux, Maja Čuka, Christophe Cupillard, Dorothee G. Drucker, Nedko Elenski, Michael Francken, Borislava Galabova, Georgi Ganetsovski, Bernard Gély, Tamás Hajdu, Veneta Handzhyiska, Katerina Harvati, Thomas Higham, Stanislav Iliev, Ivor Janković, Ivor Karavanić, Douglas J. Kennett, Darko Komšo, Alexandra Kozak, Damian Labuda, Martina Lari, Catalin Lazar, Maleen Leppek, Krassimir Leshtakov, Domenico Lo Vetro, Dženi Los, Ivaylo Lozanov, Maria Malina, Fabio Martini, Kath McSweeney, Harald Meller, Marko Mendišić, Pavel Mireva, Vyacheslav Moiseyev, Vanya Petrova, T. Douglas Price, Angela Simalcsik,

- Luca Sineo, Mario Šlaus, Vladimir Slavchev, Petar Stanev, Andrej Starović, Tamás Szeniczey, Sahra Talamo, Maria Teschler-Nicola, Corinne Thevenet, Ivan Valchev, Frédérique Valentin, Sergey Vasilyev, Fanica Veljanovska, Svetlana Venelinova, Elizaveta Veselovskaya, Bence Viola, Cristian Virag, Joško Zaninović, Steve Zäuner, Philipp W. Stockhammer, Giulio Catalano, Raiko Krauß, David Caramelli, Gunita Zariņa, Bissierka Gaydarska, Malcolm Lillie, Alexey G. Nikitin, Inna Potekhina, Anastasia Papataniasiou, Dušan Borić, Clive Bonsall, Johannes Krause, Ron Pinhasi and David Reich. 2018. „The genomic history of southeastern Europe“. *Nature* 555: 197–203. <https://doi.org/10.1038/nature25778>
- Pinhasi, Ron, Joaquim Fort and Albert J Ammerman. 2005. „Tracing the origin and spread of agriculture in Europe“. *PLoS ONE* 3 (12): e2220–2228. <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.0030410>
- Poper, Karl. 1973. *Logika naučnog otkrića*. Beograd: Nolit.
- Robb, John and Preston Miracle. 2007. „Beyond ‘migration’ versus ‘acculturation’: new models for the spread of agriculture“. In *Going Over: The Mesolithic-Neolithic Transition in North-West Europe*, edited by Alasdair Whittle and Vicki Cummings, 99–15. Oxford: Oxford University Press.
- Rostow, Walt W. 1980. *Why the Poor Get Richer and the Rich Slow Down*. London: Macmillan Press.
- Tainter, Joseph A. 1988. *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tasić, Nenad N. 2015. *Metodologije i procedure na arheološkim istraživanjima u Vinči 1998–2015*. Beograd: Dosije.

Marko Porčić

Department of Archaeology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Archaeological Excavation from Epistemological Perspective

Archaeological excavation as the basic form of fieldwork in archaeology is frequently perceived, especially in the Serbian archaeological community, as the focus of the archaeological method. The syllabi of university courses in methodology of archaeological research are often primarily devoted to the methods and techniques of excavation. The aim of this paper is to present a wider picture, *i.e.* to present the role of excavation in archaeological method from the point of view of epistemology as the general methodology of scientific research. Two questions are essential in this process: 1. What is the epistemological structure of archaeological research and what is the place of excavation? 2. Does archaeological excavation have any specific traits compared to structurally equivalent epistemological positions of other sciences, natural as well as social? Although it may seem that the answer to the first question is straightforward – excavation

produces data for archaeological research – it is only partially true in reality, since the quantity and quality of data produced by excavation forms just a small part of the universe of data generated in archaeology in order to answer the research questions and to test hypotheses. Also, the majority of archaeological research is conducted on the already excavated material (and therefore independently of research questions and hypotheses of a later research project), and it is only rare that excavation is conducted as a research phase of a particular project, thus differing archaeology from the majority of other sciences, where the phase of gathering data (e.g. experiment or survey) follows the formulation of research objectives and hypotheses. This reflects the specific epistemological position of archaeological excavation, which is the consequence of the fact that archaeological excavation is not always linked to academic research, but is sometimes conducted in the absence of a definite research project (e.g. rescue excavations). At the same time, the destructive character of excavation raises the issue of replication of interpretation of stratigraphic relations and decisions on collecting and documenting the material. Archaeological excavation is the basic source of material on the grounds of which data are generated in the problem-oriented research, while the quantity of data generated by fieldwork excavation is limited to contextual-stratigraphic information. Non-replicability of archaeological excavation produces a strong need for detailed documentation during the process itself, but in order to be rational, the scope of this documentation is limited by the scope of existing methods. The paper presents possible models of growth of archaeological knowledge, favouring the model of declining benefits and relative finity of archaeological knowledge.

Keywords: fieldwork, excavations, epistemology, archaeological method, archaeological record

Perspective épistémologique des fouilles archéologiques

La discipline et surtout la communauté archéologique serbe perçoivent les fouilles archéologiques, en tant que forme fondamentale du travail sur le terrain en archéologie, comme le centre de la méthode archéologique. Les syllabus des cours universitaires du domaine de la méthodologie des recherches archéologiques prêtent en général une attention particulière aux méthodes et techniques des fouilles archéologiques. L'objectif du présent travail est de voir l'image globale, c'est-à-dire de présenter le rôle des fouilles dans la méthode archéologique du point de vue de l'épistémologie comme méthodologie générale des recherches scientifiques. Ce processus comportera deux questions-clés. 1. Quelle est la structure épistémologique de la recherche archéologique et où en est la place des fouilles ? 2. Les fouilles archéologiques ont-elles des spécificités

par rapport aux positions épistémologiques structurellement équivalentes des autres sciences, tant naturelles que sociales ? Bien que la réponse à la première question semble simple – les fouilles produisent les données pour les recherches archéologiques – en réalité, elle n'est que partiellement vraie car la quantité et le type de données produites par les fouilles ne sont qu'une moindre partie de l'univers des données générées en archéologie permettant de répondre aux questionnements de recherche et de tester des hypothèses. Par la suite, la plupart des recherches archéologiques sont menées sur le matériel antérieurement collecté (et donc indépendamment des questionnements de recherche et des hypothèses d'un projet de recherche postérieur), et les fouilles sont rarement entreprises comme une phase de recherche du projet concret ce qui différencie l'archéologie de la majorité des autres sciences où la phase de la collecte de données (par expérience ou enquête, par exemple) suit la phase du questionnement et des hypothèses. Cela démontre la position épistémologique spécifique des fouilles archéologiques qui est la conséquence du fait que les fouilles archéologiques ne sont pas toujours liées aux recherches académiques mais qu'elles sont parfois entreprises en l'absence d'un projet de recherche concret (fouilles de protection, par exemple). Par la suite, la nature destructive des fouilles remet en cause la répétabilité d'interprétation des relations stratigraphiques et des décisions sur le matériel à collecter et à noter. Les fouilles archéologiques présentent la source fondamentale du matériel à partir duquel les données sont générées plus tard dans les recherches axées sur les problèmes, tandis que la quantité de données produites par la recherche sur le terrain est limitée aux informations contextuelles et stratigraphiques. L'impossibilité de répéter les fouilles archéologiques crée un fort besoin de noter minutieusement les informations pendant le processus, mais, pour être rationnelle, l'ampleur de cette notation doit être limitée par l'ampleur des méthodes existantes. Les décisions s'il faut entreprendre des fouilles et comment doivent être prises dans le contexte d'une image globale de l'augmentation des connaissances archéologiques. Ce travail présente les modèles possibles de cette augmentation et le modèle favorisé est celui qui comprend les gains en baisse et la finalité relative de la connaissance archéologique.

Mots-clés: terrain, fouilles, épistémologie, méthode archéologique, enregistrement archéologique

Primljeno / Received: 27. 5. 2019.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 11. 7. 2019.

Predrag Novaković

*Oddelek za arheologijo
Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
predrag.novakovic@ff.uni-lj.si*

O epistemologiji u arheologiji: kritika teksta *Arheološko iskopavanje* iz epistemološke perspektive Marka Porčiča*

Apstrakt: Tekst je reakcija na članak Marka Porčiča objavljen u ovom broju *Etnoantropoloških problema* u kojem Porčič pokušava napraviti epistemološku analizu iskopavanja u arheološkom procesu postizanja znanja. Ocenjujemo da je njegova epistemološka analiza simplifikovana, nedosledna i da se temelji na zastarelim konceptima epistemološke analize nauke, a pre svega na internalističkom pristupu koji, uzimajući u obzir samo unutar-disciplinarnu epistemologiju, strogo razdvaja teoriju od prakse i time znatno umanjuje potencijal za proučavanje epistemologije arheologije. U skladu sa takvim internalističkim pristupom Porčič epistemološku strukturu arheologije i njen način izgradnje znanja posmatra kroz takozvani opšti epistemološki model, kako ga sam naziva, po kojem istraživanje započinje oblikovanjem predhodnog iskaza (hipoteze) čemu sledi njegova provera i konačna verifikacija kojom se potvrđuje novo saznanje. U želji da sačuva „neutralnost“ epistemološke analize Porčič ne uzima u obzir činjenicu da je svako znanje, pa tako i naučno, istorijski i kulturno uslovljeno. Njegovo insistiranje na strogo „teorijskom“ polju i kompletno ignorisanje delovanja prakse u procesu sticanja znanja iskazuje se u redu potpuno pogrešnih tvrdnji, kao što su na primer (teoretska) redundantnost arheoloških iskopavanja odnosno konačnost (limitiranost) arheološkog propitivanja do kojih dolazi izvodeći jednostavne silogističke vežbe, često proisteklih iz pogrešnih ili tautološki postavljenih polazišta. Možda najočitija ilustracija neadekvatnosti takozvanog opšteg epistemološkog modela za arheologiju je neuzimanje u obzir preventivne (zaštitne) arheologije, kojoj uprkos činjenici da se u tom kontekstu izvodi više od 90% svih terenskih istraživanja u Evropi, praktično odriče bilo kakva epistemološka težina i time ne samo da insistira na izuzetno pojednostavljenoj slici arheologije već zanemaruje značajne epistemološke vidike arheološke discipline.

Ključne reči: arheološko iskopavanje, arheologija, epistemologija, arheološko znanje, arheološka praksa, metodi, internalizam

---

* Tekst predstavlja kritički odgovor na rad Marka Porčiča objavljen u ovom broju *Etnoantropoloških problema*. Sve reference u kojima nema prezimena autora odnose se na Porčič 2019.

Promišljanje o arheološkom iskopavanju iz perspektive teorije i epistemologije arheologije prilično je retka tema u arheološkoj literaturi, a arheološko iskopavanje se daleko češće predstavlja putem metodoloških žanrova: priručnika, uputstava, primera novih tehnologija, primera dobrih praksi i sl. U tom smislu je svakako vrlo pohvalno da je autor za predmet svog promišljanja uzeo epistemološku perspektivu iz koje je želeo da sagleda mesto i ulogu ovog metoda u arheološkom spoznajnom procesu. Nažalost moramo već na samom početku ustanoviti da je autor kao glavni referentni okvir u kojem posmatra mesto i ulogu metoda arheološkog iskopavanja odabrao isključivo jedan model teorije (sa) znanja, odnosno epistemologije nauke (*modo* Poper 1973; Koen i Neigel 1982; Fajgelj 2010; videti u literaturi Porčičevog članka) nazivajući ga „opštim“ modelom, koji se temelji na danas već u mnogo čemu prevaziđenim konceptima filozofije i epistemologije nauke iz prve polovine 20. veka. Takvo ograničenje će izrazito uvetovati kompletan Porčičev tekst. Autor opšti model sumirano predstavlja u prvom paragrafu svog Uvoda kao proces koji započinje „formulisanjem iskaza koji objašnjavaju neki aspekt stvarnog sveta u formi hipoteza, modela ili teorija, zatim dedukovanja empirijskih implikacija koje se kroz primenu nekog metoda proveravaju. Na osnovu dobijenih rezultata početne ideje se ili prihvataju, ili odbacuju, ili modifikuju ili se generišu nove, i gradi se pozitivno znanje“, a kao polazište svoje analize postavlja dva pitanja o epistemološkim vidicima arheološkog iskopavanja: 1. Kako izgleda epistemološka struktura arheološkog istraživanja i gde se u toj strukturi nalazi iskopavanje? i 2. Da li arheološko iskopavanje ima neke specifičnosti u odnosu na strukturno ekvivalentne epistemološke pozicije drugih nauka, kako prirodnih tako i društvenih?

Epistemologija je znatno napredovala od vremena nastanka radova koje Porčić citira kao ilustraciju „opšteg“ modela i koji dolaze iz šireg spektara logičkog pozitivizma. Validnost takvog „opšteg“ modela je danas izuzetno smanjena i više deluje kao *topos* prakse tzv. egzaktnih nauka (prirodnih i tehnoloških), koje su inače u poslednjim decenijama razvile mnogo dovršenije oblike epistemologije. Problem takvog modela, a time i autorovog teksta u celini, je internalizam – posmatranje načina spoznaje odnosno postizanja znanja isključivo posmatranjem „unutrašnjosti“ nauke same, strukture i procesa njenog građenja znanja (kauzalnost, dedukcija/indukcija, naučni zakoni, regularnosti...). Na taj način želelo se postići neutralno znanje o znanju, odvojeno od društvenog konteksta u kojem takvo znanje nastaje; potpuno odvajanje objekta od subjekta. Radi se o tipičnom idealu filozofije nauke prve polovine 20. veka za koji je danas potpuno jasno da je daleko od neutralnosti i, što je još značajnije, i sam taj ideal je istorijski i društveno uslovljen. Skoro celi opus francuskog filozofa Mišela Fukoa (Michel Foucault) posvećen je kritičkoj analizi racionalizma i razotkrivanju lažne „neutralnosti“ najracionalnijih oblika mišljenja, kao što je naučno.

Upotrebljivost takvog „opšteg“ modela u društvenim i humanističkim naukama je krajnje ograničena, odnosno moguća je samo u nekim vrlo parcijalnim

situacijama unutar lanca spoznajog procesa. Radi se o pojedinim karikama tog lanca koje su možda strukturno najbližnje načinu istraživanja egzaktnih nauka, ali daleko od toga da opisuju ceo lanac. Porčić zanemaruje upravo tu činjenicu i okreće se u svom promišljanju programskim idealima američke procesne odnosno nove arheologija u njenim konstitutivnim godinama.

Ako želimo arheologiju u svim njenim disciplinarnim formama i društvenim ulogama razumeti kao jedinstvenu nauku,¹ to je moguće samo ako je razumemo kao humanističku disciplinu. To jasno potvrđuje predmet njenog proučavanja (život i dela ljudi u prošlosti) i njen istorijski razvoj. Tradicionalno su razlike u epistemologiji prirodnih i tehničkih nauka na jednoj strani i humanističkih nauka na drugoj tako velike da se neretko postavljalo pitanje da li se u slučaju humanističkih nauka uopšte može govoriti o epistemologiji u užem smislu reči, odnosno da li humanistiku uopšte možemo klasifikovati među nauke. U angloameričkoj tradiciji često se termin „science“ povezuje sa prirodnim i tehničkim naukama i zato su upravo te nauke bile glavni predmet filozofije nauke i epistemologije, a ne nauka u celini u smislu evropske kontinentalne tradicije (Froeyman, Kosolosky, Van Bouwel 2016). U istoriji arheologije poznati su pokušaji da se spoznajni proces transponira na načine mišljenja egzaktnih nauka. Takvo „disciplinovanje“ (npr. *modo* D. Clarke), koliko god je na početku imalo pozitivnih posledica u samoj modernizaciji arheologije (uvođenje kvantitativnih metoda, statističko otkrivanje obrazaca (*patterns*), bolje poznavanje prirode podataka i sl.), uskoro se pokazalo samo prividnim, odnosno parcijalnim uspehom, a u stvari iza ogromne gomile podataka koje je bilo moguće elaborirati novim tehnikama, skrivala se velika redukcija i simplifikacija razumevanja arheološkog stvaranja znanja.

„Opšti“ epistemološki model je jednostavno neupotrebljiv ako posmatramo arheološka iskopavanja kroz istorijsku perspektivu (o tome više u Lucas 2012), gde se jasno vidi da je razvoj arheoloških iskopavanja još tokom 19. veka išao izrazito ne-linearnim sledom i da iskopavanje nije bio samo pitanje veštine, odnosno tehnike što tačnijeg i preciznijeg otkrivanja i dokumentovanja arheološkog zapisa. Upravo kroz istorijsku analizu mogu se videti veliki naponi u uspostavljanju

¹ Vredi podsetiti da su u istoriji arheologije bili relativno česti pokušaji izdvajanja nekih njenih delova u zasebne discipline ili pod-discipline: paleolitska arheologija u Francuskoj (kao *Prehistoire*); paleolitska i neolitska arheologija u Italiji (*Preistoria*), a arheologija bronzanog i gvođenog doba (*Protostorija*; *Paletnologia*); razdvajanje arheologije u nemačkom svetu na *Klassische Archäologie* i *Archäologie der Vor- und Frühgeschichtliche Zeit*, pri čemu ne smemo zaboraviti da je praistorijska arheologija bila na početku klasifikovana među prirodne nauke o čoveku; glavni protagonisti američke naseobinske arheologije (npr. K. Chang) predložili su *Prehistory* kao društvenu nauku, sintezu o prošlim društvima, unutar šireg koncepta antropologije, a *Archaeology* kao tehniku prikupljanja i dokumentovanja podataka. Svi ti predlozi bili su utemeljivani i epistemološkim merilima doba kada su se oblikovali.

ljanju metoda koji bi bio adekvatan ciljevima arheologije kao nove nauke na prelasku u 20. vek, od aplikacije koncepta *Quellenkritik* (kritike izvora) krajem 19. veka, kojim je po prvi put pokušano da se sistematski oceni validnost podataka dobijenih iskopavanjima, preko ideje o nekompletnosti arheološkog zapisa, razvoja uzorkovanja kao odgovora na takvu nekompletnost, transformisanja koncepta geološke stratigrafije u arheološku stratigrafiju, što nije išlo samo kao jednostavan prenos iz jedne nauke u drugu, već su uočene mnogo veće konceptualne razlike, pa sve do novijih istraživanja prirode i dometa arheoloških iskopavanja u postprocesnoj arheologiji, gde je arheološko iskopavanje prikazano kao kreativna praksa koja se, *in extremis*, može posmatrati i kao performans, iskustvo života i interakciju sa prostorom, ljudima i idejama o prošlosti.

Na prvi pogled se može učiniti paradoksalnim da su metodi arheoloških iskopavanja uspeli da prežive (i nadžive) brojne teoretske perturbacije u arheologiji u poslednjih sto godina, da su očito dovoljno robusni, a ujedno i dovoljno operativni da mogu više-manje jednako da funkcionšu u okviru čak teoretski suprotstavljenih stavova o arheologiji. Tako je taj paradoks postavio arheološko iskopavanje izvan polja teorije, kao teorijski statično i nezanimljivo, i više predmet arheološke struke nego nauke. Ričard Bredli (Richard Bradley 2001, 455) to naziva čak jednom od najvećih ironija u savremenoj arheologiji. No, detaljnija istorijska analiza terenske arheologije i koncepta arheološkog zapisa (npr. Lucas 2001, 2012 sa citiranom literaturom) pokazuje drugačiju, mnogo dinamičniju sliku, a pre svega jasno ukazuje na pogrešnost razdvajanja prakse i teorije arheologije. Dovoljno je samo podsetiti kakve implikacije je imalo uvođenje tzv. stratigrafskih iskopavanja i njihovo standardizovanje po celoj Evropi, koje se ogledalo i u epistemološkim promenama. Odjednom se zahtevalo drugačije znanje za razumevanje „biografije“ antropogenih slojeva; tradicionalni fokus posmatranja u arheološkom iskopavanju prethodno usmeren na artefakte, objekte i slojeve zamenili su koncepti depozita, konteksta, relacije.

Pri izboru epistemološkog modela koji bi bio prikladniji za promišljanje arheologije i njenih metoda lično polazim od dve konstatacije: da je proizvodnja znanja istorijski i društveno uslovljena i da je arheologija humanistička disciplina. Čak sam skloniji tezi da je neproduktivno tražiti jedan model, već razmišljati o eklektičkom pristupu. Činjenica da je arheologija od samih njenih početaka u drugoj polovini 19. veka znala biti (i još uvek jeste) podeljena na suprotstavljene teoretske pristupe (reč paradigma mi se čini previše pretencioznom) od kojih su mnogi funkcionisali istovremeno, jasno ukazuje na nemogućnost jedinstvene teorije, pa i na njenu nepotrebnost. Nijedna od suprotstavljenih strana, tako u prošlosti kao i danas, nije „protivnike“ okvalifikovala kao ne-arheologe i tako ih odvojila od „arheološkog“ znanja – određena jedinstvena ideja ili predstava šta je generalno arheologija nikada nije bila upitna unutar same profesije. Broj-

ni pokušaji prevazilaženja podela koje su prvenstveno nastajale u polju arheološke teorije jasno ukazuju potrebu za „kompromisom“, odnosno eklektičnim pristupom, koji proizilazi iz značajne spoznaje iz istorije arheologije i istorije i filozofije nauke uopšte – da svaki monopol na polju teorije nužno na duge staze redukuje razvojni potencial nauke. Uzevši u obzir i već spomenutu konstataciju da je proizvodnja znanja uvek društveno kontekstualizovana i uslovljena, pristup koji nam pomaže u promišljanju arheološke epistemologije jeste socijalna epistemologija, koja je izrazito anti-internalistička i u kojoj možemo daleko korektnije i obuhvatnije sagledati arheološko stvaranje znanja i epistemički status glavnih elemenata njenog kategorijalnog aparata, koncepata i metoda, a da pri tome ne redukujemo arheološki epistemološki proces na modele nauka koje se bitno razlikuju od nje.

Prva činjenica koja jasno pokazuje neupotrebljivost „opšteg“ modela, koju Porčić praktično nije uzeo u obzir, jeste da je arheologija u poslednjih nekoliko decenija postala nauka izrazito vođena *podacima* (*data-driven*); njihova količina je narasla za nekoliko redova veličine, a uz povećanu količinu paralelno je porasla i njihova heterogenost i varijabilnost. Situacija u istraživanju kako je Porčić opisuje: „Najveći broj arheoloških istraživanja sprovodi se na materijalu koji je već ranije iskopan, samim tim nezavisno od istraživačkih pitanja i hipoteza nekog kasnijeg istraživačkog projekta“, jednostavno ne odgovara realnosti. Autor se ograničio na posmatranje jednog vrlo specifičnog oblika istraživanja – doktorskih disertacija i sličnih studija, što svakako nije ni približno reprezentativno za preispitivanje epistemoloških vidika arheoloških iskopavanja.

Podacima-vođena priroda savremene arheologije pokazuje se na više načina. Na ovom mestu ću spomenuti samo po jedan primer iz polja prakse i teorije, za koje smatram da dovoljno jasno ukazuju na problematičnost uspostavljanja prethodnog iskaza, koji bi se empirijski potvrđivao u iskopavanjima kao proxy-eksperimentu. U domenu prakse, „data-driven“ priroda arheologije ima najbolju ilustraciju u zaštitnoj (preventivnoj) arheologiji, čija iskopavanja čine verovatno više od 90% svih arheoloških iskopavanja u Evropi, dok se na teoretskom planu „data-driven“ vidici vrlo jasno pokazuju u samoj prirodi arheološkog zapisa, koji u velikoj meri oblikuju podaci koje možemo označiti neočekivanim, fragmentiranim, nepredvidivim itd. Nekompletnost arheoloških zapisa, a time i njegova nepredvidivost kao tema promišljanja vrednosti arheološkog iskopavanja, seže još u kraj 19. veka, a skorije je takvu prirodu arheološkog zapisa opisao Lav Klejn (1987) videći dve glavne vrste diskontinuiteta (vremenski diskontinuitet i diskontinuitet na osi deo-celina), kao konstitutivne za prirodu arheoloških izvora. Drugim rečima, u kom smeru će otići arheološko istraživanje umnogome zavisi od toga kuda nas vode podaci koji, usprkos pokušajima postmoderne arheologije da relativizuje temeljne kategorije i koncepte

arheološkog istraživanja, još uvek imaju značajan kapacitet rezistentnosti (o podacima kao „*network of resistance*“ više u Wylie 1992, 25–29) i odupiru se potpuno proizvoljnim interpretacijama. Slična filozofija podataka i njihovog delovanja nalazi se i u samom jezgru koncepta *big data*, koji, vrlo pojednostavljeno rečeno, zbog izuzetnih tehnoloških mogućnosti sakupljanja i obrade podataka napušta tradicionalnu teoriju podataka, uzorkovanje, stvaranje i proveru hipoteza na podacima i pušta podacima da nas odvedu u nekom pravcu, odnosno dijagnostikuju trendove i obrasce pravilnosti koje nismo predvideli na početku istraživanja.² Kada imate Google Books sa više od 20 miliona indeksiranih tekstova u više svetskih jezika, to praktično više nije uzorak već „opis“ kompletne populacije svih štampanih tekstova.³

Zaštitnu arheologiju naravno ne možemo olako upoređivati sa *big data*, ali postoji jedna značajna sličnost. Ne samo po brojnosti, već i zbog neuporedivo veće heterogenosti lokacija, stratigrafskih situacija, nalaza, ambijenata i brojnih drugih konteksta, zaštitna istraživanja predstavljaju daleko bolji i reprezentativniji uzorak za razumevanje arheološke slike nekog prostora (regije, države...), perioda ili učestalosti tipa nalazišta, a da arheolozi pri tome nisu imali velikih mogućnosti selekcije lokacija za istraživanja. Rezultati akademskih (problem-ski usmerenih) iskopavanja su svakako manje reprezentativni za brojne vidike arheološkog znanja. Odabir lokacija za arheološka iskopavanja (i druga istraživanja) u zaštitnoj arheologiji svakako nije slučajan (*random*), već je uslovljen potpuno drugačijim, nearheološkim merilima i uslovima, ali je njihova količina već toliko velika (i njihov broj se još dodatno mnogo brže uvećava nego broj istraživački usmerenih iskopavanja) da uveliko menja dosadašnju sliku o arheološkoj prošlosti. Drugi vid *vođenosti podacima* ogleda se i u velikim „iznenađenjima“, odnosno neočekivanim otkrićima prilikom zaštitnih istraživanja. Prilikom brojnih velikih infrastrukturnih projekata kao što su izgradnja autoputeva, gasovoda, elektrana, velikih komunalnih radova u starim jezgrima gradova, u zaštitnim iskopavanjima otkriveni su često nalazi koje jednostavno nije bilo moguće predvideti na osnovu prethodnog arheološkog znanja, kao ni samu količina „iznenađenja“.

² Majer Šenberg i Cukir to na vrlo plastičan način opisuju: „And, finally, there is a shift from searching principal causality within data towards revealing correlations, sometimes very unexpected correlations. The correlations may not tell us precisely why something is happening, but they can alert us that something is happening. In this sense new, sometimes completely unexpected patterns and correlations may be revealed. This, in turn, opens the question whether narrowing down our research to test exact and clear hypotheses is fruitful approach; the common phrase is ‘Big Data can be let to speak for itself’“ (Mayer-Schönberg and Cukier 2013, 14, podvukao P. N.).

³ O frekvenciji termina *Vorgeschichte*, *Urgeschichte* i *Praehistorie* u nemačkom jeziku od 1850. do 2000. godine videti u Novaković (2019).

U takvim okolnostima formulisanje početnog iskaza, kao što ga predviđa Porčićev „opšti“ epistemološki model, ima vrlo ograničene mogućnosti. Kvalitet iskaza raste s količinom prethodno poznatih podataka, ali tu je onda reč o sekundarnoj, odnosno parcijalnoj situaciji, koju nikako ne možemo generalizovati za ceo arheološki spoznajni proces. Ograničenjem na tip istraživanja doktorskih disertacija koje, kao što sam kaže, ne proizilaze neposredno iz vlastitih iskopavanja (što nije potpuno tačno), već se temelje na već „iskopanim“ podacima drugih autora, pokušao je da stvori uslove za proveru delovanja „opšteg“ modela epistemologije i za svoju internalističku analizu, a da bi to učinio morao je da razdvoji teoriju od empirije, odnosno prakse. Rezultat je bila serija jednostavnih silogizama o kojima će biti više reči u daljem tekstu.

Autor u stvari implicitno priznaje *podacima-vođenu* prirodu arheologije, rekavši da se u najvećem broju slučajeva pitanja i hipoteze generišu nakon iskopavanja, znači – kad određeni podaci već postoje i usmeravaju arheologa. Pritom, kad govori o „nezavisnosti generisanja naučnih iskaza“, on misli pre svega na nezavisnost od iskopavanja, ali ni na jednom mestu ne postavlja pitanja „rezervoara“ iz kojeg se crpu ideje za oblikovanje prethodnih naučnih iskaza. Kvalitetna istraživačka pitanja i hipoteze uvek se formulišu na osnovu nekog prethodnog, ne nužno najpreciznijeg, ali ipak solidnog poznavanja podataka, njihove količine, prirode, dometa i sl. Ni na primeru demografskog istraživanja Boke-Apela (Bocquet-Appel), kojim je Porčić želelo da ilustruje efektivno formulisanje prethodnog iskaza i njegovo empirijsko testiranje, ne bi bilo moguće doći do operativne hipoteze i načina njene provere da Boka-Apel nije znao da takvi prethodno postoje, da ih je moguće prikupiti u razumnom vremenu i da ih ima u količinama koje se mogu smatrati primerenim uzorkom.

U svom internalističkom pristupu Porčić zaštitnu arheologiju potpuno marginalizuje i odriče joj puni naučni potencijal; svodi je na tehniku slučajnog prikupljanja podataka zbog, kako autor kaže, nemogućnosti da se formuliše adekvatan prethodni iskaz, koji bi se empirijski potvrđivao u npr. iskopavanjima. Drugim rečima, pošto arheolozi ne utiču na odabir nalazišta, dimenzije terenskog istraživanja, njihovu lokaciju, koji delovi nalazišta će biti istraženi itd., po autoru, u takvim situacijama efektivan prethodni iskaz nije moguć i takva iskopavanja ne mogu se, epistemološki gledano, smatrati adekvatnim delom kompletnog procesa naučnog istraživanja. Da autor stoji iza takve teze vidi se po njegovoj tvrdnji na str. 754: „Takođe, iskopavanja se najčešće u arheologiji odvijaju nezavisno od akademskih istraživanja, npr. u sektoru zaštite gde građevinska delatnost diktira obim i intenzitet iskopavanja“.

Evidentno je da brojni spoljni faktori utiču na implementaciju zaštitnih iskopavanja, ali ne nužno i na njihovu spoznajnu vrednost. Pri tome ne smemo nikako zaboraviti da zaštitna arheologija deluje na dva naučna područja: proizvodi znanje o prošlosti *per se* (tj. naučna vrednost i uvećavanje naučnog potencijala arheologije) i znanje za heritologiju (nauku o baštini). Heritološku nauku Porčić

uopšte ne spominje. Pravi razlog ne znamo, ali pretpostavljamo da je to zbog njene, bar na prvi pogled, veće povezanosti sa praksom i aplikativnim vidicima, i time pretpostavljenim manjim potencijalom za internalističko sagledavanje epistemologije. Ali, upravo na osnovu rezultata dosadašnjih arheoloških istraživanja (naučnih i zaštitnih) u velikoj meri određena je agenda naučnih pitanja koja interesuju arheologiju, a paralelno s tim i nauku o baštini – šta i zašto je potrebno preventivno istražiti, i za koga.

Danas je opšteprihvaćen standard da preventivna/zaštitna istraživanja moraju težiti da se po svom metodu i tehnikama izjednače sa akademskim (problemski orijentisanim) istraživanjima/iskopavanjima. U stvari, situacija bi često morala biti postavljena obrnuto, naime, iz vlastite prakse i iskustva mogu reći da brojna akademska istraživanja znaju biti u mnogo čemu ispod standarda i da u mnogo većoj meri ostaju nekompletno odrađena: vrlo delimično ili u potpunosti nepublikovana, detaljnije je proučen samo deo otkrivenog materijala, podaci koji nisu bili u centru pažnje istraživača su skromnije prezentovani, većina sredstava je namenjena za istraživanje nekog parcijalnog problema i sl.

Evidentno je da glavnu razliku predstavljaju razlozi za zaštitna istraživanja (tj. ugroženost arheološke baštine), a da su neke dodatne spoljne okolnosti u praktičnoj implementaciji ipak sekundarne prirode. Na prvi pogled čini se logičnim da je u takvim okolnostima vrlo teško (ali svakako ne i nemoguće) unapred oblikovati određene istraživačke iskaze ili hipoteze, kada još ne znamo gde, šta i koliko ćemo iskopavati. Ipak, to ne znači da se zaštitna iskopavanja izvode u nekakvom „idejnom“ vakumu, odnosno da se rukovode samo nekim vrlo opštim merilima i konsenzusom šta je norma za „generičko“ arheološko iskopavanje. Isto tako je trivijalna istina da se ne može sve iskopati i da ne postoji nekakvo neutralno (opšte) iskopavanje, koje bi *a priori* zadovoljavalo sve naučne interese arheologa, ali može (i mora) zadovoljavati naučne i stručne standarde rada.

Nemoguće je zanemariti da je referentni okvir u kojem se odvijaju preventivna/zaštitna istraživanja *de facto* širi od arheološkog naučnog polja, jer uključuje i baštinu (i nauku o baštini). Opet, moglo bi se prigovoriti da se zbog tako povećane „širine“ gubi jasan fokus iskopavanja, što je po mom mišljenju jednako pogrešno kao ideja da su zaštitna iskopavanja u nekoj epistemološkoj hijerarhiji sekundarna u odnosu na akademska ili problemski usmerena iskopavanja, da su više stvar struke nego nauke. Kod zaštitnih iskopavanja isto postoje određeni epistemološki polazni uslovi, s tim što se ti uslovi generišu na dva područja: užem arheološkom i baštinskom. Konzervatorskom strategijom (koja sama proizilazi iz određene konzervatorske doktrine) definisani su temeljni konceptualni i praktični okviri zaštitnog istraživanja (zašto istražiti, do koje mere preciznosti, koje analitičke postupke upotrebiti, koja nalazišta preciznije istražiti i zašto, npr. zbog retkosti, reprezentativnosti, kompletnosti itd.). Kvalitetna konzervatorska strategija može se temeljiti samo na poznavanju arheo-

logije u nekom datom prostoru (regiji, opštini, državi...), jer samo tako može davati „upute“ za praksu zaštite. Veliku pomoć konzervatorskim strategijama nude standardi, koji definišu dozvoljene metode i načine rada, minimalni nivo obavezne deskripcije, način deskripcije, vrste analiza, nivo interpretacije itd., koje takvo istraživanje mora postići. Brojnim zaštitnim iskopavanjima prethodne različita uzorkovanja i testiranja u svrhu ocenjivanja potencijala nalazišta, za ocenu njegovog sadržaja (npr. grube stratigrafske situacije, prostornog rasprostiranja, pedoloških i sedimentoloških informacija), kao i drugih praktičnih uvida za potrebe efikasnog planiranja zaštitnih istraživanja i upravljanja baštinom. Čak i kada je reč o „nepoznatim“ nalazištima, možemo o njima reći neke stvari već i pre početka njihovog iskopavanja (npr. o prirodi lokacije, mogućim signalima u reljefu, o potencijalnim vezama sa drugim poznatim nalazištima u neposrednoj blizini, o logici naseobinskog uzorka u datom periodu itd.). Uvek postoji neki referentni okvir o kojem se „nepoznata“ ili slabije poznata „arheologija“ može promisliti na način koji nije toliko različit od načina promišljanja pri akademskim istraživanjima na terenu. Naravno da je sa stanovišta „opšteg“ modela epistemologije u takvim slučajevima moguć *ante quem* veoma limitiran prethodni iskaz, najčešće vrlo opšte prirode, ali i akademska iskopavanja, koliko god bila precizno planirana i domišljena u smislu *research design-a*, u velikoj meri znaju da zavise od faktora koji nemaju nužno neposredne veze sa prethodno formulisanim hipotezama. Ali, kada govorimo o prethodnom iskazu u zaštitnoj arheologiji, ne mislimo na strog i precizno formulisan iskaz kojeg zahteva Porčićev „opšti“ epistemološki model, već je reč o „prethodnom znanju“ koje uključuje prethodno zamišljen širi referentni okvir u koji će se svrstavati nova otkrića i predhodno pretpostavljenu perspektivu posmatranja.

Ako nekoga, na primer, zanima kulturna promena na prelazu iz eneolita u bronzano doba, verovatno će pokušati da odabere nalazište za koje smatra da sadrži potencijal za takav odgovor (npr. već delimično istraženo nalazište koje pokazuje veliki potencijal za takvo istraživanje), ali u kojoj meri će na primer sama mikrolokacija iskopavanja koju je istraživač odabrao kao uzorak za istraživanje biti stvarno reprezentativna i dati mu odgovor, još uvek je otvoreno pitanje; u kakvoj relaciji su onda prethodni iskaz i njegova eventualna empirijska potvrda u iskopavanjima? Ovaj problem je decenijama jedan od velikih problema arheologije.

U poglavljima „Obim beleženja“ i „(Ne)ponovljivost arheološkog iskopavanja“ Porčić pokušava da odgovori na dileme povezane sa činjenicom da arheološka iskopavanja fizički uništavaju ili izmeštaju značajan deo svog predmeta posmatranja (npr. stratigrafski zapis, stratigrafske depozite, da „sele“ nalaze iz originalnog ambijenta u drugi ambijent ili čak medij, kao što je grafička ili druga dokumentacija). Porčić (str. 756) postavlja poznato pitanje: „da li se povećavajući ‘rezoluciju’ iskopavanja, povećava i verovatnoća da će u budućnosti,

kada uznapreduju metodi, biti moguće saznati više na osnovu podataka koji su zabeleženi u vreme kada te tehnike nisu bile poznate.“

Lično mislim da je to možda najmanje značajno pitanje – zašto i kako sakupljati i čuvati sve to što arheologija danas radi na terenu ili laboratoriji? Na ovom mestu bismo očekivali bar kratak osvrt na raspravu koja se poslednjih desetak godina vodi oko *in situ* zaštite arheološke baštine i Konvencije o arheološkoj baštini iz Valete (1992), koja promovise tu doktrinu. Ako je početkom devedestih godina ta doktrina bila opšteprihvaćena, pre svega sa dva stanovišta: a) finansijskog (jer je daleko najjeftinija) i b) pretpostavke da očuvanje u originalnom ambijentu omogućava najtrajnije i najstabilnije način očuvanja fizičkih i hemijskih osobina arheoloških objekata i stratigrafije, u poslednjih desetak godina sve češće se pojavljuju kritički osvrti na tu doktrinu, čak među njenim nekadašnjim glavnim promoterima (npr. Willems 2012). Ispostavlja se da još uvek premalo znamo o uticajima fizičkih, bioloških i hemijskih procesa na arheološki zapis u zemlji, da bismo znali kako šta i u kojoj meri će se komponente arheološkog zapisa dugotrajno sačuvati. Na epistemološkom planu, uslovno rečeno, postavljaju se pitanja: kako znati šta štititi *in situ* ako to nismo dovoljno dobro istražili, da li dugoročno praktikovanje zaštite *in situ* dovodi do smanjivanja znanja u arheologiji i time smanjuje njen potencijal i relevantnost u budućnosti, i da li možemo pretpostaviti da će doktrine zaštite baštine i u budućnosti biti jednake ili slične današnjim (da li štitimo „pogrešne“ osobine i vrednosti)? Sva ova pitanja jasno ukazuju na potrebu za repozicioniranjem određenih epistemoloških pitanja u arheologiji i baštinskim naukama (npr. kako u okolnostima savremenog društva nastaje i deluje arheološka produkcija znanja, kome su njeni produkti namenjeni, koji vidici društvene moći dolaze do izraza u takvoj produkciji i sl.). Ponavljam, arheološka epistemologija ne može biti odvojena od prakse i uslova u kojima praksa deluje.

Porčić je u skladu sa svojim internalističkim teorijskim pogledom odabrao posve drugačiji put promišljanja dileme zašto dugoročno čuvati arheološke nalaze. Za njega je to posve teoretsko pitanje, na koji pokušava da nađe odgovor u silogističkoj igri, koju započinje sa tri pretpostavke: a) postoji beskonačno mnogo atributa u arheološkom zapisu, b) u skladu sa a) postoji i beskonačan broj tehnika za njihove analize, i c) analitičke tehnike (upotrebljene u arheologiji) razvijaju se nezavisno od dokumentovanja atributa. Kao ilustraciju treće pretpostavke navodi metode apsolutnog datiranja (radiokarbonsku analizu, termoluminescenciju), koje su bile prvo razvijene u nekim drugim naučnim oblastima, da bi tek posle njihove konsolidacije arheolozi počeli da beleže attribute, odnosno da sakupljaju uzorke za takve tehnike: „Da li je C14 metod otkriven tako što su arheolozi rešili da pažljivo skupljaju ostatke ugljenisanog drveta i onda tražili od fizičara da osmisle metod kojim bi se moglo na osnovu sakupljenog materijala utvrditi nešto o prošlosti?“ (str. 756). Njegov konačni zaključak glasi:

„Ako se tehnike razvijaju nezavisno od skupljenih podataka, verovatnoća da će zabeleženi podaci odgovarati novorazvijenijim tehnikama će biti jako mala, bliska nuli“.

Obe izjave su nažalost pogrešne, odnosno imaju smisla samo u najstrožem internalističkom reflektovanju znanja u nauci, koje odvaja praksu od teorije, nauku od društva, getoizira epistemologiju, i čak razdvaja znanje po pojedinim naukama. Ako sledimo ideju „matične“ nauke, za svaku određenu analitičku tehniku dolazimo *suma summarum* u situaciju da bismo praktično za svaki atribut u arheologiji mogli da nađemo tehniku, ili bar ideju analize, izvan arheologije. Iz geografije bi tako dolazio sav konceptualni, kategorijalni i analitički aparat u vezi sa istraživanjem i dokumentovanjem prostornih informacija, iz anatomije i fizičke antropologije svi atributi u vezi sa osteološkim podacima i atributima, iz istorije bi dolazile istorijske kategorije (država, rat, kolonizacija...), iz društvenih nauka kategorije društva, politike, iz biologije bi arheologija preuzela koncepte taksonomije itd. Poenta apsolutno nije i ne može biti u tome gde je otkrivena ili razvijena neka analitička tehnika, već, kao prvo, koje su bile njene transformacije i adaptacije za potrebe drugih nauka, a kao drugo, šta je takav transfer znanja promenio u naukama „primaocima“. Drugim rečima, ne radi se o kopiranju, kao što implicira Porčić, već o potpuno originalnim i autentičnim vidicima razvoja metoda u svakoj nauci ponaosob, a time i o ukupnom uvećavanju znanja. Da bi metod radiokarbonskog datiranja postao tako značajan u arheologiji, nije bilo dovoljno njegovo automatsko preuzimanje iz fizike; potrebna je bila promena u arheologiji i drugačiji pogledi na datiranje (diskusija validnosti, operativnosti i upotrebljivosti tog metoda u arheologiji trajala je skoro dve decenije, pre nego što je takvo datovanje dobilo svoje epistemološko mesto), a svakako su i fizičari, pa i zbog „pritiska“ i iskustva arheologije, još više unapredili taj metod za arheološku upotrebu. Lociranje jedne analitičke tehnike u „matičnu“ nauku i odricanje originalnosti u upotrebi tog istog metoda u drugim oblastima vodi u hijerarhizaciju naučnih oblasti i samoga znanja. Ironija takve ideje je upravo suprotnost idealu internalizma – svaka hijerarhizacija, naime, neizbežno postavlja pitanje društvene moći i njene implementacije.

Moram priznati da se isto tako duboko ne slažem sa autorovom izjavom da je: „arheološki zapis redundantan, u smislu da različiti lokaliteti ili delovi lokaliteta sadrže istu kulturnu informaciju. Na primer, neolitske kuće na jednom lokalitetu su međusobno slične ili čak identične po tehnikama gradnje, dimenzijama ili strukturi; rimski gradovi prate istu osnovnu strukturu; bronzanodopski tumuli imaju istu konstrukciju i sličan sadržaj. Iz ovoga sledi da tvrdnja da je arheološko iskopavanje neponovljiv proces, iako striktno gledano tačna, u epistemološkom smislu nije od ključnog značaja, jer je pravo pitanje da li se gubi relevantna informacija i u kojoj meri“ (str. 757).

Takav pogled na arheološka iskopavanja gubi iz vida jedan od najznačajnijih aspekata arheološkog spoznajnog procesa uopšte. Naime, upravo regularnosti, odnosno ponavljajuće pravilnosti (obrasci, *patterns*) u arheološkom zapisu (od tehnike izrade, sirovine, ukrasa pa sve do prostornih i drugih informacija koje sadrže različiti oblici nalaza i nalazišta), omogućavaju spoznaju u arheologiji. Upravo činjenica da su u nekoj regiji u vrlo velikim količinama bile građene međusobno vrlo slične neolitske kuće više govori o kulturi i širenju njenih obrazaca kod date neolitske populacije, nego što bi to govorio mnogo manji broj uzorno iskopanih kuća. Teza o redundandnosti arheoloških iskopavanja jednostavno nije održiva, kako iz epistemoloških razloga, tako ni u kontekstu baštine. Ako najpre pogledamo sa stanovišta baštine, jasno je da postojanje „vrlo slične“ neolitske kuće u regiji u kojoj je neolit slabije istražen, sa stanovišta regionalne vrednosti te baštine (npr. retkosti) i istorijskog identiteta (npr. kontinuitet naseľavanja prostora) za tu regiju postaje od velikog značaja.

Epistemološki argument protiv redundantnosti je skoro trivijalan: da bismo tvrdili da je nešto slično, da se ponavlja, moguće je ustanoviti samo istraživanjem. Ako dodatno uzmemo u obzir nepredvidivost arheoloških iskopavanja (koje će sve rezultate pokazati; npr. vrlo slične kuće po tlocrtu, dimenzijama, konstrukciji, mogu se pokazati mlađim ili starijim od „standarda“, povećavajući tako vremenski raspon pojavljivanja takvih kuća, mogu sadržavati veće razlike u sitnim nalazima i sl.), što je praktično potvrđeno u svakodnevnoj praksi. Govoriti o redundandnosti iskopavanja gubi svaki smisao.

U poglavlju „Modeli rasta znanja o prošlosti“ autor pokušava da odgovori na pitanje o prirodi uvećavanja znanja. Nažalost, traženje odgovora na to pitanje započinje „teoretskim“ potpitanjem:

„Da li je arheološko znanje konačno tj. da li je moguće zamisliti neki trenutak kada ćemo imati toliko znanja da možemo da kažemo da smo saznali sve što nas zanima o ljudskoj prošlosti, npr. da smo dali odgovor na svaki od nedavno definisanih dvadesetpet Velikih izazova na koja arheologija treba da da odgovor, kao što su razvoj društvene kompleksnosti, evolucija modernog ponašanja, nastanak i faktore društvene nejednakosti, interakcije ljudi i životne sredine itd. (Kintigh et al. 2014)?“

Tu se radi o nepotrebnoj tautologiju, jer jedini mogući odgovor je „ne“. Porčić (str. 759) to ne vidi kao tautologiju, već pitanje dovodi skoro do aporije, gde nudi dva oprečna zaključka: *a) da ne može biti konačnog znanja u arheologiji*, ali ujedno i *b) „praktično gledano, arheologiju i antropologiju kao nauku zanima ograničen broj aspekata, određeni skup velikih pitanja (Kintigh et al. 2014), koja mogu biti razrešena kada bude dostupno dovoljno podataka, ili pak, ne mogu biti razrešena uopšte bez obzira na količinu podataka. Iz ovoga sledi, da u praksi, relevantno arheološko znanje mora imati neku gornju granicu“*.

Prvi zaključak je izveden čisto teorijski, prostom dedukcijom („pošto postoji beskonačan broj aspekata prošlosti, ne može biti konačnog znanja o prošlosti“). Ali obrt sledi kada uvede arheološku praksu u razmišljanje o „(ne)konačnosti“ arheološkog znanja, pa u tom slučaju arheološko znanje postaje konačno. I do tog odgovora dolazi putem dedukcije. Ali nije problem u dedukciji, već jednostavno u pogrešnoj polaznoj premisi, naime da arheološku nauku u praksi zanima ograničen (konačan) broj aspekata.

I drugo potpitanje („Na koji način raste arheološko znanje?“) deluje više retorički i jednostavan odgovor bi bio pogledati istoriju arheologije. Pitanje je otvoreno već od samih početaka arheološke nauke i generisalo je veliki broj rasprava. Za najnoviji tekst u srpskoj arheološkoj literaturi svakako preporučujem ogled Staše Babić, *Metaarheologija* (2018) u kojem je predstavljen kritički pregled glavnih epistemoloških pravaca u savremenoj svetskoj arheologiji. Iz bibliografije je očito da autor nije konsultovao taj tekst, kao ni mnoge druge značajne tekstove o arheološkom znanju (v. bibliografiju u Babić 2018), već se (ponovo upozoravam) ograničio na jednu dosta simplifikovanu teoretsku ideju o rastu znanja, koju je pokušao da ilustruje sa tri modela. Autor je za modele A i B naveo da su u skladu sa zakonom o opadajućem dobitku, koji dolazi iz sfere ekonomske teorije i proizvodnje. Kod modela B (početno spor rast znanja – ubrzanje – kvaziek-sponencijalni rast – usporavanje i stagnacija) dodatno navodi da ga je preuzeo od Rostovljevog opšteg modela rasta znanja u nauci. Dodajmo još da modeli A i B predviđaju jako usporavanje znanja u poznoj, razvijenoj fazi, dok je model C jedini koji predviđa beskonačni rast. Autorov utisak je da model B najbolje opisuje rast arheološkog znanja, dok je model C, sledeći svoju prethodnu tezu o konačnosti znanja u arheološkoj praksi, najmanje verovatan (str. 760).

I kod prezentovanih modela rasta moram da upozorim na velike simplifikacije, koje nužno dovode do pogrešnih zaključaka. Kao prvo, uzori za autorove modele rasta znanja proizilaze iz vremena i okolnosti kada se pokušavalo da se brojni „meki“ koncepti i kategorije u nauci (kao npr. znanje, vrednosti...) formalizuju i kvantifikuju.⁴ Svakako bi bilo potrebno videti šta se na tom području promenilo u poslednjih trideset godina, o čemu autor ne govori. Osvrnimo se na prvom mestu na upotrebu modela koji se bazira na zakonu opadajućeg dobitka, preuzetog iz ekonomije. Glavni uslov za taj model u ekonomiji je postojanje jasnih materijalnih, odnosno merljivih parametara, odnosno kategorija. Glavne kategorije oko kojih se vrti taj zakon su troškovi (razvoja, nabavke sirovina, proizvodnje, distribucije itd.), zatim varirajuća cena proizvoda na tržištu, po kojoj se proizvod prodaje u nekom vremenskom intervalu (ukupna i cena po jedinici proizvoda), kao i još neki drugi faktori i parametri (npr. monopolski ili oligopolski status proizvođača, dugoročnost ugovora, kreditni trendovi i visina

⁴ Jedan od dugoročnih učinaka takvog pristupa su i današnja bodovanja objavljenih naučnih radova, međunarodnog impakta naučnih časopisa i sl.

kamata...). Svi ti parametri su relativno jednostavno merljivi. A da li je tako sa znanjem, odnosno, preciznije rečeno, šta u njegovoj produkciji je merljivo? Sam autor (str. 760) navodi Tejntera (Tainter), koji kod opadajuće marginalne produktivnosti govori o većoj *ceni* znanja (a ne količini), odnosno o većim troškovima koje zahteva dalji razvoj specijalizacije u nauci.

Koja „jedinica znanja“ bi predstavljala ekvivalent jedinici proizvoda, kod koje možemo vrlo jednostavno izmeriti troškove, cenu ili profit? Porčić je kao takvu jedinicu pretpostavio ukupnu iskopanu površinu, kao meru obima i intenziteta arheoloških istraživanja. Čitajući dosadašnji tekst, prvo se moramo upitati na koja iskopavanja Porčić misli, jer smo videli da uglavnom ignoriše činjenicu da 90% svih arheoloških iskopavanja predstavljaju zaštitna iskopavanja. Ako je i uzeo u obzir takva iskopavanja (njihovo ignorisanje bilo bi neodrživo), celokupna površina svih iskopavanja u nekom vremenskom intervalu je daleko precizniji pokazatelj investicionih trendova u građevinskim i drugim infrastrukturnim projektima.⁵ Iz toga proizilazi da će, ako se uzme u obzir vreme, svakako dolaziti do velikih amplituda i bifurkacija u krivulji, ako se znanje meri samo količinom iskopanih površina. Kao primer navedimo pad zaposlenosti arheologa za 80% u Irskoj od 2007. godine, koji su uglavnom izvodili arheološka iskopavanja (o krizi u arheologiji videti više u Schlanger and Aitchison 2009). Da li to znači da je zbog ekonomske krize trend rasta znanja u irskoj arheologiji opao za sličan procenat? Da li i u kojoj meri površina iskopavanog prostora može da služi kao proxy-mera znanja? Može, ali ne kao jedina mera, već samo u kombinaciji sa nekim drugim merljivim parametrima, dok ujedno moramo dobro razumeti i kontekst upotrebe i funkciju takvih proxy-mera. Naravno da je znanje vrlo teško izmeriti, ali postoje brojne situacije kada moramo navesti neke brojke, odnosno količine „arheološkog produkta“ ili njegovu „vrednost“. Najčešće se to pojavljuje kod sudskih sporova kada su namerno ili nemarom uništena zaštićena arheološka nalazišta i objekti. Samo za ilustraciju, odnosno kontrast, navodim metod procene gubitka vrednosti oštećenog arheološkog zapisa (grubo rečeno „izgubljenog znanja“) iz studije Filomene Sirovice (2019), koji sadrži 10 glavnih kriterijuma sa ukupno 36 merljivih ili drugačije kvantitativno ocenjivih parametara.

⁵ Džefri Diks (Geoffrey Dicks), analitičar Royal Bank of Scotland izjavio je za *Mail on Sunday* (18. 5. 2008): „*One unusual indicator of an economic slowdown is the employment, or otherwise, of archaeologists. When new ground is broken for a building development, the archaeologists are usually allowed in first, to rescue any important fragments. With little new ground being broken, demand for archaeologists is falling*“. Čak je i BBC primetio drastičan pad tržišta i zaposlenja arheologa za vreme poslednje krize i 20. 2. 2009. pod naslovom *Recession leaves history in the dark* označio arheologiju kao „*canary*’ trade, one which – like the canaries warning of dangerous gas in mining history – dies at the first sign of trouble in the air“.

U argumentaciji izbora modela rasta (B) koji bi odgovarao rastu arheološkog znanja, Porčić na str. 761 pretpostavlja apsolutnu gornju granicu, koja je određena skupom pitanja koja zanimaju arheologe, a koja proizilaze iz antropološke teorije (*sic!*):

„U tom slučaju, možemo zamisliti trenutak kada smo odgovorili (ili nismo) na sva pitanja koja nas zanimaju, što bi učinilo razvoj novih metoda za odgovaranje na neka druga pitanja, koja nas ne zanimaju, irelevantnim. Drugim rečima, nije sve što se može istražiti vredno istraživanja“.

I u ovom primeru moram upozoriti na dosta prazno teoretisanje, koje je odvojeno od bilo kakve empirije i prakse. Za utehu, da „konačnost“ rasta ipak ne bi značila kraj arheologije, autor nudi tri razloga, koja su mešavina kružnih argumenata: „Da bi se stečeno znanje održavalo, kako ono vezano za prošlost, tako i ono o arheološkoj teoriji i metodi, moraju postojati ljudi koji se aktivno bave arheologijom“, i opštih mesta: „Stečeno znanje se može sagledavati i vrednovati na različite načine u nekom budućem vremenu“ i „Zaštitna arheološka iskopavanja se moraju sprovesti, jer ciljevi arheologije nisu isključivo naučni, već imaju i širi kontekst zaštite, čuvanja i vrednovanja kulturne baštine“.

U celini gledano, Porčićev pokušaj epistemološke analize više se pokazuje kao teoretska vežba izvedena izvan prostora, vremena i društvenih uslova, koja zadržava sve glavne nedostatke internalističkog pogleda. Kao kontrast takvom mišljenju nudimo razmišljanje Ijana Hodera (Hodder 1992, 184–207) o iskopavanjima neolitske platforme ograđene prekinutim rovovima (*causewayed enclosure*) u Haddenhamu (Haddenham), gde su predstavljene dileme koje su se pojavljivale tokom iskopavanja, koja su se na početku činila rutinskim, i načini njihovog rešavanja, često u svetlu novih iskopavanja, popravljajući intepretaciju podataka *unazad*. Hoder je takav način promišljanja predstavio kao hermeneutičku spiralu, jasno naznačivši da je njegov način promišljanja samo jedna od takvih mogućih spirala. Koliko god izgledalo stereotipno, kvalitetno razmišljanje o teoretskim dimenzijama arheoloških iskopavanja (pa i svim empiričkim metodima rada) mora se temeljiti i na iskustvu rada sa takvim metodima istraživanja. Upravo takvo iskustvo otvara brojne nove perspektive posmatranja i dileme u arheološkom procesu spoznaje, koje nije moguće korektno oceniti bez teoretske analize i refleksije. Na tom mestu se susreću Hoderova spirala i dijalektički odnos teorije i prakse. Arheološka iskopavanja su jednostavno preozbiljna stvar da bismo ih prepustili samo jednoj strani.

Literatura

- Babić, Staša. 2018. *Metaarheologija. Ogled o uslovima znanja o prošlosti*. Beograd: Clio.
- Bradley, Richard. 2001. Book reviews – Gavin Lucas. Critical approaches to fieldwork: Contemporary and historical archaeological practice. xiii 246 pages, 22 figures, 7 tables. 2000. London: Routledge; 0–415–23533–2 & 0–415–23534–0 hardback & paperback £50 & £16.99. *Antiquity* 75 (288): 455–456. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00061251>
- Froeyman, Anton, Laszlo Kosolovsky and Jeroen Van Van Bouwel. 2016. „Introduction: Social Epistemology Meets the Philosophy of the Humanities“. *Foundation of Science* 21 (1): 1–13. <https://doi.org/10.1007/s10699-014-9372-0>
- Hodder, Ian. 1992. *Theory and Practice in Archaeology*. London: Routledge.
- Klejn, Lev. 1987. *Arheološki viri*. Ljubljana: Škuc.
- Lucas, Gavin. 2001. *Critical Approaches to Fieldwork: Contemporary and Historical Archaeological Practice*. New York: Routledge.
- Lucas, Gavin. 2012. *Understanding the Archaeological Record*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mayer-Schönberg, Viktor. and Kenneth Cukier. 2013. *Big Data. A revolution That Will transform How We Live, Work, and Think*. Boston and New York: An Eamon Dolan Book – Houghton Mifflin Harcourt.
- Novaković, Predrag. 2019. „Methodological challenges in 'hostile environments' of preventive archaeology“. In *Proceedings of the International Conference: Methodology and Archaeometry 05, Zagreb 2017*, edited by Ina Miloglav, 9–23. Zagreb: Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb.
- Porčić, Marko. 2019. „Arheološko iskopavanje iz epistemološke perspektive“. *Etnoantropološki problemi* 14 (3): 751–767. <https://doi.org/10.21301/eap.v14i3.1>
- Schlanger, Nathan and Kenneth Aitchison (eds). 2010. *Archaeology and the Global Crisis*. Tervuren: Culture Lab Editions.
- Sirovica, Filomena. 2018. *Gubitak vrijednosti arheološkog zapisa: Mogućnosti i načini procjene*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.
- Willems, Willem. 2012. Problems with preservation in situ. *Analecta praehistorica leidiensia* 43/44: 1–8.
- Wylie, Alison. 1992. „The Interplay of Evidential Constraints and Political Interests: Recent Archaeological research on Gender“. *American Antiquity* 57 (1): 15–35. <https://doi.org/10.2307/2694833>

Predrag Novaković
Department of Archaeology
Faculty of Philosophy, University of Ljubljana

On Epistemology in Archaeology: Critique of the Text “Archaeological excavation from Epistemological Perspective” by Marko Porčić

The paper is the reaction to the contribution by Marko Porčić in this volume of *Issues in Ethnology and Anthropology*, presenting his views on the epistemological character and status of excavation in the archaeological process of knowledge acquisition. Here it is argued that the analysis of Porčić is simplified, non-consequential and founded upon the outdated concepts of epistemological analysis of science, which takes into account only the internal disciplinary epistemology and sharply divides theory from practice, thus considerably lowering the potential for research of archaeological epistemology. Discussing a research field, especially a humanistic one such as archaeology, exclusively in the light of its own categories and concepts and ways of thinking inevitably leads to massive reduction in understanding of knowledge production. If the ideal of so-called hard sciences, followed by Porčić, was a severe detachment of objects from subjects, supposedly leading to guaranteed neutrality (objectivity) of knowledge – the first half of the 20th century ideal, today abandoned in many respects even in hard sciences themselves – the constitutive element in humanistic disciplines is (auto)reflexivity and interactivity of researchers in respect to “other people and their work”, and therefore a completely different role of “subject” and their surroundings. Following his internalist approach, Porčić attempts to approach the epistemic structure of archaeology and its modes of knowledge building from the point of view of the so-called (by the author himself) general epistemological model, according to which a research starts by shaping a previous statement (hypothesis), followed by testing and final verification of a new knowledge. Attempting to preserve the “neutrality” of epistemological analysis, Porčić does not take into account the fact that every knowledge, including the scientific one, is historically and culturally conditioned; this fact, which is the foundation of every consideration of knowledge and ways of its production, particularly apparent in humanistic disciplines, is also present in the epistemology of hard sciences, to which Porčić refers. His perseverance to remain strictly in the domain of “theory” and complete neglect of the role of practice in the process of knowledge acquisition is expressed in a string of completely false statements, such as e.g. (theoretical) redundancy of archaeological excavations, or finitude (limitedness) of archaeological inquiry, reached upon by simple syllogistic exercises, often starting by erroneous or tautological premises. Perhaps the most eloquent illustration of the inadequacy of the so-called general epis-

temological model for archaeology is the neglect of preventive archaeology – today amounting to more than 90% of all archaeological fieldwork in Europe. However, Porčić practically denies all epistemological value to this work, persevering in the extremely reductive view of archaeology, and at the same time neglecting important epistemological perspectives of the discipline.

Keywords: archaeological fieldwork, archaeology, epistemology, archaeological knowledge, critique, archaeological practice, methods, internalism

De l'épistémologie en archéologie: critique du texte « Perspective épistémologique de l'archéologie » de Marko Porčić

Ce texte est une réaction à l'article de Marko Porčić publié dans ce numéro de Problèmes d'ethnologie et d'anthropologie où il présente son point de vue sur la nature épistémologique et le statut des fouilles dans le processus archéologique d'acquisition des connaissances. Nous argumentons dans notre texte que l'analyse épistémologique de M. Porčić est simplifiée, inconsistante et basée sur les concepts de l'analyse épistémologique de la science dépassés, et surtout sur l'approche internaliste qui, ne prenant en compte que l'épistémologie intra-disciplinaire, sépare strictement la théorie de la pratique en minimisant ainsi en grande mesure le potentiel pour une étude de l'épistémologie de l'archéologie. L'observation d'une discipline scientifique, surtout si elle est une discipline scientifique humaine, comme l'est l'archéologie, uniquement par son appareil catégoriel et conceptuel disciplinaire interne et par les manières de réflexion, conduit inévitablement à une grande réduction de compréhension de la construction de la connaissance en archéologie. Si l'idéal des sciences dites exactes, auquel Porčić tient, a été de séparer le plus strictement possible les objets des sujets et de garantir ainsi la neutralité (l'objectivité) de la connaissance – l'idéal de la théorie de la science de la première moitié du XXe siècle, aujourd'hui déjà dépassé à bien des égards même dans les sciences exactes – l'élément constitutif des sciences humaines est la relation (auto)réflexive et l'interactivité des chercheurs avec « des autres gens et leurs œuvres » et par là un rôle complètement différent du « sujet » et de son environnement. Conformément à son approche internaliste, Porčić essaie d'observer la structure épistémologique de l'archéologie et ses manières de construction de la connaissance à travers le soi-disant modèle épistémologique général, comme il l'appelle lui-même, selon lequel la recherche commence par l'articulation de la proposition antérieure (l'hypothèse) et ensuite suivent son contrôle et sa vérification finale qui confirme la nouvelle connaissance. Désireux de conserver « la neutralité » de l'analyse épistémologique, Porčić ne prend pas en compte le fait que toute connaissance, donc la connaissance scientifique aussi, est conditionnée historiquement et culturel-

lement; ce fait présente la base de toute réflexion sur la connaissance, sur les manières de son acquisition et elle est surtout évidente dans les sciences humaines, et sûrement présente dans l'épistémologie des sciences dites exactes sur lesquelles s'appuie le texte de Porčić. Son insistance stricte sur le champ « théorique » et l'ignorance totale de l'activité pratique dans le processus de l'acquisition des connaissances est présenté dans une série d'assertions complètement erronées, comme celle, par exemple, sur la redondance (théorique) des fouilles archéologiques, c'est-à-dire, la finalité (la limitation) du questionnement archéologique qu'il atteint en faisant des exercices syllogistiques simples provenant souvent des points de départ faux ou tautologiques. L'illustration peut-être la plus évidente d'une grande limitation et de l'insuffisance de l'application du soi-disant modèle épistémologique général pour l'archéologie est la négligence de l'archéologie préventive (conservatrice) à laquelle il nie pratiquement tout poids épistémologique, bien que plus de 90% de toutes les recherches sur le terrain en Europe soit mené dans ce contexte, et il persiste ainsi non seulement sur une image extrêmement réduite de l'archéologie, mais il néglige les points de vue épistémologiques importants de la discipline archéologique.

Mots-clés: fouilles archéologiques, archéologie, épistémologie, connaissance archéologique, critique, pratique archéologique, méthodes, internalisme

Primljeno / Received: 7. 7. 2019.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 7. 8. 2019.

Tatjana Cvjetićanin

Narodni muzej u Beogradu

t.cvjeticanin@narodnimuzej.rs

Teren i javna arheologija (ili Zašto je potrebno preispitivati i naizgled jasne veze?)*

Apstrakt: Javna arheologija, arheologija zajednice ili arheologija za javnost neki su od termina koji označavaju otvaranje arheologije i za ne-arheologe, višestruke načine na koje arheolozi dosežu do javnosti ili je uključuju u disciplinarnu praksu, sa uverenjem da arheologija ne treba da deluje u izolaciji. Javnost se prvenstveno osposobljava i obučava društvenom značaju arheologije. Da li je tako i u Srbiji?

Arheolozi su u javnosti primarno vidljivi kao neko ko iskopava i otkriva prošlost. Bilo da javnost obaveštavamo, edukujemo ili uključujemo, bilo da radimo za javnost ili sa njom – ili se javnost sama bavi arheologijom – *arheološki teren* je za javnu arheologiju ne samo najprepoznatljivija i najpopularnija slika arheologije, nego nesumnjivo i osnovni prostor aktivnosti. U Srbiji, terenska iskopavanja se percipiraju bezmalo kao jedini način na koji arheolozi proizvode prošlost, a rukovodioci iskopavanja, učesnici u iskopavanjima ili tumači iskopavanja prepoznaju se kao verodostojni (i često jedini) glasnogovornici discipline. Autoritet se stiže kroz *otkrića*, a vidljivost kroz popularizaciju. Javna arheologija se uglavnom razume samo kao odnosi s javnošću, čak kao *odnosi sa medijima*. Neretko se poseže za senzacionalnim, jedinstvenim i zlatnim, ulazeći u sferu populizma, uglavnom da bi se obezbedila društvena i politička potpora sopstvenim projektima, (dalje) finansiranje i prestiž. Autorizovani narativi prošlosti i ponudeno *upakovano nasleđe* mahom prilično korumpiraju sliku arheologije i doprinose pogrešnim razumevanjima prošlosti. U radu se predstavljaju primeri dobre i loše prakse, s namerom da se potreba za promovisanjem dopuni odgovornošću, a javna arheologija u Srbiji novim ciljevima.

Ključne reči: javna arheologija, arheološki teren, autoritet struke, narativi o prošlosti, Srbija

„Jednostavno ne možemo da dozvolimo da u praksi imamo arheologe koji nemaju svest, senzibilitet i kompetencije da se arheologijom bave na način koji je upoznat sa i odgovoran za stvarnu ili moguću interakciju sa širom javnošću.“ (Grima 2016, 6)

---

* Tekst je rezultat rada na projektu *Dunav i Balkan: kulturno-istorijsko nasleđe* (br. 177006), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

„Bilo je to u nekoj zemlji seljaka na brdovitom Balkanu...“**

Konferencija Centra za teorijsku arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu *Srpska arheologija između teorije i činjenica VII: Arheološki teren, autoritet i moć*, na kojoj je prvobitno predstavljen ovaj rad,¹ održana je u toku aktivističkog pokušaja da se zaustavi neprimerena gradnja žičare na prostoru Beogradske tvrđave. Profesionalna udruženja koja deluju na polju zaštite nasleđa, u zajedničkom nastupu sa delom akademske zajednice i nevladinim organizacijama usmerenim na zaštitu životne sredine i ostvarivanje prava na kulturu, pokrenuli su niz aktivnosti da bi se spasao ovaj spomenik kulture od izuzetnog značaja i identitetski marker Beograda.² Deo javnosti podržao je apel stručnjaka,³ koji se poziva na vrednost nasleđa ne samo kao kulturnog i ekonomskog činioca, važnog za životnu sredinu, već posebno kao društveno-socijalnog aktera, koji omogućava povezivanje i integraciju i na dobrobit je svima (Giraud-Labalte et al. 2015). Reakcije upravljačkih struktura, koje su donele odluku o izgradnji stanice gondole Kalemegdan, ekstremno invazivnog objekta koji ulazi u strukturu zaštićenog arheološkog nalazišta, kulturnog pejzaža i jedinstvene ambijentalne celine, bile su primerene onima koji sprovode sistemsku destrukciju urbanog Beograda: arheolozi, konzervatori, kustosi, arhitekta, istoričari umetnosti – smatraju vlasti – ni ne znaju gde se nalazi tvrđava⁴ i na njihovu ekspertizu se ne treba obazirati, posebno što je reč o „političkom pitanju“ i – u stvari – nasleđu na Kosovu.⁵

Sredinom aprila gledali smo zatečeni kako je u požaru nestajala katedrala Notr Dam. Rečju tamošnjih političara goreo je „deo nas“.⁶ Vlada Republike Srbije već sedam dana kasnije donosi odluku da pomogne obnovu „simbola

** Desanka Maksimović, *Krvava bajka*

¹ Konferencija je održana 29. i 30. marta 2019. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

² Tatjana Cvjetičanin, „Poverenje i poštenje“, *Vreme* br. 1475, 11. april 2019. (<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1681706>, pristupljeno 5. juna 2019).

³ https://www.peticije24.com/peticija_protiv_gradnje_gondole_na_beogradskoj_tvravi, pristupljeno 5. juna 2019.

⁴ Predsednik A. Vučić o gondoli: <https://insajder.net/sr/sajt/vazno/14317/>, pristupljeno 5. juna 2019.

⁵ Zamenik gradonačelnika Beograda, G. Vesić, o gondoli: „Iza napada na gondolu stoji jedna opasnija namera, a to je da ljudi koji pišu međunarodnim organizacijama i govore kako Beograd ne čuva svoje nasleđe, žele da pošalju poruku *kako u stvari Srbija nije u stanju da čuva svoje nasleđe u Beogradu... kako će, onda, čuvati na Kosovu i Metohiji*“ <http://www.tanjug.rs/full-view.aspx?izb=478366>, pristupljeno 5. juna 2019.

⁶ Predsednik Makron o požaru: <http://rs.n1info.com/Svet/a476568/Makron-opozaru-u-Notr-Damu.html>, pristupljeno 5. juna 2019.

francuske i svetske civilizacije“ sa milion evra.⁷ Kako smo došli do toga da istovremeno živimo „vatreno zalaganje“ predsednika države za narušavanje Beogradske tvrđave, spomenika od izuzetnog značaja, koji se nalazi i na Tentativnoj listi Republike Srbije za upis na UNESCO Listu svetskog nasleđa,⁸ i pomoć Vlade RS da bi se što pre Notr Dam, „hram kulture i umetnosti otvorio za sve svoje buduće poklonike“.⁹ Zašto aktuelna srpska vlast aktivno rastače kulturni pejzaž i nasleđe sopstvene zemlje i glavnog grada istovremeno demonstrirajući solidarnost prema nasleđu koje je negde drugde? Zašto se ne razumeju ili bahato ne poštuju vrednosti sopstvenog nasleđa? Naposletku, u konkretnom slučaju Beogradske tvrđave, s obzirom na to da je arheološko nasleđe rimskog perioda na prostoru Beogradske tvrđave jedan od najbitnijih razloga za potencijal upisa na Listu svetske baštine (Korać et al. 2014; Cvjetičanin 2015a), zašto se ne prepoznaju i ne poštuju vrednosti arheološkog nasleđa? Koliko su arheolozi ovome doprineli? Šta arheologija čini za (ovo) društvo?

Arheologija i društvo/ Percepcija arheologije

Rezultati višegodišnjeg istraživanja o društvenom značaju arheologije u okviru projekta NEARCH¹⁰ pokazuju da u evropskoj javnosti postoji jasno ustanovljena vrednost arheologije u današnjici i za sadašnjost (Kajda et al. 2018), kao „znanja koje pomaže da se razume naše mesto u svetu“ ili znanja koje „olakšava razumevanje prošlosti da bi se bolje pripremili za budućnost“. Percepciji arheologije kao discipline koja je, naposletku, povezana sa identitetom i (nečijim) „pravom“ da se bude na određenom prostoru,¹¹ pridružuje se i prepoznavanje prednosti postojanja arheološkog nasleđa u zajednici: 86% ispitanika navelo je da su arheološki ostaci preimućstvo za njihov grad, a 83% da je podrška razvoju arheologije važna za njihovu državu (Kajda et al. 2018, 108). Slične rezultate pokazuje istraživanje u Sjedinjenim Američkim Državama: javnost

⁷ <https://www.srbija.gov.rs/vest/379985/vlada-izdvojila-milion-evra-za-obnovu-notr-dama.php>, pristupljeno 5. juna 2019.

⁸ <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/state=rs>, pristupljeno 5. juna 2019.

⁹ <https://www.srbija.gov.rs/vest/379985/vlada-izdvojila-milion-evra-za-obnovu-notr-dama.php>, pristupljeno 5. juna 2019.

¹⁰ Projekat *New ways of Engaging audiences, Activating societal relations and Renewing practices in Cultural Heritage* (NEARCH) realizovan je od 2013. do 2017. godine (Kajda et al. 2017).

¹¹ Shvatanje da nasleđe omogućava takozvano „istorijsko pravo“ na neku teritoriju opasna je zabluda: iako se radi o kategoriji koja zapravo nije pravna i u suprotnosti je sa međunarodnom legislativom (up. Meisels 2009) ovo „pravo“ je izgovor za netoleranciju, sporove i konflikte.

kao najznačajniju ulogu arheologije ocenjuje onu povezanu sa razumevanjem modernog sveta, a arheologija se smatra važnom jer se o prošlosti uči da bi se unapredila budućnost (Ramos and Duganne 2000, 24, ocena 7,1 na skali do 10). Arheologija se u SAD prepoznaje i kao značajna za međunarodne odnose, te za oblikovanje društvenih vrednosti (Ramos and Duganne 2000, 24, ocena 5,7 za oba aspekta).

U Srbiji nije bilo ovakvo opsežnog istraživanja javnosti, ali već i projekti manjeg obima ukazuju na – za arheologiju i arheologe – poražavajuće rezultate. Percepcija arheologije u Srbiji je uglavnom negativna: od stereotipne slike izgleda arheologa kao Indijane Džounsa i arheološke discipline kao zabavnog hobija (Balaban 2018, 50–53), preko ideje javnosti da namerno skrivamo istine, odnosno da smo za ovo društvo „oficijelni falsifikatori“ i „inertne lenštine“ (Vuković i Vujović 2014, 614–615), do belodanog i svesnog „ignorisanja vrednosti arheološkog nasleđa i uništavanja od strane struke i vlasti“ (Crnobrnja 2017, 79–86). Arheološki ostaci se „posmatraju kao poteškoća a ne prilika“ (Crnobrnja 2017, 89), a arheolozi kao oni koji sprečavaju razvoj.¹²

Deo struke ne misli da je to stav većeg dela javnosti i ne čini napore da se slika arheologije promeni, deo je apatičan (Crnobrnja 2017, 92), deo optužuje medije za širenje senzacionalističkih vesti i prevagu pseudonauke, ali i nesprenost arheologa da komuniciraju s medijima (Vuković i Vujović 2014), deo prepoznaje uništavanje arheološkog nasleđa kao direktnu posledicu inertnosti ili nebrige vlasti (*Glasnik SAD* 30). Međutim, ima i onih koji razumeju da je to što su znanja javnosti o arheologiji nejasna i puna predrasuda (Ramos and Duganne 2000, 23–25) rezultat i onoga što arheolozi (ne) rade: značaj arheologije u evropskim društvima povezan je sa sposobnošću arheologa da s tom javnošću komuniciraju (Kajda et al. 2018, 114–115), a ne samo da je učeno (i s visine) obaveštavaju o rezultatima svog rada (Schadla-Hall 1999, 155).

Arheologija i „čovek s ulice“

Obaveza da sa „čovekom s ulice“ podelimo rezultate istraživanja prepoznata je odavno u arheološkoj disciplini kao „moralna i akademska nužnost“ (Moshenska 2017a, 2, reči ser Mortimera Vilera (Wheeler) iz 1955).¹³ Uz intenzivniju

¹² Jedan od građana Beograda, prilikom rasprave o Studiji o negativnim uticajima gradnje žičare Kalemegdan–Ušće, smatrao je „da ovo nije 15. vek i da *ako želimo moderan grad i svetsku metropolu*, nema razloga za negativnim komentarima (na izgradnju gondole)“. (<https://www.blic.rs/vesti/beograd/gondola-da-ili-ne-burna-javna-rasprava-u-gradskoj-upravi-trazilo-se-mesto-vise-py4wkwh>, pristupljeno 16. juna 2019).

¹³ Još 1930-ih održao je Gordon Čajld (Childe) seriju predavanja za članove radničkih sindikata, vođen stavom da je „smisao svakog znanja, pa i arheološkog, da ono rukovodi delovanjem“ (Babić 2014, 567).

diseminaciju znanja, otvaranje arheologije u različitim segmentima i za ne-arheologe, za rezultat je imalo u nekoliko poslednjih decenija i razvoj posebnog polja discipline – *javne arheologije*.

Javna arheologija (*public archaeology*), arheologija zajednice (*community archaeology*) ili arheologija za javnost termin su koji označavaju različite načine na koje arheolozi dosežu do javnosti ili je uključuju u disciplinarnu praksu. Javna arheologija prepoznaje se kao „praksa i znanje na mestu gde se arheologija sreće sa svetom“ (Moshenska 2017a, 1) ili kao „bilo koja arheološka delatnost koja je u interakciji – ili ima potencijal da bude – s javnošću“ (Schadla-Hall 1999, 147), ali i kao onaj deo discipline koji se bavi „proučavanjem i kritikom produkcije i upotrebe arheoloških proizvoda“ (Moshenska 2009, 47), odnosno „polje koje proučava odnose između arheologije i javnosti i pokušava da ih poboljša“ (Matsuda and Okamura 2011, prema Moshenska 2017a, 1).

Sam termin je u upotrebi od 1972. godine, kada Čarls Mekgimsi (Charles R. McGimsey) objavljuje knjigu *Public Archaeology*, ali su tek od 2000-ih prisutna teorijska razmatranja koja preciznije definišu javnu arheologiju i prepoznaju njene višestruke vrednosti brojna. Reper i prekretnicu predstavlja knjiga istog naslova koju je priredio Nik Meriman (2004), a pozicioniranju unutar discipline doprinosi *The Oxford Handbook of Public Archaeology* (Skeates, Carman and McDavid 2012a). Glavne odlike i disciplinarna preispitivanja sumiraju se u *Key concepts in Public Archaeology* (Moshenska 2017b). Naravno, debata o tome šta je i šta tačno radi javna arheologija i da li su oni koji se njome bave „teoretičari, istraživači ili praktičari“, traje i dalje (Richardson and Almansa-Sánchez 2015, 195).

Gabrijel Mošenska razlikuje u praksi javne arheologije više kategorija (Moshenska 2017a, 5–7, Fig. 1.1) kako na osnovu načina na koji je angažovana javnost, tako i na osnovu aspekata discipline ili osobina arheologije. *Arheologija za javnost* (odnosno *arheologija odgovorna javnosti*) ona je koja se sprovodi u ime javnosti: uključuje rad svih ustanova/pojedinaца u javnom sektoru (na državnom, regionalnom i lokalnom nivou) na istraživanju, zaštiti i medijaciji arheološkog nasleđa. *Arheologija sa javnošću* odnosi se na arheološke aktivnosti koje obavljaju profesionalci, a koje su osmišljene tako da postoji mogućnost participacije pojedinaca ili određenih zajednica. Za razliku od ove „arheologije zajednice“, koju uglavnom vode muzeji, fakulteti ili lokalna vlast, *arheologija koju sprovodi javnost* obuhvata aktivnosti amatera, zainteresovanih pojedinaca ili društava zaljubljenika u arheologiju. Amaterska arheologija postojala je daleko pre pojave profesionalne arheologije (Moshenska 2017a, 7) i u mnogim je zajednicama zahvaljujući aktivnostima amatera arheološko nasleđe identifikovano ili sačuvano. Međutim, upotreba metal-detektora i pojava udruženja „detektoraša“ danas predstavlja najkontroverzniji aspekt arheologije koju sprovodi javnost. Iako su osmišljene strategije kojima je moguće umanjiti negativan

efekat ovakvog rada amatera,¹⁴ destrukcija arheoloških lokaliteta u bezobzirnoj interesnoj potrazi za blagom i ilegalna trgovina je – i u Srbiji (Crnobrnja 2017, 78–79) – daleko češća posledica.¹⁵ Umesto inkluzivnosti, uglavnom se kao rešenje javlja stroga legislativa (up. Karl 2016).

Javnoj arheologiji pripada i *arheološka edukacija*: javnost stiže znanja o arheologiji i prošlosti mahom u muzejima ili na arheološkim nalazištima, u mnoštvu formi, od najosnovnijeg načina – stručnih vođenja ili interakcije sa eksponatima na postavkama, do obuke javnosti o metodama iskopavanja ili kreiranja arheološkog zapisa (Moshenska 2017a, 8). Arheologija se tretira mahom kao „zanat“ i uči se kroz praksu, kao deo neformalnog obrazovanja. Upravo je otvorenost mnogih arheoloških procesa, koji je i čine posebnom unutar polja naučne komunikacije, baza *otvorene* (dostupne, javne) *arheologije* (*open archaeology*). Vidljivost i (potencijalna) razumljivost arheoloških aktivnosti, poput mogućnosti da se tokom iskopavanja prati proces „izranjanja“ materijalnih ostataka prošlosti iz zemlje, čini arheologiju uzbudljivom i popularnom. Iako su iskopavanja samo jedan deo discipline, ona su „vitalni element u održavanju javnog profila arheologije i njene demokratske prirode, kao nečega što je (makar potencijalno) participativno i pristupačno bilo kome“ (Moshenska 2017a, 9).

„Ogoljenost“, čitljivost i dostupnost arheologije koristi se i za predstavljanje arheoloških rezultata i komunikaciju. Iako fundamentalno deo arheološke edukacije, *popularna arheologija* (medijska ili arheologija u popularnoj kulturi), predstavlja manje detaljan i više „prijateljski“ način upoznavanja javnosti s arheologijom i prošlošću (Holtorf 2007a). Popularna arheologija – na televiziji, filmu, štampanim ili elektronskim medijima, naučno-popularnim knjigama – iako često površna ili romantizovana, ima „najveći uticaj na javnost i obezbeđuje političku, kulturnu i ekonomsku podršku arheološkom nasleđu“ (Moshenska 2017a, 9–10).

Poslednju kategoriju čini arheologija koja se bavi promišljanjem i kritikom polja javne arheologije, odnosno osobenostima i praksama ove tačke kontakta. *Akademaska javna arheologija* (Moshenska 2017a, 10) proučava svet i društvo u kojem se praktikuje arheologija: ekonomski, politički i pravni kontekst koji određuje opstanak arheološkog nasleđa, konflikte koji ovo nasleđe ugrožavaju, ograničenja ili mogućnosti amaterske arheologije, opasnosti od pljačkaša nasleđa, ulogu arheologije i arheološkog nasleđa u konstrukciji identiteta, ali i teme usmerene ka unutra, na same arheologe, odnosno profesionalnu etiku.

¹⁴ Portable Antiquities Scheme (PAS) uvedena 1997. godine u Engleskoj i Velsu (<https://finds.org.uk>, pristupljeno 20. juna 2019).

¹⁵ Upotrebi metal detektora, detektorašima i nelegalnoj trgovini posvećen je poseban broj časopisa *Public Archaeology* za 2016. godinu (Volume 15, Issue 4: Metal Detecting and Illicit Antiquities Protection in Europe).

Osim podele zasnovane na *načinu* na koji je angažovana javnost, prakse javne arheologije moguće je sistematizovati i prema *obliku povezivanja* arheologa i javnosti (Oldham 2018, 3–7; Richardson and Almansa-Sánchez 2015, 197–199). Merimanova podela (Merriman 2004) na model deficita (potrebe javnosti određuju eksperti; profesionalni arheolozi edukuju javnost kako da se *pravilno* razume arheologija i prošlost, a alternativni pogledi se obeshrabruju) i model višestrukih perspektiva (razumevanje potreba javnosti i prepoznavanje značaja njene dejstvenosti; arheolozi rade sa javnošću da bi stimulisali razmišljanja i emocije; postojanje različitih pogleda na prošlost) postavlja osnove za dalju nadogradnju i kasnije klasifikacije. Holdorf (Holdorf 2007b, 149–150) prepoznaje edukativni model (diseminacija informacija koja doprinosi obrazovanju i kompetencijama građana), PR (odnosi s javnošću) model (poboljšava sliku arheologije u javnosti da bi se osigurala društvena i politička potpora arheologiji), te demokratski model (naglašava naučnu odgovornost i zasnovan je na participaciji javnosti). Matsuda (2016), prihvatajući edukativni i PR model, demokratski deli na pluralistički (sagledavanje raznolikosti mogućih interakcija i načina da arheologija omogući razumevanje prošlosti) i kritički pristup (proučavanje politika prošlosti). Grimina tripartitna podela (Grima 2016, 52–54) uključuje pomenuti model višestrukih perspektiva (u kojem je javna arheologija dobrodošla) i grana model deficita – *skučenosti/pomanjkanja* – na „kulu od slonovače“ (privilegovan pristup arheološkoj građi samo za profesionalce, jaz između arheologa i javnosti; javna arheologija je smetnja) i „kapiju“ („svetost“ arheoloških podataka za čije rukovanje i razumevanje je potreban posrednik, „čuvar prolaza“; javna arheologija se sprovodi pod kontrolom). Osnovna razlika čita se kao orijentacija na praksu ili orijentacija na teoriju (Matsuda 2016). Međutim, kao i u drugim poljima discipline, teorija i praksa nisu opoziti: suština je u tome da li profesionalci nastupaju sa pozicije neprikosnovenog autoriteta ili je javna arheologija zasnovana na odozdo-na-gore pristupu.

Unutar same discipline javna arheologija najčešće se postavlja kao sinonim za profesionalno „dosezanje do javnosti“ (*public outreach*), odnosno transfer profesionalnih informacija koji treba da omogući da građani/zajednica imaju određena znanja iz arheologije.¹⁶ Edukativna vrednost arheologije je u prvom planu. Proces je najčešće „simplifikacija, izostavljanje i skraćivanje (znanja o prošlosti) kojima se proizvodi *dovoljno dobar* narativ za neposvećenu publiku, a specijalisti nastavljaju s ozbiljnim poslom otkrivanja i razumevanja prošlosti“ (Grima 2016, 54).

Deljenje naših rezultata sa javnošću, sa „čovekom s ulice“, nije samo po sebi javna arheologija. Javna arheologija je više od toga – ona predstavlja *tačku kontakta* (Moshenska 2017b), različitih intencija. Ciljevi arheologa koji

¹⁶ Da bi javnost trebalo da poseduje znanja iz arheologija je prepoznaje kao potrebu i 73% ispitanika u evropskim državama (Kajda 2018, 107).

rade sa javnošću su mnogostruki i oblikuju edukativne arheologije, arheološki aktivizam, arheologiju kao nauku građana (ili civilnu ili kolaborativnu arheologiju) ili arheologiju socijalne pravde, uz uverenje da arheologija ne treba da deluje u izolaciji. Baštinsko obrazovanje, upravljanje kulturnim dobrima, interpretacija nasleđa, muzejske studije, etičko delovanje, očuvanje resursa, primenjena istraživanja nasleđa ili kulturni turizam neke su od praksi kojima se danas – u svetu – osposobljava i obučava javnost prvenstveno društvenom značaju arheologije (Richardson and Almansa-Sánchez 2015, 195). Javna arheologija je „više pogled na svet ili pristup nego što je specijalizacija“ (Oldham 2018, 13).

Javna arheologija u Srbiji

Iskorak iz akademske, istraživačke, kustoske ili konzervatorske izolacije u stvaran svet „brdovite zemlje na Balkanu“ – ili stvaran svet bilo gde – znači iskorak u političke, ekonomske i društvene situacije koje bitno određuju disciplinarni i lični pristup javnoj arheologiji. Ovaj izbor je politički čin (Richardson and Almansa-Sánchez 2015, 203): bira se na koji način će se voditi (javni) posao, odnosno uspostavlja se i „stalno pregovara moć i kontrola između profesionalnih arheologa i pripadnika široke javnosti kroz komunikaciju, dijalog i participaciju“ (Richardson and Almansa-Sánchez 2015, 203). Kakve izbore čine arheolozi u Srbiji?

U predstavljanju odnosa između profesionalnih arheologa i javnosti u Srbiji fokusiraćemo se na arheološki teren, prepoznatljivo arheološko dobro, te moć koju teren i iskopavanja – privilegija da se otkopava prošlost i njome rukuje – daju arheolozima. Razlog leži u mnjenju javnosti. Upitani da sami definišu arheologiju – šta im je prvo na umu kada se govori o arheologiji – i američki i evropski ispitanici odgovorili su da je arheologija „način proučavanja prošlosti putem iskopavanja“ (Ramos and Duganne 2000, 11–12, 22%; Kajda et al. 2015, 106, 48%). Za još 37% evropske javnosti arheologija je samo iskopavanje (Kajda et al. 2015, 106), a iskopavanje starina, iskopavanje kostiju i slično pominje još 37% ispitanika u SAD (Ramos and Duganne 2000, 11–12). Arheološka *istraživanja na terenu* identifikuju se s arheologijom.

I u slučaju javne arheologije teren, odnosno iskopavanja, čest su sinonim za disciplinarno polje:¹⁷ arheologija sa javnošću, kao i otvorena arheologija gotovo je u potpunosti vezana za iskopavanja; arheološka edukacija često se sprovodi

¹⁷ Ukoliko se na internetu pretražuje pojam *public archaeology*, rezultat su većinom slike edukativnih aktivnosti za decu i omladinu na arheološkom terenu, kao i slike iskopavanja i terena (vidi npr. <https://www.google.com/search?q=public+archaeology>)

tokom iskopavanja ili na terenu na kojem su završena istraživanja (nalazište); slike koje dominiraju u popularnoj arheologiji su slike iskopavanja ili terenskih arheoloških alata. Arheološki teren ne samo da je najprepoznatljivija i najpopularnija slika arheologije, nego je za javnu arheologiju nesumnjivo i osnovni prostor aktivnosti.

Iako se u arheološkoj praksi u Srbiji skromno i mestimično pojavljuju aktivnosti koje se mogu podvesti pod otvorenu ili popularnu arheologiju, te – najviše – arheološku edukaciju, javna se arheologija među profesionalcima uglavnom razume samo kao *popularizacija arheologije*.¹⁸ Mogućnost praćenja arheoloških iskopavanja, naročito u urbanim celinama, Međunarodna smotra arheološkog filma Narodnog muzeja u Beogradu i produkcija filmova sa arheološkom tematikom (Vuković i Vujović 2014, 620–621), radionice i stručna vođenja muzeja (Gavrilović 2017, 38–53) ili obuka lokalnih upravljačkih struktura (Crnobrnja 2017, 92) retke su prakse javne arheologije u mnoštvu promotivnih i popularnih aktivnosti, koje i previše često u Srbiji ulaze u domen populizma. Čini se da se ovde PR model razume ne kao odnosi s javnošću, već kao *odnosi sa predstavnicima medija*.

Ograničićemo se samo na neke primere iz dnevnih informativnih medija. Arheolozi su u njima primarno vidljivi kao neko ko iskopava i otkriva prošlost, a terenska istraživanja bezmalo kao jedini način proizvodnje prošlosti. Rukovodioci iskopavanja, učesnici u iskopavanjima ili tumači iskopavanja prepoznaju se kao verodostojni govornici, a perspektive koje oni predstavljaju kao jedine vredne pažnje. Struka ima autoritet kroz *otkrića* (Pruitt 2011; Ćosić 2016).

Jedinstveno otkriće

Otkriće mora biti *apsolutno jedinstveno*, ono koje menja sliku ne samo lokalne prošlosti, već i šire. Univerzitet u Sidneju i Arheološki institut u Beogradu, zajedno s Muzejom Srema i Zavodom za zaštitu spomenika kulture Sremske Mitrovice započeli su 2017. godine istraživanja kasnorimske građevine na

&client=safari&rls=en&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEWj2LWjpMjjAhU86KYKHYYQ0BtkQ_AUIESgB&biw=1273&bih=715, pristupljeno 5. juna 2019).

¹⁸ Ukoliko se na internetu pretražuju pojmovi *javna arheologija* ili *arheologija za javnost*, rezultat su većinom slike arheoloških lokaliteta ili nalaza, naslovne strane knjiga, fotografije promocija i poneki PDF naučnih radova. Nema edukativnih aktivnosti, nema javnosti (vidi npr. https://www.google.com/search?q=javna+arheologija&client=safari&rls=en&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiCq97npcjjAhUScZoKHcTfBsIQ_AUIESgB&biw=1273&bih=715 ili https://www.google.com/search?q=arheologija+za+javnost&client=safari&rls=en&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwIssJeTpsjjAhWE8aYKHdCGAOUQ_AUIESgB&biw=1273&bih=715, pristupljeno 5. juna 2019), naglasila T. C.

Glacu,¹⁹ kod Sremske Mitrovice. Na pitanje medija da li su ekipe na pragu velikog otkrića, već na samom početku sledi izjava da „dosta elemenata ukazuje da su *zapravo pronašli* palatu rimskog cara Maksimilijana“.²⁰ Sledeće godine, na tragu podatka iz antičkih izvora „da je palata podignuta na mestu gde su mu roditelji živeli i radili kao nadničari i otkrićem luksuznih vrsta kamena na lokalitetu Glac, možemo *pretpostaviti* da se tu nalazila palata cara Maksimijana Herkulija. I ne samo to. Postoje *indicije* da je on čak i rođen baš tu gde su mu živeli roditelji“.²¹ Na pragu *epohalnog* otkrića carske palate projekat je nastavljen 2018. godine, ali je palata ipak pretpostavka, te je važno da istraživanje/lokalitet ima novu, „dodatnu vrednost“, koja je na putu senzacionalnog.

Zajedničkim višegodišnjim projektom Narodnog muzeja u Beogradu i Muzeja Toplice u Prokuplju istražuje se područje Kuršumlje (Arheološko nasleđe opštine Kuršumlje). Godine 2016. objavljeno je da je tu otkriveno pet velikih ranovizantijskih gradova,²² a već sledeće godine „Arheolozi (su) otkrili 11 izgubljenih gradova na Kopaoniku i Radanu“, uz napomenu da su „ova istraživanja prva, posle više od sto godina, od kada je kuršumlijski kraj obišao poznati putopisac Feliks Kanic i jedini ostavio zapise o pojedinim lokalitetima“. Podataka i nalaza ima i posle Kanica: ova su istraživanja odista prva, ali sistematska. Ako povremeno i zanemarimo poneku metodološku rečcu i prethodne istraživače, posledice nisu velike – naše je otkriće važnije. A nama je danas i sada potrebno otkriće, pa su gradovi *veliki* i do sada *izgubljeni* (sic!).

Ako nismo zadovoljni medijskom pažnjom, sami ćemo se pobrinuti da se pojavljuju senzacionalna otkrića: „*Protopismo* staro oko 8 000 godina, sistem crtica, linija i tačkica urezanih u kamen, otkriveno je na figurinama trudnica u raznim fazama trudnoće, ženskih i muških polnih organa, na arheološkom lokalitetu Belica kod Jagodine“, pišu *Večernje novosti*. Do otkrića je *neočekivano* došao arheolog Milorad Stojić...“. Kako je uočeno pismo? „On kaže da je *povećavajući fotografije* figurina uočio *frapantne* minijaturene zapise, zareze i udubljenja“. Kod iz kamenog doba priliči Belici, koja je „najstarije i najmonumentalnije kultno astronomsko sedište u Evropi“.²³

¹⁹ <http://glacproject.com>, pristupljeno 13. juna 2019, naglasila T. C.

²⁰ <https://www.blic.rs/vesti/vojvodina/ocekujemo-epohalno-otkrice-arheolozi-iz-sidneja-u-sremu-na-tragu-vile-rimskog-cara/b4z6d8e>, pristupljeno 13. juna 2019, naglasila T. C.

²¹ <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/australijsko-srpski-arheoloski-tim-na-tragu-palati-rimskog-cara-nadomak-sremske/zr50bzt>, pristupljeno 13. juna 2019, naglasila T. C.

²² <http://rs.n1info.com/SciTech/a210578/Kursumlija-Otkriveno-pet-velikih-ranovizantijskih-gradova.html>, pristupljeno 5. juna 2019.

²³ https://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2019&mm=03&dd=10&nav_id=1515660, pristupljeno 9. juna 2019, naglasila T. C.

Neznalice i sveznalice

Spremni smo i da struka bude prikazana kao manje profesionalna: istraživanja Arheološkog instituta u Beogradu i Zavičajnog muzeja u Paraćinu vršena 2018. godine u Paraćinu, na prostoru planiranom za izgradnju, predstavljaju se u tekstu naslova „*Senzacionalno otkriće u Paraćinu: slučajno otkriveno groblje iz bronzanog doba*“.²⁴ Iako su „stručnjaci (...) pažljivo pratili radove“ arheološki ostaci su slučajno nađeni (sic!), a čak smo i „donekle *iznenađeni* količinom nalaza tako da je *za sada sve u najboljem redu*“. Naša znanja su pod sumnjom: bez obzira na ranija istraživanja²⁵ i grupu koja se čak naziva Paraćinskom novinari ističu da smo: „*na kraju bili u pravu* da se na delu placa nalaze ostaci nekropola“.

Kako smo već sumnjivi kao stručnjaci, ima i otkrića koje nam saopštavaju oni kompetentniji: u oktobru 2018. godine su „... prilikom rekonstrukcije Trga Republike (...) radnici otkrili nešto za šta se pretpostavlja da su temelji Stambol kapije. Na njihovo mesto došli su arheolozi, a u javnosti se uveliko spekulisalo o misterioznom otkriću. *Zamenik gradonačelnika Goran Vesić* je (...) rekao da su u pitanju ostaci čuvene kapije, ali se sada čeka i *zvanična potvrda* Zavoda za zaštitu spomenika.“²⁶ Arheolozi su znali šta je nađeno na centralnom beogradskom trgu i nije bilo potrebno *spekulisati o misterioznom otkriću*, ali ova znanja nisu bila korisna za manipulaciju vrednostima nasleđa i opravdanje praznog hoda u radovima. U novembru 2018. nastaje „*Veliki preokret! Na Trgu republike...nisu pronađeni ostaci Stambol kapije, nego Virtemberške kapije, obelodanio* je danas *zamenik gradonačelnika Beograda*“.²⁷ Osim što ne-arheolog autoritetom upravljačke funkcije govori o arheološkom nasleđu, i sama arheologija se definiše kao bezmalo pomoćna istorijska disciplina: „Tragove koje arheolozi pronađu kombinuju sa zapisima istoričara i dobro očuvanim mapama Beograda“. Sama arheološka interpretacija je nedovoljna i pod znakom sumnje.

Slici arheologije u javnosti kao discipline koja donosi proizvoljne i promenljive zaključke doprinosimo i sami: „Arheolozi *kao detektivi* istražuju te iskopine, pronalaze materijalne tragove koji opredeljuju period kad je nešto nastalo, na osnovu nekih analogija sa sličnim građevinama koje postoje i dan

---

²⁴ <https://www.srbijadanas.com/vesti/drustvo/na-placu-poznate-kompanije-u-paracinu-otkriveno-nalaziste-iz-bronzanog-doba-2018-07-21>, pristupljeno 5. juna 2019, naglasila T. C.

²⁵ U samom tekstu, navedenom u prethodnoj napomeni, stoji i ova informacija: „Stotinak metara dalje, 1962. godine profesor Milutin Garašanin otkrio je grobnice iz bronzanog doba i perioda takozvanog dačkog latena“, naglasila T. C.

²⁶ <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:753439-NALAZISTE-NA-TRGU-REPUBLIKE-Stambol-kapija-je-99-odsto>, pristupljeno 5. juna 2019, naglasila T. C.

²⁷ <https://www.blic.rs/vesti/beograd/nije-stambol-kapija-strucnjaci-tvrde-da-su-na-trgu-republike-otkopani-bedemi-drugog/zgbef8e>, pristupljeno 5. juna 2019, naglasila T. C.

danas sačuvane, i na osnovu toga donose *neki svoj sud*²⁸. Neki sud, zasnovan na nekom izboru i nekim paralelama, zasnovan na *detekciji*, a ne profesionalnom znanju.

Za narod Srbije

Međutim, ova subjektivnost može da nam se oprostí, ukoliko imamo senzacionalna, jedinstvena, a naročito zlatna otkrića i ukoliko smo „srpski Indijana Džons” koji „gde pobode ašov nešto *ekskluzivno iskopa*“.²⁹ A ako se pri tom prilagođeno obraćamo *narodu Srbije*, koji je i *pravi vlasnik otkrića*³⁰ onda postajemo prepoznati i prihvaćeni *eksperti*. „Nauka je za naučne skupove, a naša i svetska radoznala javnost *traži čar popularne istorije*, i neko *senzacionalno zrno neznane prošlosti*. Narod ‘na razumljiv način’ shvata kakva je burna prošlost bila na području Srbije... i kakvi su nam bili *preci starosedeoeci*, pre dolaska *prabraće sa severa*“.

Preci starosedeoeci i prabraća sa severa, monolitna i veličanstvena prošlost (našeg) naroda sa istorijom, (naša) pripadnost višem krugu grčke ili rimske kulture, uspostavljanje linijske veze između Rimskog carstva i današnje Srbije ili glorifikovanje srednjovekovne istorije, mogu biti i jesu deo medijske, neuko konstruisane i romantizovane prošlost (Babić 2001; Milosavljević 2011; Vuković i Vujović 2014; Babić 2014a; Kuzmanović and Mihajlović 2015; Cvjetičanin 2015a, 578–579; 2015b, 366–368). Nažalost, deo su nastupa i profesionalnih arheologa.

*„Pre 10.000 godina stanovnici Lepenskog vira počeli su da prave nešto što nije hrana, bila je to umetnost, male figure. Onda dolazi Vinčanska kultura koja se prostire od Nemačke i Slovenije do Bugarske i Grčke. Na našem području se rodilo 18 rimskih imperatora. To je 1/4 svih imperatora... Bili smo veliki i to nam daje nadu da ćemo opet biti. Sve te različitosti koje su se susretale i preplitale na našem području napravile su divno istorijsko tle iz koga niču najlepše lale. Iz takve plodne i mirišljave zemlje nikli su Tesla, Milanković, Đoković. Srećan smo mi narod.”*³¹

²⁸ Rade Milić, arheolog, v. <http://rs.n1info.com/Vesti/a434820/Iskopine-blokirale-radove-Sta-se-krije-ispod-Trga-Republike.html>, pristupljeno 9. juna 2019, naglasila T. C.

²⁹ Svi citati u ovom pasusu su iz teksta Pece Popovića, <https://www.blic.rs/kultura/vesti/srpski-indijana-dzons-gde-pobode-asov-nesto-ekskluzivno-iskopa/9hf4ehb>, pristupljeno 9. juna 2019, naglasila T. C.

³⁰ „Otkrića nisu svojina naučnih klanova, koji kod nas često privatizuju istraživanja i kriju ih od pravog vlasnika, naroda Srbije“, iz teksta navedenog u prethodnoj napomeni.

³¹ <http://www.balkancitymagazine.com/magazin/profesor-miomir-korac-covek-koji-je-arheologiju-uveo-u-turizam/>, pristupljeno 9. juna 2019, naglasila T. C.

Razlika između promovisanja i predstavljanja arheologije i arheološkog znanja na popularan način³² i populističkog „približavanja“ prošlosti je velika. Artikulacije arheoloških interpretacija s elitističke pozicije znalaca i autoriteta, u kojima se mahom podilazi pre-koncepcijama javnosti i ističe *poseban duh prostora Srbije*, Srbija koja ima *ključnu ulogu* u istoriji evropske civilizacije ili je *centar civilizovanog sveta* (Babić 2001; 2014a), na istoj su ravni kao i pseudo-arheologija. Autorizovan narativ koji tretira javnost kao neuku i potpuno neobaveštenu lako umesto pristupačnosti i relevantnosti prošlosti nudi banalnost:

„Arheologija uvek pokušava da vam približi trenutke i ljude iz prošlosti. Antički Rimljani su imali gotovo iste probleme kao mi sada. Mislim da bi se, da sada dođu ovde, iznenadili jedino da vide avion. Sve ostalo oni znaju.“³³

Pouzdanost i profesionalnost

Da li uopšte u informativnim medijima ima vesti gde se ne koriste „senzacionalno“ ili „jedinstveno“ za opis otkrića ili naučnih rezultata, već pouzdane i tačne interpretacije? U Narodnom muzeju u Nišu je 2017. godine održana izložba o arheološkim istraživanjima pećina u niškoj kotlini, koja vodi Arheološko odeljenje Filozofskog fakulteta u Beogradu. Takva „koncentracija paleolitskih lokaliteta retko gde je zabeležena u Evropi“. Međutim, iako „paleolitska nalazišta u niškoj kotlini...otkrivaju pola miliona godina ljudske istorije na ovom prostoru“,³⁴ za nju šira javnost, van Niša, ne zna. Istraživanje koje traje više od decenije, tokom kojeg je u Maloj Balanici pronađena i donja vilica koja „spada među najstarije ostatke hominida u Evropi“ i na osnovu koje se „sada sasvim drugačije tumači evolucija čoveka u tom periodu“ ostalo je relevantno samo u struci jer nisu upotrebljene ključne reči. Ipak, uprkos tome što se nije poseglo za „senzacionalnim otkrićem“, (dalje) finansiranje istraživanja je obezbeđeno.

Ukratko, arheolozi u Srbiji, oni koji kroz otkrića i arheološki teren uspevaju da uđu u medijsku sferu, odlučuju se većinom da kroz popularizaciju svojih rezultata osiguraju društvenu i političku potporu sopstvenim projektima, ali ne i arheologiji. Javnosti, koju tretiraju kao pasivnu i neprosvećenu, nude simpli-

³² Jedan od mogućih primera dobre prakse su pojedina izdanja *Kreativnog centra*, izdavačke kuće iz Beograda (<https://kcknjizara.rs/edicija?e=92>, pristupljeno 14. juna 2019).

³³ Povodom izložbe *Rimski Limes i gradovi na tlu Srbije* u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, u avgustu 2018: <https://www.blic.rs/kultura/vesti/stari-rimljani-imali-su-probleme-kao-i-mi-izlozba-rimski-limes-i-gradovi-na-tlu/dgpgp27>, pristupljeno 20. juna 2019, naglasila T. C.

³⁴ <https://www.blic.rs/vesti/srbija/tajne-pracoveka-iz-nisa-kakvi-su-bili-balkanci-neandertalci/m28c0qn>, pristupljeno 9. juna 2019.

fikovane narative prošlosti, često povlađujući pojedinim alternativnim pogledima. Znanje o prošlosti prilagođava se tekućim politikama, a arheološki teren postaje poligon na kojem neki arheolozi prihvataju da se priklone interesima političkih, etničkih, religioznih ali i poslovnih grupa koji promovišu prošlost koja je u sukobu sa onom koju predlaže arheologija ili naprosto ignorišu vrednosti arheološkog nasleđa.

(Ne)odgovorna javna arheologija

Javna arheologija u Srbiji daleko je od toga da bude tačka kontakta: arheolozi u Srbiji odgovorni javnosti veoma retko rade sa tom istom javnošću. Najčešće su zatvoreni u svojoj „kuli od slonovače“ ili se, kako smo videli, u stvarnom svetu ekonomskih konflikata i političkih borbi, odlučuju da budu popularni – te time i poštovani – „čuvari kapije“. Arheologija se predstavlja, videli smo, kao disciplina koja donosi proizvoljne i promenljive zaključke, a naša znanja kao neprecizna. Stavovi koje promovisemo često su problematični,³⁵ a narativi ignorišu veliki deo društvenih iskustava. Takođe, izolovani ili zainteresovani samo za sebe, otvaramo prostor da javnost o arheološkom nasleđu edukuju isti oni koji ga uništavaju,³⁶ da se promovišu banalne baštinske atrakcije, da zvaničnici namesto profesionalaca govore o arheološkom nasleđu. Iako smo skloni da za percepciju arheologije u javnosti krivimo medije i pseudoarheologiju (Vuković i Vujović 2014), autorizovan diskurs ipak ima prevagu u javnom i kreira sliku arheologije u društvu i vrednost arheologije za društvo. Autorizovani narativi prošlosti i ponuđeno *upakovano nasleđe* mahom prilično korumpiraju sliku arheologije i doprinose pogrešnim razumevanjima prošlosti.

³⁵ Na pitanje *Da li je arheologu jasnije ko su Srbi?* arheolog odgovara: „Postoji jedan mineral, stroncijum koji ima veliki poluraspad meren u hiljadama godina. On se taloži u kostima i zubima. U Viminacijumu mapiramo stroncijum. Tako smo, zajedno sa Nemcima, ustanovili da od 9 kategorija ljudi koji su živeli i umrli na ovom našem prostoru 7 uopšte nisu sa našeg područja! Kada bolje sagledamo sve to, shvatimo da zapravo ne znamo ko smo, uopšte“ (<http://www.balkancitymagazine.com/magazin/profesor-miomir-korac-covek-koji-je-arheologiju-uveo-u-turizam/>, pristupljeno 9. juna 2019).

³⁶ U više osnovnih škola u Čačku udruženje „Arheo-amateri Srbije“ organizovalo je radionice „Istoriji u pohode“. O njima Udruženje kaže: „U okviru radionice učenicima je (...) održano predavanje na temu *korišćenja metal detektora u arheološkim istraživanjima*, kao i načinima konzerviranja i sklapanja *ekspozata*“ (<http://www.arheo-amateri.rs/2016/10/u-os-ratko-mitrovic-odrzana-kreativna-radionica-pod-nazivom-istoriji-u-pohode/>, postavljeno 7. oktobra 2016, pristupljeno 25. juna 2019). Umesto da se destrukcija arheoloških lokaliteta i neovlašćeno prikupljanje kulturnih dobara koji uživaju prethodnu zaštitu budu sankcionisani (v. Crnobrnja 2017, 78–79), o njima se uči.

Uz edukativni model, PR model je najčešći izbor i u široj arheološkoj zajednici (cf. Holtorf 2007a, 150–154; Oldham 2018, 5–6), iako ga je „politički i etički teško održati (...) i uglavnom služi potrebama i željama samih arheologa i njihovog društvenog miljea“ (Holtorf 2007a, 157). Ukoliko je poboljšanje percepcije arheologije u drugim evropskim društvima značajno zbog njenog izlaska na tržište i „neoliberalne privrede koja zahteva da arheologija bude održivija u ekonomskom smislu“ (Oldham 2018, 5–7), ovdašnjim arheolozima poslovna kompetitivnost ne bi trebalo da je presudna. Većinom na javnom budžetu (Babić 2014b, 565), sa trajnim pozicijama u institucijama i dosadašnjom projektnom logikom finansiranja, a posebno sa najavljenim ponovnim uvođenjem institucionalnog finansiranja, njihov (naš) je rad relativno siguran. Zašto se onda bira popularizacija discipline koja poseže za klišeima, ulazi u domen alternativnih arheologija i otvara mogućnost za zloupotrebu arheologije i arheološkog nasleđa u dnevno-političke, etničke, čak nacionalističke svrhe? Ova pitanja se kod nas ne postavljaju po prvi put (Babić 2014b; Cvjetičanin 2018).

Prošlost se (uvek) rekonstruiše, modeluje i izmišlja u sadašnjosti; biraju se i dele određene predstave o prošlosti, ističu pojedini segmenti, zanemaruju drugi – prošlošću se konstantno manipuliše (Assmann 2008; Assmann 2018). Kolektivna anksioznost, neoliberalizam, te politički populizam današnjice, imaju kao jednu od posledica i trend rasta diskursa memorije (Blight 2009) – mementoistorije (Tamm 2013) – i muzealizacije društva (Huysen 2000). Ova savremena politika sećanja odgovor je na savladavanje današnjeg prostora i vremena, u kojem su promene ubrzane, a tradicionalne vrednosti se urušavaju. U Srbiji je, uz to, nova politička stvarnost od 1990-ih rastočila simbolični kapital supra-nacije, bratstva i jedinstva, te je uspostavljanje novog kolektivnog sećanja i kulturnog identiteta bilo nužno. Odabran je narativ „(nebeskog) naroda sa istorijom“, na tlu koje ima posebnu duhovnu vertikalu, i proslava jedinstvene, homogene nacije. Stvaranju novog identiteta pomogle su i pomažu nauke koje se bave prošlošću; artikulišu ga, učvršćuju i prenose (Assmann 1995, 132). U ovom procesu različite institucije – među njima, kako smo videli, i one u kojima su angažovani arheolozi – idu i korak dalje u „urezivanju u srce i dušu“ nove kulturne/političke memorije (za muzeje v. Cvjetičanin 2018). Taj „korak dalje“ pokazuje da javnost kojoj su odgovorni prepoznaju samo u strukturama moći. On je i prilika da se obezbedi privilegovan položaj i profesionalni monopol.

Umesto kritičkog diskursa koji analizira, „izaziva i(li) osporava strategije političke moći“ autorizovani arheološki narativi prošlosti potvrđuju, obrazlažu, čak falsifikuju kulturnu memoriju (Assmann 2008, 61–63). Jedna od posledica je i pristajanje na istraživanja čija svrha nije vezana za proučavanje i zaštitu nasleđa i boljitak građana, već podržavanje onih koji imaju moć. Paradigma takve situacije je projekat izgradnje žičare na Beogradskoj tvrđavi, kulturnom dobru od izuzetnog značaja. Institucionalna i moralna kriza je belodana: iskopava(će)

se ono za šta struka (ali i drugi akteri javne arheologije – konzervatori, kustosi, akademska zajednica i javnost) tvrdi da se ne sme.³⁷

Javna arheologija ovde je, ukratko, ograničena mahom na (samo)promociju, čija je vrednost u prestižu i obezbeđivanju finansiranja, ugrožavajući stvarnu posvećenost inkluzivnosti i održivosti.³⁸ Naravno, ovo nije osobenost javne arheologije samo u Srbiji, ali je ovdašnja arheološka zajednica jedna od malobrojnih koja o o ovom važnom polju discipline veoma retko promišlja i retko razmatra procese i načine na koje arheologija – arheološko znanje – „utiče, posreduje, ograničava i otkriva odnose između prošlosti, današnjosti i budućnosti“ (Richardson and Almansa-Sánchez 2015, 203; cf. Babić 2018).

Ne ocenjuje se obim istraživačkih strategija i metoda primenjenih kako u arheološkim iskopavanjima i istraživanjima, tako i u istraživanjima arheološkog nasleđa. Ne razmišlja se koje su posledice izlaska arheologije na tržište, gde arheološke veštine i znanja postaju roba. Ne govori se o tome ko zaista čini javnost kojoj se obraćamo (Matsuda 2004), kao ni o percepcijama i predrasudama koje arheolozi imaju o javnosti za koju rade. Naše razumevanje participacije, otvorenosti i inkluzivnosti se ne promišlja: da li smo stvarno spremni za arheologiju odozdo-na-gore (Faulkner 2000) ili samo dajemo novo ime procesu koji arheolozi i dalje autoritativno vode (Richardson and Almansa-Sánchez 2015, 201)? Posebno, van fokusa su osnovni principi i prakse na osnovu kojih se danas arheološka prošlost razume i upotrebljava. Ne očekuje se da arheologija doprinese „aktivističkim istorijama usmerenim ka društvenoj promeni, pravdi i osnaživanju“ (Skeates, Carman and McDavid 2012, 11).

Neodgovorna je nespремnost da se prihvati da se (javna) arheologija uvek sprovodi u stvarnom svetu, u određenom društvenom i ekonomskom kontekstu, za današnjicu (Sabloff 2008), i da disciplina ne utiče samo na uvećavanje znanja. Arheološko znanje utiče i na vrednosti, stavove i emocije (Babić 2018). I, ponovo, sve je vezano za etiku (Scarre and Scarre 2006). Stoga, ukoliko promovisanje ne uključi odgovornost i ukoliko javna arheologija ne bude definisala nove ciljeve koji podrazumevaju stvarnu participaciju javnosti, kada je reč o vrednosti i očuvanju arheološkog nasleđa nastavićemo da doprinosimo paradoksu koji živimo.

³⁷ O arheološkom znanju i ulozi arheologije u našem društvu v. „Intervju: Staša Babić, profesorka arheologije. Znanje se stiče u razmeni, saradnji i sučeljavanju“, *Vreme* br. 1489, 18. jul 2019. (<https://www.vreme.com/account/login.php?url=%2Fcms%2Fview.php%3Fid%3D1703741>, pristupljeno 20. jula 2019).

³⁸ Nasleđe pruža okvire za „participaciju i uključivanje i doprinosi integraciji“ (Giraud-Labalte et al. 2015).

Literatura

- Assmann, Aleida. 2008. „Transformations between History and Memory“. *Social Research* 75 (1): 49–72.
- Asman, Alaida. 2018. *Oblici zaborava*. Beograd: XX vek.
- Assmann, Jan. 1995. „Collective Memory and Cultural Identity“. *New German Critique* 65: 125–133.
- Babić, Staša. 2001. „Janus on the bridge“. In *Images of Rome: perceptions of ancient Rome in Europe and the United States in the modern age*, edited by Richard Hingley, 309–322. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology. Supplementary Series no. 44.
- Babić, Staša. 2014a. „Afterword: When empires collapse“. In *The Edges of the Roman World*, edited by Marko A. Janković, Vladimir D. Mihajlović and Staša Babić, 252–256. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Babić, Staša. 2014b. „Zanat arheologa i dijalog sa javnošću“. *Etnoantropološki problemi* 9 (3): 563–573. <https://doi.org/10.21301/eap.v9i3.1>
- Babić, Staša. 2018. *Metaarheologija. Ogled o uslovima znanja o prošlosti*. Beograd: Clio.
- Balaban, Radmila. 2018. „‘Izgubljeni u prevodu’ – uloga arheologije u društvenom kontekstu Srbije“. U *Srpska arheologija između teorije i činjenica VI. Arheološko nasleđe. Knjiga apstrakta*, uredili Zorica Kuzmanović i Marko A. Janković, 50–53. Filozofski fakultet: Beograd.
- David W. Blight (2009). „Memory Boom: Why and Why Now?“. In *Memory in Mind and Culture*, edited by Pascal Boyer, 238–251. New York: Cambridge University Press.
- Crnobrnja, Adam N. 2017. „Arheološko nasleđe u Srbiji danas – briga države ili posao entuzijasta“. *Moderna konzervacija* 5: 77–96.
- Cvjetičanin, Tatjana. 2015a. „Dunavski limes u Srbiji: uloga muzeja u interpretaciji i promociji Granica Rimskog carstva“. *Zbornik Narodnog muzeja* 22 (1): 365–385.
- Cvjetičanin, Tatjana. 2015b. „Predmeti ili narativi. Arheološke postavke u Srbiji: doba artefakata“. *Etnoantropološki problemi* 10 (3): 557–593. <https://doi.org/10.21301/eap.v10i3.2>
- Cvjetičanin, Tatjana. 2018. „Muzejska arheologija u Srbiji i mit o neutralnosti“. *Etnoantropološki problemi* 13 (3): 575–594. <https://doi.org/10.21301/eap.v13i3.1>
- Ćosić, Natalija. 2016. „Autoritet i proizvodnja arheološkog znanja“. *Etnoantropološki problemi* 11 (3): 749–774. <https://doi.org/10.21301/eap.v11i3.6>
- Faulkner, Neil (2000). „Archaeology from below“. *Public Archaeology* 1 (1): 21–33.
- Gavrilović, Eliana, Ivana Janković, Ivan Kručićanin, Marina Pejović i Ljubica Vinulović. 2017. *Priručnik za muzejsku edukaciju*. Beograd: Narodni muzej u Beogradu.
- Claire Giraud-Labelle, Kate Pugh, Sneška Quaedvlieg-Mihailović, Joanna Sanetra-Szelega, Brian Smith, Aziliz Vandesande, Clara Thys (eds). 2015. *Cultural Heritage Counts for Europe*. Krakow: Cultural Heritage Counts for Europe Consortium by the International Cultural Centre (dostupno na: <http://blogs.encatc.org/culturalheritage-countsforeurope/outcomes/>).
- Glasnik SAD 30. 2015. Sesija „Uništavanje arheološke baštine u Srbiji“, održana na XXXVII skupu i godišnjoj skupštini Srpskog arheološkog društva u Kragujevcu, 14. oktobra 2014. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 30: 259–371.

- Grima, Reuben. 2016. „But Isn't All Archaeology 'Public' Archaeology?“ *Public Archaeology* 15 (1): 50–58.
- Holtorf, Cornelius. 2007a. *Archaeology is a Brand! The Meaning of Archaeology in Contemporary Popular Culture*. Oxford: Archaeopress.
- Holtorf, Cornelius. 2007b. „Can You Hear Me at the Back? Archaeology, Communication and Society“. *European Journal of Archaeology* 10 (2–3): 149–165. <https://doi.org/10.1177/1461957108095982>
- Huysen, Andreas. 2000. „Present Pasts: Media, Politics, Amnesia“. *Public Culture* 12 (1): 21–38.
- Karl, Raimund. 2016. „Archaeological Responses to 5 Decades of Metal Detecting in Austria“. *Open Archaeology* 2 (1): 278–289. <https://doi.org/10.1515/opar-2016-0020>
- Kajda, Kornelia, Amala Marx, Holly Wright, Julian Richards, Arkadiusz Marciniak, Kai Salas Rossenbach, Michal Pawleta, Monique H. van den Dries, Krijn Boom, Maria Pia Guermandi, Felipe Criado-Boado, David Barreiro, Anita Synnestvedt, Kostantinos Kotsakis, Kostantinos Kasvikis, Eleftheria Theodoroudi, Friedrich Lüth, Mayssoun Issa and Isabelle Frase. 2017. „Archaeology, Heritage, and Social Value: Public Perspectives on European Archaeology“. *European Journal of Archaeology* 21 (1): 96–117. <https://doi.org/10.1017/ea.2017.19>
- Korać, Miomir, Snežana Golubović, Nemanja Mrđić, Gordana Jeremić i Stefan Pop-Lazić. 2014. *Roman Limes in Serbia / Rimski Limes u Srbiji*. Beograd: Arheološki institut.
- Kuzmanović, Zorica and Vladimir D. Mihajlović. 2015. „Roman Emperors and Identity Construction in Modern Serbia“. *Identities* 22(4): 416–432. <https://doi.org/10.1080/1070289X.2014.969269>
- Matsuda, Akira. 2004. „The Concept of 'the Public' and the Aims of Public Archaeology“. *Papers from the Institute of Archaeology* 15: 66–76. <https://doi.org/10.5334/257>
- Matsuda, Akira. 2016. „A Consideration of Public Archaeology Theories“. *Public Archaeology* 15 (1): 40–49. <https://doi.org/10.1080/14655187.2016.1209377>
- Matsuda, Akira and Katsuyuki Okamura. 2011. Introduction to *New Perspectives in Global Public Archaeology*, edited by Katsuyuki Okamura and Akira Matsuda, 1–18. London: Springer.
- Merriman, Nick (ed). 2004. *Public Archaeology*. London: Routledge.
- Milosavljević, Monika. 2011. „Arheologija nad moštima“. *Antropologija* 11 (2): 115–140.
- Moshenska, Gabriel. 2009. „What is Public Archaeology?“ *Present Pasts* 1(1): 46–48. <https://doi.org/10.5334/pp.7>
- Moshenska, Gabriel. 2017a. „Introduction: Public Archaeology as Practice and Scholarship Where Archaeology Meets the World“. In *Key Concepts in Public Archaeology*, edited by Gabriel Moshenska, 1–13. London: University College London Press.
- Moshenska, Gabriel (ed). 2017b. *Key Concepts in Public Archaeology*. London: University College London Press.
- Oldham, Mark. 2017. „Bridging the Gap: Classification, Theory and Practice in Public Archaeology“. *Public Archaeology* 16 (3–4): 214–229. <https://doi.org/10.1080/14655187.2017.1499398>
- Pruitt, Tara C. 2011. „Authority and the production of knowledge in archaeology“, Doctoral thesis, Department of Archaeology, University of Cambridge. <https://doi.org/10.17863/CAM.15966>

- Ramos, Maria, and David Duganne (prepared by). 2000. *Exploring Public Perceptions and Attitudes about Archaeology*. Washington, D.C.: Reprot by Harris Interactive on the behalf of the Society for American Archaeology.
- Richardson, Lorna-Jane and Jaime Almansa-Sánchez. 2015. „Do you even know what public archaeology is? Trends, theory, practice, ethics“. *World Archaeology* 47 (2): 194–211. <https://doi.org/10.1080/00438243.2015.1017599>
- Sabloff, Jeremy A. 2008. *Archaeology Matters. Action Archaeology in the Modern World*. Walnut Creek: Left Coast Press.
- Scarre, Chris and Geoffroy Scarre. 2006. Introduction to *The Ethics of Archaeology. Philosophical Perspectives on Archaeological Practice*, edited by Chris Scarre and Geoffroy Scarre, 1–14. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schadla-Hall, Tim. 1999. „Editorial: Public Archaeology“. *European Journal of Archaeology* 2 (2): 147–158. <https://doi.org/10.1179/eja.1999.2.2.147>
- Skeates, Robin, John Carman and Carol McDavid. 2012. „Introduction: questioning archaeology’s place in the world“. In *The Oxford Handbook of Public Archaeology*, edited by Robin Skeates, John Carman and Carol McDavid, 1–10. Oxford: Oxford University Press.
- Meisels, Tamar. 2009. „‘Historical Rights’ to Land“. In *Territorial Rights*, edited by Tamar Meisles, 31–49. Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-9262-6_3
- Marek, Tamm. 2013. „Beyond History and Memory: New Perspectives in Memory Studies History“. *Compass* 11 (6): 458–473. <https://doi.org/10.1111/hic3.12050>
- Vuković, Jasna i Vujović, Miroslav. 2014. „Od informacije do poruke: arheologija i mediji u Srbiji“. *Etnoantropološki problemi* 9 (3): 609–624. <https://doi.org/10.21301/eap.v9i3.4>

Tatjana Cvjetičanin
National Museum, Belgrade

Fieldwork and Public Archaeology (or: Why Even the Seemingly Clear Connections Should Be Examined?)

Public archaeology and community archaeology are some of the terms denoting various ways in which archaeologists, convinced that archaeology should not act in isolation, reach out to the public or include it into disciplinary practices. The public is principally educated and enabled to embrace the social relevance of archaeology.

Archaeologists are primarily visible in the public as the ones excavating and discovering the past. When we inform the public, educate or include it in our activities, work with or for the public – or when the public is dealing with archaeology on its own – *archaeological fieldwork* is not only the most recognizable and the most popular image of archaeology, but also undoubtedly the basic area of our activities. In Serbia, the field excavations are perceived as almost the only

way of approaching the past, and the field directors, participants in excavations and interpreters of fieldwork are recognized as reliable (and often the only) public faces of the discipline. Authority is generated through *discovery*, and visibility is the result of popularisation. Public archaeology is mainly understood as public relations, or even as *media relations*.

Collective anxiety, neoliberalism, and the political populism of the moment, all result in the trend of increase in discourse of memory and musealization of society. This contemporary politics of memory is an answer to the current space and time, with accelerated changes and endangered traditional values. Additionally, the new political reality from the 1990s on has dissolved the symbolic capital of the supra-nation, so the establishment of a new collective memory and cultural identity became necessary. The narrative of the “(celestial) people with history” is chosen, on the soil with a special spiritual axis, and the celebration of the unique homogenous nation is embraced. The construction of the new identity is helped by the disciplines dealing with the past, and various institutions –including the archaeological ones – go a step further in “imprinting upon heart and soul” the new cultural/political memory. This step further demonstrates that they recognize the public only in the structures of power. The institutional and ethic crisis is apparent: even in the places where the professional community (including conservators, custodians, academic community, as well as archaeologists) emphatically opposes excavations, they will be conducted nevertheless.

More often than not, the sensational, unique or luxurious is emphasized, mainly to secure the social, political and financial support for projects, as well as prestige. The authorized narratives of the past and the pre-packaged heritage corrupt the image of archaeology and contribute to the misconception of the past.

The paper treats both the examples of good and bad practice, with the intention to demonstrate that the need to promote must be supplemented by responsibility, and the public archaeology in Serbia broadened by new aims.

Keywords: public archaeology, archaeological fieldwork, professional authority, narratives of the past, Serbia

Terrain et archéologie publique (ou Pourquoi faut-il reconsidérer même des liens apparemment clairs ?)

L'archéologie publique, l'archéologie communautaire, l'archéologie pour le public comptent parmi les termes désignant les différentes manières pour les archéologues d'atteindre le public ou de l'inclure dans la pratique disciplinaire, convaincus que l'archéologie ne doit pas agir en isolation. En premier lieu, on habilite le public et leur enseigne l'importance sociale de l'archéologie.

Les archéologues sont principalement perçus par le public comme les personnes faisant les fouilles ou découvrant le passé. Soit qu'on informe, éduque ou

inclue le public, soit qu'on travaille pour le public ou avec lui – ou que le public traite de l'archéologie tout seul – *le terrain archéologique* est non seulement l'image la plus reconnaissable et la plus populaire de l'archéologie pour l'archéologie publique, mais il est indubitablement son activité fondamentale. Les fouilles sur le terrain sont perçues en Serbie comme presque la seule manière de produire le passé, et les directeurs des fouilles, les participants aux fouilles ou les interprètes des fouilles sont reconnus comme porte-parole crédibles (et souvent uniques) de la discipline. L'autorité est obtenue par *les découvertes* et la visibilité par la popularisation. L'archéologie publique est en grande partie vue comme les relations publiques, même comme *les relations avec les médias*.

Une des conséquences de l'anxiété collective, du néo-libéralisme ou du populisme politique actuel est la tendance à l'augmentation du discours de la mémoire et de la muséalisation de la société. Cette politique contemporaine de mémoire est la réponse à la maîtrise du temps et de l'espace actuels où les changements s'accroissent et les valeurs traditionnelles s'effondrent. En plus, la nouvelle réalité politique depuis des années 90 en Serbie a dissous le capital symbolique de la supra-nation, et la constitution de la nouvelle mémoire collective et de l'identité culturelle s'est présentée comme nécessaire. On a choisi le récit de « la nation (céleste) avec l'histoire » sur le territoire ayant une verticale spirituelle particulière et la célébration d'une nation unique, homogène. La création de cette nouvelle identité a été et est aidé par les sciences traitant du passé, et dans ce processus, les différentes institutions – parmi lesquelles celles engageant les archéologues – font un pas en avant « en incisant » cette nouvelle mémoire culturelle/politique « dans le cœur et dans l'âme ». Ce « pas en avant » démontre qu'ils reconnaissent le public devant lequel ils sont responsables exclusivement dans les structures du pouvoir. La crise institutionnelle et morale est évidente: on fouille(ra) ce que selon la profession (mais aussi selon d'autres acteurs de l'archéologie publique – conservateurs, curateurs, communauté académique et public) n'est pas à fouiller. On a fréquemment recours au sensationnel, unique ou doré, en rentrant dans la sphère du populisme, principalement pour assurer le soutien social et politique à ses propres projets, le financement (continu), mais souvent aussi le prestige. Les récits autorisés sur le passé et *l'héritage emballé* proposé corrompent en grande partie l'image de l'archéologie et contribuent à une mauvaise compréhension du passé. Dans cet article on présente des exemples de la bonne et de la mauvaise pratique avec l'intention de compléter le besoin de promouvoir par la responsabilité et l'archéologie publique en Serbie par de nouveaux objectifs.

Mots-clés: archéologie publique, terrain archéologique, autorité de la profession, récit sur le passé, Serbie

Primljeno / Received: 25. 7. 2019.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 1. 8. 2019.

Staša Babić*Odeljenje za arheologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

sbabic@f.bg.ac.rs

Arheološka stratigrafija, ravna ontologija i tanka deskripcija. Beleška o (inter)disciplinarnom dijalogu*

Apstrakt: Poslednjih decenija pojedini arheolozi preuzimaju iz oblasti filozofije i antropologije pristupe koji se najšire mogu označiti terminom *novog materijalizma*, koji kritikuje antropocentrični pristup posmatranju predmeta tako što njihovo postojanje tumači pre svega u odnosu na ljude. Predlaže se da se realnost sastoji od niza različitih pojava, koje sve zaslužuju jednaku pažnju posmatrača i njihov status postojanja je jednako relevantan. Istraživač stoga mora uvažiti *ravnu ontologiju*, prema kojoj nijedan od činilaca nema prednost. S druge strane, arheologija je tradicionalno definisana kao izučavanje materijalnih tragova ljudske prošlosti. U tekstu se problematizuju neke namerne i nenamerne implikacije ovog *ontološkog obrta* za teoriju i praksu arheologije.

Ključne reči: novi materijalizam, ontološki obrt, stratigrafija, arheološki zapis

Prve rečenice predgovora knjige Glina Danijela (Glyn Daniel) *Sto godina arheologije* glase ovako:

„Arheologija danas ima dva značenja – izučavanje materijalnih tragova ljudske prošlosti, i izučavanje materijalnih tragova ljudske praistorijske prošlosti. (...) Postoji veoma značajna razlika između praistorijskog i istorijskog arheologa. U kasnijim periodima čovekovog razvoja arheolog je pratilac istorije i dopunjava priču koju obezbeđuju pisani izvori. Ali u ranijim periodima arheolog nije samo pratilac: on je prvenstveni izvor za pisanje rane istorije“ (Daniel 1976, 9, podvukla S. B.).¹

* Tekst je proizašao iz rada na projektu Filozofskog fakulteta u Beogradu, koji pod brojem 177008 finansira Ministarstvo nauke, prosvete i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Prethodna verzija izložena je na konferenciji *Srpska arheologija između teorije i činjenica VII. Arheološki teren, autoritet i moć*, održanoj marta 2019. u organizaciji Centra za teorijsku arheologiju Odeljenja za arheologiju Filozofskog fakulteta

¹ Knjiga o kojoj je reč prvi put je štampana 1950. godine pod naslovom *A Hundred Years of Archaeology*. Drugo izdanje iz 1976. godine i sva kasnija nose izmenjen i

Najčešće se smatra da značaj ove publikacije proističe iz toga što utire put kasnijem sistematičnom kritičkom preispitivanju istorije discipline i njenog konceptualnog nasleđa (npr. Babić 2011). Ovom prilikom, međutim, posebnu pažnju ću posvetiti značenju same reči *arheologija*, kako ga Danijel razrađuje na stranicama predgovora, definišući sopstveni predmet istraživanja i njegov značaj:

„Ovo je, dakle, veliki značaj razvoja praistorijske arheologije; ne izučavamo samo razvoj jedne tehnike, niti posmatramo samo porast znanja o ljudskim artefaktima; posmatramo razvoj našeg glavnog izvora za istoriju čoveka pre pojave pisma“ (Daniel 1976, 9, podvukla S. B.).

Nesumnjiva je njegova težnja da naglasi kako oblast istraživanja čiji razvoj namerava da opiše pruža jedinstven uvid u pojave koje se ne mogu dosegnuti drugim sredstvima. Sledeća poglavlja knjige govore o antikvarskim počecima i tesnim vezama sa „geološkom revolucijom“, kako Glin Danijel (Daniel 1976, 29 i dalje) naziva proboje koji su u prvoj polovini XIX veka doveli do saznanja o starosti zemlje i mestu ljudske vrste u novom razumevanju hronologije sveta (up. Palavestra 2011, 69 i dalje). Pa ipak, iako su i antikvarska praksa i posmatranja geoloških pojava bili neophodni preduslovi da se postave temelji nove discipline, „rođenje arheologije“ (Daniel 1976, 57) usledilo je tek onda kada je „novi način naučnog mišljenja“ doveo do neoborivog zaključka:

„Ako je čovek postepeno evoluirao od prehumanog pretka bez kulture u kulturnu životinju Egipta i Grčke, onda *moraju* postojati dokazi o njegovoj primitivnoj kulturi u najmlađim geološkim slojevima“ (Daniel 1976, 66, naglasak u originalu).

Glin Danijel, dakle, određuje svoj predmet istraživanja –istoriju arheologije od njenih početaka do vremena kada je nastao njegov tekst, tako što disciplinu razgraničava od drugih oblasti znanja i ističe njene specifičnosti: za razliku od istoričara, arheolozi nisu ograničeni postojanjem pisanih izvora, dok se njihov predmet istraživanja samo delimično preklapa sa geološkim („najmlađi slojevi“). I sa jednim i sa drugima, arheologija deli interesovanje za *prošlost*, ali ta prošlost ne mora biti zapisana, pa tako prevazilazi hronološko ograničenje istorije (up. Babić 2018, 49 i dalje). S druge strane, njen hronološki opseg jeste ograničen u odnosu na geologiju i zahvata samo deo njenog potencijalnog uzorka. U oba slučaja, odlučujuća razlika počiva na određenju kojim Glin Danijel počinje svoj predgovor: arheologija je „izučavanje materijalnih tragova ljudske prošlosti“. Kako god da su se menjale teorijske pretpostavke arheološkog istraživanja, od akademske institucionalizacije koju on opisuje, sve do početka

---

prilagođen naslov *A Hundred and Fifty Years of Archaeology* (Daniel 1976), kao što je i sam sadržaj dopunjen novim poglavljima.

XXI veka, ova je disciplinarna distinkcija ostajala zajednički imenitelj različitih strategija istraživanja, koji ne zahteva posebno obrazloženje, već se iskazuje nedvosmislenim tvrdnjama: moderna arheologija je „nesumnjivo usmerena na istoriju i praistoriju čovečanstva“ (Renfrew, Bahn 2005, xi), sa zadatkom da gradi „kohherentnu sliku ili seriju slika prošlosti... na osnovu materijalnih dokaza“ (Renfrew, Bahn 2005, xiii, takođe i Hodder 1999, 9–15). Način na koji arheolozi definišu posebnosti svojeg predmeta istraživanja i određuju najsvrsishodnije načine posmatranja i zaključivanja povremeno je tema oštrih teorijskih rasprava (npr. Babić 2015), pa je čak probijen i njen hronološki okvir (Babić 2018, 100 i dalje), ali do nedavno je neupitna okosnica arheološkog istraživanja bila *materijalna kultura čoveka*.

Stratigrafija

Terenska praksa arheologa neposredno potvrđuje da disciplina svoj domen određuje u odnosu na materijalizovane tragove ljudskog prisustva. U zavisnosti od teorijsko-metodoloških postavki, manja ili veća pažnja tokom iskopavanja se posvećuje različitim pojavama zapaženim u slojevima zemlje, primenjuju se znanja i tehnike drugih naučnih disciplina, od geologije, preko zoologije i botanike, sve do proizvodnje neočekivanih „zamagljenih žanrova, mešavina naracije i naučnih praksi, integrisanog pristupa beleženju, pisanju i ilustrovanju materijalne prošlosti“ (Pearson, Shanks 2001, xi), koji ukrštaju tako naizgled daleke oblasti kao što su arheologija i pozorišna umetnost. U svakom od ovih slučajeva, međutim, arheološko iskopavanje prestaje kada se dosegne *zdravica* – sloj zemlje u kojem se više ne zapažaju tragovi ljudskog prisustva. Alternativni izraz – *sterilni sloj*² posebno naglašava da je to domen u kojem se više ne očekuje nikakva pojava koja bi mogla biti *plodna* sa stanovišta arheološkog istraživanja. Na taj način nastaje fizička granica arheološkog iskopavanja, ali i važno konceptualno razgraničenje čitave discipline: tokom iskopavanja se prikupljaju i artefakta i ekofakta, ako su udruženi u *zajedničke kontekste*. Kost mamuta, na primer, jeste predmet arheološkog posmatranja čak i ako nije obrađena, ukoliko je konstatovana u kontekstu u kojem se sa sigurnošću može pretpostaviti prisustvo ljudi (npr. Conneller 2011, 65 i dalje). Ukoliko to nije slučaj, skeletni ostaci iste životinje postaju predmet paleontologije (up. Lucas 2012, 260–265).

Činjenica da ljudske aktivnosti ostavljaju materijale tragove u slojevima zemljišta i da se na osnovu njih može sa manjom ili većom sigurnošću rekonstruisati neki segment prošlosti, stoji u osnovi samog *arheološkog procesa* (*sensu*

---

² U engleskom je odomaćen izraz *virgin soil*, koji veoma slikovito ukazuje na ideju da je sloj o kojem je reč *netaknut* (*ljudskom rukom?*).

Hodder 1999) i jednako značajnog koncepta *arheološkog zapisa* (Lucas 2012, 74 i dalje). Veoma rano u istoriji discipline primena stratigrafskog principa posmatranja i istraživanja postala je merilo *naučnog* arheološkog pristupa, za razliku od antikvarskog amaterizma (Lucas 1999, 33, 47–49). Odatle je dalje razvijen čitav niz pretpostavki koje je arheologija preuzela od geologije, kao što je pre svega uspostavljanje relativne i apsolutne hronologije događaja u prošlosti i drugih međusobnih odnosa različitih *fosilizovanih* fenomena (Hodder 1999, 105–112; Lucas 2012, 78 i dalje). Posebno u istraživanjima veoma rane praistorije, arheolozi su dugo prećutno pratili metod i način zaključivanja o stratigrafiji onako kako su primenjeni u geologiji, da bi sredinom sedamdesetih godina XX veka Edvard Haris (Edward Harris) predložio fundamentalno razgraničenje *principa arheološke stratigrafije*. Već na samom početku svoje knjige, koja je od vremena prvog objavljivanja stekla status gotovo neprikosnovenog priručnika za dobru arheološku praksu, on sasvim jasno kaže: „Principi arheološke stratigrafije odnose se na nalazišta na kojima je naslojavanje pretežno poreklom od ljudskih radnji“ (Harris 1979, xi).

Zašto?

„Neki arheolozi mogu smatrati da su geološki principi adekvatni za istraživanje arheoloških nalazišta. Ja se ne slažem. ... Kada se čovek pojavio na Zemlji, započeo je veliku revoluciju u naslojavanju, koje je do tada postojalo i odvijalo se pod prirodnim uslovima“ (Harris 1979, xii).

I još detaljnije:

„Prvo, veliki deo arheološkog naslojavanja je nastao ljudskim delanjem i nije direktno predmet zakona geološke stratigrafije. Drugo, arheološka artefakta su neživa; ona su nastala i mogu biti sačuvana ili uništena voljom ljudi. Ovi predmeti dakle nisu podložni normalnom životnom ciklusu ili procesu evolucije prirodnom selekcijom. ... Ove činjenice čine izučavanje artefakata složenim i različitim od izučavanja geoloških fosila“ (Harris 1979, 9).

Haris dalje detaljno opisuje različite situacije u kojima fizičko-hemijske osobine slojeva zemlje direktno zavise od antropogenih faktora i načine na koje arheolozi treba da ih prepoznaju i dokumentuju, tako postavljajući sistem poznat kao *Harisova matrica*, koji je danas sastavni deo terenskog rada mnogih arheologa (up. Hodder 1999, 108–112; Lucas 1999, 153 i dalje; 2012: 81, 83). Nadovezujući se na slikovitu konstataciju Ijana Hodera (Ian Hodder) da „interpretacija počinje na vrhu mistrije“ (Hodder 1999, 83, 92), može se reći da arheologija prestaje kad mistrija dotakne zdravicu. Tako se, kroz fizičku granicu i praksu koja je uvažava, arheologija razdvaja od geologije i učvršćuje se *disciplinarna granica*. Nema nikakve sumnje da u osnovi ovog postupka stoji potreba razgraničenja akademskih disciplina, ali i razdvajanje *prirode* i

kulture, koje dalje uslovljava čitav niz pitanja o karakteru arheološkog istraživanja, od kojih su poslednjih godina neka postala predmet veoma žive teorijske debate.

Već je sasvim uobičajeno da se pregledi razvoja arheološke teorije organizuju u okviru tri jasno odvojena pristupa (kulturno-istorijski, procesni, postprocesni), čije se razlike smatraju tolikim da je čak u izvesnom smislu moguće govoriti o *smenama paradigme*: jednoj koja se odigrala šezdesetih godina i drugoj par decenija kasnije (up. npr. Olsen 2002, 23–27). Osim što se ova podela na tri *arheološka doba* gotovo isključivo zasniva na teorijskim previranjima u anglo-američkom delu disciplinarnе zajednice i u velikoj meri previda specifičnosti drugih tradicija (Babić 2014a), naglasak na razlikama potire značajne sličnosti koje se mogu zapaziti u načinu zaključivanja arheologa kroz čitavu istoriju discipline (npr. Babić 2015, 2018; Fogelin 2007). Duboka ukorenjenost arheologa u filozofskim tradicijama ranog modernog doba od XVII do XIX veka obeležava mnoge naše ključne pretpostavke, bez obzira da li, eksplicitno ili ne, svoje uporište tražimo u tradicionalnoj kulturno-istorijskoj veri u stilsko-tipološke sistematizacije, procesnom pozitivizmu ili nekoj od postprocesnih strategija (Thomas 2004).

Sa dolaskom novog milenijuma najavljen je radikalnа raskid sa ovom tradicijom, koji treba da ukine najveću prepreku našem pristupu sopstvenom predmetu istraživanja – razumevanje sveta kroz *dihotomije* (Harris, Cipolla 2017, 4, 5; Olsen 2012a, 2012b; Witmore 2007, 2014). Jedan posebno značajan par suprotnosti koji stoji u osnovi arheologije jeste *priroda/kultura* – upravo ona distinkcija koju podvlači Haris kada insistira na razlici između sedimenata koji su nastali pre i posle pojave čoveka. Ona podrazumeva konvencionalno shvatanje protoka vremena kao linearnog (up. Babić 2018, 49 – 57), gde u jednoj tački duboko u prošlosti počinje razvoj čoveka tako što se njegovom pojavom istorija i kultura odvoje od prirode (Thomas 2004, 78). Kada Haris podvlači razliku između arheološke i geološke stratigrafije, kada arheolozi tokom iskopavanja konstatuju da su dosegli *zdravicu*, ili kada grafički dokumentujući svoja zapažanja, najdublji sloj označe kao *sterilan*, to zapravo znači da je verifikovana materijalizacija ovog razdvajanja. Povlačenje oštre granice između prirodnih i kulturnih pojava proteže se, međutim, mnogo dalje i određuje načine na koje posmatramo pojedinačne elemente *arheološkog zapisa* (*sensu* Lucas 2012), pa i *materijale* od kojih je on sačinjen (Conneller 2011, 5, *passim*). Dihotomija *priroda/kultura* dalje se udružuje sa jednako isključivo suprotstavljenim parovima, kao što su *materijalno/idealno*, *neljudsko/ljudsko* i *objekat/subjekat*, koji omeđuju, i po nekim autorima (npr. Harris, Cipolla 2017, 4–6) drastično ograničavaju arheološko mišljenje, bez obzira na to o kojem od tri pristupa je reč. Tako je početkom XXI veka počela potraga za novim i sasvim drugačijim uporištem.

Ontologija

Predlozi koji su usledili oslanjaju se na događaje u oblasti filozofije i antropologije, ali ne počivaju na u potpunosti homogenoj teorijskoj poziciji, već se oslanjaju na raznolike, ponekad čak i međusobno suprotstavljene predloške (Harris, Cipolla 2017, 6; Ribeiro 2018, 1; Thomas 2015, 1277) i označavaju se različitim terminima, od kojih su u arheologiji najveću vidljivost verovatno dosegli *novi materijalizam* (Barrett 2016; Harris, Cipolla 2017, 141 i dalje; Thomas 2015; Witmore 2014) i *simetrična arheologija* (Olsen, Shanks, Webmoor, Witmore 2012; Olsen 2012a, 2012b; Witmore 2007). Zajedničko autorima koji se deklariraju kao pripadnici ovih radikalno novih načina posmatranja jeste uverenje da je arheološka teorija sve do početka novog milenijuma bila sputana veštačkim razdvajanjem realnosti na njene materijalne manifestacije i znanje o tim manifestacijama (Ribeiro 2018, 1). Ova tipično moderna *dihotomija* uslovljava sliku sveta u kojem postoje pasivni *objekti spoznaje* i aktivni *subjekti koji spoznaju*. Zato još od Dekarta (Babić 2018, 18–29; Thomas 2004: 16–18, 58) istraživači ulažu velike napore da obezbede najpouzdanije metode posmatranja i stvaranja naučnog znanja o svetu, postavljajući i podvrgavajući proveru svoje *epistemičke norme* (Fagan 2010). Otud se razvija kritika da sve od Kanta filozofi pridaju daleko veći značaj konceptima razumevanja koje namećemo svetu, nego samoj realnosti: u fokusu su bili načini spoznaje sveta, ideje koje formiramo i odnosi među tim idejama, pa i kulturni i jezički filteri koji nas odvajaju od realnosti kakva je sama po sebi (Gratton 2014, 4–5, 18). Međutim, ono što postoji i ono što mi znamo o onome što postoji nisu jedno isto, a ova razlika nije uvek u dovoljnoj meri uvažena (Barrett 2016, 1682). Zato se nasuprot tradicionalnim pristupima predlaže *ontološki obrt* (npr. Alberti 2016; Harris, Cipolla 2017, 171; Olsen, Shanks, Webmoor, Witmore 2012) – posmatranje „arheološke realnosti tako što se priznaje njena ontološki stvarna, inherentno materijalna i složeno povezana priroda“ (Ribeiro 2018, 1). Težište se pomera sa epistemoloških pitanja (kako saznajemo?), na ontološko pitanje: šta i kako postoji? Ponudeni odgovor glasi da se realnost sastoji od niza različitih *isprepletanih* pojava (up. Hodder 2012) i sve one zaslužuju jednaku pažnju posmatrača, sva njihova postojanja su jednako relevantna, pa istraživač mora uvažiti *ravnu ontologiju*, prema kojoj nijedan od činilaca nema prednost (Barrett 2016, 1682; Thomas 2015).

U konkretnom kontekstu arheološkog istraživanja, radikalni zagovornici novog pogleda smatraju da je stvarima potrebna *odbrana* (Olsen 2010), jer je kroz istoriju discipline njihovo postojanje sistematski zanemarivano. Ovakva primedba može zvučati sasvim neobično, kada je upućena istraživačima koji čitavo svoje polje zasnivaju na posmatranju *materijalne kulture*, kao što svedo-

če primeri od Glina Danijela do Kolina Renfrua (Collin Renfrew) i Pola Bana (Paul Bahn). Problem, međutim, leži u drugom delu tradicionalnog disciplinarnog određenja: *tragovi ljudske prošlosti*. Arheolozima se, naime, zamera da predmete posmatraju sa namerom da dopru do nečeg drugog: ljudi koji su ih napravili, koristili i kroz njih ispoljavali svoje društvene i/ili estetske vrednosti. Objašnjenja koja tako nastaju uvek podrazumevaju neki spoljni antropogeni faktor: društvo, kulturu, moć (Thomas 2015). Zato arheolozi imaju dužnost i obavezu da se vrate stvarima kao nezavisnim akterima i njihovim međusobnim odnosima u kojima ne učestvuju ljudi. Ovakav *simetričan* odnos (Olsen 2010; Olsen, Shanks, Webmoor, Witmore 2012, 12; Witmore 2007, 546) podrazumeva ukidanje modernih dihotomija, po kojima pojedini činioци (ljudi) imaju prednost, i *ontološko sravnjivanje* svih aspekata realnosti – predmeta, životinja, ljudi. Odatle sledi *ontološka poniznost* (Holbraad 2012; Thomas 2015) i odbijanje privilegovanog posmatranja odnosa ljudi i stvari, jer je to tek jedna od mogućih relacija. Na drugoj strani, predmeti ne zavise od ljudi koji ih animiraju, već su i prepušteni sebi samima *vibrantni* (Bennett 2010, 6) i u neprekidnom su previranju (Harris, Cipolla 2017, 141, 142). Čak i u direktnom kontaktu sa čovekom, materija ispoljava sopstvene moći, pa tako izrada predmeta nije nametanje zamišljenog oblika – *ideje* inertnoj podlozi, već proces pregovaranja između ljudskog (ne)znanja, iskustva i osobina sirovine (Conneller 2011). Tako posmatrano, epistemološke brige arheologa postaju sasvim uzaludne, jer proističu iz tipično modernog evropskog pogleda na svet, koji razdvaja objekat i subjekat spoznaje: predmete i ljude, nežive i žive, na način na koji to ne čine mnoge druge tradicije mišljenja. Antropološka istraživanja potvrđuju ovakvu poziciju (npr. Holbraad 2012; Holbraad, Pedersen, Viveiros de Castro 2014), iz čega sledi pretpostavka da ni zajednice u prošlosti nisu nužno delile moderne ideje o realnosti.

Jedan od glavnih pokretača nove struje u arheologiji bilo je nezadovoljstvo prenatlaženim zanimanjem za *značenja* koja ljudi pripisuju materijalnoj kulturi, za koje se smatra da je posebno izraženo kod autora sklonih postprocesnim *interpretacijama* (Ribeiro 2018; Thomas 2012, 2015; Olsen 2012a, 2012b):

„Stvarni odnosi sličnosti i razlike koji oblikuju svet već su tu, u delanju, a ne na nekom meta-nivou značenja. (...) Traganje za značenjem vodi ka fokusu na ljudske aktere koji daju i tumače značenje. Ako se umesto toga agensnost shvati kao oblikovanje mogućnosti za delanje, onda i stvari mogu imati agensnost“ (Van Oyen 2016, 359).

S druge strane, sama postprocesna arheologija bila je već decenijama pod optužbom da teorijska razmatranja nisu praćena adekvatnim metodološkim i metodskim aspektima istraživanja (Babić 2015; Lucas 2012, 1). Zato je zani-

mljivo zapitati se kako su nova ontološka načela primenjena pred konkretnim zadacima. Začudo, nije redak postupak vraćanja na koncepte kao što je *operativni lanac* (npr. Conneller 2011, 16 i dalje; Van Oyen 2016, 359, 362), koji se u arheologiji primenjuje još od sredine XX veka, posebno u frankofonoj akademskoj zajednici (Babić 2018, 108, 109; Dobres 2000). Međutim, ovaj koncept se proširuje, tako da obuhvata „operacije“ čiji pokretač nisu samo ljudi, već i sami materijali i životinje od kojih mogu poticati pojedine sirovine. Tako jelenji rog nije samo pasivni objekat koji služi tome da čovek rezbaranjem iz njega izvuče oblik koji je prethodno zamislio – da time materijalizuje svoju *ideju*, već u postupku učestvuju i činioци poput sezonskog ponašanja same životinje (Conneller 2011). U drugom slučaju, koncept operativnog lanca dovodi se u vezu sa *teorijom prakse*, takođe prisutnom u arheološkoj teoriji već nekoliko decenija, kako bi se izbegla njena ograničenja (Thomas 2015), tako što se sekvenca operacija dovodi u širi kontekst relacija:

„... stvar je definisana praksama koje je okružuju u određenoj tački u vremenu i prostoru, i ova će definicija postaviti mogućnosti za akcije u koje ova stvar može da uđe u nekom budućem trenutku. Model podrazumeva beskrajno razlomljenu vremensku sekvencu, čije neke delove može da opiše arheologija“ (Van Oyen 2016, 361).

Obogaćivanje već postojećih alata discipline novim teorijskim uvidima svakako dovodi do relevantnih rezultata. Pomeranje težišta sa ljudskih percepcija predmeta na osobine materijalnosti koje su u velikoj meri nezavisne otvara mogućnosti drugačijih uvida u prakse u prošlosti (posebno Conneller 2011). S druge strane, kod autora koji se deklarišu kao skloni novom materijalizmu mogu se pročitati i radikalnija načela, čijom primenom treba da se izbegnu zamke pripisivanja i *interpretiranja* značenja (up. npr. Alberti, Jones, Pollard 2013), i koja teže drugačijim ciljevima:

„Dozvolimo sebi da nas nadahne deskriptivno obilje antikvara... Zadatak je da proizvedemo bogate opise koji takođe razumeju, ne tako što hrle izvan stvari i neposrednog sveta, ili tako što izostavljaju ono što nastaje u trenutnom prisustvu susreta, već tako što im priznaju jednaku važnost“ (Olsen 2012a, 27; v. takođe Witmore 2014).

Unutar discipline usledile su i veoma žustre reakcije na ovakav program:

„Ako antikvarstvo znači pažnju posvećenu starim artefaktima, onda skorašnji izraz ‘novog materijalizma’ u arheologiji može izgledati kao malo više od novog antikvarstva. Takozvani ‘povratak stvarima’ značajniji je i više zabrinjava od tek još jedne promene u modi arheološke teorije, iz jednostavnog razloga što nema ništa da kaže o dinamici istorijskog procesa“ (Barrett 2016, 1685; v. takođe Holtorf 2012).

Deskripcije

Otpor novim idejama svakako nije redak slučaj unutar akademske zajednice (Bourdieu 2014), pa i sami arheolozi imaju iskustva sa situacijama u kojima predlozi novih pristupa nisu uvek nailazili na topao prijem. Situacija se dodatno komplikuje kada impulsi promena dolaze iz druge akademske discipline i kada je nužno prilagođavanje ideja, pristupa i koncepata. S obzirom na to da različite oblasti istraživanja razvijaju svoje specifične norme (Fagan 2010), pa i načine komuniciranja unutar *polja* (*sensu* Bourdieu 2014), ponekad razlike među njima postanu tolike da se može govoriti o odvojenim *kulturama* (Jones 2002), u čijem dijalogu postoji rizik nedovoljnog ili pogrešnog razumevanja. Zato je potrebno posvetiti pažnju *zonama razmene* (Galison 2010; Chapman, Wylie 2016, 143 i dalje), u kojima se odvija preuzimanje i prilagođavanje ideja. Kada se jednom uspostavi saglasnost da je razmena između dva polja znanja potrebna i moguća, to još uvek ne znači da je postignuta i potpuna saglasnost o samom predmetu razmene. Među disciplinama se tako kreću *tanke deskripcije* (*thin descriptions*) – relativno površna razumevanja i prevođenja, koja ne podrazumevaju nužno univerzalno značenje onoga što se razmenjuje, već ga svaka od strana u dijalogu može uključiti u svoj referentni okvir na sebi svojstven način (Galison 2010, 35–37; takođe Babić 2018, 116, 117). Iako upravo ova površnost omogućava da uopšte dođe do razmene, pa time i do novih iskoraka u istraživanju, ponekad se sa *tankom deskripcijom* neopaženo u novi disciplinarni kontekst prenesu i dublji slojevi značenja. U drugačijem okruženju, pod drugim uslovima i početnim disciplinarnim parametrima, ta dublja značenja mogu da proizvedu neplanirane posledice.

U slučaju odnosa arheologije prema drugim oblastima istraživanja, *tanke deskripcije* nisu bile retkost, a interdisciplinarni dijalog nije uvek imao srećne ishode, između ostalog i zato što što su ponekad u novi disciplinarni okvir prenošene ideje koje nisu sasvim primerene specifičnim zadacima (Babić 2018, 116 i dalje; Chapman, Wylie 2016, 143; Gibbon 1989). Kada se radi o *novom materijalizmu*, međutim, teško je osporiti da oblast istraživanja eminentno posvećena predmetima treba da se uključi, pa možda čak i presudno doprinese pokretima u drugim oblastima istraživanja koji razmatraju materijalnost u njenim različitim oblicima (up. Olsen, Shanks, Webmoor, Witmore 2012). Arheolozi, dakle, mogu biti veoma zadovoljni što je poslednjih decenija u drugim oblastima naša osnovna disciplinarna odrednica zauzela mesto daleko značajnije nego što je to prethodno bio slučaj, pa i sa mnogim dobrim razlozima tražiti nove interdisciplinarnе спone, u nadi da će novi dijalog biti uspešniji nego prethodni. Uspeh će, između ostalog, zavisiti i od kompatibilnosti *tankih deskripcija* koje ulaze u optičaj.

Najveći deo novih nadahnuća dolazi iz oblasti filozofije i antropologije, gde pristupi široko označeni kao *novi materijalizam* insistiraju na tome da dosadašnje razmišljanje o materijalnosti u okviru humanističkih disciplina počiva na pogrešnim pretpostavkama i da je nužno usmeriti napore ka razumevanju stvarnosti u kojoj različiti materijalni elementi stupaju u međusobne odnose sa ili bez ljudskog učešća, pri tom prevazilazeći isključivost suprotstavljenih parova *subjekat-objekat* ili *priroda-kultura* (Keil 2017). Ovo je platforma koja ujedinjuje i arheološke odgovore na nove izazove (Harris, Cippolla 2017, 6). Međutim, predložak u kojem se traži izvor novih arheoloških pristupa nije u potpunosti konzistentan i neke od uporišnih tačaka mogu se pokazati kao međusobno kontradiktorne (Gratton 2014; Ribeiro 2018, 4; Thomas 2015). Najzad, ni u interdisciplinarnom dijalogu između filozofije i antropologije ne vlada potpuno jedinstvo stavova i prioriteta (up. Keil 2017; Simić 2018). Namera ovde stoga nije da se pruži potpuni pregled veoma raznorodnog arsenala izvornika, koji obuhvata autore od Martina Hajdegera (Heidegger) (Babić 2018, 113–114) i Bruna Latura (Latour 2005, 2010), preko Grahama Harmana i Kventina Melasoa (Quentin Meillassoux) (Gratton 2014), do Džejn (Jane) Benet (Bennet 2010), Martina Holbrada i Eduarda Vivieros de Kastru (Holbraad 2012; Holbraad, Pedersen, Viveiros de Castro 2014). Upliv ovih autora u arheološko mišljenje već je rezultirao sistematičnim prikazima koji služe ovoj svrsi (Harris, Cippolla 2017; Ribeiro 2018; Thomas 2015).

Zadržimo se samo na osnovnim elementima *tanke deskripcije* koja je iz ovih oblasti prenetu u arheologiju: posmatranje odnosa ljudi i stvari do sada je počivalo na modernom shvatanju realnosti, koje razdvaja međusobno isključive *dihotomije* (priroda–kultura, živo–neživo, aktivo–pasivno, subjekat–objekat) i time privileguje značaj antropogenog faktora (Harris, Cippolla 2017); s druge strane, arheologija treba da posveti punu pažnju odnosima među različitim činiocima realnosti, svima im priznajući jednaku, *simetričnu* važnost i *sravnjujući ontologiju*, tako da postane „disciplina stvari“ (Olsen, Shanks, Webmoor, Witmore 2012); treba napustiti napor da se *interpretira značenje stvari* (Alberti, Jones, Pollard 2013; Olsen 2012a), već se posvetiti posmatranju odnosa među samim stvarima, koji nisu posredovani ljudskom delatnošću.

Predlaže se, dakle, fundamentalna promena u načinu razumevanja samog *predmeta i cilja discipline*, daleko radikalnija nego što su to bila previranja sredinom XX veka. Načela dobre epistemičke prakse (Fagan 2010) nalažu da se razmotri koliko su novi predlozi *korisni* za opšti napredak arheološkog znanja (Harris, Cippolla 2017, 199; v. takođe Berry 2012). Jedan mogući način da se isproba primena predloženih načela je da se razmotri prvi dodir arheologa sa njihovim predmetom istraživanja – terensko iskopavanje, i mesto na kojem ono doslovno prestaje – praktičnu i konceptualnu barijeru *zdravice*. Mnogi arheolozi prećutno prihvataju i u praksi pokazuju da tu prestaje njihova disciplinarna

nadležnost. Edvard Haris (1979) uočio je i obrazložio da se ta granica očituje egzaktnim pokazateljima – promenama u načinu naslojavanja, koje iziskuju različite načine posmatranja i principe dokumentovanja u odnosu na geologiju (up. Hodder 1999, 105–112). Međutim, međusobni odnosi različitih *materijalnosti*, živih organizama i neživih tvari, nastavljaju se sve do središta Zemlje, ali do sada nisu bili predmet arheološkog posmatranja. S druge strane, dosledno prateći predloge da se ukine antropocentričnost arheologije i da ona postane „disciplina stvari“, odsustvo tragova ljudskih aktivnosti ne bi trebalo da umanjí naše zanimanje za odnose među materijalnim pojavama doslovno „prepuštenim samima sebi“. Drugim rečima, ako arheološko iskopavanje staje kada se dosegne *sterilan sloj*, šta se menja u postojanju kamena, korena, životinjskih kostiju ili živih organizama koji se nalaze ispod njega, pa prestaje i arheološko zanimanje za njih?

Ovako formulisane, krajnje implikacije težnje da se iz arheoloških jedanačina isključi dihotomija priroda–kultura, odnosno da se u velikoj meri umanjí značaj ljudskog prisustva u skupovima različitih materijalnosti, svakako deluju paradoksalno. S druge strane, paradoks ukazuje da arheološko istraživanje neminovno pravi razliku između konteksta u kojima *postoje ili ne postoje tragovi ljudskog prisustva* (Lucas 2012, 260–265). Vredno je napomenuti da se, uporedo sa arheološkim debatama, poslednjih decenija i među geolozima odvijaju žustre rasprave o tome da li treba uvažiti presudan značaj antropogenih faktora na prirodne procese tako što će u geološku klasifikaciju biti uveden novi termin *antropocen*, kojim bi se označila geološka epoha u životu Zemlje kada ljudsko prisustvo drastično menja njene sedimente (Subramanian 2019). Pa ipak, autori koji zagovaraju ravnjanje ontologije gotovo da potiru značaj ove razlike kada kažu:

„Odnos ljudi i zida ne treba da bude ni manje ni više privilegovan od odnosa kiše i izloženog maltera. Materijalne prošlosti su zajednički proizvedene, ne unutar isključivog procesa ljudske selekcije, već kroz interakcije sa anaerobnim zemljištem, mikroorganizmima, vlagom, suvom atmosferom, temperaturom, pa čak i sa talasima i oblucima na obali. Načini na koje arheolog i bujica vode prolaze kroz napušteni rudarski grad razlikuju se u stepenu, ne u vrsti. Voda koja kulja oko stubova ‘interpretiraće’ ili ‘osećati’ površinu maltera jednako dobro kao bilo koji hermeneutičar ili fenomenolog“ (Olsen, Shanks, Webmoor, Witmore 2012, 7, podvukla S. B.).

Zabrinutost koju pred ovakvim *poravnanjem* iskazuju neki kritičari (npr. Barrett 2016; Holtorf 2012) može se razumeti samo kao otpor novom talasu teorijskog promišljanja unutar discipline, kakav je pratio pojavu procesnog i nekoliko decenija kasnije postprocesnog programa. Međutim, tako mogu ostati zanemareni neki značajni aspekti koji su uslovlili izbor i oblik *tanke deskripcije* za kojom su posegli njeni zagovornici:

„Arheolozi su postali suviše stidljivi pred antropologijom, suviše željni antropološkog odobravanja. Nikada nije postojala potreba da se čeka samopouzdanje stečeno kroz sazrevanje da branimo svoje prakse. Arheologija ne radi pod istim ograničenjima kao antropologija, jer antropologija presudno zavisi od isključivosti jaza čovek-svet. Arheolozi ne moraju ovo da uzimaju kao osnovno“ (Olsen, Shanks, Webmoor, Witmore 2012, 7).

Odnos prema antropologiji je jedan od složenijih interdisciplinarnih dijaloga koji arheolozi vode kroz istoriju svoje discipline i svakako je delom obeležen „stidljivošću“ pred bliskom oblašću znanja koja, međutim, zauzima bolje mesto u institucionalnoj podeli nadležnosti (Babić 2018, 118; Gibbon 1989, 137, 139; Lucas 2012, 133). Pažnja sa kojom se upravo antropolozi poslednjih decenija okreću materijalnoj kulturi (npr. Henare, Holbraad, Wastell 2007) mogla je obavezati arheologe da „odbrane“ svoj predmet istraživanja i tako što će mu dodeliti jednak, pa i veći značaj nego humanim učesnicima u mrežama odnosa ljudi i stvari i na taj način legitimisati svoje disciplinarne posebnosti. Jedan od problema koji je na taj način otvoren tiče se raspodele odgovornosti u ovim odnosima.

Poravnanje?

Kada pročitamo da „arheolozi treba da se ujedine u odbrani stvari, odbrani ovih potčinjenih (u originalu: subaltern) članova zajednice koji su učutkani i potisnuti u ‘druge’ imperijalističkim društvenim i humanističkim diskursima“ (Olsen 2003, 100), moguće je zaključiti da je sasvim jasno na kome počiva odgovornost za ispravljanje neravnoteže u odnosima zasnovanim na dihotomiji *živo–neživo*. Vođeni zabludama modernog shvatanja sveta, ljudi su *kolonizovali* nežive aktere u mrežama odnosa i lišili ih moći da samostalno delaju, te su isti ti ljudi dužni da vrate postojanje „učutkanim i potisnutim članovima zajednice“ (v. takođe Olsen 2012a, 2012b). Odabir reči u ovom i sličnim odeljcima izvesno nije slučajan i snažno priziva centralne koncepte postkolonijalne kritike (*Druge, subaltern, imperijalistički diskurs*), koja je poslednjih decenija imala snažan odjek u arheologiji (Babić 2018, 94–96, *passim*). Vodeći antropolozi koji zagovaraju ontološki obrt na sličan način izražavaju svoju poziciju:

„... antropologija izmenjena ontologijom je trajno usmerena na proizvodnju razlike, ili ‘drugosti’ kao takve. Bez obzira (na ovom nivou analize) na to kojim političkim ciljevima može doprinositi, antropologija je ontološki politička utoliko što njeno delovanje podrazumeva... razliku kao takvu. Ovo je antropologija koja je iz osnove anti-autoritarna, čija je svrha da stvori alternativne tačke posmatranja, sa kojih su ustanovljeni oblici mišljenja podvrgnuti neprestanom pritisku same drugosti i možda bivaju promenjeni“ (Holbraad, Pedersen, Viveiros de Castro 2014).

Promišljanja lokalno-specifičnih pozicija, pa i onih bliskih ovom govornom području, podvlače „novi fokus u antropološkoj teoriji koji može da pruži osnovu za antropologiju koja zaista nije koncentrisana na Zapad“ (Simić 2018, 71). Primeri koje arheolozi najčešće navode iz svojih antropoloških izvornika, kao što je analiza ritualnih praksi na Kubi koju je sproveo Martin Holbraad (Holbraad 2012), zaista ukazuju da napuštanje modernih zapadnoevropskih dihotomija može da pruži nove mogućnosti razmišljanja o drugim *ontologijama* (Harris, Cipolla 2017, 182–183). Pa ipak, otvara se i pitanje da li je uvažavanje pluralnih ontologija zapravo novo ime za ono što antropolozi već rade, i to upravo ono zbog čega ih pripadnici novog talasa i kritikuju: naglašavanje kulturnog relativizma. Najzad, može se reći i da je krajnja konsekvencija ontološkog obrta u antropologiji nametanje pluralnih ontologija drugim kulturama, koje ne moraju nužno priznavati postojanja drugačija od njihovog (Ribeiro 2018, 5).

Kako god da se ova debata razreši u antropologiji, međutim, na arheolozima ostaje odgovornost da razmatraju pitanja prenosa još jedne *tanke deskripcije* iz ovog pravca. U originalnom kontekstu u krajnjem slučaju se govori o različitim svetovima, recimo o onima u kojima prašak koji se koristi u obredima divinacije zaista *jeste moć*, a ne reprezentacija moći (Holbraad 2012), ili o onima gde ljudi mogu postati jaguari, o čemu piše Vivieros de Kastro (Harris, Cipolla 2017, 183), pa se odnos između čoveka, životinje i praška artikuliše na sasvim drugačiji način od onog na koji moderni evropski istraživač posmatra realnost. U arheologiji sravnjivanje ontologije, međutim, može da podrazumeva iskaze poput ovog: „akvadukt iz doba Hadrijana ne bi postojao bez sirove fizikalnosti maltera, cigle i kamena“ (Olsen, Shanks, Webmoor, Witmore 2012, 120), koji nailaze na komentar da se čini da je tako zaboravljena „sirova fizikalnost“ robova koji su ga gradili (Barrett 2016, 1685). Drugim rečima, naglasak na odbrani stvari može dovesti do *poravnanja* različitih odnosa nejednakosti među samim ljudima, koji obeležavaju mnoge svetove, uključujući i onaj u kojem danas živimo, i tako lišiti arheologiju mogućnosti (odgovornosti?) da učestvuje u razmišljanju o njegovim akutnim problemima (Harris, Cipolla 2017, 199; Holtorf 2012; Ribeiro 2018, 5; Thomas 2012, 2015). Praksa arheologa koji rade na prevazilaženju kolonijalnog nasleđa kroz preispitivanje njegovih materijalnih tragova upozorava da dekolonizacija stvari koju predlaže Bjornar Olsen (2003, 2010, 2012) ima sasvim drugačije implikacije od postkolonijalne kritike čiji rečnik preuzima (Cipolla 2017, 226–227), da su „kolonizovani ljudi mnogo važniji od kolonizovanih stvari“ i da „argument o kolonizovanju stvari ima težinu samo u intelektualnim kulama od slonovače“ (Harris, Cipolla 2017, 198–200).

Moguće je zadržati se na ovome i zaključiti da je sa *tankom deskripcijom* u arheologiju prešao nedovoljno primeren, ali slikovit rečnik koji u originalnom kontekstu označava drugačije koncepte i ima druge implikacije, te da su posledice ovog poteza ograničene na žustru intelektualnu raspravu bez širih posledica.

Međutim, arheologija deli sa drugim oblastima znanja koje se bave prošlošću odgovorno breme da naši zaključci na različite načine utiču na realnost sveta u kojem živimo (Babić 2018). Zato sam sklona da se još jednom vratim na upozorenje Džona Bareta (John Barrett) da je „takozvani ‘povratak stvarima’ značajniji i više zabrinjava od tek još jedne promene u modi arheološke teorije“ (Barrett 2016, 1685), i da se zapitam da li su implikacije koje zabrinjavaju kritičare *novog materijalizma* i njemu srodnih pristupa ograničene samo na onaj njegov oblik koji je prošao kroz postupak interdisciplinarnog prelaza u arheologiju.

„Antropocentrizam koji вреди zadržati“

Pokazuje se da nisu i da čak i autori koji naglašavaju važne i delatne doprinose *ontološkog obrta* u filozofiji iskazuju rezervu prema upravo onom aspektu koji je posebno naglašen u *tankoj deskripciji* koju su preuzeli arheolozi: ukidanje razlike između ljudi i svih drugih učesnika realnosti, pitajući se da li dovođenje svega u istu ontološku ravan ne ugrožava našu sposobnost da se suočimo sa ugroženim *ljudskim* grupama (Gratton 2014, 119). Ova opasnost može se označiti kao nenamerna posledica, pa čak i kao zlonamerno preterano tumačenje početnih pretpostavki *novog materijalizma*. Uputno je, međutim, razmotriti šta ostaje prećutano o procesu selektivnog prenošenja iz jednog disciplinarnog konteksta u drugi. Tako, recimo, arheolozi uzimaju u obzir uverenje Kventina Melasoa da zamka moderne epistemologije onemogućava razmišljanje o svetu bez učešća ljudi (Thomas 2015), ali gotovo nikad ne pominju da on u isto vreme zagovara pristup realnosti zasnovan na matematičkim principima kao na jedinom pouzdanom sredstvu za prevazilaženje ove zamke (Gratton 2014, 8, 93 i dalje; Ribeiro 2018, 4). Neki autori takođe poklanjaju puno poverenje Manuelu DeLandi, arhitekti i filozofu (Harris, Cipolla 2017, 140–141), kada kažu:

„U ovom pristupu ljudi ontološki ne prethode svemu ostalom, već su ljudi i lešnici stavljeni u istu ravan, i njihovi odnosi su jednako vredni. Osim toga, prateći DeLandino interesovanje za način na koji skupovi kolektivnih entiteta neprekidno nastaju, možemo početi da dalje istražujemo kako mezolitski skupovi stalno postaju i kako su ljudi u mezolitu stalno sklapali svoj svet“ (Cobb 2016, 2).

Međutim, njihov izvornik nije posebno zainteresovan za mezolitske skupove, već za stvaranje „nove političke ekonomije“, zasnovane na „redefinisanoj tržišta po uzoru na Hajeka“ (navedeno prema Keil 2017, 55). Korisno je pri tome imati u vidu da su po uzoru na ideje Fridriha Hajeka (Friedrich Hayek), jednog od najznačajnijih autora neoliberalizma, svoju ekonomsku politiku vodili Margaret Tačer (Thatcher) i Ronald Regan (Raegan) (Butler 2012), kao i da je osnovni princip za koji se on zalagao spontani red, koji nastaje zbirom akcija

društvenih čestica i gde je pojedinac sveden na jednu takvu česticu, koja mora da dela u skladu sa okruženjem (Keil 2017, 56). Poravnanje mezolitskih lešnika i ljudi zaista omogućava posmatranje skupa jednako vrednih čestica, ali ih sve u isto vreme lišava mogućnosti da *odstupe od pravila skupa*. Ukoliko se taj skup sastoji od biljaka, životinja, predmeta, vode, vatre, i ukoliko svi oni jednako utiču na njegovu dinamiku, onda je i odgovornost za ishod jednako podeljenja među svima. Ukoliko se „načini na koje arheolog i bujica vode prolaze kroz napušteni rudarski grad razlikuju u stepenu, ne u vrsti“ (Olsen, Shanks, Webmooor, Witmore 2012, 7), onda stepen rušenja takođe postaje relativan. U krajnjoj instanci, izjednačavanje postojanja svih učesnika realnosti za koje se zalaže *novi materijalizam* lišava ljude njihove presudne mogućnosti, pa time i odgovornosti da indukuju promene, već ih (nas) prepušta čekanju da se promena desi (Keil 2017, 58), kao bujica kroz napušteni grad. Pod tim uslovima, arheolozi zaista preostaje samo da „opisuju, i potom opisuju još malo“ (Witmore 2014, 204; v. takođe Barrett 2016, 1682).

Međutim, ni opisi nisu lišeni vrednosnog suda, pa čak ni naoko nasumične liste, „labavo povezane grupe, ne putem logike ili moći, već preko nežnog čvora zareza“ (Bogost 2012, 38), koje treba da ilustruju kako ljudi nemaju privilegovan položaj, i čiji krajnji ishod može biti da se „marginalni problemi žena, LBGT zajednice, imigranata, azilantata i siromašnih zamene problemom litanije predmeta“ (Berry 2012). Umesto ovih antropocentričnih tema, liste labavo povezuju „kvarkove, Elizabet Benet (Elizabeth Bennet) viski, siluetu Ford Mustanga, voćku liči, ljubavne afere, ‘Medvediće dobrog srca’, vetar široko, tržni centar, građanski zakonik, erbas A330, novčanicu od pet hiljada drahmi“ (Bogost 2012, 133). Dejvid Beri skreće pažnju da izbor onih koji zauzimaju mesta na ovim listama odražava retoričke namere onoga ko ih stvara, kao i pretpostavljenu publiku kojoj su namenjene, gde se i autor i čitaoci jednako ukazuju kao subjekti kasnog kapitalizma (Berry 2012).

Ovo svakako ne znači da arheolozi koji traže inspiraciju u novom zanimanju za materijalnost u okviru drugih disciplina, iz čijeg su arsenala već preuzimali delatne ideje i podsticaje, to sada čine u svesnoj nameri da na prošlost koju istražuju projektuju vrednosti liberalnog kapitalizma. Moguće je i drugačije artikulisati upliv ovih ideja u arheološko mišljenje.

Rečima Gevina Lukasa (Gavin Lucas):

„... svaki deo materijalne kulture svojim postojanjem verovatno implicira neke ne-ljudske činioce, ali svaki deo materijalne kulture takođe mora uvek da implicira i humano. Greška potiče u čitanju ovog neophodnog uslova u smislu privilegovanog statusa u objašnjenju. Ljudi su neophodni da bi se objasnila materijalna kultura, ali nisu dovoljni, pa čak nisu uvek ni u središtu. Ljudi delaju kao tkivo koje povezuje, a ne kao pokretačko objašnjenje. Ovo vodi sasvim drugačijem pogledu na ljudsku istoriju, ... o tome kako ljudi omogućavaju i koriste veze, pre nego o tome odakle, kada, ili kako su stvari postale“ (Lucas 2012, 263).

Kritičan odnos prema stanju u teorijskim razmišljanjima arheologa zatečenom početkom XXI veka takođe se može izraziti na umereniji način, kao što to čini Džulijen Tomas (Julian Thomas):

„Moguće je da su skorašnje arheološke teorije bile suviše usmerene na potragu za dubokim simboličkim značenjima, zapostavljajući bogatu teksturu materijala, ali mislim da može biti plodonosnije da se značenje ponovo ukoreni u tkivo materijalne stvari i običajne prakse, nego da se proglaši prognanim“ (Thomas 2012, 87).

S druge strane, najvatreniji zagovornici simetrične arheologije mahom sumarno odgovaraju na česte i ozbiljne prigovore da pritupi zasnovani na ravnoj ontologiji zanemaruju društvene i političke implikacije arheološkog istraživanja:

„Izbegavanje? Iz različitih razloga manje sam sklon da ih danas ističem – a u ovom konkretnom kontekstu i zato što je moj cilj bio da pišem o nekim novim (budućim) putanjama, pa nisam siguran da tema koja je intenzivno razmatrana tokom poslednjih trideset godina spada u tu kategoriju“ (Olsen 2012b, 96).

Kada se ovaj stav uporedi sa ranijim rečima istog autora: „... najvažniji konflikt moći danas nije unutar discipline, već između discipline i onih izvan nje; između onih koji imaju pravo da govore o prošlosti... i onih kojima je, iz različitih istorijskih, društvenih i epistemičkih razloga, to pravo uskraćeno“ (Olsen 1990, 202), ostaje da se zapitamo na osnovu kojih pokazatelja je Bjornar Olsen zaključio da je početkom XXI veka ovaj konflikt razrešen i sa kojim rezultatom, pa time postaje nepotrebno da *buduće putanje* uključuju njegovo razmatranje. Nastojanja da se preciznije odredi sadržaj novih koncepata i termina s obzirom na njihove društvene implikacije takođe otvaraju više nedoumica nego što ih razrešavaju:

„Važno je da ni ravna ontologija ni simetrija nisu zagovaranje ‘ontološke jednakosti’...; radije, ovi pojmovi nam pomažu da odložimo pretpostavku o privilegiji, tako što sve entitete od početka postavljamo na istu ravan. Poenta simetrije nije da se porekne činjenica da je svet pun asimetrija, nejednakosti ili zavisnosti..., već da se bolje doprinese njihovom iskorenjivanju. Terminu ‘simetrija’ ne treba pridavati empirijsku težinu“ (Witmore 2014, 239).

Pomeranje težišta arheološkog istraživanja sa značenja koje ljudi pripisuju materijalnostima oko sebe na one njihove osobine koje su nezavisne od ljudskih tumačenja zaista može da otvara nove perspektive. Međutim, duga istorija discipline uči nas da preovlađujuće društvene vrednosti i norme uvek imaju svoj odraz u načinima na koje razmišljamo o prošlosti (Babić 2018), kao uostalom i o bilo kojoj drugoj temi istraživanja (Bourdieu 2014), i ova međuzavisnost neće prestati da postoji tako što zaključimo da smo o njoj već dovoljno dugo razgovarali. Kao što nam je rano moderno doba zaveštalo razumevanje sveta sa čo-

vekom u njegovom centru (Thomas 2004), početak novog milenijuma utiskuje svoje prioritete. Načini na koje istraživači, među njima i arheolozi, odgovaraju na nove izazove mogu biti različiti, od (ne)namernog prihvatanja i osnaživanja preovlađujućih normi, do aktivnog suprotstavljanja svojim specifičnim disciplinarnim znanjima (Babić 2014b). Stoga, pri izboru pozicije u interdisciplinarnom dijalogu koji je u toku može se pokazati da je potrebno posvetiti dužnu pažnju mogućim implikacijama *tankih deskripcija* koje se razmenjuju i da postoji „antropocentrizam koji vredi zadržati“ (Cipolla 2017, 227).

Literatura

- Alberti, Benjamin. 2016. „Archaeologies of Ontology“. *Annual Review of Anthropology* 45: 163–179. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102215-095858>
- Alberti, Benjamin, Andrew Jones & Joshua Pollard (eds.) 2013. *After Interpretation: Returning Materials to Archaeological Theory*. Walnut Creek: Left Coast.
- Babić, Staša. 2011. „Čemu još istorija arheologije?“. *Etnoantropološki problemi* 6 (3): 565–577. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i3.1>
- Babić, Staša. 2014a. „Identity, Integration and Power Relations in the Study of the Iron Age“. In *Fingerprinting the Iron Age – Integrating South Eastern Europe into the Debate*, edited by Cătălin Nicolae Popa and Simon Stoddart, 295–302. Oxford: Oxbow.
- Babić, Staša. 2014b. „Zanat arheologa i dijalog sa javnošću“. *Etnoantropološki problemi* 9 (3): 563–573. <https://doi.org/10.21301/eap.v9i3.1>
- Babić, Staša. 2015. „Theory in Archaeology“. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2nd edition, Vol 1*, edited by James D. Wright, 899–904. Oxford: Elsevier. <http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8>
- Babić, Staša. 2018. *Metaarheologija. Ogled o uslovima znanja o prošlosti*. Beograd: Clio.
- Barrett, John. 2016. „The new antiquarianism?“. *Antiquity* 90: 1681–1686. <https://doi.org/10.15184/aqy.2016.216>
- Berry, David. 2012. „The uses of object-oriented ontology“. Stunlow (blog). 25. 5. 2012. <http://stunlaw.blogspot.com/2012/05/uses-of-object-oriented-ontology.html>
- Bennet, Jane. 2010. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham (NC): Duke University Press.
- Bogost, Ian. 2012. *Alien Phenomenology: or What It's Like To Be A Thing*. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Bourdieu, Pierre. 2014. *Znanost o znanosti i refleksivnost*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk
- Butler, Eamonn. 2012. *Friedrich Hayek: The Ideas and Influence of the Libertarian Economist*. London: Harriman House.
- Cipolla, Craig. 2017. „Postscript: Postcolonial Archaeology in the Age of Things“. In *Foreign Objects: Rethinking Indigenous Consumption in American Archaeology*, edited by Craig Cipolla, 222–229. Tucson: University of Arizona Press.
- Chapman, Robert and Alison Wylie. 2016. *Evidential Reasoning in Archaeology*. London: Bloomsbury Academic Publishing.
- Chapman, Robert and Alison Wylie (eds). 2015. *Material Evidence. Learning From Archaeological Practice*. London: Routledge

- Cobb, Hannah. 2016. „Why the Mesolithic Needs Assemblages“. In *Incomplete Archaeologies. Assembling Knowledge in the Past and Present*, edited by Emily Miller Bonney, Kathryn J. Franklin and James A. Johnson, 1–8. Oxford: Oxbow Books.
- Conneller, Chantal. 2011. *An Archaeology of Materials. Substantial Transformations in Early Prehistoric Europe*. London: Routledge.
- Daniel, Glyn. 1976. *A Hundred and Fifty Years of Archaeology*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Dobres, Marcia-Anne. 2000. *Technology and Social Agency: Outlining a Practice Framework for Archaeology*. Oxford: Blackwell.
- Fagan, Melinda. 2010. „Social Construction Revisited: Epistemology and Scientific Practice“. *Philosophy of Science* 77 (1): 92–116. <https://doi.org/10.1086/650210>
- Fogelin, Lars. 2007. „Inference to the best explanation: A common and effective form of archaeological reasoning“. *American Antiquity* 72 (4): 603–625. <https://doi.org/10.2307/25470436>
- Galison, Peter. 2010. „Trading with the Enemy“. In *Trading Zones and Interactional Expertise*, edited by Michael E. Gorman, 25–52. Cambridge, MA: MIT Press.
- Gibbon, Guy. 1989. *Explanation in Archaeology*. Oxford: Blackwell.
- Gratton, Peter. 2014. *Speculative Realism: Problems and Prospects*. London: Bloomsbury.
- Harris, Edward C. 1979. *Principles of Archaeological Stratigraphy*. London: Academic Press.
- Harris, Oliver J. T. and Craig Cipolla. 2017. *Archaeological Theory in the New Millennium: Introducing Current Perspectives*. London: Routledge.
- Henare, Amiria, Martin Holbraad and Sari Wastell (eds). 2007. *Thinking Through Things*. London: Routledge.
- Hodder, Ian. 1999. *The Archaeological Process. An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Hodder, Ian. 2012. *Entangled. An Archaeology of the Relationships between Humans and Things*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Holbraad, Martin. 2012. *Truth in Motion: The Recursive Anthropology of Cuban Divination*. Chicago: University of Chicago Press.
- Holbraad, Martin, Morten Axel Pedersen and Eduardo Viveiros de Castro. 2014. „The Politics of Ontology: Anthropological Positions“. Objavljeno 13. 1. 2014. <https://culanth.org/fieldsights/the-politics-of-ontology-anthropological-positions>
- Holtorf, Cornelius. 2012. „No Farewell to Interpretation“. *Current Swedish Archaeology* 20: 57–60.
- Jones, Andrew. 2002. *Archaeological Theory and Scientific Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keil, Daniel. 2017. „The Ontological Prison. New Materialisms and their Dead Ends“. *Contradictions. A Journal for Critical Thought* 1 (2): 41–59.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour, Bruno and Steve Woolgar. 1986. *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. Princeton: Princeton University Press.
- Latur, Bruno. 2010. *Nikada nismo bili moderni. Esej iz simetrične antropologije* (sa francuskog prevela O. Petronić). Novi Sad: Mediterran Publishing.

- Lucas, Gavin. 2001. *Critical Approaches to Fieldwork – Contemporary and Historical Archaeological Practice*. London: Routledge.
- Lucas, Gavin. 2005. *The Archaeology of Time*. London: Routledge.
- Lucas, Gavin. 2012. *Understanding the Archaeological Record*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Olsen, Bjørnar. 1990. „Roland Barthes. From Sign to Text“. In *Reading Material Culture*, edited by Christopher Tilley, 163–205. Oxford: Blackwell.
- Olsen, Bjørnar. 2002. *Od predmeta do teksta. Teorijske perspektive arheoloških istraživanja* (prevod s norveškog Ljubiša Rajić). Beograd: Geopoetika.
- Olsen, Bjørnar. 2003. „Material culture after text: re-memembering things“. *Norwegian Archaeological Review* 36 (2): 87–104. <https://doi.org/10.1080/00293650310000650>
- Olsen, Bjørnar. 2010. *In Defense of Things. Archaeology and the ontology of objects*. Lanham: Altamira Press.
- Olsen, Bjørnar. 2012a. „After interpretation: remembering archaeology“. *Current Swedish Archaeology* 20: 11–34.
- Olsen, Bjørnar. 2012b. „Archaeological Theory, Christmass Pork and Red Herrings. Reply to Comments“. *Current Swedish Archaeology* 20: 95–106.
- Olsen, Bjørnar, Michael Shanks, Timothy Webmoor and Christopher Witmore. 2012. *Archaeology – The Discipline of Things*. Berkeley: University of California Press.
- Palavestra, Aleksandar. 2011. *Kulturni konteksti arheologije*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Pearson, Mike and Michael Shanks. 2001. *Theatre/Archaeology*. London: Routledge.
- Renfrew, Colin and Paul Bahn (eds). 2005. *Archaeology. The Key Concepts*. London: Routledge.
- Ribeiro, Arthur. 2018. „Ontologies“. In *Encyclopaedia of Global Archaeology*, edited by Claire Smith. New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-51726-1_2706-1
- Simić, Marina. 2018. „(Not) turning in the Widening Gyre: The (im)possibility of the ontological turn in Eastern Europe“. *Anthropological Notebooks* 24 (2): 61–73.
- Subramanian, Meera. 2019. „Anthropocene now: influential panel votes to recognize Earth’s new epoch“. *Nature*. Objavljeno 21. 5. 2019. <https://doi.org/10.1038/d41586-019-01641-5>
- Thomas, Julian. 2004. *Archaeology and Modernity*. London: Routledge.
- Thomas, Julian. 2012. „A British Perspective on Bjørnar Olsen’s ‘After Interpretation’“. *Current Swedish Archaeology* 20: 83–88.
- Thomas, Julian. 2015. „The future of archaeological theory“. *Antiquity* 89: 1277–1286. <https://doi.org/10.15184/aqy.2015.183>
- Van Oyen, Astrid. 2016. „Historicising Material Agency: from Relations to Relational Constellations“. *Journal of Archaeological Method and Theory* 23: 354–378. <https://doi.org/10.1007/s10816-015-9244-0>
- Witmore, Christopher. 2007. „Symmetrical archaeology: Excerpts of a manifesto“. *World Archaeology* 39 (4): 546–562. <https://doi.org/10.1080/00438240701679411>
- Witmore, Christopher. 2014. Archaeology and the New Materialism. *Journal of Contemporary Archaeology* 1: 203–246. <http://dx.doi.10.1558/jca.v1i2.16661>

Staša Babić
Department of Archaeology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

*Archaeological Stratigraphy, Flat Ontology and Thin Description.
A Note on (Inter)disciplinary Dialogue*

Over the last decades, some archaeologists have adopted the approaches from philosophy and anthropology that may loosely be denoted by the term *new materialism*. The key assumptions are that archaeological investigation, regardless of the theoretical stance applied, has always been burdened by the modern mode of thinking and dichotomies such as nature/culture or subject/object, wherefrom stems the anthropocentric approach to the study of objects, primarily in respect to humans. It is suggested that the reality consists of a plethora of diverse elements, all deserving equal attention and all their existences being of equal relevance. Objects, animals, plants, all have the potential to act in a network of equal actors. A researcher must therefore respect the flat ontology, where none of the actors has primacy.

The paper problematizes some of the (un)intentional implications of the *ontological turn* for the theory and practice of archaeology. First of all, the proposed flattening destabilizes the key disciplinary distinction – study of the *human* past through its material remains. The downplaying of the importance of human actions in the formation of networks of mutually equal actors at the same time downplays the human responsibility. In this way, various forms of inequality among humans as research priorities and the potential of social engagement of archaeology are neglected. Similar critique of new materialism is raised in the fields of philosophy and anthropology as well. This brings about the issue of interdisciplinary transfers of *thin descriptions* – selective adoption of concepts whose full implications remain neglected.

Keywords: new materialism, ontological turn, stratigraphy, archaeological record

*Stratigraphie archéologique, ontologie plate et description mince.
Note sur le dialogue (inter)disciplinaire*

Ces dernières décennies certains archéologues reprennent les approches des domaines de la philosophie et de l'anthropologie pouvant être le plus amplement désignées par le terme du *nouveau matérialisme*. Les suppositions-clés veulent que les recherches archéologiques étaient, peu importe l'approche théorique, depuis toujours chargées de la manière de penser moderne et des dichotomies nature/culture, animé/inanimé, d'où provient l'approche anthropocentrique de

l'observation des objets surtout par rapport aux humains. On suggère que la réalité se compose d'une série de phénomènes différents méritant tous une attention identique de l'observateur et que toutes leurs existences sont également pertinentes. Les objets, les animaux, les plantes, ils disposent tous d'une manière égale du potentiel d'agir dans le réseau des acteurs égaux. Pour cette raison, le chercheur doit accepter *l'ontologie plate* selon laquelle nul facteur n'a un avantage.

Ce texte problématise certaines implications délibérées et spontanées de ce *tournant ontologique* pour la théorie et la pratique archéologiques. En premier lieu, l'alignement proposé par les partisans de la nouvelle direction déstabilise le concept disciplinaire clé – la recherche du passé humain basée sur la culture matérielle. Si on minimise l'importance des actions humaines pour la formation des réseaux des acteurs mutuellement égaux, la responsabilité humaine est en même temps minimisée. Les différentes formes d'inégalité entre les humains sont ainsi retirées du haut de la liste des priorités de la recherche et le potentiel de la critique sociale dans les recherches archéologique est minimisé. Les critiques semblables du nouveau matérialisme sont présentées aussi dans les domaines de la philosophie et de l'anthropologie. De telle manière on actualise encore une fois la question du transfert interdisciplinaire ayant recours aux *descriptions minces* – à la reprise sélective des concepts dont les pleines implications restent négligées.

Mots-clés: nouveau matérialisme, tournant ontologique, stratigraphie, enregistrement archéologique

Primljeno / Received: 8. 7. 2019.

Prihváčeno / Accepted for publication: 17. 8. 2019.

Monika Milosavljević*Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*
monika.milosavljevic@gmail.com

Evidencija o životinjama u srednjem veku unutar kulturno-istorijske paradigme*

Apstrakt: Rad se bavi preispitivanjem odnosa između arheološke paradigme, terenske prakse i arheoloških zapisa nastalih u Srbiji u drugoj polovini XX veka. Reč je o potrebi revalorizacije „starih“ arheoloških zapisa u kontekstu tekućih teorijskih promena i prilagođavanja postojeće evidencije novim istraživačkim perspektivama. Ova opšta pitanja biće razmatrana na primeru kulturno-istorijskog ili „tradicionalnog“ tumačenja sahranjenih životinja u srednjovekovnoj arheologiji u domaćem kontekstu. Primeri koji su analizirani vezuju se za vreme između IX i XI veka, te su do sada bili interpretirani u ključu „stepena hristijanizacije“, odnosno prisustva paganskih tradicija. Promena ugla omogućava da isti arheološki zapisi budu razmatrani kroz specifična pitanja ljudsko-životinjskih odnosa i „životinjskog obrta“. Reč je o ostacima pasa, ovce/ovaca, zmija i jedne veverice u grobnim srednjovekovnim kontekstima.

Ključne reči: epistemologija, ljudsko-životinjski odnosi, srednjovekovni arheološki zapisi, kulturno-istorijska paradigma, paganstvo, ritual, funerarna praksa

Uvod

Rad ima za cilj ponovnu analizu arheološke evidencije o sahranjenim životinjama pronađenim u srednjovekovnim kontekstima, koja je nastajala unutar srpske arheologije pod okriljem kulturno-istorijske paradigme u drugoj polovini XX veka. Ovaj pristup zahteva mnogostrukost uvida i multidisciplinarnost, kao i otvorenost ka novim perspektivama u teoriji i metodologiji arheologije. Kako bi se razumelo zašto su sahranjeni skeleti životinja bili zanemareni ili margina-

* Rad je nastao u okviru projekta *Arheološka kultura i identitet na Zapadnom Balkanu* (177008) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a predstavlja objavljeno saopštenje sa skupa *Srpska arheologija između teorije i činjenica VII: Arheološki teren, autoritet i moć* održanog 29. i 30. marta 2019. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Za komentare i sugestije, veliku zahvalnost dugujem kolegama Perici Špeharu, Zorici Kuzmanović, kao i anonimnim recenzentima.

lizovani u prošlosti arheologije kao discipline, ovoj reinterpretaciji ću pristupiti s pozicije sociologije znanja, te propitivanja na koji način i unutar kojeg okvira se određeno znanje proizvodi. U skladu sa stanovištima oca konstruktivističkog pristupa u sociologiji znanja, Ludvika Fleka (Ludwik Fleck), ključ za razumevanje proizvodnje znanja jeste u kolektivitetu naučne zajednice, a ne u pojedinačnim pregnućima kako se ranije podrazumevalo (Heking 2012, 89–92; Bourdieu 2014, 92–93; Milosavljević 2015, 33–40; 2016, 88–100). Arheološka zajednica i njene norme presudno utiču na način gledanja i uviđanja, razmišljanja i zaključivanja o arheološkom zapisu i njegovoj interpretaciji. Kodifikovanje arheološkog zapisa takođe zavisi od disciplinarnе kulture i tradicije, obrazovanja, sistema finansiranja i institucionalne infrastrukture – tako što sve ovo utiče na konkretnu praksu arheološkog rada (up. Sikimić 2019, 11–17). Ukoliko bismo danas optuživali kulturno-istorijske arheologe za nemar prema životinjskim skeletima u procesima dokumentovanja, čuvanja i interpretiranja to bi bio pokazatelj prezentizma, koji je neadekvatan za ovu vrstu analize (Trigger 2008, 17–26). Upravo suprotno, uprkos normativima kulturno-istorijske paradigme, domaći arheolozi su u specifičnim prilikama pokazivali radoznalost ka čudnom i iznimnom, tako da je njihova pažnja proizvela evidenciju koja nadilazi okvire u kojima su radili. Arheološki tragovi koje su oni ostavili predstavljaju okidač za lokalno promišljanje novih teorijskih tendencija poznatih kao „životinjski obrt“ (Ritvo 2007; Andersson Cederholm et al. 2014).

Proučavanje životinja u ljudskoj prošlosti postalo je izrazito popularno u socijalnoj antropologiji, arheologiji, istoriji, istoriji umetnosti i društvenim naukama u celini (Žakula i Živaljević 2019, 153–172). Posledično, dolazi do ukrštanja znanja o socijalnim aspektima života životinja sa onima koje su tradicionalno proučavale prirodne nauke, čak i u kontekstu medijevističkih studija (Cohen 1994, 59–80; O’Connor 2007, 1–10). Kritičke studije o životinjama i ljudsko-životinjskim odnosima mogu se veoma dobro inkorporirati u tradicionalne srednjovekovne teme i doprineti kompleksnijem razumevanju srednjeg veka. Drugim rečima, u okviru pristupa koji zovemo „životinjski obrt“, životinje se mogu posmatrati kao saputnice ljudima, a ne samo kao resursi za uzgoj, lov ili izlaganje egzotičnog. One su, takođe, više od dobrog za jelo (resurs) i dobrog za mišljenje (totem),¹ pa u skladu sa tim treba tumačiti i osteološke ostatke životinja na arheološkim lokalitetima (Taylor 2018).

---

¹ Aludiram na Levi-Strosovu perspektivu: „Životinje totemizma prestaju da budu, jedino i prvenstveno, bića od kojih se strahuje, kojima se divi ili koja se rado jedu: iza njihove čulne realnosti naziru se pojmovi i odnosi, koje spekulativna misao stvara polazeći od podataka dobijenih posmatranjem. Shvata se najzad da prirodne vrste nisu izabrane zato što su ‘dobre za jelo’, već zato što su ‘dobre za mišljenje’“ (Levi-Stros 1979, 117).

Promene u kurikulumu koje su nastupile od 2002. godine na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, čija je suština bila otvaranje ka različitim savremenim teorijskim pristupima i jačanje kritičkog mišljenja, doprinele su dugoročno i promeni arheološke prakse u Srbiji (Babić, Vasiljević i Drašković 2014, 31–36; Babić 2015, 9–12). Konkretno, jedna od posledica je bila i jačanje polja bioarheologije i arheozoologije najpre u studijama praistorije, a potom i u drugim arheološkim oblastima (Živaljević 2013). Zbog toga ovde neće biti detaljno razmatrane one celine koje su iskopavane od 2000. godine pa do danas, iako ću ih koristiti za poređenja gde to bude relevantno. Zarad fokusiranosti, baviću se isključivo arheološkim lokalitetima koji se nalaze u balkanskom delu današnje Republike Srbije, južno od Save i Dunava, a na kojima su pronađene sahranjene životinje u srednjem veku. Uprkos optimizmu koji proizilazi iz studija ljudsko-životinjskih odnosa i „životinjskog obrta“, postavlja se pitanje da li je reinterpretacija postojeće evidencije uopšte moguća i da li se problemi suočavanja novih teorijskih uvida sa postojećim podacima mogu prevazići?

Stara evidencija

U radu će biti razmotrena tri primera² zabeležene evidencije o sahranjivanju životinja u srednjem veku interpretiranim unutar kulturno-istorijske paradigme u XX veku: Dubravica-Orašje, Pontes, Ravna-Slog. Redosled izlaganja lokaliteta je zasnovan na hronologiji iskopavanja, što treba da posredno omogući kontekstualizaciju metodologije arheoloških iskopavanja u pogledu prepoznavanja značaja životinja za arheološku interpretaciju. „Zabeležena evidencija“ može biti pleonazam, ali na osnovu terenskog iskustva pretpostavljam da je veoma očekivano da srednjovekovne životinje, naročito iz poznijih razdoblja srednjeg veka, ne budu adekvatno tretirane, dokumentovane, analizirane i čuvane. Postoji evidencija o životinjama koju arheolozi čuvaju samo u sećanju i ona za koju je mogao biti zamišljen neki interpretativni okvir (paganstvo, varvarstvo) pa su i dokumentovane. Ovde je izbor sužen na one koje su kodifikovane kao deo arheološkog zapisa. Na osnovu postojećih podataka nije moguće dati temeljan pregled, već otvoriti pitanja o sahranjivanju životinja, te njihovom dokumentovanju u tradiciji domaće arheologije. Pretpostavka od koje polazim je da životinje nisu bile u fokusu istraživanja, budući da je unutar kulturno-istorijske

² Ako isključimo Vojvodinu, kao i različite situacije usputnog spominjanja, ova tri primera su jedini konteksti sahranjenih životinja koji pružaju bilo kakvu osnovu za interpretaciju. Potpuno posebnu celinu vrednu svake pažnje predstavljaju životinje pronađene u funerarnoj praksi unutar Avarskog kaganata na teritoriji današnje Vojvodine – među kojima konji zaslužuju specijalan tretman (Kovačević 1977; Bugarski 2014).

paradigme prioritet bilo kulturno-hronološko određenje materijalne kulture, uz kulturnu/etničku determinaciju.

Najšire govoreći, pojam evidencije se može shvatiti kao dokaz ili svedočanstvo. U arheologiji se pod evidencijom podrazumevaju različiti ostaci prošlosti: artefakti, ekofakti i njihovi konteksti (Lucas 2012, 1–17). Pozitivističko shvaćanje evidencije podrazumeva da je evidencija po sebi data, dok se iz post-pozitivističke perspektive evidencija stvara kroz istraživački proces. To, pak, ne znači da post-pozitivistički ugao čini evidenciju nepouzdanom i spornom, već da su kontrolni mehanizmi za proveru pouzdanosti evidencije različiti iz pozitivističke i post-pozitivističke perspektive. Pozitivistička perspektiva se fokusira isključivo na fenomene koji su iskustveni, te se radi samo na onim pitanjima koja mogu da se opaze i izmere, kao i gde može da se prediktivno razmišlja. Fokusira se na otkrivanje zakona, hipotetičko-deduktivni metod, insistira se na empirizmu, testiranju hipoteza i eksperimentalnom pristupu (Olsen 2002, 81–112; Hastrup 2004, 455–461).

U ovom radu, zauzمام post-pozitivistički pogled na evidenciju, koji je zasnovan na filozofiji kritičkog realizma i svesti o proizvodnji znanja. Pod tim se podrazumeva da nezavisna realnost postoji, ali da možemo biti kritični prema našoj mogućnosti da saznamo realnost. Zbog stalno prisutne mogućnosti greške, post-pozitivisti insistiraju na triangulaciji višestrukih merenja i posmatranja. Iz postpozitivističkog ugla, najbolji način da se unapredi interpretacija nije u tome da se očekuje objektivnost od jednog naučnika, već da se zaključivanje do najboljeg objašnjenja sprovodi triangulacijom brojnih naučno-zasnovanih perspektiva. Dodatno polje za raspravu u prirodi arheološkog znanja je pododređenost arheoloških podataka. Reč je o pitanju stepena pouzdanosti na osnovu kojeg možemo zaključivati o ljudskoj dinamici u prošlosti kroz arheološke ostatke. Iako nije moguć „totalni zapis“, arheolozi stalno usavršavaju svoje tehnike prikupljanja podataka i iskopavanja. Upravo u cilju popravljavanja kroz utvrđivanje prethodnih propusta, evidencija se razume u kontekstu proizvodnje naučnog znanja i epistemološkog procesa, a ne isključivo kao nezavisni dokaz. Zbog toga se pod evidencijom u radu posmatraju različiti fenomeni: uslovi nastanka znanja, sami ostaci, arheološki konteksti i dokumentacija o njima (Olsen 2002, 264–267; Hastrup 2004, 468–470; Babić 2018, 105–110).

Kao teorijska osnova za analizu stare evidencije koristim perspektivu koju su izneli Robert Čepmen (Robert Chapman) i Alison Vajli (Alison Wylie) u knjizi *Evidential Reasoning in Archaeology*. Razumeti nešto što iskopavamo ili pronalazimo u naučnom procesu je obeleženo učenjem da vidimo određenu situaciju (*learning to see*) odnosno da je vidimo kao nešto što je vredno pitanja i beleženja (*learning to see as*). Kao i u drugim naukama, tako i u arheologiji, uslovi za izvođenje istraživanja zasnivaju se na procesu postepenih aproksimacija. Pretpostavke i postupci su mogući zahvaljujući „skelama“ različitog tipa,

koje se više neće videti kada posao bude završen. Reč je o teorijskim osnovama, podrazumljivom znanju, tehničkim veštinama, društvenoj povezanosti, institucionalnoj podršci, okvirima refleksivne kritike. Pored metafore skela (*scaffolding*), Čepmen i Vajli koriste i „butstrap“ metod koji predstavlja jedan od metoda reuzorkovanja podataka iz originalnog skupa podataka. Izraz (*bootstrapping*) potiče iz opisa barona Minhauzena koji je sam sebe izvukao iz močvare povlačenjem kaiševa na sopstvenim čizmama. Na sličan način, vredi uvažiti pokušaje reinterpretacije, kada se više nije moguće vratiti na teren niti rekonstruisati sve, a naročito ne konceptualne, „skele“ istraživača. Reinterpretacija je moguća ukoliko se nastanak stare evidencije kontekstualizuje, a izbegnu zamke prezentizma ili podrazumevane neutralnosti arheološkog zapisa (Chapman and Wylie 2016, 5–6, 93–141).

U radu se analiziraju životinje sahranjene sa ljudima, ili samostalno sahranjene u grobnim celinama. Tema nisu strategije eksploatacije životinja u srednjem veku kroz analizu životinjskih kostiju nađenih unutar kulturnog sloja i drugih arheoloških celina, kao ni drevne bolesti životinja (up. Marković 2018, 141–147).

Dubravica-Orašje, 1947. godina

Arheološki lokalitet Dubravica-Orašje se nalazi na desnoj obali Velike Morave, u neposrednoj blizini rimskih ostataka Marguma. Reče je o višeslojnom lokalitetu, pri čemu su najviši slojevi okarakterisani kao oni koji čuvaju srednjovekovno naselje i nekropolu. Ova srednjovekovna faza lokaliteta datovana je u širok hronološki opseg, od X do XVI veka. Radovima su rukovali Đorđe Mano Zisi, Rastislav Marić i Milutin Garašanin 1947. godine, a nakon iskopavanja su publikovali zajednički izveštaj u časopisu *Starinar* 1950. godine, pod naslovom „Iskopavanja na Orašju. Prethodni izveštaj o radu u 1947. godini“. Istraživanje praistorijskih, antičkih i srednjovekovnih ostataka na ovom lokalitetu je trajalo od 19. 9. do 4. 10. 1947. godine sa prosečno 40 radnika dnevno (Mano-Zisi, Marić i Garašanin 1950, 143).

Kopani su rovovi, tako da je u rovu III iskopan srednjovekovni materijal uključujući i 6 srednjovekovnih grobova ukopanih u napušteno rimsko naselje. Zanimljivo je da su samo tri groba u celini istražena, a da su kod preostale tri grobne celine otkrivene samo lobanje dok su postkranijalni delovi skeleta zalazili u profil, te su kao takvi ostavljeni nedokumentovani. U rovu II je otkriveno 9 grobova, koje Đorđe Mano Zisi poredi sa tada poznatim srodnim slovenskim grobovima u: Mravincima, Feneku kod Kesthelja, Bijelom Brdu i Ptuju. Prema tipologiji arheoloških nalaza konstatovani su neki hronološki osetljivi nalazi poput bronzane naušnice sa prizmom iz groba I ili srebrne naušnice sa malom piramidom iz groba IV. Za ove nalaze nedostaju crteži i fotografije, postoji samo oskudna deskripcija. U grobu IV pronađen je i novac Jovana Cimiskije (969–

976), a u grobu broj IX srebrni mađarski novčić kralja Stefana (997–1038). Prema pronađenom novcu, nekropola (iz rova II) se može vezati za X–XI vek. Kod svih grobova je konstatovano dosta gareži i životinjskih kostiju, ali nikakvi detaljniji podaci nisu dostupni. Nalazi su pobrojani, ali je izostala analiza po grobnim celinama. Tako se navodi da su u grobovima pronađeni žito, staklene posude, fragmenti tzv. „slovenske keramike gradinskog tipa“, „gledosane vizantijske keramike“, nakit u vidu „đerdana“, naušnica i staklenih narukvica, koštane igle, ljuštore školjki i gvozdeni klinovi (Mano-Zisi, Marić i Garašanin 1950, 143–164). U grobu VII, unutar ove grobne zone, u rukama dečijeg skeleta nalazio se skelet veverice. Veverica je priložena kao omiljena životinja. Ne postoje nikakvi detaljniji podaci, niti informacije o tome ko je i kako izvršio determinaciju vrste (Jovanović 1974, 54).

Vojslav Jovanović, naknadno, konstatuje da način izlaganja u izveštaju kao i način dokumentovanja nisu bili zadovoljavajući. Dat je plan samo manje nekropole (rov III), ali ne i ostalih (Mano-Zisi, Marić i Garašanin 1950, 143–164; Jovanović 1974, 50–55). Nedostaju grobni zapisnici, detaljni podaci o nalazima, fotografije i crteži nalaza. Ovaj izveštaj je još 1952. godine kritikovao i Josip Korošec u *Arheološkom vestniku* (Korošec 1952, 161–163).

Kao olakšavajuća okolnost je uzeto to što je reč o izveštaju sa jednog od prvih iskopavanja starosrpskog nalazišta, kome prethode samo radovi Miloja M. Vasića u Basatu i Tihomira Đorđevića u Žagubici. Naime, reč je o prvom istraživanju iz ove oblasti na teritoriji Srbije posle Drugog svetskog rata (Jovanović 1974, 51).

Pontes, 1979–1980. godina

Arheološki lokalitet Pontes ili Trajanov most – kastrum Pontes nalazi se 5 km nizvodno od Kladova, na mestu današnjeg sela Kostol. Reč je o rimskom kastrumu koji je podignut uz Trajanov most. Radovima na Trajanovom mostu, odnosno kastrumu Pontes u 1979. i 1980. godini je rukovodio Milutin Garašanin kao direktor iskopavanja, uz Miloja Vasića i Gordanu Marjanović-Vujović. Reč je o kamenom utvrđenju iz prve polovine II veka, koje je tokom rimskog perioda više puta dograđivano i rekonstruisano. Kastel Pontes gubi svoj strateški značaj u IV veku, da bi bio ponovo obnovljen u vreme Justinijana, te ponovo korišćen u srednjem veku (Marjanović-Vujović 1990, 238–239).

Anitički ostaci su u srednjem veku ponovo upotrebljavani u periodu od IX do XI a zatim od XII do XIV veka. Ostaci srednjovekovnog Pontesa su pronađeni unutar antičkog utvrđenja, kao i na severnoj padini izvan bedema. Sahrane životinja vezuju se za fazu IX–XI veka i pronađene su unutar naselja na severnoj padini, iako je na lokalitetu pronađena i nekropola sa humanim ostacima.

Na dunavskoj padini severno od utvrđenja, pronađena je tzv. ranosrednjovekovna nekropola I, koja je nakon iskopavanja okvirno datovana u IX–X vek (Garašanin, Vasić i Marjanović-Vujović 1984, 46). Dejan Radićević je predložio drugačije datovanje na osnovu nalaza pronađenih u okviru grobnih celina. Po njegovom mišljenju, ranosrednjovekovna nekropola I se može vezati za razdoblje X–XI veka (Radićević 2004, 72–75).³

Tokom iskopavanja, velika pažnja je bila posvećena iskopavanju po kvadratnoj mreži s naročito detaljnim praćenjem stratigrafije. Uprkos tome, integrisanje svih podataka i njihovo razumevanje je teško pošto nije objavljen plan u celini, niti osnove svih celina. Gordana Marijanović-Vujović je ukazala da stratigrafija konstatovana u jednom od istraženih kvadrata unutar utvrđenja (kvadrat L/13) može da posluži kao dobar okvir da se shvate srednjovekovni slojevi na Pontesu. Tako je *prvi horizont stanovanja*, prema njenom mišljenju, opredeljen u kraj VIII i prvu polovinu IX veka, a u njemu je u ovom kvadratu pronađena kuća 9. *Drugi horizont stanovanja* vezuje se za drugu polovinu IX i X vek, kada je na mestu kuće 9 podignut novi objekat – kuća 7. *Treći horizont stanovanja* vezuje se za XI vek i iz ovog horizonta je izdvojena kuća 13. U sloju između kuće iz XI veka i zemlje koja je zatrpala kuću 7 pronađena je ostava (ostava B) gvozdene alata, a među njima i bronzani bokal sa natpisom na grčkom jeziku. Predmeti pronađeni u okviru ostave predstavljaju uglavnom zemljoradničke i drvodeljske alatke. Među njima pronađena bronzana posuda zapravo predstavlja crkvenu sasudu čija je namena u originalnom kontekstu bila vezana za bogoslužjenje. Dakle, ovi horizonti su nastali nad ili ukopavanjem u ranovizantijski sloj (takozvani sloj C). Veoma je interesantno da su u sloju iznad (dakle, u sloju B) – pored fragmenata srednjovekovne keramike IX i X veka, celih i fragmentovanih tegova za ribarske mreže te gvozdene alatke – primećeni rasuti i poremećeni delovi ljudskih skeleta (delovi lobanja i kičmeni pršljenovi). Gordana Marjanović-Vujović interpretira da ostava podjednako kao i rasute ljudske kosti ukazuju na mogućnost da se ovi arheološki konteksti povežu sa određenim istorijskim događajima (Garašanin, Vasić i Marjanović-Vujović 1984, 44–45).

Kuće datovane u period od IX do sredine X veka pronađene su i na severnoj padini, na prostoru van bedema Pontesa. Istraživači su ih grupisali kao *ranosrednjovekovno naselje*. Reč je o objektima koji su poluukopani u padinu, gusto zbijeni, četvorougone osnove sa kamenim pećima. Jedna od kuća kojoj je u

³ Nalazi u grobnim celinama konstatovani su u okviru groba 35 (dve karike), 43 (karika, dva prstena i niska), 52 (tri naušnice, dugme i niska sa priveskom od staklene paste), 58 (prsten). Pokojnici su bili slobodno ukopavani u jednostavne rake, orijentisani istok-zapad, polagani na leđa sa lobanjama postavljanim na potiljak. Od uobičajenog opruženog položaja odstupao je samo grob br. 61, u kojem je pokojnik sahranjen na desnom boku, sa zgrčenim nogama i rukama savijenim u laktu i prebačenim jednom preko druge.

potpunosti očuvana osnova je kuća 3. U sloju koji se vezuje za ovo ranosrednjovekovno naselje pronađeni su pored fragmenata keramike, pršljenci za vretena bikoničnog oblika, koštana šila i koštane drške za alatke, sečiva gvozdениh noževa, amuleti-astragali sa šrafiranim površinama i brusevi. Pored žrvnjeva, koji su brojni, u ovom sloju česti su i tegovi, izrađeni od glačanih rimskih opeka, sa obaveznom rupicom za vešanje. Ovom naselju mogu se pripisati i jame sa sahranjenim životinjama. Pominju se dva takva konteksta. Prvi od njih vezuje se za istraživanje zona koje su tehnički odvojene kao kvadrat K/5 i kvadrat L/5, ali zapravo predstavljaju celine koje idu jedna za drugom. Tokom istraživanja 1979. godine, u kvadratu K/5 je pronađena lobanja ovce ogradena kamenjem pored dva lonca. U susednom, već pomenutom kvadratu, bio je skelet ovce. Nije jasno da li je reč o ostatku iste individue ovce (Garašaniн, Vasić i Marjanović-Vujović 1984, 45–46).

Tokom arheoloških istraživanja 1980. godine u jami levkastog oblika koja se nalazila ispod kuće 4, otkriveni su skeleti dva psa. U jami je bilo kamenje postavljeno u dva reda, između kojih je pronađeno nekoliko fragmenata srednjovekovne keramike. Pored ovih predmeta, pronađen je i teg od opeke i dve kružne pločice napravljene od rimske opeke. Skelet prvog psa bio je položen po osi jugoistok-severozapad. Oko kamenja je bilo tragova gorenja, čak je i jedan astragal označen sa tri jamice bio nagoreo. Preko skeleta psa nalazio se novi red kamenja, a u njemu ponovo fragmenti keramike i teg načinjen od rimske opeke. Drugi skelet psa ležao je orijentisan suprotno od prvog, po osi severozapad-jugoistok. Takođe su i u ovoj zoni bili vidljivi tragovi gorenja. Preko ovog skeleta psa, takođe je bilo naslagano kamenje. Na osnovu raspoložive dokumentacije nije jasno da li su jame otpadne ili predstavljaju sahranjene životinje. U slučaju pasa, zbog opisa depozicije, čini se da je reč o sahranjivanju, dok u slučaju ovce, zbog prirode dokumentovanja, pitanje ostaje otvoreno (Garašaniн, Vasić i Marjanović-Vujović 1984, 46).

Ravna-Slog, 1994–1996. godine

Srednjovekovna nekropola Ravna-Slog datovana u IX–XI vek, nastala na rimskoj nekropoli IV–V veka, nalazi se u istočnoj Srbiji u selu Ravna, u blizini Knjaževca. Na ovom lokalitetu, koji je iskopavan od 1994. do 1996. godine, uz nekoliko skeleta ljudi pronađeni su i skeletni ostaci zmiја (Petković et al. 2005; Milosavljević, u *štampi*). Zanimljivo je da je 1996. godine na Filozofskom fakultetu odbranjen doktorat iz oblasti antropoloških nauka „Zmiја u običajima i verovanjima kod Srba“ u kome se autorka Sofija Kostić poziva i na arheološka istraživanja. Rad je izrazito teorijski zastareo, pisan u stilu komparativne antropologije XIX veka, ali svedoči o zainteresovanosti za ovu temu u oblasti društvenih nauka (up. Kostić 1996).

Naime, tokom arheoloških iskopavanja konstatovana su 72 poznorimska groba (sa 75 sahranjenih individua) (IV–V vek) i 65 srednjovekovnih grobova (IX–XI vek) u okviru iste nekropole. Ovaj lokalitet je smešten u blizini rimskog i ranovizantijskog utvrđenja *Timacum Minus* (I–VI vek). Pretpostavlja se da je između kasnorimskog i srednjovekovnog stratuma sahranjivanja postojao kulturni hijatus, ali da je tokom srednjeg veka stari kulturni prostor bio ponovo iskorišćen.

Na srednjovekovnoj nekropoli lokaliteta Ravna-Slog je prema rezultatima fizičko-antropološke analize pronađeno 12 muških i 20 ženskih individua. Od 33 primera kada pol nije mogao biti određen, 29 individua su bila deca, a najveći broj njih u starosnoj grupi do jedne godine. Pored brojnih zanimljivih srednjovekovnih nalaza, ono što izaziva naročitu pažnju su skeleti zmijski zatečeni u 5 srednjovekovnih grobova. Među srednjovekovnim grobovima, ostaci zmijski su pronađeni uz skelete ženskih individua u 4 različita groba (grobovi br. 11, 24, 73, 120) i u jednom dečijem grobu (grob br. 37). Ostaci zmijski su u grobovima koji su datovani u rimski period, u jednom ženskom (grob br. 4) i u jednom dečijem (grob br. 53). U knjizi *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac* (2005), koja je publikovana kao detaljan izveštaj sa iskopavanja, zaključeno je da su zmijski tu pronađeni, zato što su grobovi bili pogodno stanište za ovu vrstu gmizavaca. Drugim rečima, ovi ostaci zmijski su u primarnom publikovanju rezultata iskopavanja tretirani kao ekofakti i nije im pridavana naročita pažnja (Petković et al. 2005).

Međutim, detaljnim pregledom pozicije zmijskih ostataka u grobovima na osnovu arheološke dokumentacije može se pretpostaviti da je mala verovatnoća da su zmijski uginule u grobovima usled prirodnih uzorka. Prvi indikator za dovođenje u pitanje postojeće interpretacije bio je ostatak zmijski u potpuno ispruženom položaju u grobu 37. Naime, bilo da su bolesne ili da su iznenada umrle u trenutku hibernacije, zmijski su sklupčane da bi očuvale svoju telesnu temperaturu (Reitz and Wing 2008, 90; Todd et al. 2009, 1221–1222; Bartosiewicz et al. 2013, 82; Tomović and Lakušić 2015, 49–63). Ostaci zmijski u opruženom položaju bi mogli da ukažu na ljudsku aktivnost koja je povezana sa određenom pogrebnom praksom. Prema etološkim pokazateljima, pozicije zmijski u grobovima ne ukazuju na njihovu prirodnu smrt na tim mestima, već na ljudsku manipulaciju zmijskim telima.

Ukoliko se zmijski ostaci interpretiraju kao kulturna depozicija, otvaraju se novi problemi, pošto su skeleti zmijski pronađeni i u rimskom i u srednjovekovnom stratumu. Novije interpretacije imaju dva pravca: 1) da je reč o kulturnom kontinuitetu od rimskog do srednjovekovnog perioda (Petković i Miladinović-Radmilović 2013, 47–60; Petković et al. 2016) ili 2) da su svih sedam grobova sa zmijskim ostacima zapravo srednjovekovni (Milosavljević, u štampi). U slučaju ovog iskopavanja, revizije interpretacije su moguće pošto postoje

detaljni grobni zapisnici, kao i plan nekropole, uz jasne podatke o materijalnoj kulturi po grobnim celinama. Raspravi doprinose rezultati manjih zaštitnih iskopavanja obavljenih na istoj nekropoli od 2013. do 2015. godine. Ova istraživanja još uvek nisu u celini objavljena. Prema preliminarnim rezultatima, otkriveno je novih pedest kasnorimskih i ranosrednjovekovnih grobova, među kojima i oni koji su koji pripadaju horizontu VIII veka. Međutim, nema dovoljno argumetata da se sahrane sa životinjama na Ravni datuju u VIII vek. Srednjovekovni grobovi u kojima je pronađena materijalna kultura kao i zmijski ostaci, datuju se preciznije u kraj IX i početak X veka na osnovu hronološko-tipološke analize naušnica pronađenih u grobovima 11 i 73. Apsolutne metode datovanja nisu urađene na ovom lokalitetu. Za hronološko određenje, one bi bile od pomoći, uprkos ograničenjima.

Da je nekropola Ravna-Slog, veoma važna u pogledu razumevanja ljudsko-životinjskih odnosa u ranom srednjem veku govori i grob 159. otkriven tokom recentnih iskopavanja i detaljno dokumentovan. Reč je o grobu žene, individualne starosti 40–45 godina, uz koju je, oko vrata, pronađen skelet odrasle muške lisice starosti između 2 i 4 godine (Petković, Bulatović i Bizjak 2015, 89–90; Petković, Bulatović i Bizjak, *u štampi*).

Prisustvo životinja – odsustvo hrišćanstva

Životinje pronađene kao deo funerarne prakse, naročito ako je reč o skeletima u celini – interpretiraju se kao svedočanstvo o paganskim ritualima ili procesima prilagođavanja kada se hristijanizacija na centralnom Balkanu nalazila u povelju (Špehar 2017, 117 *sa starijom literaturom*). Ovakvo objašnjenje je utemeljeno u kulturno-istorijskoj paradigmi i kao takvo može biti sasvim validno. Međutim, ono odgovara veoma ukрупnjenim pitanjima koja se odnose na celokupna društva i kulture. Nasuprot fokusu na životinjama te njihovom odnosu s ljudima, stoji težnja kulturno-istorijske arheologije da nam kaže nešto o velikim promenama, tipičnim odlikama i karakteristika materijalne kulture koje se vezuju za neku kulturnu grupu, odnosno narod. Kulturno-istorijska škola mišljenja je u srednjovekovnu arheologiju uvedena nakon Drugog svetskog rata kao izrazito inovativna za našu sredinu, zaslugama Jovana Kovačevića i Milutina Garašanina. Brojni drugi arheolozi su nadalje doprinosili učvršćivanju narativa kulturno-istorijske arheologije, te njima dugujemo uređen sistem znanja veoma različit od upitnih temelja koje je postavio Miloje M. Vasić u prvoj polovini XX veka (Milosavljević 2015, 180–196; Novaković 2015, 114–124). Naravno, da je reč o kulturno-istorijskoj paradigmi, predstavlja retrospektivan pogled. U trenutku učvršćivanja ovog pristupa, on je viđen kao jedini moguć način bavljenja arheologijom u domaćem kontekstu. Reč je o partikularističkom i normativnom pogledu na kulturu, pri čemu je analitički alat, arheološka

kultura ili grupa, često povezivana sa etnicitetom naroda ili socio-ekonomskim jedinicama. Klasifikacija i tipologija artefakata je uzimana kao metodološki osnov, a „zdravorazumska“ epistemologija zasnovana na indukciji, potvrđivanju i deskripciji (Webster 2009, 20–22). Unutar srednjovekovne arheologije, kao fundamentalne tekstove možemo uzeti naučni članak Milutina Garašnina „Ka najstarijim slovenskim kulturama naše zemlje i problemu porekla izvesnih njihovih oblika“ (1950), doktorat Jovana Kovačevića „Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena: studija iz istorije srednjovekovne kulture Balkana“ (1953), kao i njihov zajednički udžbenik *Pregled materijalne kulture u ranom srednjem veku* (1950). Na ovim osnovama uvodi se pojam arheološke kulture/kulturne grupe (Belobrdске, Ketlaško-karantanske, Dalmatinsko-hrvatske, Kestheljske) kao i pojam nošnje koji pomaže u etničkoj dijagnostici, odnosno termin etnogeneza za proučavanje etničkog kontinuiteta (Garašnin 1950, 27–34; Garašnin i Kovačević 1950; Kovačević 1953).

Sam pojam hristijanizacije u domaćoj srednjovekovnoj arheologiji u drugoj polovini XX veka obeležen je načinom na koji je ovaj koncept u arheološkim krugovima shvaćen kao *akulturacija*, uz perspektivu domaće istorije i etnologije. Istorija je u tom smislu relevantna pošto se na osnovu nje može ostvariti jedan od osnovnih ciljeva kulturno-istorijske arheologije – da ponudi hronologiju određene materijalne kulture i prakse. Način na koji hronološki okvir određuje Ljubomir Maksimović može poslužiti u tom smislu.

„Hristijanizacija jednog paganskog naroda nikad nije isključivo čin idejnog, nego pre svega političkog opredeljenja. Stoga je njen odlučujući zamah na ovom prostoru mogao nastupiti tek stvaranjem relativno organizovanih državnih tvorevina Srba i Hrvata, odnosno prevazilaženjem rudimentarne organizacije plemenskih saveza koji su izvesno vreme po doseljavanju, u najboljem slučaju, imali ulogu federate ili tampon zone prema avarskom svetu. Taj preobražaj vezan je za IX vek, vreme posle iščezavanja avarske pretnje, kao što su za isto stoleće vezani i neki njeni osnovni preduslovi koji dolaze is spoljnog sveta: aktivniji povratak Vizantije na Jadran, porast suparništva između Rima i Carigrada i porast zainteresovanosti oba centra za učvršćivanje interesnih sfera kroz širenje sopstvenih međusobno različitih političkih i verskih, ako ne i civilizacijskih, modela. Najzad, generisanje unutrašnjih mogućnosti Vizantije za agresivniji nastup ka varvarskom svetu, susednom ili udaljenom svejedno, bilo je završeno do sredine istog, IX stoleća“ (Maksimović 1996, 172–173).

Zanimljivo je da je pitanje koje se postavlja orijentisano ka narodu, odnosno jednom etnicitetu, a da se konceptualno širenje hrišćanstva vidi kroz binarnu opoziciju civilizacije i varvarstva. Ovaj model je detaljno kritikovan u slučaju kulturno-istorijskog objašnjenja romanizacije, kao i unutar postkolonijalne kritike. Dometi ove kritike mogu se primeniti i na hristijanizaciju. Međutim, pitanje koje želim da postavim ne tiče se toliko sadržaja pojma hristijanizacije, već pojma paganstva.

U domaćem naučnom kontekstu on je snažno obeležen etnografskom perspektivom Veselina Čajkanovića. To ni malo ne treba da čudi pošto je jedan od ključnih autoriteta za utemeljivače kulturno-istorijskog pristupa u srpskoj arheologiji, odnosno predratnu generaciju Vasićevih studenata, bio Čajkanović (1881–1946). Sudbina njegovog sveta ideja povezana je sa diskreditacijom i zaboravljanjem sve do sedamdesetih godina XX veka, kada je njegovo delo postalo predmet masovnog čitanja. Naime, Veselin Čajkanović je tokom Drugog svetskog rata bio dekan Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Sudio mu je Sud časti 1945. godine, a preminuo je 1946. (Loma 2006, 9). Uprkos tome, njegov značaj kao jednog od utemeljivača etnologije u našoj sredini je neporeciv. Tome dodatno doprinosi i to što je 1903. godine završio studije klasičnih jezika na Velikoj školi u Beogradu, studije nastavio u Nemačkoj, boraveći u Lajpcigu i Minhenu. Doktorirao je 1907. godine na tumačenju antičkih poslovice kod profesora Karla Krumbahera (Krumbacher) na Univerzitetu u Minhenu. Karijeru nastavnika na Univerzitetu u Beogradu, u statusu docenta na Filozofskom fakultetu, je započeo 1908. godine. Uz rad na Filozofskom fakultetu gde je predavao starorimsku književnost i latinski podučavao je na Bogoslovskom fakultetu, gde je bio nadležan za predavanja iz uporedne istorije religije (Jovanović 2008). Prema sećanjima Milutina Garašanina, Čajkanovićevi komentari iz istorije religije su davali širinu obrazovanju studenata Filozofskog fakulteta (Babić, Tomović 1996, 10). Opisane okolnosti omogućile su široku diseminaciju Čajkanovićevog shvatanja paganstva, koje se najuopštenije shvata kroz odsustvo hrišćanstva. Determinacija kroz negaciju (paganstvo je odsustvo hrišćanstva) ne omogućava puno razumevanje onoga što bi fenomeni prepoznati pod kišobranom paganstva mogli da znače. Zbog toga je potrebno razmotriti šta su teorijske osnove na kojima je Čajkanović afirmativno definisao paganstvo.

Čajkanovićevim ključnim delom, koje je ostalo nedovršeno, smatra se *Stara srpska religija i mitologije*. U svojim radovima pre svega se služio komparativnim metodom. Bojan Jovanović je skrenuo pažnju da se Čajkanović bavio etnološki zanimljivim arhaičnim pojavama, koje su se očuvale u seoskim sredinama (Jovanović 2008, 42). Prema shvatanju Bojana Jovanovića, Veselin Čajkanović je svoje ideje bazirao na odbacivanju značaja animizma, čije je značenje preuzeo od Edvarda Tajlora (Edward Tylor). Nasuprot tome, prihvatljivije mu je bilo Milerovo tumačenje animizma. Ova zapažanja daju izvestan okvir u određivanju paradigmatskog opredeljenja Čajkanovićevih interpretacija (Jovanović 2008, 42). Odnosno, reč je o jednodimenzionalnom evolucionizmu kao prihvatljivom naučnom okviru, a naročito značaju Maksa Milera (Max Miller) za razumevanje prošlosti i mitova u sadašnjosti, kao relikta prošlosti. Potvrde o ovom mogu se pronaći i u detaljnom iščitavanju Čajkanovićevih tekstova.

Njegovo osnovno pitanje ticalo se razumevanja religije u vremenu kada je srpski narod pripadao paganizmu, a o čemu nije ostalo pisanih izvora. Pre sve-

ga on je smatrao da se religija jednog naroda ne može promeniti ni lako ni brzo, uprkos hrišćanstvu. Građu za rekonstrukciju prema njegovom mišljenju predstavljaju: savremeni religijski običaji, norme, verovanja, usmena tradicija, topografska i lična imena, rečnik. Prošlost za kojom je tragao je nazivao „našom mitskom prošlošću“ i smatrao je da ju je moguće rekonstruisati, uprkos tome što su narodni običaji zabeleženi tek u XIX i XX veku (Čajkanović 2003, 20–22).

Set ideja o čijem je prenosu na „predratnu generaciju“ važno promisliti tiče se pojave koju je Čajkanović zvao „unutrašnji sinkretizam“. On se, slično Tajloru, bazira na uverenju o mogućnosti rekonstrukcije najranijih faza ljudske kulture na osnovu načela jednoobraznosti ili uniformnosti kulturnih preostataka odnosno sirivala. Čajkanović nije na ovaj način eksplicirao ovo konkretno polazište, ali je upotrebljavao termin prežici u kontekstu koji je srodan Tajloru. Ključne opšte pojave na osnovu kojih je gradio sliku paganske prošlosti su: duhovna sila ili mana, fenomen „ne valja se“, fenomen „čistote i nečistote“ ili tabui, animizam i totemizam. Na osnovu toga on razvrstava i hronološki određena verovanja. Na primer, običaj da se mrtvački pokrov sme seći samo kamenom, preostatak još iz neolitskog vremena, zabrana da se za vreme grmljavine ne sme krstiti, je iz doba prelaska na hrišćanstvo (Čajkanović 2003, 26).

Shvatanje o prežicima i unutrašnjem sinkretizmu je jedno od idejnih opštih mesta za arheologiju u drugoj polovini XX veka i razlog zbog koga se se olako povezuju fenomeni iz etnografske sadašnjosti seoskog života sa pretpostavljenim paganskim običajima. Zbog toga što je reč o paradigmatki veoma zastarelo svetonazoru, koji vezujemo za jednolinijski evolucionizam, prema ovakvom pristupu danas treba biti veoma obazriv.

„Životinjski obrt“ vs. „kulturno-istorijska“ evidencija

Ukratko prikazani pregled stanja ukazuje na dominaciju kulturno-istorijskog pristupa uz dodatke jednolinijskog evolucionizma kao konceptualnog arsenala koji je arheolozima u domaćoj sredini do sada bio na raspolaganju kada interpretiraju sahranjene životinje u ranom srednjem veku. Iako sahranjene životinje svakako mogu biti indikacija odsustva hrišćanstva, ovi pristupi mogu vrlo malo pomoći razumevanju individualnih biografija ljudi i životinja koji su sahranjeni zajedno ili životinja koje su ljudi sahranili. Promena ugla u ovom smislu deo je paradigmatke promene koja se široko definiše kao ontološki obrt, a uže shvaćeno zove se „životinjski obrt“ (Žakula i Živaljević 2019, 155–174). Ključne tačke promenjenog pogleda na arheologiju danas mogu se definisati kao prevazilaženje dualističkog obrasca mišljenja, uz izrazit značaj posthumanističke filozofije i novog materijalizma (Harris and Cipolla 2017, 129–170). Jedan od aspekata posthumanističkog pristupa je posmatranje životinja u arheološkom zapisu kao

sapatnica ljudi u prošlosti. Dok su doprinosi ontološkog obrta u celini još uvek kontroverzno polje, koji se između ostalog kritikuju zbog težnje da ne budu nova naučna paradigma već nova kosmologija, studije životinja u arheologiji u novom ključu imaju vrlo utemeljene osnove (Simić 2018, 62–63; Stoczkowski 2018, 45–67; Žakula i Živaljević 2019, 153–172).

Studije ljudsko-životinjskih odnosa, koje se danas podvode pod „životinjski obrt“, javljaju se od početka osamdesetih godina XX veka unutar društvenih nauka, a naročitu ekspanziju doživljavaju posle 2000. godine. Reč je o multidisciplinarnom poduhvatu koji pomera fokus sa ljudi ka životinjama, odnosno bićima koja nisu klasifikovana kao ljudi (Tylor 2018, 1–2). Polje koje nastaje u tom smislu se oslanja na „teoriju aktera i mreža“ (Actor-Network Theory, *théorie de l'acteur-réseau*) Bruna Latura (Bruno Latour) koja upisuje dejstvenost neljudskim aktantima, poput životinja ili mašina (Spasić 2007, 43–45). Drugim rečima hijerarhija između ljudi i životinja biva destabilizovana kroz brisanje nužno pasivne objektivizacije životinja. Danas se pitamo o životinjskim iskustvima, njihovim interakcijama sa ljudima, kao i njihovim istorijama odnosa sa nama. Ova pitanja snažna su refleksija pokreta za prava životinja i njihov paradoksalno „humaniji“ tretman, od zooloških vrtova do farmi. Kao i u drugim oblastima, tako i u srednjovekovnim studijama, priče o ljudsko-životinjskim odnosima teško izbegavaju da životinje budu tretirane kao „prozori i ogledala“ za ljude i ljudska društva (npr. Cohen 1994, 59–76). Većina studija je zainteresovana više za reprezentaciju životinja nego za same ljudsko-životinjske odnose, te se i unutar polja javljaju stalne napetosti. Uprkos potrebi da se izbegne antropocentrizam, nužno je razumeti i epistemološke limite proučavanja koje imamo kada se bavimo među-vrsnom komunikacijom. U tom smislu, potrebno je istaći polja koja je moguće naučno istraživati u ljudsko-životinjskim odnosima. Rane studije ljudsko-životinjskih odnosa se od savremenih razlikuju po savremenom insistiranju na tome da su životinje važne po sebi. Taj vid posmatranja je, u izvesnom smislu, epistemološki dostupniji za socijalne antropologe, nego za arheologe (v. Žakula 2017, 57–98).

Socijalna arheozoologija i njen skorašnji razvoj omogućava da se pozabavimo značenjem, kao i odnosima životinja sa ljudima, prevazilazeći tako ograničenja klasične arheozoologije koja podrazumeva pojednostavljeno rečeno određivanje vrsta, tragova kasapljenja i paleopatoloških promena. U skladu sa tim životinjske sahrane mogu biti depozicije koje više svedoče o socijalnim nego o ekonomskim aspektima života. U arheološkom slojevima najčešće nailazimo na dezartikulisane i fragmentovane životinjske skelete, ali kada se nađe na artikulisane skelete životinja oni se najčešće interpretiraju kao „specijalni depoziti sa životinjama“ (special animal deposits). Kada su životinjski skeleti u asocijaciji sa ljudskim, oni se shvataju kao dar, kao pratioci za drugi svet, kao emocionalni odgovor, kao ljubimci koje uz čoveka polažu oni koji žale nad pokojnikom

(Morris 2016, 11–18). Uprkos nastojanju da klasifikujemo vrste depozicija i njihovo značenje, treba uvažiti kompozitnu prirodu grobnih situacija. Mnoge mogu istovremeno biti interpretirane i tako da su položene životinje žrtvovane, da su važna oprema za život posle smrti (npr. konji, psi), da su neotuđivo vlasništvo ili svedočanstvo o snažnoj povezanosti (Härke 2014, 52–54). Ipak, dominantno, sahranjene životinje se interpretiraju kao ritualne depozicije ili svedočanstvo o žrtvovanim životinjama (Morris 2012, 12). Uz uvažavanje da je emocije i intimnost između ljudi i životinja teško proučavati, žaljenje, gubitak i bol su retko artikulirani kada se interpretiraju sahrane i smrt životinja. Životinje često ne pripadaju onoj kategoriji koja je vredna žaljenja, kao i neke grupe ljudi u sadašnjosti i prošlosti poput migranata ili robova (DeMello 2016).

Sa stanovišta postprocesne arheologije, paradigmatičko određenje u potpunosti determiniše evidenciju nastalu tokom iskopavanja. Posledično, iskopavanja sprovedena pod okriljem kulturno-istorijske škole mišljenja mogu da odgovore samo na pitanja kulturno-istorijske arheologije. Zbog toga su mogućnosti reinterpretacije *a priori* slabe. Ograničenja su dodatna zbog nedostupnosti, nepostojanja kompletne terenske evidencije i neadekvatnog arhiviranja. Posledično, arheolozi se u praksi reinterpretacije najčešće oslanjaju na aspekte arheološke evidencije, objavljene tako da odgovori na pitanja kulturno-istorijske arheologije. Odnosno, podaci kojima raspolažemo veoma su udaljeni od kompleksnosti arheološkog zapisa koja je neophodna za nove uvide. Ovom problemu treba pridodati i specifičnu prirodu arheološkog znanja, odnosno njenu nereplikabilnost (neponovljivost), u čemu se arheologija razlikuje od drugih eksperimentalno zasnovanih naučnih oblasti. Posledično, postoji niz problema u procesu reinterpretacije „stare“ evidencije, ali se ova evidencija može tretirati kao interpretativno korisna pod uslovom da se adekvatno kontekstualizuje.

Kao dodatna ilustracija o zanemarivanju životinja može da posluži lokalitet Čutovo, na Mirijevu kod Beograda. Sistematsko iskopavanje je obavljeno u tri etape, kojima je rukovala Marija Bajalović-Birtašević. Prvo iskopavanje bilo je 1955. godine, druga etapa je obavljena 1958. godine, a treća 1959. godine. Knjiga *Srednjovekovna nekropola u Mirijevu* objavljena je 1960. godine. Nekropola je datovana u period od XII do XIV veka, a istraženo je 160 grobova (ljudi). Samo u uvodu se pominje da se za grobnicu 115 sa ove nekropole može vezati celina od tri konja, za koje se navodi da su zakopani plitko i bez veze sa grobovima u blizini (Bajalović-Birtašević 1960, 6). Prema tumačenju Vojislava Jovanovića, konji su deo znatno mlađe celine na Mirijevu, koju čine: skeleti ratnika razbacanih bez pravila, jedan dekapitiran ljudski skelet, kao i četiri pomenuta konja (Jovanović 1974, 57).

Kao primer sasvim suprotne, savremene tendencije, oličene u rastu arheozoologija pristupa i uske specijalizacije, može se navesti primer iskopavanja lokaliteta Ušće kod Obrenovca 2009. godine, kojim je rukovodio Zoran Simić

(Simić, Janković i Mihajlović 2012, 182). Među kasnoantičkim grobovima, otkrivena je i jedna sahrana koji je okarakterisan kao avarska, sa kraja VIII odnosno početka IX veka. Kulturno određenje ovog groba (G7) je izvršeno na osnovu materijalne kulture (delova ratničke opreme) koja je pronađena uz sahranjenu ljudsku individuu i koja pripada Drugom avarskom kaganatu. Uz artefakte, pronađene su i kosti konja, ovce ili koze i jedna kost govečeta. Pored pokojnika je položen konj, sa njegove desne strane. Konj je orijentisan suprotno od čoveka, sa glavom kod njegovih nogu. Reč je o poziciji koju konj zauzima kada spava ili kada se odmara; a uz njega je otkrivena i konjska oprema (gvozdene uzengije i žvale). Vrlo su dobro interpretirani svi bioarheološki podaci o konju, dok o čoveku i materijalnoj kulturi sa kojim je sahranjen ne postoje objavljeni podaci. Naime, za konja iz groba 7 znamo da je star 7 do 8 godina, da postoje indikacije spondiloznog oboljenja kičmenog stuba, te da je sedlanje najverovatnije počelo pre završetka rasta individue (Marković 2013, 276–290). Između dve ekstremne opcije, savremeno usko specijalizovano znanje orijentisano ka životinjama svakako je bolje i korisnije u odnosu na manjak dokumentovanih celina sa životinjama, ali se strukovno može težiti ka optimalnoj interpretaciji podjednako i ljudskih i životinjskih aspekata.

Pitanje stare evidencije o sahranjenim životinja nije sasvim lako za interpretaciju ni u drugim kontekstima. Recimo, Džejms Moris (James Morris) je za depozite sa životinjama u Velikoj Britaniji počevši od neolita do srednjeg veka našao četiri tipa tumačenja: 1) funkcionalno; 2) ritualno; 3) mešano (funkcionalno-ritualno); 4) bez interpretativnog komentara (Morris 2011, 149). Sigurnost ocene najpre zavisi od kvaliteta evidencije koja je na raspolaganju. Na ocenu utiče da li je reč o divljoj ili domaćoj vrsti. Bez istraživanja, upisuju se razlike u značenju i između domaćih vrsta. Za pse se apriori pretpostavlja posebna pažnja (odnosno ritualno pohranjivanje mrtvog tela), dok pronađeni skelet ovce u sličnom kontekstu polaganja u jamu često biva interpretiran kao bolesna životinja koja je bačena pošto nije mogla da bude iskorišćena kao meso (Morris 2011, 2012, 2016).

Da bi se odmaklo od ove zamke binarnih opozicija (ritualno-funkcionalno), neophodno je malo detaljnije uvesti promenu perspektive koju donosi „životinjski obrt“ u srednjovekovne studije. U srednjem veku, životinje su korišćene za rad, zabavu i ljubav (pa i bestijalnu⁴), ali su kao sirovina upotrebljavane njihovo meso, koža i kosti. Neke su mogle biti tretirane kao osobe, druge ili iste kao sirovina. Među najranijim studijama o životinjama u srednjem veku su one posvećene javnim suđenjima životinjama, te se iz ove perspektive može reći

---

⁴ O seksualnim kontaktima sa životinjama kod pravoslavnih Slovena saznajemo na osnovu zabrana i kažnjavanja u kanonima. Prekršaj je uglavnom izjednačavan sa preljubom i homoseksualnim odnosom (Levin 2006, 269–271).

da su u srednjem veku životinje i te kako tretirane kao akteri. To su bića koje su smatrana odgovornim za štetu (uništavanje letine) ili za nasilje nad ljudskim bićem (slučajevi svinja koje pojedu bebe) (Cohen 1994). Knjiga koja tretira vukove kontekstualno i nadilazi ekonomske aspekte posmatranja, a vidi se kao reprezent obrta u srednjovekovnim studijama je studija Aleksandra Pluskovskog (Aleksander Pluskowski) *Vukovi i divljina u srednjem veku (Wolves and Wildernes in the Middle Ages)* iz 2006. godine. U okviru studija srednjovekovne književnosti popularno je proučavanje višeznačnosti granice između ljudskog i životinjskog u kontekstu srednjeg veka, a kao primer može da posluži sjajna knjiga Doroti Jamamoto (Doroty Yamamoto) *Granice ljudskosti (The Boundaries of the Human)* iz 2000. godine. Na istom tragu, Karl Stil (Karl Steel), baveći se ljudsko-životinjskim odnosima uvodi kao ključan pojam nasilje u studiji *Kako načiniti čoveka: životinje i nasilje u srednjem veku (How to make a Human: Animals and Violence in the Middle Ages)* iz 2011. godine. (up. Taylor 2018, 2–5). Dok je više nego neophodno posmatrati neke od ljudsko-životinjskih odnosa kao socijalne, interakcije kao relacije, dugotrajne i snažne, bila bi prezentistička zamka da savremenu potrebu za zaštitom životinja nekritički preselimo, naročito, u srednji vek (up. Hill 2013, 117–127). Oprez nam naročito nalaže ideja veoma zastupljena u *Fiziologu*, kao prirodoslovnoj i teološko-didaktičkoj formi, koja nam osvetljava neke od srednjovekovnih svetonazora, podudarnih i hrišćanskom pristupu, da su životinje stvorene da budu čoveku na korist (Lazić 1989, 9–28). Na primer, za enciklopedistu iz XIII veka, Bartolomeja Anglikanskog (Bartholomeus Anglicus), životinje su stvorene tako da i njihova tela mogu da leče čoveka. Između ostalog, lavlja dlaka može pomoći kod lečenja hemoroida kod ljudi (Cohen 1994, 61).

Zaključna razmatranja

Situacije koje u iznete kao evidencija za razmatranje omeđene su usko hronološki od IX do XI veka. Nema pisanih izvora koji bi potpomogli razumevanje opštih simboličkih okvira koji se odnosi na životinje, već su arheološki ostaci osnovna građa na koju se možemo osloniti. Iako je evidencija kojom raspolažemo izuzetno ograničena, ona i dalje sadrži određeni interpretativni potencijal. Više od interpretacije, cilj ove rasprave bio je da kritički razmotri nove teorijske perspektive i zavisnost njihove upotrebe od arheološki dokumentovane evidencije. Možda za sada može da ostane otvoreno pitanje da li su životinje smatrane vrednima same po sebi i koje od njih su bile viđene kao saputnice, odnosno osobe, u srednjem veku. Nasuprot tome, poruka na kojoj želim da insistiram jeste da su životinje vredne dokumentovanja, čuvanja i interpretiranja, kada se pronađu u arheološkom zapisu.

Jedna od arheoloških celina sa Pontesa odnosi se na jamu ispod kuće 4, u kojoj su položena dva psa. Polaganje kamenja oko i nad telima pasa, kao i pažljivo postavljanje njihovih tela tako da su orijentisani jedan nasuprot drugom mogu se uzeti kao indikativne aktivnosti. Teg načinjen od rimske opeke nalazio se i uz jedno kao i drugo telo psa uz materijalnu kulturu koja je mogla biti i deo kulturnog sloja (fragmenti keramike, opeke, astragal). Ova situacija bi, među drugim izloženim, najpre mogla biti interpretirana kao ona u kojoj su životinje položene s naročitom pažnjom (up. DeMello 2016).

Sahranjivanje pasa nije neobična pojava u ranom srednjem veku u različitim kontekstima zato što su još od neolita shvaćene kao *par excellence* životinje saputnice ljudi. Oni su prva pripitomljena vrsta i shvataju se kao aktivni agenti društvenih zbivanja (Morey 2010, 150–207). Sahranjeni sa ljudima u Skandinaviji vikinškog perioda interpretirani su tradicionalno kao pokazatelj višeg statusa (Gräslun 2004, 167). Novija istraživanja govore u prilog tome da su u Skandinaviji psi sahranjivani isključivo sa ljudima, bilo muškarcima ili ženama, boljeg ili lošijeg socijalnog statusa, a pojavljuju se i među inhumiranim i kremiranim pokojnicima (Nichols 2018, 8–17). Ranosrednjovekovni grobovi pasa na nekropolama „germanskih“ plemena su relativno prisutna pojava. Oni su interpretirani ili kao pratnja za lov ili kao psi koji su potrebni da bi napadali vukove i nakon smrti (Prummel 1992, 154–156).

Kod nas ima nekoliko primera sahranjenih pasa. Na lokalitetu Velika Humka u Batajnici iz X–XI veka, zahvaljujući reviziji dokumentacije i arheološkog, humanog i zooosteološkog materijala ustanovljen je, između ostalog, i jedan primer sahrane žene i psa iz ranog srednjeg veka. Lokalitet je sistematski istražen 1958. i 1959. godine, a prvi put sistematično objavljen 2016. godine. U sačuvanom materijalu pronađen je deo skeleta psa, ali elementi koji su sačuvani ukazuju da je u grob 25 bila položena najverovatnije cela jedinka psa starijeg od osam godina (Marković, Radišić 2016, 192–206). Pokojnica uz koju je položen pas je imala deformaciju leve butne kosti, kako je uočeno tokom iskopavanja. Humani skeletni ostaci iz ovog groba nisu sačuvani da bi bila moguća naknadna fizičko antropološka analiza (Špehar, Strugar-Bevc 2016, 31). Pojava sahranjivanja pasa (mahom uz ljude) sreće se i u Avarskom kaganatu na lokalitetima: Donjovaroška/Najeva ciglana, Nekadašnja ciglana Komloš, Čik-Bačko Petrovo Selo, Dobrosavljeva ciglana-Mokrin, Erdegljuk-Đavolja rupa, Perlek-Bečej, Ulica Žarka Zrenjanina 179 – Crna mačka u Pančevu (Bugarski 2014). Na lokalitetu Komini kod Pljevalja pronađena je konjanička sahrana uz dva psa, koja je originalno okarakterisana kao „avarska“, a u novije vreme kao potencijalno „germanska“ (Bugarski 2009, 82–83). Treba uvažiti da su psi ubijani da bi bili sahranjeni sa ljudima. I u kontekstima gde su detaljne arheozoološke analize urađene, kao što je primer Islanda u vikinško doba (800–1050), veoma je teško reći na koji način su psi završavali živote. U onim slučajevima gde je trag na

kostima moguće naći, reč je o ubijanju udarcem sekire koja je izazvala tešku frakturu lobanje (Leifsson 2018, 281–282).

Drugim rečima, sahranjivanje pasa na lokalitetu Pontes nije neočekivano. Sumnju da je reč o otpadnoj jami sa životinjama unosi jama sa skeletnim ostacima ovce (ili više jama, jedna u kojoj je lobanja ovce a druga u kojoj je ceo ili postkranijalni skelet ovce) u neposrednom susedstvu, koja nije najjasnije predočena u publikovanom izveštaju. U kvadratu K/5 je pronađena lobanja ovce ograđena kamenjem pored dva lonca, ali je veoma teško interpretirati karakter ove arheološke situacije bez dodatnih detalja. Autori izveštaja su okarakterisali pronađeno kao „jame sa sahranjenim životinjama“ (Garašanin, Vasić i Marjanović-Vujović 1984, 45–46). Zbog kulturno-istorijske pretpostavke u njihovom dokumentovanju i objašnjenju, pretpostavljam da sintagmu „sahranjene životinje“ ne bi koristili bez razloga. Nažalost, nisu predočili dodatne argumente za ovu interpretaciju.

Kada je reč o lokalitetu Ravna-Slog, može se sa velikom pouzdanošći reći da je prvobitna interpretacija danas preispitana i prevaziđena (Petković et al. 2016). Ona je glasila:

„Nalazi skeleta zmija otkriveni u grobovima 11, 24, 37, 73, 120, kao i u nekoliko kasnorimskih grobova, nisu trag nekog pogrebnog rituala, već samo ukazuju da su grobni ukopi ispunjeni prekopanom rastresitom zemljom bili pogodno stanište za ovu vrstu gmizavaca“ (Petković et al. 2005, 333).

Detaljne analize iz herpetološke perspektive, pokazale su da pozicija zmijske ukazuje da je reč o depozicijama koje su načinjene ljudskom rukom. Kao najbližu kulturno-hronološku paralelu, za ovu praksu, mogu se navesti primeri iz Avarskog kaganata (lokaliteti: Vác-Kavicsbánya, Zavod, Gyöng-Vásártér u Mađarskoj). Moguće je reći da su usmrćene zmijske polagane na specifičan način u dečije odnosno ženske grobove, a da nova istraživanja ukazuju da zmijske nisu jedine životinje koje su bile posmrtno pratiteljke ženama unutar populacije na lokalitetu Ravna-Slog (Milosavljević, *u štampi*). U grobu br. 159 sa ovog lokaliteta pronađena je žena sahranjena sa liscem oko vrata (Petković, Bulatović i Bizjak 2015, 89–90; Petković, Bulatović i Bizjak, *u štampi*). Na Ravni-Slog, je očigledno reč o zajednici koja ima problem sa velikom smrtnošću infanata, a neke od žena su specifično označene polaganjem mrtvih zmijske u njihove grobove (Milosavljević, *u štampi*).

Dečiji grob u kome je pronađen i skelet veverice sa lokaliteta Dubravica-Orašje predstavlja veoma upitnu celinu (Jovanović 1974, 54). Uz sve ograde u tom smislu, bitno je i preispitati da li bi i hipotetički ovakav kontekst mogao biti zamisliv u srednjem veku. Vredi istaći da je pored pasa i mačka, popularan ljubimac u srednjem veku bila i veverica koja je obično čuvana na povocu. U Britanskom muzeju se čuva zlatni prsten sa umetkom od safira na glavi prstena

iz XV veka, koji sa unutrašnje strane ima ugraviranu scenu žene koja na povocu drži vevericu. Ljubimci u srednjem veku su uopšteno govoreći najčešće vezivani za žene, sveštenstvo i učenjake (Walker-Meikle 2012, 1, 14). Veverice su bile zanimljivije kao izvor krzna, o čemu nam svedoči i heraldika, uz druge pokazatelje (Pluskowski 2007, 33–35). Zahvaljući analizi fragmenata ljudske lobanje iz prenormanskog Safolka u Velikoj Britaniji, uz analize populacija savremenih crvenih veverica na istom prostoru, pretpostavlja se da su upravo one mogle biti rezervoar za *Mycobacterium leprae* bacil, odnosno širenje lepre (gube) u srednjem veku na teritoriji koja je proučavana (Stinear and Brosch 2016, 702–703; Inskip et al. 2017, 1640–1648). Drugim rečima, omiljene životinje ponekad su predstavljale opasnost za ljude.

Konteksti koji su izloženi, iako su hronološki srodni, predstavljaju celine za sebe. Rasprava o njima imala je za zadatak da pokaže u kojoj meri je evidencija o životinjama važna, uz neophodnost adekvatnog čuvanja dokumentacije i osteološkog materijala (up. Dimitrijević 2017, 16–18). Dodatno, uprkos optimizmu i važnim pitanjima koji donosi „životinjski obrt“ u društvenim naukama, potrebno je biti veoma kritičan i ukazati na kompleksnost ljudsko-životinjskih odnosa o kojima arheologija svedoči. Kao i o ljubavi, izloženi primeri podjednako govore o nasilju (up. Steel 2011, 223–225; Pluskowski 2012, 1–7). U velikom opsegu isprepletane interakcije je potrebno naći narative koji bolje mogu da odgovore evidenciji, od direktnih preuzimanja inspirativnih primera iz socijalne antropologije.

Literatura

- Andersson Cederholm, Erika, Amelie Björck, Kristina Jennbert and Ann-Sofie Lönngren. (eds). 2014. *Exploring the Animal Turn, Human-Animal Relations in Science, Society and Culture*. Lund: Lund University.
- Babić, Staša i Miodrag Tomović. 1996. *Milutin Garašanin. Razgovori o arheologiji*. Beograd: 3T.
- Babić, Staša, Vera Vasiljević and Risto Drašković. 2014. „Reforma nastavnog plana na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu“. U *Radovi sa konferencije i radionica projekta BIHERIT*, uredili Predrag Novaković, Ivana Pandžić i Zrinka Mileusnić, 31–36. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Babić, Staša. 2018. *Metaarheologija. Ogled o uslovima znanja o prošlosti*. Beograd: Clio.
- Babić, Staša. 2015. „Arheologija na Univerzitetu u Srbiji između zahteva struke i društva“. *Arhaika* 3: 1–14.
- Bajalović-Birtašević, Marija. 1960. *Srednjovekovna nekropola u Mirijevu*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Bartosiewicz, László, Zsófia Kovács and Balázs Farkas. 2013. „Pass the Skeleton Key... Animals in an Early Copper Age Inhumation Burial from Pusztataskony–Ledence I, Hungary“. In *Unconformist Archaeology: papers in Honour of Paolo Biagi*. BAR

- International Series* 2528, edited by Elisabetta Starnini, 77–88. Oxford: Archaeopress.
- Bourdieu, Pierre. 2014. *Znanost o znanosti i refleksivnost*. Zagreb: Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
- Bugarski, Ivan. 2009. *Nekropole iz doba antike i ranog srednjeg veka na lokalitetu Čik*. Beograd: Arheološki institut.
- Bugarski, Ivan. 2014. „Arheologija Avara u Srbiji“. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Chapman, Robert and Alison Wylie. 2016. *Evidential Reasoning in Archaeology (Debates in Archaeology)*. London: Bloomsbury.
- Cohen, Esther. 1994. „Animals in Medieval Perceptions. The image of the ubiquitous other“. In *Animals and Human Society: Changing Perspectives*, edited by Aubrey Manning, 59–80. New York: Routledge.
- Čajkanović, Veselin. 2003. *Srpska stara religija i mitologija*. Niš: Prosveta.
- DeMello, Margo (ed). 2016. *Mourning Animals. Rituals and Practices Surrounding Animal Death*. Michigan: Michigan State University Press.
- Dimitrijević, Vesna. 2017. „Zaštita bioarheološkog materijala u Srbiji“. U *Srpska arheologija između teorije i činjenica V: Arheologija između artefakata i ekofakata, knjiga apstrakata*. uredila Milena Gošić, 16–18. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu.
- Garašanin, Milutin i Jovan Kovačević. 1950. *Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*. Beograd: Prosveta.
- Garašanin, Milutin. 1950. „Ka najstarijim sloveskim kulturama naše zemlje i problemu porekla izvesnih njihovih oblika“. *Starinar n. s.* I: 27–37.
- Garašanina, Milutin, Miloje Vasić i Gordana Marjanović-Vujović. 1984. „Trajanov most—Castrum Pontes. Izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1980. godini“. *Derzapske sveske* II: 25–84.
- Gräslun, Anne-Sofie. 2004. „Dogs in graves – a question of symbolism“. In *PECUS: Man and Animal in Antiquity. Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9–12, 2002*, edited by Barbro Santillo Frizell, 167–176. Rome: The Swedish Institute in Rome.
- Harris, Oliver and Craig Cipolla. 2017. *Archaeological Theory in the New Millennium. Introducing Current Perspectives*. London: Routledge.
- Hastrup, Kirsten. 2004. „Getting It Right. Knowledge and evidence in Anthropology“. *Anthropological Theory* 4 (4): 455–472. <https://doi.org/10.1177/146349960404047921>
- Heinrich, Härke. 2014. „Grave goods in early medieval burials: messages and meanings“. *Mortality* 19 (1): 41–60. <https://doi.org/10.1080/13576275.2013.870544>
- Heking, Ijan. 2012. *Društvena konstrukcija ali čega?* Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Hill, Erica. 2013. „Archaeology and Animal Persons: Towards a Prehistory of Human-Animal Relations“. *Environment and Society: Advances in Research* 4: 117–136. <https://doi.org/10.3167/ares.2013.040108>
- Ilijić, Bojana. 2015. *Timacum Minus – dva sveta*. Knjaževac: Zavičajni muzej Knjaževac.
- Inskip, Sarah, G. Michael Taylor, Sue Anderson and Graham Stewart. 2017. „Leprosy in pre-Norman Suffolk, UK: biomolecular and geochemical analysis of the woman from Hoxne“. *Journal of Medical Microbiology* 66: 1640–1649. <https://doi.org/10.1099/jmm.0.000606>

- Jovanović, Bojan. 2008. „Čajkanovićeve put od antičke i narodne književnosti do srpske religije i mitologije“. *Glasnik etnološkog instituta SANU* LVI (1): 37–51.
- Jovanović, Vojislav. 1974. „Slovenske nekropole u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj“. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Korošec, Josip. 1952. Prikaz članka *Iskopavanja na Orašju. Prethodni izveštaj o radu u 1947. godini* Đorđe Mano-Zisi, Rastislav Marić i Milutin Garašanin. *Arheološki vestnik* III (1): 161–163.
- Kostić, Sofija. 1996. *Zmija u običajima i verovanjima kod Srba*. Doktorska dis. Filozofski fakultet: Univerzitet u Beogradu.
- Kovačević, Jovan. 1953. *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena: studija iz istorije srednjovekovne kulture Balkana*. Beograd: Naučna knjiga.
- Kovačević, Jovan. 1977. *Avarski kaganat*. Beograd: Srpska književna zadruka.
- Lazić, Milorad. 1989. „Fisiolog u vizantijskoj i srpskoj srednjovekovnoj književnosti“. U *Fisiolog-Srednjovekovni medicinski spisi (izbor)*, uredili Dimitrije Bogdanović, Milorad Pavić, Milorad Đurić i Milisav Savić, 9–28. Beograd: Prosveta.
- Leifsson, Rúnar. 2018. *Ritual Animal Killing and Burial Customs in Viking Age Iceland*. Doctoral dis. University of Iceland.
- Levi-Stros, Klod. 1979. *Totemizam danas*. Beograd: Beogradski izdavački-grafički zavod.
- Levin, Iv. 2006. *Seksualnost i društvo kod pravoslavnih Slovena od X do XVIII veka*. Loznica: Karpos.
- Loma, Aleksandar. 2006. „Veselin Čajkanović – sudbina čoveka i njegovog dela“. U *Veselin Čajkanović: 1881–1946, katalog izložbe*, uredila Marija Vranić-Ignjačević, 7–9. Beograd: Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“.
- Lucas, Gavin. 2012. *Understanding the Archaeological Record*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maksimović, Ljubomir. 1996. „Pokršćavanje Srba i Hrvata“. *Zbornik radova Vizantološkog instituta* XXXV: 155–174.
- Mano-Zisi, Djordje, Rastislav Marić i Milutin Garašanin. 1950. „Iskopavanja na Orašju. Prethodni izveštaj o radu u 1947. godini“. *Starinar n. s. knjiga* 1: 143–164.
- Marjanović-Vujović, Gordana. 1990. „Rural settlements in the 9th and 10th centuries in the Danube valley in Serbia“. In *From the Baltic to the Black Sea. Studies in Medieval Archaeology*, edited by David Austin and Leslie Alcock, 236–250. London: Cambridge University Press.
- Marković, Nenad. 2013. „Skelet konja iz konjaničkog groba sa nekropole Ušće kod Obrenovca“. *Zbornik Narodnog muzeja (arheologija)* XXI (1): 276–290.
- Marković, Nenad. 2018. „Arheozoologija istorijskih perioda: razvoj discipline u Arheološkom institutu“. U *Arheologija u Srbiji, projekti Arheološkog instituta u 2016. godini*, uredili Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović-Vitas i Vojislav Filipović, 141–147. Beograd: Arheološki institut.
- Marković, Nemanja i Milica Radišić. 2016. „Životinje u pogrebnom ritualu na nekropoli Batajnica-Velika humka“. U *Batajnica-Velika humka: Ranomađarska nekropola*, uredili Perica Špehar i Nika Strugar Bevc, 192–206. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Milosavljević, Monika. 2015. „Koncept drugosti varvarstva i varvarizacije u srpskoj arheologiji“. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

- Milosavljević, Monika. 2016. „Ludwik Fleck’s concepts slicing through the Gordian Knot of Serbian Archaeology“. *Transversal: International Journal for the History of Science* 1: 88–100.
- Milosavljević, Monika. (u štampi). „Always Angular and Never Straight: Medieval Snakes in Human Graves?“. In *Animals on the Move in the Middle Ages*, edited by László Bartosiewicz.
- Morey, Darcy. 2010. *Dogs. Domestication and the Development of Social Bond*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morris, James. 2011. *Investigating Animal Burials. Ritual, mundane and beyond*. Oxford: Archaeopress.
- Morris, James. 2012. „Animal ‘ritual’ killing from remains to meanings“. In *The Ritual killing and Burial of Animals: European Perspectives*, edited by Aleksander Pluskowski, 8–21. Oxford: Oxbow.
- Morris, James. 2016. „Mourning the Sacrifice. Behavior and Meaning behind Animal burials“. In *Mourning Animals. Rituals and Practices Surrounding Animal Death*, edited by Margo DeMello, 11–20. Michigan: Michigan University Press.
- Nichols, Christopher. 2018. „Hounds of Hel. An osteological investigation of dog skeleton in Vendel Period-Viking Age inhumations at Valsgårde cemetery“. Master thesis. Uppsala Universitet.
- Novaković, Predrag. 2015. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- O’Connor, Terry. 2007. „Thinking about Beastly Bodies“. In *Breaking and Shaping Beastly Bodies. Animals as Material Culture in the Middle Ages*, edited by Aleksander Pluskowski, 1–10. Oxford: Oxbow Books.
- Olsen, Bjørnar. 2002. *Od predmeta do teksta. Teorijske perspektive arheoloških istraživanja*. Beograd: Geopoetika.
- Petković, Sofija i Nataša Miladinović-Radmilović. 2013. „Neki primeri pogrebnog kulta na kasnoantičkoj nekropoli u Ravni (Timacum Minus) kod Knjaževca“. *Etno-kulturološki zbornik za proučavanje istočne Srbije i susednih oblasti XVII*: 47–60.
- Petković, Sofija, Bojana Ilijić i Nikola Radinović. 2014. „Nekropola Slog – Timacum Minus u Ravni kod Knjaževca“. U *Zaštitna arheološka iskopavanja 2013. godine. Arheologija u Srbiji, projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, uredila Dragana Antonović, 76–81. Beograd: Arheološki institut.
- Petković, Sofija, Dragica Bizjak and Jelena Bulatović. (u štampi). „Early Medieval Burial of Woman and Fox at the Necropolis Slog in Ravna (Timacum Minus) in Eastern Serbia“. In *Homines, Funera, Astra*. Alba Iulia: „1 Decembrie 1918” Universite, Alba Iulia.
- Petković, Sofija, Jelena Bulatović i Dragica Bizjak. 2015. „Jedna zanimljiva sahrana sa nekropole Slog u Ravni“. U *XXXVIII skupština i godišnji skup Srpskog arheološkog društva (Piro, 4–6. jun 2015. godine)*, *Knjiga apstrakata*, uredili Vojislav Filipović and Dragana Antonović, 89–90. Piro: Srpsko arheološko društvo.
- Petković, Sofija, Mira Ružić, Svetozar Jovanović, Marko Vuksan and Zsuzsanna Zoffmann. 2005. *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac*. Beograd: Arheološki institut.

- Petković, Sofija, Nadežda Gavrilović-Vitas, Nataša Miladinović-Radmilović i Bojana Ilijić. 2016. *Pogrebni ritual i Dionisov kult u Ravni (Timacum Minus)*. Beograd: Arheološki institut.
- Pluskowski, Aleksander. 2007. „Communicating Through Skin and Bone: Appropriating Animal Bodies in Medieval Western European Seignorial Culture“. In *Breaking and Shaping Beastly Bodies. Animals as Material Culture in the Middle Ages*, edited by Aleksander Pluskowski, 32–51. Oxford: Oxbow Books.
- Pluskowski, Aleksander. 2012. „Introduction: The Ritual Killing and Burial of Animals in the Past“. In *The Ritual Killing and Burial of Animals. European Perspectives*, edited by Aleksander Pluskowski, 1–7. Oxford: Oxbow Books.
- Prummel, Wietske. 1992. „Early Medieval Dog Burials among the Germanic tribes“. *Hellinium XXXII* (1–2): 132–194.
- Radičević, Dejan. 2004. „Groblja VII–XV stoleća uz desnu obalu Dunava između ušća Velike Morave i ušća Timoka“. Magistarska teza. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Reitz, Elizabeth and Elizabeth Wing. 2008. *Zooarchaeology* (Second edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ritvo, Harriet. 2007. „On the animal turn“. *Daedalus* 136 (4): 121. <https://doi.org/10.1162/daed.2007.136.4.118>
- Sikimić, Vlasta. 2019. „Optimization of scientific reasoning: a data-driven approach“. Doctoral Dis. Faculty of Philosophy: University of Belgrade.
- Simić, Marina. 2018. „(Not) turning in the Widening Gyre: The (im)possibility of the ontological turn in Eastern Europe“. *Anthropological Notebooks XXIV* (2): 61–73.
- Simić, Zoran, Marko Janković i Vladimir Mihajlović. 2012. „Kasnoantička nekropola u selu Ušću kod Obrenovca“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 28: 179–200.
- Spasić, Ivana. 2007. „Bruno Latour, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije“. *Filozofija i društvo* 33: 43–73.
- Stinear, Timothy and Roland Brosch. 2016. „Leprosy in red squirrels“. *Science* 354 (6313): 702–703. <https://doi.org/10.1126/science.aal0145>
- Stoczkowski, Wiktor. 2018. „Bruno Latour, czyli teoria miłości-sieci. Szkic z antropologii nauki“. *Prace Kulturoznawcze* 22 (1–2): 45–67.
- Špehar, Perica. 2017. *Centralni Balkan od 7. do 11. veka. Arheološka svedočanstva*. Beograd: IP BOOKA.
- Špehar, Perica i Nika Strugar-Bevc. 2016. *Batajnica – Velika humka. Ranomađarska nekropola*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Taylor, Anna Lisa. 2018. „Where are the wild things? Animals in western medieval European History“. *History Compass* 16 (3). <https://doi.org/10.1111/hic3.12443>
- Trigger, Bruce. 2008. *A History of Archaeological Thought* (Second Edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomović, Ljiljana and D Mitar Lakušić. 2015. „Habitat of Reptiles in Serbia“. In *Red Book of Fauna of Serbia II – Reptiles*, edited by Ljiljana Tomović, Miloš Kalezić and Georg Džukić, 49–63. Belgrade: Institute for Nature Conservation of Serbia.
- Todd, Josie, Joshua Amiel and Richard Wassersug. (2009) „Factors influencing the emergence of northern populations of Eastern Ribbon Snakes (*Thamnophis sauri-*

- tus) from artificial hibernacula“. *Canadian Journal of Zoology* 87 (12): 1221–1226. <https://doi.org/10.1139/Z09-114>
- Walker-Meikle, Kathleen. 2012. *Animal Pets*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Webster, Gary. 2009. „Culture History: A Culture-Historical Approach“ In *Handbook of Archaeological Theories*, edited by Alexander Bentley, Herbert Mascner, and Christopher Chippindale, 11–27. Lanham: Altamira Press.
- Žakula, Sonja i Ivana Živaljević. 2019. „Izučavanje ljudsko-životinjskih odnosa u antropologiji i arheologiji II“. *Glasnik Etnografskog insituta SANU LXVII* (1): 153–172.
- Žakula, Sonja. 2017. „Zoološki vrtovi u Srbiji u antropološkoj perspektivi“. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Živaljević, Ivana. 2013. „Životinje između Prirode i Kulture: priča o arheozoologiji“. *Etnoantropološki problemi* 8 (4): 1137–1163. <https://doi.org/10.21301/eap.v8i4.12>

Monika Milosavljević

Department of Archaeology

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

*Evidence on Animals in the Middle Ages
in the Framework of Culture-Historical Paradigm*

The paper investigates the relationship between archaeological paradigm, fieldwork practice and archaeological records generated in Serbia after the World War II. The issue is the need to revalorize “old” archaeological records in the context of the current theoretical changes and of adaptation of the existing evidence to new research perspectives. These general issues are discussed on the example of culture-historical or traditional approach in Medieval archaeology in the Serbian context.

From the point of view of postprocessual archaeology, the paradigmatic position entirely determines the evidence generated during excavations. Consequently, it may be expected that the excavations conducted under the culture-historical school of thought may only answer the questions posed from the culture-historical viewpoint. Therefore, the limitations are great of reinterpretation of the evidence generated in the culture-historical framework. Additionally, the problems of reinterpretation are raised by inaccessibility or non-existence of complete field documentation or unsatisfactory archiving. In other words, the data at our disposal are far removed from the complexity of archaeological record necessary for new insights and a better understanding of the past. The problem is further influenced by the specific character of archaeological knowledge and the issue of non-replicability that differs archaeology from other experimentally grounded research areas. Consequently, a string of problems raises in the process of reinterpretation of the “old” evidence, but it can still be treated as useful in interpretation, provided that it is adequately contextualized.

The key points of the changed approach to archaeological research today may be defined as the overcoming of the notion of paradigm and the dualistic mode of thinking, with an emphasized importance of post-humanist philosophy and new materialism. One of the aspects of the post-humanist approach is the consideration of animals in archaeological record as companions to people of the past. This case-study considers specific issues of human-animal relations and “animal turn” on the grounds of the archaeological records interpreted as Mediaeval in the framework of the culture-historical paradigm. The new positioning of the “old” evidence stems from the theoretical tendencies linked to the “ontological turn” in social anthropology and archaeology, and the social epistemology of L. Fleck.

Keywords: epistemology, human-animal relations, Mediaeval archaeological record, culture-historical paradigm, paganism, ritual, funerary practice

*Évidence des animaux au Moyen Âge
dans le cadre du paradigme historico-culturel*

Le présent article reconsidère la relation entre le paradigme archéologique, la pratique sur le terrain et les enregistrements archéologiques provenant de Serbie après la Deuxième guerre mondiale. Il s’agit du besoin de revalorisation de « vieux » enregistrements archéologiques dans le contexte des changements théoriques actuels et de l’adaptation de l’évidence existante par de nouvelles perspectives de recherche. Ces questions générales seront traitées sur l’exemple de l’approche historico-culturelle ou traditionnelle dans *l’archéologie médiévale* dans le contexte national.

Du point de vue de l’archéologie post-processuelle, la délimitation paradigmatique détermine en totalité l’évidence produite pendant les fouilles. Par conséquent, il serait attendu que les fouilles faites sous l’influence de l’école historico-culturelle puissent répondre uniquement aux questions de l’archéologie historico-culturelle. Pour cette raison, la réinterprétation de l’évidence produite pendant les recherches historico-culturelles a de grandes limitations. En outre, les problèmes de réinterprétation surviennent aussi à cause d’inaccessibilité ou d’inexistence de l’évidence du terrain complète ainsi que d’archivage inadéquat. En d’autres mots, les données disponibles s’éloignent assez fortement de la complexité de l’enregistrement archéologique nécessaire pour une nouvelle reconnaissance d’une meilleure compréhension du passé. À ce problème il faut ajouter celui de la nature spécifique de la connaissance archéologique, c’est-à-dire de sa *non-répliquabilité* (non-répétabilité) par quoi l’archéologie se distingue des autres disciplines scientifiques expérimentales. Par conséquent, une série de problèmes surgit dans le processus de réinterprétation de la « vieille » évidence,

---

mais celle-ci peut être traitée comme utile de point de vue interprétatif à condition d'être contextualisée d'une manière adéquate.

Les points-clés de la perspective changée sur l'archéologie actuelle peuvent être définis comme le dépassement du concept du paradigme et du modèle de pensée dualiste, avec une grande importance de la philosophie post-humaniste et du nouveau matérialisme. Un des aspects de l'approche post-humaniste est l'observation des animaux dans l'enregistrement archéologique en tant que compagnons de l'homme au passé. Cette étude de cas traitera des questions spécifiques sur les relations humano-animalières et le « tournant animalier » à travers les enregistrements archéologiques interprétés comme médiévaux dans le paradigme historico-culturel. Le nouveau positionnement de la « vieille » évidence découle des tendances théoriques liées au « tournant ontologique » dans l'anthropologie sociale et l'archéologie et de l'épistémologie sociale de Fleck.

Mots-clés: épistémologie, relations humano-animalières, enregistrements archéologiques médiévaux, paradigme historico-culturel, paganisme, rituel, pratique funéraire

Primljeno / Received: 27. 6. 2019.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 24. 7. 2019.

Aleksandar Bandović*Narodni muzej u Beogradu*

aleksandarbandovic@gmail.com

Upotreba ljudskog rada kroz istoriju srpske arheologije: tri primera

Apstrakt: Iako arheologija nije jedina nauka kojoj terenski rad predstavlja jednu od alatki u procesu saznanja, retke su nauke koje upotrebljavaju i organizuju fizički rad neprofesionalaca na načine na koje to čine arheolozi tokom iskopavanja. Kroz istoriju arheologije upotreba fizičkog rada podrazumevala je i čvrsto hijerarhijsko ustrojstvo u skladu sa kojim su arheolozi upotrebljavali, kupujući ili izrabljujući ljudsku snagu prilikom iskopavanja. Fizički napor upotrebljen prilikom iskopavanja slojeva zemlje koji pokrivaju arheološka nalazišta prečutni je deo arheološke prakse. Dihotomija i odnos između arheologa/rukovodioca/donosioca odluka koji promišlja, analizira i tumači arheološki zapis i radnika koji obavljaju fizički zahtevnije poslove ostala je prilično nepromenjena, uslovljena tradicionalnim i zdravorazumskim posmatranjem arheološke prakse. Deluje prilično paradoksalno da nauka koja je javno prepoznata upravo kroz iskopavanja, vrlo retko preispituje uslove pod kojim se ljudski rad na arheološkim iskopavanjima organizuje i eksploatiše. U radu je reč o nekoliko karakterističnih primera sa kraja XIX i prve polovine XX veka, počev od iskopavanja Viminacijuma, međuratnih iskopavanja Stoba i konačno pojave prinudnog rada u Drugom svetskom ratu prilikom iskopavanja Kalemegdana. Analizom načina i uslova pod kojima je ljudski rad upotrebljavan tokom realizacije arheoloških iskopavanja zapitaću se kome je i čemu zapravo arheologija bila namenjena.

Ključne reči: istorija arheologije, arheološka iskopavanja, fizički rad, Viminacijum, Stobi, Kalemegdan

Uvod

Pitanje upotrebe ljudskog rada, kako sa epistemološkog, tako i sa sociološkog, političkog, etičkog pa i fenomenološkog aspekata, u arheologiji je novijeg datuma. Dominatan i dugo rasprostranjen diskurs kulturno-istorijske arheologije nije uzimao u obzir tumačenje ljudskog rada, a interpretacija rada u prošlosti bila je na banalnom ili deklarativnom nivou.

Uzmimo, na primer, tumačenje jedne monumentalne „poglavarske“ humke iz gvozdenog doba. Najveći broj tradicionalnih istraživača bio je inicijalno fasciniran dimenzijama humke, međutim mnogo veće zanimanje izazivao je njen

sadržaj, ostaci pohranjene materijalne kulture, dok bi se glavna pitanja ticala analogija predmeta, njihove tipologije, hronološke ili etničke pripadnosti. Zbog apriornih pitanja i neadekvatne metodologije iskopavanja, čitav set informacija zauvek bi bio izgubljen, kao što bi bila propuštena prilika za postavljanje niza novih i značajnih pitanja. Usled činjenice da je fokus bio usmeren na pokretne arheološke nalaze, tumačenje ljudskog rada uloženog u izgradnju jedne takve grobnice, a sledstveno tome i način na koji su ljudska društva u prošlosti bila organizovana, su izostajali. Promišljajući o različitim intepretacijama prošlosti i sklonosti da se ljudski rad u kontekstu arheoloških ostataka prekriva tišinom, Rajnhard Bernbek (Reinhard Bernbeck) i Rendi Mekgvajer (Randy McGuire) pišu da „takva parcijalnost, fundamentalni sastojak ideologije, predstavlja problem za akademski sistem koji nastoji da generiše znanje opšte vrednosti“ (Bernbeck and McGuire 2011, 2). Međutim, iako postoji mnogo pitanja koje je moguće postaviti o upotrebi fizičkog rada u prošlosti, počevši od onih o organizaciji, eksploataciji i tumačenju fizičkog rada, tema ovog rada nije tumačenje upotrebe fizičkog rada na osnovu „arheološkog zapisa“ već organizacija i tumačenje rada na arheološkim iskopavanjima. U svakom slučaju, navedeni primer iskopavanja i tumačenja humke može nam poslužiti da drugačije razmišljamo o disciplinarnoj prošlosti. Ukoliko arheološka iskopavanja posmatramo i shvatimo kao kolektivnu aktivnost u kojoj učestvuju ne samo arheolozi već i unajmljena radna snaga, baš kao i u slučaju građenja jedne monumentalne humke, potrebno je zapitati se kako je mogla izgledati upotreba ljudskog rada kroz istoriju arheologije.

Letimičan pogled na dokumentarne filmove o iskopavanjima dvadesetih godina XX veka u Egiptu otkriva nebrojene fizičke radnike angažovane na iskopavanjima, koji formirajući ljudske lance u kofama odnose iskopani sediment, ili po tračnicama guraju vagonete napunjene kamenom i peskom.¹ U kolonijalnim okruženjima kakva je bila i Palestina, fotografije arheoloških iskopavanja nam otkrivaju i naše pretke arheologe, koje bez imalo truda možemo prepoznati po tome što u „kolonijalnoj nošnji“, najčešće stoje na nešto višem terenu, kako bi mogli kontrolisati i nadgledati reke radnika.² Retka uputstva i saveti koji su nam ostavili naši disciplinarni preci s početka XX veka govore i o odnosima prema radnicima i načinima na koji bi se trebalo ophoditi prema njima. Britanski arheolog Flinders Pitri (F. W. M. Petrie, 1853–1942), osnivač modernih metoda iskopavanja u anglofonoj arheologiji, u knjizi *Metode i ciljevu u arheologiji* (*Methods and Aims in Archaeology*) piše da: „mora uvek biti zapamćeno, iskopavanje je zarad arheologije, i nije preduzeto u interesu radnika“ (Petrie 1904,

¹ https://archive.org/details/0998_Digging_Into_the_Past_Egyptian_Excavations_of_the_Metropolitan_01_00_44_21, Zahvaljujem prof. Veri Vasiljević koja mi je skrenula pažnju na različite dokumentarne filmove o iskopavanjima.

² <https://trowelblazers.com/women-of-the-palestine-exploration-fund/>

39). Pitri preporučuje da je najbolje starosno doba za kopače u Egiptu između 15 i 20 godina, jer „posle toga mnogi postanu glupi, a samo mali procenat vredi između 20 i 40“ (Petrie 1904, 20–21). Dakle, kao u svakom kolonijalnom okruženju nauka nije služila fizičkim radnicima, već arheologu/Evropljaninu/muškarcu koji je u hijerhiji na terenu „master“, poslodavac, onaj koji upotrebom teleskopa sa zgodnog položaja nadgleda radnike, ili ih bakšiš sistemom (*bakhshish system*) nagrađuje za zasluge na terenu (Petrie 1904, 28, 33, 35). Kao što piše Gevin Lukas (G. Lucas), Pitrijevo poglavlje o radnicima na terenu izgleda kao kolonijalni priručnik sa praktičnim savetima kako tretirati „domoroce“ (Lucas 2001, 7). U beskonačnim asimetričnim odnosima moći, upotreba stotina radnika mobilisanih zarad iskopavanja na Bliskom istoku i Severnoj Africi u XIX veku postala je ikoničan primer kolonijalnih susreta u kojima je cena ljudskog rada potplaćena, a znanje i proizvodnja znanja služi isključivo kolonizatoru. Jednom uspostavljena hijerarhija evropskih i američkih ekspedicija doživljava svoje reprodukovanje do današnjih dana (Mickel 2019). Shodno tome, od nastanka discipline, u popularnim predstavama nam se ukazuje jedan gotovo biblijski portret arheoloških iskopavanja: obično pustinjski pejzaž, u kome je naglašen kontrast između industrijske civilizacije i „drugih“ (Hinsley 1989, 94). Međutim, kako bi se problematizovali arheološki teren i rad tokom arheoloških iskopavanja, nije potrebno ići na daleke i „egzotične“ destinacije. Džulija Roberts (Julia Roberts) je u svom radu o istoriji arheoloških iskopavanja prve polovine XX veka u Britaniji uspela da pokaže da je arheološki teren bio hijerarhijski performans gde su klasa, ali i rodni stereotipi definisali status. S retkim izuzecima, radnici angažovani na arheološkim lokalitetima bili su tretirani kao i ostatak radničke klase – homogena masa ili mašine koje pomeraju zemlju (Roberts 2012).

Osnovni arheološki priručnici koji se bave iskopavanjima, a koji su nastali nakon Drugog svetskog rata u srpskoj/jugoslovenskoj arheologiji organizaciju ljudskog rada na arheološkim terenima smatraju podrazumljivom i retko je opisuju. Miodrag Grbić (1901–1969), posle rata uposlenik Arheološkog instituta u Beogradu, u *Osnovima arheoloških istraživanja* ne govori ništa o organizaciji rada na terenu ali smatra da je saradnja sa meštanim od važnosti prilikom arheoloških rekognosciranja. Grbić u njima vidi korisne informante ili vodiče na nepoznatim putevima ka arheološkim lokalitetima (Grbić 1953, 56–57). Milutin i Draga Garašanin u *Priručniku za arheološka iskopavanja* u meštanim pramatično prepoznaju najbolju radnu snagu. Oni su izričito protiv sistema nagrađivanja radnika, jer je, prema njihovom mišljenju, princip nagrađivanja radnika po učinku, odnosno po pronađenom predmetu od opsidijana na lokalitetu Vinča, imao štetne posledice koje je moguće prepoznati u namernom fragmentovanju arheoloških nalaza. Na osnovu njihovog terenskog iskustva, znatno je bolje radnicima nadnicu isplaćivati po završenom poslu. Ali, kao i u nekim drugim sredi-

nama, *kontrola* radne snage provlači se kao lajt-motiv i u *Priručniku* (Garašinin i Garašinin 1953, 26; v. Roberts 2012, 218). Ni Garašinin ni Grbić u meštanim ne prepoznaju ljude sa kojima dele arheološko nasleđe i koji sa tim arheološkim nasleđem imaju bilo kakvu vezu. U skladu sa navedenim stavovima, u arheološkoj zajednici u Srbiji, potpuno je normalno da je sećanje na arheološke lokalitete ujedno i sećanje na arheologe koji su rukovodili iskopavanjima:

„Čest je slučaj u arheologiji da se neko značajno nalazište identifikuje sa njegovim istraživačem i obratno, pri pomenu imena istraživača asociiramo na nalazište. Tako, kad se pomene Troja misli se na Šlimana, kada se pomene Evans zamišljamo Knosos, a kod nas su to Vasić i Vinča, Grbić i Starčevo, Gavela i Židovar ili Srejović i Lepenski Vir“ (Tasić 1994, 9).

Kao što je „Arareva gromila“ na Glasincu zahvaljujući lokalnom folkloru dobila ime, tako i ličnosti koje su rukovodile iskopavanjima postaju deo arheološkog folklor: Vasićeva Vinča, Gavelin Židovar, Grbićevo Starčevo i Srejovićev Lepeski Vir. Karakteristično je da je nauka koja pretenduje da se u javnom diskursu predstavi kao „nauka koja radi motikom i lopatom“ (Budimir 1937, 331), kako je Milan Budimir preveo nemački izraz „Wissenschaft des Spatens“ (Samida 2010, 37),³ postala nauka koja se kroz personalizovanje seća samo ličnosti koji su bile na vrhu hijerarhijske lestvice, i koje uglavnom nisu držale ni motike ni lopate u svojim rukama. S druge strane, o bezbrojnim učesnicima iskopavanja čiji je fizički rad otkrivao arheološke slojeve ne znamo apsolutno ništa. Nepoznata su nam njihova imena, načini na koji su doživljavali prošlost, njihova opažanja ili percepcija posla koji su danima i nedeljama radili. U tom kontekstu, osvrnimo se na jednu fotografiju nastalu početkom XX veka koja govori o momentu „otrića“ jednog rimskog spomenika na Viminacijumu (Slika 1). Fotografija prikazuje „težake“, jedno svešteno lice i neke od zvaničnika grada Požarevca(?), koji poziraju oko jednog rimskog spomenika. Kako bi se video natpis, pre fotografisanja, spomenik od „mramora“ visine 3 metra, posvećen *Corneliusu Rufusu*, očigledno je od strane istih ljudi morao biti ispravljen, ako ne i iskopan. Publikujući isti spomenik, Nikola Vulić je 1931. godine priložio „klot“ fotografiju, bez meštana, sa konstatacijom da je pronađen u ruševinama Viminacijuma i da je i dalje na istom mestu (Vulić 1931, 127–129). Deluje trivijalno ali ljudi koji su prikazani na fotografiji takođe su deo priče o životnoj istoriji ovog spomenika. Međutim, u tadašnjem naučnom diskursu, oni predstavljaju razmernik, a njihova tela služe samo da dočaraju veličinu i impozantnost spomenika.

³ Zanimljivo je da je grb nemačkih iskopavanja u Pergamu, kao varijanta nemačkog carskog grba, sadržao sve parafernalije kolonijalnih iskopavanja: pruskog orla sa kolonijalnim šlemom (*Tropenhelm*), pijuk i ašov (Samida 2010, 38, Abb.1).

Slika 1. „Otkriće“ spomenika na Viminacijumu, početak XX veka, ANM

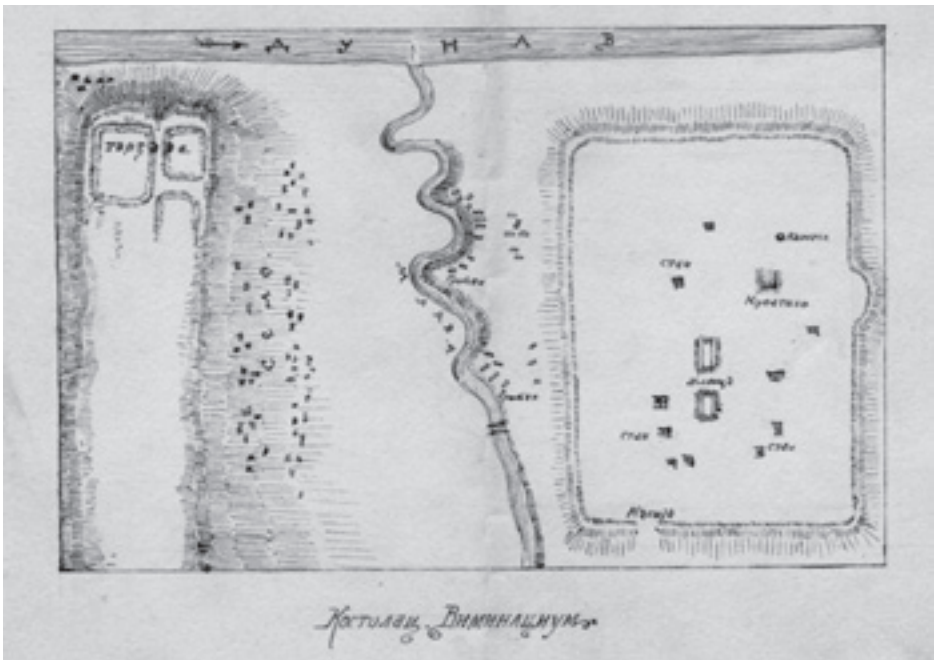
Iako je na iskustvenom nivou odnos između fizičkih radnika i arheologa daleko kompleksniji, a različite interakcije premošćavaju podelu između intelektualnog i manualnog rada (Schlanger 2016), u arheološkim publikacijama ta činjenica se vrlo retko eksplicira. Kako bi trebalo da tretiramo ovo saznanje? Da li kao otuđenje rada o kome je pisao Marks (K. Marx, 1818–1883)? Podsetiću da je Marks u tezama o otuđenom radu pisao o tome da je čovek „generičko biće“, biće koje se ostvaruje kroz plodove sopstvenog rada. Ono što je kapitalistički način privređivanja doneo jeste upravo otuđenje rada. Čovek ne radi da bi se afirmisao kao biće kroz rad, već da bi preživeo (Marks 1963 [1844]). O otuđenom radu nije samo Marks pisao, štaviše, u poređenju sa Marksom, Adam Smit (A. Smith, 1723–1790) je ostavio beznadežan prikaz otuđenja rada u fabrikama tokom industrijske revolucije (Svensen 2012, 42–45). Da li je arheološki teren kroz istoriju arheoloških istraživanja bio takvo mesto gde možemo prepoznati otuđenje rada, kako nas neki autori upozoravaju (Mickel 2019)?

U nastavku, pokušaću da na nekoliko primera, iz perioda pre i tokom Drugog svetskog rata, pokrenem pitanja, a ne nužno i da na njih odgovorim, koja se tiču upotrebe ljudskog rada tokom arheoloških iskopavanja u Srbiji. Nije mi namera da sveobuhvatno predstavim dugu istoriju arheoloških iskopavanja u Srbiji već da se na nekoliko različitih primera zapitam kako je bio ustrojen ljudski rad na arheološkim terenima. Primeri su raznovrsni: Viminacijum krajem XIX veka, Stobi dvadesetih i tridesetih godina XX veka i konačno Kalemegdan tokom Drugog svetskog rata. Ne postoji jedna jednostavna nit koja spaja ove tri studije slučaja o iskopavanjima, osim činjenice da su u sopstvenim vremenima bila najvažnija i najekstenzivnija.

Viminacijum – o grobovima i osuđennicima

That's the sound of the men working on the chain gang.
Sam Cooke

„Prva naučna iskopavanja započeo je Mihailo Valtrović 1882. godine sa 12 zatvorenika, jer država nije imala dovoljno sredstava da mu obezbedi bolju radnu snagu.“⁴ Navedena rečenica se može naći na zvaničnom sajtu projekta Viminacijum, koji sprovodi Arheološki institut u Beogradu. Zašto bi neki drugi ljudi bili „bolja radna snaga“ umesto zatvorenika, i otkuda prikriveni osećaj nelagodnosti kada se govori o prvim radnicima na Viminacijumu, anonimni autor teksta na sajtu nam ništa ne govori.

Slika 2. Viminacijum (1882), ANM

No, vratimo se u februar 1882. godine i trenutak kada je Mihajlo Valtrović (1838–1915), čuvar Narodnog muzeja u Beogradu i profesor na Velikoj školi, imao nameru da započne iskopavanja Viminacijuma (Slika 2).⁵ Kako se to može saznati iz muzejske dokumentarne građe Valtrović je bio svestan da se Viminacijum konstantno „rastura“ i da bi hitno trebalo sprečiti „dalje kvarenje

⁴ <http://viminacium.org.rs/arheoloski-park/domus-scientiarum-viminacium/>

⁵ O Valtroviću opširnije v. Milinković 1984 i Milosavljević 2013.

i pljačkanje starina“ te piše: „do 2.000 kola kamena i do 4.000 kola cigala, sa i bez natpisa, odnešeno je tom prilikom sa tog mesta“.⁶ U nedostatku Zakona o starinama Valtrović je upozoravao Ministarstvo prosvete i crkvenih dela o stanju na terenu: „No seljani, pored ove zabrane i opomene, znajući da naročita zakona o starinama nema, kopali su i dalje, a nađene stvari od vrednosti prodavali su izvesnim kupcima, u mestu ili u okolini, ili su ih prikrivali do dobre prilike za prodaju na stranu.“⁷ Dakle, za „seljane“ iz okoline Viminacijuma, ostaci iz prošlosti su bili lako dostupan izvor ili građevinskog materijala, ili eventualnog profita koji bi se pribavljao prodajom starina. Verujući da je iskopavanje „kostolačkih starina“ važno „po nauku, umetnost, industriju i poznavanje starog života“, Valtrović je računao na obećanu pomoć od požarevačkog načelnika Pavla Kozeljca u vidu 20 do 30 osuđenika „koji inače slabo rada imaju“. Zbog „teškog rada oko otkopavanja“, Valtrović piše da bi se osuđenima „morala dati nešto jača rana no obično“.⁸ Do predloga da se u cilju realizacije arheoloških istraživanja koristi rad osuđenika došlo je najverovatnije tokom razmene ideja o mogućnostima za istraživanje između načelnika okruga požarevačkog i Valtrovića, a Valtrović je predlog smatrao korisnim i pragmatičnim. Da navedena praksa u datom trenutku nije bila nikakva retkost govori i podatak da je praksa „apseničkog rada“, odnosno radne obaveze osuđenika, bila jedna od mera koja je Kneževina Srbija uspostavila već 1842. godine uvođenjem „Uredbe o davanju apsenika na rad“. Tako su, na primer, osuđenici Požarevačkog kaznenog zavoda, najbližeg Viminacijumu, „u okovima“ radili su na imanju Državne ergele u Ljubičevu (Knežević Lukić, Živković i Radovanović 2016, 128–129). U narednim mesecima Valtrović je uz pomoć Ministra pravde uspeo da izdejstvuje radnu snagu u vidu 12 osuđenika uz čuvarski nadzor, i postarao se za „krepčiju ranu i piće“, dok je od uprave Beogradskog kaznenog zavoda zatražio da im se „dadu aljine za nastupajuće ladne dane i noći“.⁹ Istovremeno, zahtevao je da se čuvari koji bi čuvali osuđenike naoružaju: „Ako ne bi imali svojeg nužnog (?) oružja, molim načelstvo da nađe načina, kako bi se najkraćim putem moglo naći za njih na poslu.“¹⁰ Kostolačka opština se postarala da, dok su na iskopavanju, zatvorenici imaju „udesan“ smeštaj u podrumu zgrade kostolačke opštine.¹¹

Valtrović je publikujući iskopavanja Viminacijuma detaljno opisao kako je rad bio organizovan i nije smatrao da se upotreba osuđenika može zaobići prilikom publikovanja (Valtrović 1884, 8). Drugim rečima, za Valtrovića je upotreba osuđenika bila posve normalna, a opis organizacije iskopavanja neodvojiv od

⁶ ANM, br. 33, 26. 2. 1882. godine.

⁷ ANM, br. 46, 26. 3. 1882. godine.

⁸ ANM, br. 46, 26. 3. 1882. godine.

⁹ ANM, br. 84, 21. 6. 1882. godine, pismo Minstra pravde; ANM, br. 94, 28. 9. 1882. godine.

¹⁰ ANM, br. 93, 28. 9. 1882. godine.

¹¹ ANM, br. 91, pismo Načelništva sreza požarevačkog, br.5484, 13. 9. 1882. godine.

tadašnje nauke. Valtrović nije propustio ni da spomene i pomoć koju je imao od Tome Miletića, muzejskog poslužitelja: „nadzorom pri otkopavanju i dizanju starina, te brigom oko njihovog čuvanja i prenosa“ (Valtrović 1884, 8). Valtrovićev savremenik Feliks Kanic (F. Kanitz, 1829–1904) mogao je Valtroviću da zameri „loše odabranu tačku“ iz koje je započeo arheološka iskopavanja ali ne i upotrebu zatvoreniku, koju samo konstatuje (Kanitz 1892, 19).¹²

Dakle, Valtrović je da bi preduzeo iskopavanja Viminacijuma koristio raspoložive resurse tadašnjeg državnog aparata. Iako je jasno da osuđenici tokom „apseničkog rada“ nisu direktno dobijali novac „na ruke“ (Knežević Lukić, Živković i Radovanović 2016, 132), visina nadoknade koju su zatvorenici dobijali dnevno od Državne ergele 2 „čaršiska groša“ (20 para) za iskopavanja (Valtrović 1884, 8) bila je znatno manja i od cene rada u kostolačkom rudniku (2 do 2,5 dinara).¹³ Postoji i alternativna mogućnost, koja se ne tiče samo niske cene rada tokom iskopavanja, a moguće je da je još jedan razlog više zašto se Valtrović odlučio za osuđenike. Valtrović nije imao poverenja u kostolačke „seljane“, a angažovanje osuđenika koji su izvodili radove pod budnim okom četiri čuvara bio je znatno sigurniji poduhvat, poduhvat koji je mogao da drži znatno više pod kontrolom. Naravno, uz upotrebu naoružanih čuvara. Prva iskopavanja koja je potpomagala Kraljevina Srbija pokazuju da je proces institucionalizacije arheoloških iskopavanja podrazumevao jasne socio-političke aktivnosti.

Kako se ne bi stekao pogrešan utisak, trebalo bi napomenuti da upotreba zatvorenika prilikom iskopavanja nije bila inovacija u istoriji arheologije. Prva iskopavanja Pompeje, 1748. godine koja je finansirao Karlo III, budući kralj Španije, sprovodio je „lovac na blago“ vojni inženjer Roko Alkubijer (R. J. Alcubierre, 1702–1780) sa 24 radnika od kojih su 12 bili zatvorenici (Overbeck 1865, 4; Stiebing 1994, 148–149).

„Jugoslovenski Pompeji“ (1924–1940)

Za razliku od iskopavanja Viminacijuma 1882. godine, prilikom kojih se država u ograničenoj meri uključila u finansiranje i podršku iskopavanjima, četrdesetak godina kasnije zatičemo drugačiju sliku. Arheološka iskopavanja Stoba, zahvaljujući prepoznavanju potencijala i mesta arheologije u državnoj politici, postala su najvažniji arheološki državni projekat Kraljevine Jugoslavije

¹² Kanic ih naziva osuđennicima na prinudnom radu: „Zwölf Zwangsarbeits-Sträflinge vom nahen Staatsgute Ljubičevo wurden, von vier Aufsehern überwacht, an einem schlecht gewählten Punkte verwendet.“ O Valtrovićevoj reakciji na Kanicove ocene iskopavanja Viminacijuma i njihovom međusobnom odnosu znatno više je pisao Vladimir V. Mihajlović (Mihajlović 2018, 139–142).

¹³ ANN, br. 84, pismo Načelnštva okruga požarevačkog Ministarstvu prosvete, br. 4147, 16. 6. 1882. godine.

u međuratnom periodu. Razlozi zašto su Stobi odabrani za najvažniji lokalitet Kraljevine, što se vidi po obimu finansiranja i pomoći državnog aparata, prevazilazila su okvire čisto arheološkog interesovanja i zavređuju da se na njih osvrnem u najkraćim crtama.

Nakon Prvog svetskog rata, u arheološkom diskursu, Makedonija i Stobi su tumačeni kao „terra vergine“, kako je to pisao jedan od prvih istraživača Stoba, Balduin Sarija (B. Saria, 1893–1974).¹⁴ Ovaj diskurs se nikako ne može odvojiti od politike koju je Kraljevina vodila prema „novooslobođenim oblastima“, i generalne kulturne politike Jugoslovenske države (Jovanović 2002, 309–351; 2014, 190–201). Trebalo je iz tadašnjeg nacionalnog ključa „uticati na što brži kulturno-nacionalni preporodaj ovih naših „starih, klasičnih oblasti“, kako je to mislio Radoslav Grujić, dekan Filozofskog fakulteta u Skoplju i upravnik Arheološkog muzeja Južne Srbije (Jovanović 2012, 149).

Generalno, zanimanje za ostatke Stoba, na ušću Crne Reke u Vardar, može se ispratiti sve do XIX veka i prvih putopisaca koji su ostavili crtice i beleške o ovom antičkom lokalitetu (Saria 1925, 290; Novaković 2014, 170, ff. 221). Prva arheološka iskopavanja Stoba započeta su tokom Prvog svetskog rata, a vodio ih je nemački vojni sveštenik i lekar Karl Hald (1885–?) (Mitrović 2015, 418–419), a čak je i feldmaršal August fon Makenzen (A. Mackensen, 1849–1945) pokazao interesovanje za ostatke iz prošlosti, pa je u zatišjima vatre na frontu, uz pomoć vojske započeo iskopavanja obližnjeg lokaliteta Pali-kura (Hald 1917, 29; Dragendorff 1919, 162). Upravo su nemačka iskopavanja bila razlog za znatno snažnije interesovanje beogradskih arheologa za Stobe, kako se to može zaključiti iz zapisnika sednica Srpske kraljevske akademije (Anonim 1921, 127).

Počev od 1924. godine Narodni muzeja u Beogradu je sprovodio iskopavanja Stoba. Arheološka iskopavanja je, najpre kao kustos Muzeja, a kasnije i kao profesor Univerziteta u Ljubljani, vodio Sarija uz podršku bečkog poznavaoaca starohrišćanske arhitekture Rudolfa Egera (R. Egger, 1882–1969).¹⁵ O organizaciji rada na Stobima starao se Vladimir Petković (1874–1956), tadašnji čuvar Narodnog muzeja. Petković je prepoznavao značaj iskopavanja Stoba kao „internacionalni“, ali je prema njegovom mišljenju taj značaj naročit bio za „nacionalnu propagandu u Južnoj Srbiji“.¹⁶ Na drugom mestu, kada je pisao o potrebi eksproprijacije zemljišta na Stobima, Petković nije razdvajao „naučni značaj“ i „nacionalni interes“.¹⁷ U skladu sa Petkovićevim nadanjima i htenjima, Stobi su dobijali podršku različitih ministarstava kao što su Ministarstvo vojske i mornarice, Ministarstvo

¹⁴ ANM, br. 79, 15. 6. 1926, Historisko-umetnički muzej u 1925. godini, Rimsko odeljenje.

¹⁵ ANM, br. 267, 26. 4. 1925; ANM, br. 280, 4. maj 1925. godine

¹⁶ ANM, Narodni (historisko-umetnički) Muzej u 1924. godini, nezaveden akt;

¹⁷ ANM, br. 550, 4. 6. 1927. godine

saobraćaja, ili Ministarstvo agrarne reforme.¹⁸ Beogradska štampa, koja je iz godine u godine pratila iskopavanja, pisala je opširno i senzacionalistički o iskopavanjima, poredeći Stobe sa Pompejom, i shvatajući projekat kao priliku da se dnevno političke prilike, kao što je, recimo, kolonizacija Makedonije, uporede sa naseljavanjem veterana u rimskom carstvu (npr. *Vreme* 9. 6. 1927; *Vreme* 21. 9. 1927; *Vreme* 9. 6. 1932).¹⁹ Na taj način, štampa je davala dubiozni istorijski legitimitet idejama političkih elita u Beogradu. O Stobima se, kada su u Beogradu zaživeli radijski programi, pričalo i na radiju, te je tako jednom prilikom Radio Beogradu najavljeno da će Petković „naš poznati arheolog i naučar, prikazaće vam tu lepotu sa toliko biranih reči i sa takvom ljubavi prema stvari, kao kad bi koga slušali da priča o svom najmilijem detetu“ (Anonim 1931, 7).

Slika 3. Đorđe Mano-Zisi, radnici i pruga na Stobima, ANM

Tridesetih godina u „ekspediciji“ Narodnog muzeja, pored Petkovića, učestvovali su i Đorđe Mano-Zisi (1901–1995) i Jozo Petrović (1892–1967), kustosi Muzeja (Slika 3 i 4).²⁰ Nesnosne vrućine, „vetar pustogradski“, komarci i papadaći (pustinjske muve) koji su prenosili malariju i druge zarazne bolesti, samo su pojačavali utisak divljeg, pustinjskog predela.²¹ Istovetno, po uzoru na velika arheološka iskopavanja u egzotičnim krajevima, čitav pejzaž „Pustogradskog“ ubrzano je izmenjen upotrebom pruge i vagoneta koji su prenosili iskopanu zemlju.²²

¹⁸ ANM, br. 209, 5. 4. 1925. godine; ANM, br. 330, 18. 6. 1925. godine; ANM, br. 672, 24.10. 1925. godine.

¹⁹ Stanislav Krakov, pisac i novinar, pisao je u jednom broju *Vremena*: „Iz ovih nadgrobnih spomenika vidi se da su Rimljani u Stobiu imali svoju koloniju gde su naselili svoje stare islužene vojnike-veterane, isto onako kao što mi danas po Južnoj Srbiji naseljavamo svoje dobrovoljce“ (*Vreme*, 25. 7. 1926).

²⁰ npr. ANM, 31. 3. 1932. godine.

²¹ Pismo Đorđa Mano Zisija Miodragu Grbiću, 24. 4. 1931. godine, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić; ANM, br. 210, 26. 3. 1932. godine.

²² Potraživanje „desetine poljskih vagoneta i par kilometara pruge“ upućeno Direkciji državnih železnica, ANM, br. 669, 22. 8. 1931. godine.

Slika 4. Đorđe Mano-Zisi, Vladimir Petković, Jozo Petrović i radnici na Stobima, ANM

U dokumentaciji Narodnog muzeja nisu sačuvani arheološki dnevници, koji bi nam pomogli da bolje i jasnije shvatimo organizaciju rada na Stobima, ali se na osnovu raspoložive arhivske građe može zaključiti da su radnici angažovani iz redova lokalnog stanovništva.²³ Brojnost radnika angažovanih na terenu je podatak koji nam na posredan način govori o značaju ovih iskopavanja. Tako se, na primer, u izveštaju o iskopavanjama iz 1926. godine pominje 30 do 40 radnika,²⁴ dok je 1932. godine na terenu učestvovalo oko 70 radnika (Petrović 1933–1934, 169). Naredne godine, novine su pisale o 100 radnika sa 12 vagoneta (*Pravda*, 5. 7. 1933). Na koji način je štampa izveštavala o iskopavanjima Stoba možemo videti na primeru članka u listu *Vreme* pod nazivom „Stobi predstavljaju najznačajniji arheološki nalaz današnjice“ u kome se navodi da su iskopavanja trajala 40 dana:

„a za to vreme je zaposleno oko 160 radnika, svi iz onih krajeva, inače puki siromasi. Ovo iskopavanje predstavlja jedinu državnu investiciju u onim krajevima, i s toga i jedinu pomoć vrlo siromašnom narodu, koji svesrdno pomaže naše naučnike u spasavanju ovih toliko važnih i značajnih kulturnih spomenika za koje se živo interesuje ceo kulturni svet“ (*Vreme*, 19. 6. 1934).

Navedeni citat jedno je od retkih mesta gde je iskopavanje Stoba u javnosti predstavljeno kao kolektivni poduhvat, a sama ideja da su arheološka iskopavanja jedina državna investicija u najsiromašnijoj oblasti tadašnje Jugoslavije

²³ Pismo Balduina Sarije Miodragu Grbiću, 9. 9. 1928. godine, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić.

²⁴ ANM, Historijsko-umetnički muzej u 1926. godini, Klasično odeljenje, nezaveden akt.

ukazuje na propagadnu vrednost samih iskopavanja. Jozo Petrović je objašnjavajući upotrebu tolikog ljudstva na terenu u *Starinaru* napisao: „Odvoženje iskopanog materijala vršilo se sa deset poljskih vagoneta na obalu Crne reke, kako taj materijal ne bi nikome smetao u daljem radu; na svakom vagonetu uposlena su po tri čoveka i zato je upotrebljen toliki aparat“ (Petrović 1933–1934, 169, ff.1).

I pored „tolikog aparata“, Đorđe Mano-Zisi je pokušavao da utiče na ministra građevina da „posreduje za dejstvo“ kako bi i vojna inženjerija učestvovala u iskopavanjima. Prema Zisijevom pismu ministru: „pošto jedan deo tih iskopavanja, a naročito onaj, koji se tiče obnaživanja gradskih bedema, predstavlja samo običan mehanički rad kopanja i odnošenja zemlje, to bi vrlo korisno bilo, ako bi se, u cilju potrebnih vežbi, za radove te vrste mogle upotrebiti inženjerske vojne trupe“. Zauzvrat, kako je to predlagao Zisi, zbog pogodnog strateškog položaja Stoba, ovaj prostor bi mogao da bude zgodan poligon za vojnu vežbu „u iskoršćenju terena sa fortifikacijama“. ²⁵ Istovremeno, vojne jedinice korišćene su za prve snimke Stoba iz vazduha. ²⁶

Kad je reč o čuvanju i prezentaciji pokretnih nalaza, zanimljivo je da je na samom terenu već 1926. godine u obližnjem selu Gradskom, u jednoj „podesnoj zgradi“ koju je ustupio artiljerijski kapetan Dragutin Popović, organizovana „privremena filijala Narodnog muzeja“ koja je zamišljena kao terenski muzej. ²⁷ Nekoliko godina kasnije, 9. juna 1932. godine, u paviljonu „Cvijeta Zuzorić“ na Kalemegdanu otvorena je prva samostalna arheološka izložba posvećena isključivo Stobima i Trebeništu (Cvjetićanin 2014, 587). ²⁸ U govoru na otvaranju izložbe, kome su prisustvovala visoke zvanice, Petković je frenetično uporedio iskopavanje Stoba sa svim tada poznatim arheološkim toposima (Karnak, Luksor, Ur, Vavilon, Knosos i Pompeji). U njegovom izlaganju, arheološka iskopavanja Stoba su predstavljena kao dramatično otkrovenje: „Najedared je iz senke smrti počela da se pomalja na svetlost dana jedna od metropola ranog vizantiskog doba sa svojim amfiteatrom, sa svojom episkopskom crkvom, sa svojim palatama i javnim građevinama“. Ostaci „visoke kulture“, „veličanstvenih građevina“ i „sjajnih umetničkih spomenika“ sami su govorili, pa je Petković pozvao posetioce da oslušnu: „Dopustite, da vas pozovem da stanete pred njih i oni će vas sami osloviti, jer i Saxa loquntur“ (*Vreme*, 10. 6. 1932).

Jedan od retkih savremenika koji je imao donekle kritičan stav prema pomenutoj izložbi, i koji nije smatrao da „kamenje govori“, bio je Đurđe Bošković (1904–1990). Bošković je opisao postavku sledećim rečima: „sve ono što nije bilo čvrsto vezano za tlo preneto je privremeno u jednu obližnju, privatnu zgradu, u Gradskome, da bi, tek poslednjih dana, bilo doneseno u Beograd“. Ali,

²⁵ ANM, br. 274, 15. 4. 1932. godine.

²⁶ ANM, br. 267, 12. 4. 1930. godine.

²⁷ ANM, Historijsko-umetnički muzej u 1926. godini, Klasično odeljenje, nezaveden akt.

²⁸ ANM, bez broja i datuma, „Arheološka izložba u paviljonu društva Cvijeta Zuzorić“.

zapitao se u nastavku: „Da li je uopšte trebalo sve ovo prenositi u Beograd? Zar ne bi bilo bolje sve ostaviti na svome mestu, i sve samo osigurati i potpuno obezbediti od daljeg propadanja?“ (Bošković 1932, 388). Bošković nije samo mislio na imponantne kapitule koje su posetioци mogli da vide na izložbi, već i na „zidne slikarije“ koje su iz episkopske bazilike sa Stoba prenete u Beograd (Đurić 1932, 86–87).

Stoba se i tokom Drugog svetskog rata sećao Jozo Petrović, koji je prebegoao u Bosnu i Hercegovinu,²⁹ gde je postao upravnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Iako bi njegov članak u najmanju ruku mogao okarakterisati kao problematičan,³⁰ budući da sve zasluge za Stobe prisvaja ili ih, pak, pripisuje hrvatskoj zajednici u Beogradu (Petrović 1943, 468–471), kod Petrovića se može naći prilično indikativan pseudoetnografski opis lokalnog stanovništva i radnika. Petrović je pisao o njihovoj šarenolikost, „zanimljivom mozaiku“ religija i etniciteta, čije se stanovništvo služi, „divnim prastarim slavenskim govorom“, a koje su arheolozi sretali na Stobima (Petrović 1943, 464). Potom, Petrović opisuje sujeverje kod radnika i njihovu „karakterologiju“ koja, sudeći iz Petrovićevog pera, nalikuje na Rusoovog (J. J. Rousseau, 1712–1778) „plemenitog divljaka“:

„Poslije posla, veliki dio radnika pojaši svoju sitnu magarad, pa žuri kući, koja je i više hiljada metara daleko. Uzalud ih nagovoram, da noćivaju pod šatorima, koje smo za njih razapeli: ‘Prokleta je to mjesto, pa će prikaze dolaziti’ (...) Naporan je rad na terenu: stotinjak je radnika, a nas dvojica ili u najboljem slučaju trojica. Priskoči, da što ne pokvare, unesi u dnevnik, čim se šta pojavi, bdij nad vozarima vagončića, jer će taj čas, kada s njih skineš oko, uzjašiti na vagončić, pa vratolomno nizbrdicom ravno u rijeku. Velika, ali dobra djeca“ (Petrović 1943, 465).

Petrovićeva opažanja dosta živopisno odslikavaju odnose u južnoj jugoslovenskoj pokrajini. Iz te perspektive, uloga arheologa nije bila samo da iskopavaju „temelje civilizacije“, već i da civilizaciju šire na svom putu. U protivnom, od silne sreće, prilikom susreta sa drevnom ili aktuelnom civilizacijom, ukoliko nisu pod kontrolom, radnici i lokalno stanovništvo bi se mogli samopovrediti.

---

²⁹ ANM, br. 397, 8. 6. 1941. godine, Petrović je iz Muzeja prvo prešao u Franjevački samostan u Zemunu na svoj „redovni godišnji odmor“, a potom se više nije vraćao u Muzej.

³⁰ Postoje dva „čitanja“ ovog članka koji je izašao 1942. godine u *Glaskniku hrvatskih zemaljskih muzeja* u Sarajevu tokom rata. Mirjana Čorović-Ljubinković je bila mišljenja da je članak „pisan u neprihvatljivom tonu i ružnom ratnom vremenu, ali ima povremeno ranije neobjavljenih detalja“ (Čorović-Ljubinković 1983, 38, ff.35). S druge strane, za Milutina Garašanina, Petrovićev članak „naučno nema nikakve vrednosti“ ali pošto je pozitivno pisao o beogradskim kolegama, te objavio fotografiju na kojoj Kraljica Marija obilazi iskopavanja Stoba, Garašanin ocenjuje da se Petrović „beskrajno pozitivno poneo“ u kontekstu NDH (Babić i Tomović 1996, 39).

„Stara nemačka slava“ Beograda (1941–1943)

U tekstu „U Stobima danas“ Petrović daje nekoliko fotografija sa njemu očigledno važnim posetiocem Stoba, rektorom Tehničkog fakulteta u Berlinu, Danielom Krenkerom (D. Krenker, 1874–1941), koji je, prema Petroviću, bio „i sam veliki praktični arheolog“ (Petrović 1943, 469). Međutim, krajem tridesetih godina Krenker nije pokazivao samo interesovanje za Stobe. Kada je nemački arhitekta Verner Marh (W. March, 1894–1976) izložio svoj plan o izgradnji Olimpijskog stadiona u Donjem gradu beogradske tvrđave, Krenker je bio jedan od najzainteresovanih za projekat. Marhov projekat trebalo je simbolično da označi „novo doba“ i približavanje u odnosima Trećeg rajha i Jugoslavije, a prvi put javno je prezentovan na Sajmištu, u oktobru 1940. godine na izložbi posvećenoj „duhu nove Nemačke“ u monumentalnim građevinama (Gašić 2005, 106; Zec 2012; 2014, 283; *Vreme*, 13. 10. 1940). Izvođenje projekta značilo bi i početak zaštitnih arheoloških istraživanja na Kalemegdanu, pa je Krenker za čitavu stvar pokušavao da zainteresuje Nemački arheološki institut (u daljem tekstu DAI). Iz prepiske između Martina Šeeda (M. Schede, 1883–1947), direktora DAI-a, i Krenkera, nazire se, kako spremnost DAI-a da se uključi u projekat,³¹ tako i motivacija koju rečito opisuje Krenkerova opaska da će projekat doneti novi život „staroj nemačkoj slavi“ Beograda.³² Krenker je pod „starom nemačkom slavom“ podrazumevao ostatke austrougarskog utvrđenja na Kalemegdanu, odnosno ostatke iz vremena Princa Eugena za koje se nadao da će moći istražiti.³³ Ne ulazeći u detalje, dovoljno je reći da je Princ Eugen Savojski (E. von Savoyen, 1663–1736) imao posebnu važnost u nemačkom nacionalnom imaginarijumu, a pozivanje na politiku Princa Eugena u kontekstu sudbine okupirane Srbije, naročito Banata, bio je važan motiv ideološke matrice nacionalsocijalizma (Wehler 1963, 77–78; Manoschek 1995, 33–34; Zakić 2017, 195–196).

Kod domaće javnosti Marhov plan je naišao na podeljena mišljenja. S jedne strane, prorežimska štampa kao, na primer, *Beogradske opštinske novine* pisala je da je Donji grad „najidealnije mesto za izvođenje jedne ovakve građevina, takvo mesto za izvođenje ne postoji nigde u Evropi i Beograd će biti ponosan da na jednom tako idealnom prirodnom položaju ima Olimpijski stadion“ (Vukadinović 1939, 372). S druge strane, Sokolski pokret i veliki broj arhitekata suprostavili su se projektu po različitim osnovima.³⁴ Neke arhitekate kao, na primer, Branko Maksimović (1900–1988) ili Đurđe Bošković, nalazili su da je

³¹ Pismo Martina Šeeda Erihu Svobodi, 14. 1. 1941. godine, DAI, 39–03–2, Beograd.

³² „Ako bi se taj umetnički san ostvario, bio bi to retko veliki nemački kulturni čin u inostranstvu, koji bi staroj nemačkoj slavi Beograda dao novi život na duži rok.“ Pismo Daniela Krenkera Martinu Šedeu, 15. 1. 1941. godine, DAI, 39–03–2, Beograd.

³³ Pismo Daniela Krenkera Martinu Šedeu, 22. 10. 1940. godine, DAI, 39–03–2, Beograd.

³⁴ Pismo Eriha Svobode Martinu Šedeu, 31. 1. 1941. godine, DAI, 39–03–2, Beograd.

čitava arhitektura potpuno strana jugoslovenskom podneblju (Zec 2014, 283; Bošković 1940, 382).

Zbog početka Aprilskog rata 1941. godine, projekat je zaustavljen, no, ostala je ideja. Tu ideju, kada su se stekli uslovi, počeo je da sprovodi u delo Johan Albreht fon Rajsvic (J. A. von Rechwitz, 1899–1962), koji je tokom rata postavljen kao savetnik pri vojno-upravnom štabu u Beogradu, a osnovana je i posebna služba za zaštitu umetnina i spomenika kulture (*Kunst und Denkmalschutz*), kojom je upravljao. Rajsvic je na različite načine bio zainteresovan za istoriju i arheologiju u Jugoslaviji tokom treće i četvrte decenije XX veka. Između ostalih aktivnosti, zajedno sa Miodragom Grbićem (1901–1969) i Vilhelmom Unfercagtom (W. Unverzagt, 1892–1971) iskopavao je Gradište iznad crkve Sv. Erazma na Ohridu 1931/1932. godine (Bandović 2014, 629–630; 2016, 837–838; Kott 2017, 250). Ovde je potrebno istaći da je Rajsvic bio upoznat sa Marhovim planom i idejama koje je imao DAI, pa se zajedno sa Unfercagtom, pominje i kao potencijalni saradnik pomenutog projekta.³⁵ Odmah nakon uspostavljanja službe *Kunstschutz*-a, Rajsvic je započeo „radove raščišćavanja“ (*Aufräumungsarbeiten*) u Donjem gradu Kalemegdana (Slika 5). Podršku je pritom našao i među lokalnim stručnjacima. Miodrag Grbić, njegov raniji saradnik, kustos Muzeja, a tokom rata i referent za Muzeje u Ministarstvu prosvete, bio je odmah angažo-

Slika 5. Radovi „čišćenja“ na Kalemegdanu, 1941. ili 1942. godina, ANM

³⁵ Pismo Daniela Krenkera Martinu Šedeu, 10. 1. 1941. godine, DAI, 39–03–2, Beograd.

van na radovima. Do oktobra 1941. godine obavljani su „radovi raščišćavanja“, „oslobođenje“ Kalemegdana od starih vojnih baraka, istaknuta je „odbrambena linija“ i sprovedena su sondažna iskopavanja. U okviru jednog krila kapije Karla VI, koju Rajsavic naziva kapijom Princa Eugena (*Prinz Eugen-Tores*), organizovan je terenski Muzej, a postojali su i planovi da se postavi nadležni kustos. Tokom radova, Rajsavic veli da je posetio Kalemegdan 128 puta.³⁶

Ko su bili radnici koji su tokom 1941. godine „oslobađali“ i „raščišćavali“ Kalemegdan za sada se ne može sa sigurnošću odgovoriti. Međutim, trebalo bi napomenuti da je već između aprila i juna 1941. godine u Beogradu za Jevreje i Rome uveden prinudni rad (Ivanović 1966, 295–298; Manoschek 1995, 39; Janjetović 2012, 71; Pisarri 2018, 15), a popisivanje za prinudni rad, kako to pokazuju fotografije iz Saveznog arhiva Nemačke, vršeno je i na Kalemegdanu.³⁷

Kada govorimo o prinudnom radu (*Zwangsarbeit*) u Trećem rajhu i na okupiranim područjima, potrebno je naglasiti da je prinudni rad i „politika uništenja“ (*Vernichtungspolitik*) političkih, „rasnih“ i drugih neprijatelja činila jedinstvenu celinu u nacionalsocijalističkom režimu, a upravo ova veza čini zločine nacionalsocijalizma teško uporedivim s bilo čime u ljudskoj istoriji (Schachtmann und Widera 2016, 283). Dok je raniji fokus istraživača bio uglavnom na proučavanju upotrebe arheologije i prošlosti u ideološke i propagandne svrhe u Nemačkoj tokom nacističkog perioda (npr. Arnold 1990), tema prinudnog rada tek je u novije vreme počela da privlači pažnju. Skorija istraživanja pokazuju da su različite kategorije zarobljenika i logoraša neretko korišćene kao radna snaga prilikom arheoloških iskopavanja (Schachtmann und Widera 2013, 2016). Jedan od prvih takvih primera zabeležen je 1933. godine u Koldicu, gde su logoraši korišćeni za iskopavanje nekropole iz bronzanog doba (Schachtmann und Widera 2013, 123). Ratni zarobljenici iz Srbije korišćeni su prilikom iskopavanja Eksterštajnea, prirodne geološke formacije u blizini Detmolda, koju je Himlerovo udruženje Anenerbe (*Ahnenerbe*) proglasilo germanskim svetilištim od iskona (*germanische Stonehenge*) (Halle 2013, 70). Zarobljenici logorskog kompleksa Mauthausen-Guzen u Austriji takođe su učestvovali u iskopavanju koje je vodila Herta Ladenbauer-Orel (1912–2009). Austrijski arheolozi, Osvald Mengin (O. Menghin, 1888–1973) i Kurt Vilfonzeder (K. Willvonseder, 1903–1968) samo su neki od arheologa koji su posećivali lokalitet koji su logoraši Guzena I iskopavali u blizini logora. U okviru ovog logora u jednoj od logorskih baraka (*Museumsbaracke*) oformljen je i muzej, gde su pored arheoloških nalaza bili izloženi i delovi skeleta, kože i drugih organa preminulih i ubijenih logoraša. Logorski kalendar, koji su izrađivali zatvorenici, sadržao je osamdesetak različitih crteža arheološ-

³⁶ Tätigkeitsbericht, 20. 10. 1941. godine, ALVR; Tätigkeitsbericht des Referates für Kunst- und Denkmalschutz beim Kdr. General und Bfh. In Serbien, Verwaltungsstab, Berichtszeit: 31. 7. 1941–31. 12. 1942, ZI, Inv. Nr. 32424.

³⁷ [https://www.bild.bundesarchiv.de/cross-search/search/_1563270034/?search\[view\]=detail&search\[focus\]=38](https://www.bild.bundesarchiv.de/cross-search/search/_1563270034/?search[view]=detail&search[focus]=38).

kih nalaza i različitih arheoloških situacija u okolini logora, a bio je namenjen kao poklon visokim funkcionerima SS-a, pa i Hajnrihu Himleru lično (Obermair 2016, 91–111; Jezernik 2007, 11–12; Schachtmann und Widera 2016, 293–296; za retku fotografiju „postavke“ v. Pike 2000, 38, plate 8).

Pored navednih svedočanstava o korišćenju prinudnog rada na arheološkim lokalitetima, postoje još neke indicije da je prilikom prvih radova „raščišćavanja“ na Kalemegdanu služba *Kunst und Denkmalschutz* verovatno koristila Jevreje na prinudnom radu. Pored fizičkih najtežih poslova koje je okupator nametnuo jevrejskoj zajednici koji su bili propraćeni maltretiranjima razne vrste i dehumanizacijom,³⁸ Jevreji su učestvovali i u raščišćavanju ruševina i iskopavanju leševa nakon bombardovanja Beograda (Ivanović 1966, 296).³⁹ Takođe, je zabeleženo da su pripadnici jevrejske zajednice uklanjali ruševine posle eksplozije skladišta municije juna 1941. godine u Smederevskoj tvrđavi (Janjetović 2012, 73; Pisarri 2018, 18). Rajsvic, pak, u jednom od svojih izveštaja beleži da je posle eksplozije u Smederevskoj tvrđavi naredio da se pristup privatnim licima zabrani, jer su u toku radovi raščišćavanja i obezbeđivanja smederevske tvrđave koji su pod nadzorom eksperata.⁴⁰ Na čišćenju ruševina tvrđave angažovana je i smederevska omladina kada je desničarski ideolog Dimitrije Ljotić uveo obavezu rada u Smederevu (Janjetović 2012, 127). U tim radovima kao „Fachleuten“, učestvovali su i muzejski kustosi Đorđe Mano-Zisi i Miodrag Grbić.⁴¹

Početakom 1942. godine u kolaboracionističkom nedeljniku *Kolo* izašao je članak „Stara beogradska tvrđava se budi“, u kome su do detalja opisani, „tajanstveni radovi“ u Donjem gradu. Novinar ovog nedeljnika ubeđuje čitaoce da se za beograđane sprema jedno „veliko i lepo iznenađenje“, te da će tu biti „divan park i to već za nekoliko meseci“ (*Kolo*, 4. 4. 1942). Tekst je propraćen fotografijom na kojoj vidimo da je Donji grad bio ograđen (v. Bandović 2014, 640), u skladu sa naredbom o „održavanju i zaštiti istorijske tvrđave Beograda“ (*Instandhaltung und Schutz der Wehranlagen der historischen Festung Belgrad*),

---

³⁸ Upravnik Muzeja u Vršcu, Feliks Mileker ostavio je rečit dnevnički zapis o teroru nad Jevrejima i „poslovima“ koje su obavljali po ulasku nemačkih trupa u Vršac (Mileker 2003, 155–156).

³⁹ Scene prinudnog rada Jevreja u Beogradu mogu se videti u jednom od *Nemačkih nedeljnih pregleda* (*Die Deutsche Wochenschau* 558/21/1941), seriji propagadnih filmova koji su emitovani u nemačkim bioskopima. Dostupno na: <https://www.net-film.eu/film-59242/>.

⁴⁰ Tätigkeitsbericht, 20. 10. 1941. godine, ALVR.

⁴¹ „Po želji koja je upravi muzeja usmeno saopštena iz Ministarstva prosvete, upućeni su bili u Smederevo kustosi g. g. Đorđe Mano-Zisi i Dr. Miodrag Grbić, da pregledaju starine koje bi se eventualno našle pri raskrčivanju oštećenog smederevskog grada“, ANM, pov. br. 23, 23. 6. 1941. godine. Takođe i „Izveštaj o putu u Smederevo“, bez datuma, Arhiv SANU u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić.

koju je Rajsvic dogovorio sa Haraldom Turnerom (1891–1947), SS-brigadnim generalom i šefom vojne uprave Beograda.⁴² Iz istog članka u *Kolu* može se saznati da „ukupno uzev oko petstotina nezaposlenih dobilo je ovde posao“ i da su mnogi od „radenika“ iz „radne službe“ (*Kolo*, 4. 4. 1942). „Radna služba“ o kojoj anonimni novinar *Kola* piše, bila je Nacionalna služba za obnovu Srbije (NSOS), koja je osnovana u decembru 1941. godine, kada je doneta i „Uredba o obaveznom radu i ograničenju slobode zaposlenja“. Ova služba bila je rezervoar radne snage, svojevrsan uvod u prinudni rad (Janjetović 2012, 187).

Inicijativu za osnivanje službe pokrenuo je Harald Turner, a uzor NSOS-u bila je Radna služba Rajha (*Reichsarbeitsdienst*). Rad NSOS-a je karakterisala snažna ideološka potka (nacionalizam i antisemitizam) koja se može videti kroz ideološko-vaspitne tečajeve. Na tečajevima nemačkog jezika, kulture i umečnosti kao predavač pojavljivao se i Velibor Jonić, tadašnji ministar prosvete. Rukovodilac službe bio je Đuro Kotur, a njegov zamenik bio je profesor biologije, Milorad Marčetić. Suštinski, bila je to paramilitarna organizacija, a njeni pripadnici, pretežno omladina, nosili su i prepoznatljive uniforme (Slika 6). Pored isušivanja močvara, izgradnje puteva, pošumljavanja, obnove mostova ili razrušenih mesta, rad obveznika je podrazumevao i arheološka iskopavanja (Janjetović 2012, 187–207).

U tadašnjoj štampi može se pronaći podatak o 250 do 300 obveznika koji su radili na tvrđavi i glorifikacija NSOS-a kroz arheološka iskopavanja na Kalemegdanu:

„Kako su sve arheološke radove na Kalemegdanu izvodili obveznici Nacionalne službe, zasluga za ovako zamašan prilog srpskoj arheologiji i istoriji pripada najvećim delom njima. Naši sjajni mladići pokazali su još jednom da su dostojni zadatka koji su primili na svoja mladalačka snažna pleća i dostojni sinovi Majke Srbije.“ (*Kolo*, 8. 8. 1942).

Zanimljivo je primetiti da u članku nema nijedne reči ko vodi iskopavanja Kalemegdana, ali podvučen je kolektivizam, sasvim u skladu sa ideologijom Nedićevog režima ili nacionalsocijalizma. Jer, kako je to pisao Milorad Marčetić:

„Nov život traži nove obaveze. I tako pored ovenčanog pobednika na Maratonskim trkama pojavljuje se pobednik na polju rada. Rad više nije ovako ili onako rešen problem pojedinca nego problem zajednice i celine. Celina traži radne i sposobne jednike. Ona hoće da im nametne svoju volju, da ih nagoni da zavole rad, da ga cene a da kroz taj rad zavole i celinu, narod iz koga potiču i za koji rade [...] Obveznici radne službe, celokupna omladina naroda do određene starosti, sa motikom i ašovom u ruci obrađuju rodnu grudu, a oplemenjujući kroz taj rad svoju mladu dušu, punu nepokvarenog idealizma, spremaju se za prave službenike naroda.“ (Marčetić 1942, 91).

⁴² Tätigkeitsbericht, 20. 10. 1941. godine, ALVR.

U stvari, radovi „raščišćavanja“ na Kalemegdanu bili su priprema terena koje je Rajsvic preduzimao za dolazak Himlerove organizacije Anenerbe. Ukratko, organizacija je nastala 1935. godine, a u početku je funkcionisala kao pseudo-naučna organizacija. Vremenom, međutim, Anenerbe je širom Rajha širio svoj uticaj i razvijao svoje aktivnosti, a veliki broj uglednih naučnika, pristupio je organizaciji, pokušavajući da pronade svoje mesto u „novom poretku“. Kroz antropološka, etnografska, praistorijska i istraživanja jezika i simbola stvarani su stubovi nosači „nordijskog“ pogleda na svet. U skladu sa devizom koju je proklamovao – istraživanje „prostora, duha i dela nordijske rase Indogermana“ (*Raum, Geist und Tat des Nordrassige Indogermanentum*) – Anenerbe je, između ostalog, služio kao organizacija za indoktrinaciju SS-jedinica. Rapidan razvoj organizacije je usledio kada je na njeno mesto došao predsenik Valter Vist (W. Wüst, 1901–1993), dekan univerziteta u Minhenu, a Volfram Zivers (W. Sievers 1905–1948) postao sekretar. Za Anenerbe, rat je bio prilika da se rasprostre po svim okupiranim zemljama svojim delima i akcijama pravdajući vojnu ekspanziju, progone, genocid i holokaust. Za zločine protiv čovečnosti, u Nirnberškom procesu jedino je na smrt osuđen sekretar organizacije Zivers (Epstein 1971; Arnold 1990, 2002; Kater 2006; Pringle 2006; Eickhoff 2005, 2009). Iskopavanja u Srbiji i monopol nad iskopavanjima koju je Anenerbe ostvario u dogovoru sa Jonićem, trebalo da je pruže „naučnu nadmoć“ nad čitavim prostorom „tranzita i rasprostiranja Indogermana“. U skladu sa ugovorom, Vilhelm Unfercagt je od oktobra 1942. godine započeo iskopavanja na Kalemegdanu (Slike 6 i 7) (Bandović, u *štampi*; Janković 2018, 67–69). Dakle, omladina na

Slika 6. Arheološki radovi na Kalemegdanu, ANM

Slika 7. Milutin Garašanin (u sredini) i obveznici Nacionalne službe za obnovu Srbije, ANM

Kalemegdanu „sa motikom i ašovom“ nije „obrađivala rodnu grudu“, kako je to pisao Marčetić, već je suštinski i ne znajući, učestvovala u imperijalističkom projektu aproprijacije kulturnog nasleđa.

Pored nekolicine nemačkih stručnjaka, arheologa i arhitekti, pripadnika NSOS-a koji su bili u obavezi da rade na poslovima od „javnog“ značaja, na arheološkim iskopavanjima na Kalemegdanu su bili angažovani i mladi arheolozi, polaznici Muzejskog kursa koji je otpočeo aprila 1942. godine u Muzeju kneza Pavla (Bandović 2014). Iako kasnija sećanja polaznika kursa i učesnika iskopavanja, Milutina Garašanina i Dobroslava Bojka Pavlovića (1916–2009), govore da je muzejski kurs bio jedan od načina da se izbegne prinudni rad (Babić i Tomović 1996, 16; Pavlović 1982, 98), jedan detalj pisma koji je Rajsavic uputio Volframu Ziversu daje novo svetlo na načine odlučivanja o odlasku na prinudni rad. Naime, Rajsavic se žalio Ziversu

na manjak radne snage, kako nemačke tako i srpske, i napisao da „jedini način da spasim našeg najboljeg saradnika, studenta Milutina Garašanina, bio je da drugi najbolji saradnik Pavlović, postane dostupan za rad u rudnicima.“⁴³ Po svemu sudeći, Pavlović nije otišao na rad u rudnik, ali Rajsavic u „najboljem“ maniru socijaldarvinizma, svepristunog u nacionalsocijalizmu, govori zapravo o „uzgoju“ najboljih.

Zaključak

Na osnovu tri primera o kojima je bilo reč moguće je zapaziti da je arheološki teren na neki način „društvo u malom“. Prva dva primera, Viminacijum i Stobi, potvrđuju Trigerovu tezu da je arheologija na razne načine služila kao ekspresija ideologije srednjeg i višeg srednjeg staleža (v. Trigger 2006, 19–20). Plodove rada, naročito u slučaju Viminacijuma, mogao je da podeli mali broj kulturne, političke pa i ekonomske elite koja je činila srž nastajućeg Srpskog arheološkog društva. Rad sa osuđenima na Viminacijumu bio je pokušaj in-

⁴³ Rajsvicevo pismo Volframu Ziversu, 12. 3. 1943, BA, NS21/2138.

stitucionalizacije arheoloških iskopavanja, koji, barem, u smislu finansiranja i prepoznavanja od strane države, u tom trenutku nije uspeo. Stobi, s druge strane, pokazuju na koji je način uključivanje državnih struktura u najširem mogućem obimu u proces iskopavanja, uticalo na validaciju rada i stručnjaka i radnika. U slučaju Stoba vidimo i kako su modeli koji su poticali iz šireg evropskog arheološkog konteksta bili prihvaćeni, te na licu mesta, na arheološkom terenu doživljavali svoju mimikriju. Radnici na Stobima nisu predstavljali ništa do broja koji je nedvosmisleno ukazivao na spremnost države da ulaže u obnovu i preporod „kulture“ u južnoj jugoslovenskoj pokrajini. Odnos arheologa prema radnicima na terenu, onako kako ga opisuje Jozo Petrović, bio je najboljem slučaju odnos prema nedoraslom detetu, koje služi da uz nadzor stručnjaka mehanički otklanja slojeve zemlje sa ostataka građevina ili bedema. U krajnjoj instanci, iskopavanja i Viminacijuma i Stoba pokazuju da arheolozi kao korisnici fizičkog rada ne pridaju posebnu vrednost fizičkim radnicima i tretiraju ih kao oruđe. Distinkcija na „one koje misle“ i „upravljaju“ i „one koji rade“ na arheološkim terenima teško da je doprinela i da može doprineti razvijanju ideja kulturnog nasleđa i opšteg dobra. Oba primera govore o otuđenju. Osuđenici sa Viminacijuma verovatno nikada nisu posetili Narodni muzej u Beogradu, gde se čuvaju arheološki nalazi sa Viminacijuma, a stobski radnici nisu imali mnogo veze sa „vrhuncom“ arheoloških istraživanja koji se dogodio u paviljonu „Cvijeta Zuzoric“.

Primer Kalemegdana je nešto kompleksniji budući da je reč o ratnim okolnostima u kojima je prinudni rad bio ideološko, represivno i sredstvo „uništenja“. Iskopavanja Kalemegdana pokazuju do koje mere je ljudski rad bio ideologizovan kao kolektivni poduhvat, ali i da su i sama arheološka iskopavanja postala sredstvo prinude i indoktrinacije mladih naraštaja. Iako se rad predstavljao kao kolektivni poduhvat u javnosti, jasno je da je na samom arheološkom terenu, između nemačkih stručnjaka, polaznika Muzejskog kursa i studenata arheologije i obveznika NSOS-a postojala hijerarhija koja je trebalo da najavi budući „Novi evropski poredak“.

Ipak, kako bi se priroda upotrebe ljudskog rada na arheološkim terenima adekvatno istražila, nije moguće stati na iskopavanjima Kalemegdana tokom četrdesetih godina. Tokom budućih istraživanja neophodno je istražiti posleratne primere, kako one sasvim „uobičajene“ prilikom kojih se angažuje lokalna zajednica, do onih primera koji svedoče da je na lokalitetima korišćen rad nemačkih ratnih zarobljenika.⁴⁴ Izuzetno važan primer koji zahteva posebnu pažnju jeste projekat Đerdap I, u čijoj realizaciji su učestvovali omladinici i omladinke, učesnici Omladinskih radnih akcija. Ono što može biti dragoceno za buduća istraživanja je mogućnost intervjuisanja i analize svedočanstava učesnika ovih radova.

---

⁴⁴ Na primer Najeva ciglana kod Pančeva, ANM, br. 342, 12. 5. 1947, Izveštaj o radu na terenu stare Najeve ciglane u Pančevu.

Izvori

- ANM, Arhiv Narodnog muzeja u Beogradu
 Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Sremskim Karlovcima, Fond Miodrag Grbić
 ALVR, Archiv des Landschaftsverbandes Rheinland, Nachlass Franziskus Graf Wolff Metternich
 BA, Bundesarchive, Berlin-Lichterfelde
 ZI, Zentralinstitut für Kunstgeschichte in München
 DAI, Archiv des Deutschen Archäologischen Instituts

Literatura

- Anonim. 1921. „Izveštaj sekretara akademije o radu srpske kraljevske akademije u 1920. godini“. *Godišnjak srpske kraljevske akademije XXIX*: 123–133.
- Arnold, Bettina. 1990. „The past as propaganda: totalitarian archaeology in Nazi Germany“. *Antiquity* 64 (244): 464–478. <https://doi.org/10.1017/s0003598x00078376>
- Arnold, Bettina. 2002. „Justifying genocide: the supporting role of archaeology in ethnic cleansing“. In *Annihilating Difference: The Anthropology of Genocide*, edited by Alex Hinton, 95–116. Berkeley: University of California Press.
- Bandović, Aleksandar. 2014. „Muzejski kurs i arheologija u Drugom svetskom ratu u Beogradu“. *Etnoantropološki problemi* 9 (3): 625–645. <https://doi.org/10.21301/eap.v9i3.5>
- Bandović, Aleksandar. 2016. „Naučne mreže Miodraga Grbića i njihov uticaj na srpsku arheologiju“. *Etnoantropološki problemi* 11 (3), 831–852. <https://doi.org/10.21301/eap.v11i3.9>
- Bandović, Aleksandar. (u štampi). „National Socialist archaeology in Serbia: power and ideology at the ‘Völkerstrasse’“ In *National-Socialist Archaeology in Europe and its Legacies*, edited by Martijn Eickhoff and Daniel Modl. New York: Springer.
- Bernbeck, Reinhard and Randall McGuiry. 2011. „Ideology and Archaeology: Between Imagination and Relational Practice“. In *Ideologies in Archaeology*, edited by Reinhard Bernbeck and Randall McGuiry, 1–12. Tucson: The University of Arizona Press.
- Bošković, Đurđe. 1932. „Sa arheološke izložbe Trebenište-Stobi“. *Srpski književni glasnik XXXVI*: 387–389.
- Bošković, Đurđe. 1940. „Pitanje arhitektonskog preuređenja beogradskog grada“. *Srpski književni glasnik LXI*: 380–382.
- Budimir, Milan. 1937. „Vasić M.M., Preistoriska Vinča“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 17: 328–331.
- Cvijetićanin, Tatjana. 2014. „Predmeti ili narativi. Arheološke postavke u Srbiji: utemeljenje muzejske arheologije“. *Etnoantropološki problemi* 5 (2): 259–268. <https://doi.org/10.21301/eap.v9i3.2>
- Ćorović-Ljubinković, Mirjana. 1983. „Srednjovekovna arheologija između dva rata“ U *Spomenica Srpskog arheološkog društva 1883–1983*, uredio Nikola Tasić, 27–40. Beograd: Srpsko arheološko društvo.
- Dragendorff, Hans. 1919. „Archäologische und kunstwissenschaftliche Arbeit während des Weltkrieg in Macedonien“ In *Kunstschutz im Kriege; Zweiter Band: Die Kriegss-*

- chauplätze in Italien, im Osten und Südosten*, hergestellt von Paul Clemen, 155–166. Leipzig: E. A. Seemann Verlag.
- Đurić, Milenko. 1932. „O skidanju zidnih slikarija u Stobi“. *Starinar* VII: 86–87.
- Garašanin, Milutin. 1996. *Razgovori o arheologiji*, priredili Staša Babić i Miodrag Tomović. Beograd: 3T.
- Garašanin, Milutin i Draga Garašanin. 1953. *Priručnik za arheološka iskopavanja*. Beograd: Publicističko izdavački zavod Jugoslavija.
- Gašić, Ranka. 2005. *Beograd u hodu ka Evropi: kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*. Beograd: INIS.
- Grbić, Miodrag. 1953. *Osnovi istraživanja arheoloških nalazišta*. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Eickhoff, Martijn. 2005. „German archaeology and National Socialism. Some historiographical remarks“. *Archaeological Dialogues* 12 (1): 73–90. <https://doi.org/10.1017/s1380203805001595>
- Eickhoff, Martijn. 2009. „Historie ‘ukradeného’ naleziště Assien Bohmers a vykopávky SS-Ahnenerbe v Dolních Věstonicích“. *RegioM: sborník Regionálního muzea v Mikulově*: 129–146.
- Epstein, Fritz T. 1971. „War-Time Activities of the SS-Ahnenerbe“. In *On the track of tyranny; essays presented by the Wiener Library to Leonard G. Montefiore, on the occasion of his seventieth birthday*, edited by Max Beloff, 77–95. Freeport: Books for Libraries Press.
- Hald, Karl. 1917. *Auf den Trümmern Stobis*. Stuttgart: Strecker und Schröder.
- Halle, Uta. 2013. „Wichtige Ausgrabungen der NS-Zeit“. In *Graben für Germanien. Archäologie unterm Hakenkreuz*, hergestellt von Focke Museum, 65–73. Stuttgart: Theiss.
- Hinsley, Curtis M. 1989. „Revising and Revisioning the History of Archaeology: Reflections on Region and Context“. In *Tracing Archaeology's Past: the Historiography of Archaeology*, edited by Andrew L. Christenson, 79–96. Illinois: Southern Illinois University Press.
- Ivanović, Lazar. 1966. „Teror nad Jevrejima u okupiranom Beogradu“. *Godišnjak muzeja grada Beograda* XIII: 289–319.
- Janjetović, Zoran. 2012. *U skladu sa nastalom potrebom... prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*. Beograd: Insitut za noviju istoriju Srbije.
- Janković, Marko. 2018. *Arheološke putanje i stranputice Adama Oršiča*. Niš i Beograd: Narodni muzej Niš – Filozofski fakultet u Beogradu.
- Jezernik, Božidar. 2007. „The Abode of the Other (Museums in German Concentration Camps 1933–1945)“. *Journal of Ethnology and Folkloristics* 1 (1–2): 7–27.
- Jovanović, Vladan. 2002. *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Jovanović, Vladan. 2012. „Kulturno-obrazovna misija Radoslava Grujića u Skoplju (1920–1937)“. *Zbornik radova Matice Srpske za istoriju* 84: 143–154.
- Jovanović, Vladan. 2014. *Slika jedne neuspele integracije: Kosovo, Makedonije, Srbija, Jugoslavija*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Kanitz, Felix. 1892. „Römische Studien in Serbien; der Donau-Grenzwall, das Strassennetz, die Städte, Castelle, Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im

- Königreiche Serbien“. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe* 41: 1–158.
- Kater, Michael. 2006. *Das „Ahnenerbe“ der SS 1935–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, 4. Auflage. München: Oldenbourg Verlag.
- Knežević Lukić, Nevenka, Jasmina Živković i Radovan V. Radovanović. 2016. „Kvalitet i uslovi života u Požarevačkom kaznenom zavodu“. U *Kazneno-popravni zavodi u Srbiji: primer Požarevačkog kaznenog zavoda 1853–1918*, uredila Jasmina Nikolić, 97–150. Požarevac: Istorijski arhiv Požarevac.
- Kott, Christina. 2017. „Kunstschutz im Zeichen des totalen Krieges“. Johann Albrecht von Reiswitz und Wilhelm Unverzagt in Serbien, 1941–1944“. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 49: 245–270.
- Lucas, Gavin. 2002. *Critical Approaches to Fieldwork: Contemporary and Historical Archaeological Practice*. London: Taylor & Francis.
- Manoschek, Walter. 1995. „Serbien ist judenfrei“ *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*. München: Oldenbourg Verlag.
- Marks, Karl. 1963 [1844]. „Problem otuđenja“. *Polja* 66 IX: 3.
- Marčetić, Milorad. 1942. „Radna služba“. *Prosvetni glasnik* LVIII (1–2): 90–93.
- Mickel, Allison. 2019. „Excavation Experts: Alienation and Agency in the History of Archaeological Labor“. *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress* 15 (2): 181–205. <https://doi.org/10.1007/s11759-019-09356-9>
- Mihajlović, V. Vladimir. 2018. *Na granicama Balkana. L. F. Marsilji i rimska baština (1683–1701)*. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Mileker, Feliks. 2003. *Banatske istorije, Milekerove sveske* 3. Vršac: Gradski muzej Vršac.
- Milinković, Mihailo. 1984. „Mihajlo Valtrović, prvi urednik Starinara“. *Starinar* XXX: 13–23.
- Milosavljević, Monika. 2013. „Beleške sa margine: značaj Mihaila Valtrovića za proučavanje srednjovekovnih starina u Srbiji“. *Inicijal* I: 205–226.
- Mitrović, Jovan. 2015. „Narodni muzej i arheološka baština u Srbiji tokom Prvog svetkog rata“. *Zbornik Narodnog muzeja* XXII (1): 407–425.
- Novaković, Predrag. 2014. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Obermeier, Robert. 2016. *Kurt Willvonseder, Vom SS-Ahnenerbe zum Salzburger Museum Carolino Augusteum*. Salzburg: Otto Müller Verlag.
- Overbeck, Julius. 1865. „Pompeji und seine Bewohner“. *Globus: illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde* 7: 1–11, 43–48, 65–77.
- Pavlović, St. Bojko-Dobroslav. 1982. „Prisećanja i ispovesti“. U *Sećanja konzervatora*, uredio Radomir Stanić, 97–107. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Petrie, W. M. Flinders. 1904. *Methods and aims in archaeology*. London: Macmillan.
- Petrović, Jozo. „1933–1934. Stobi 1932“. *Starinar* VIII/IX: 169–191.
- Petrović, Jozo. 1943. „U Stobima danas“. *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu* LIV: 463–525.
- Pike, Wingeate David. 2000. *Spaniards in the Holocaust. Mauthausen, the horror on the Danube*. London: Routledge.
- Pisarri, Milovan. 2018. „I Saw Jews Carrying Dead Bodies On Stretchers’: Forced Labour and The Holocaust in Occupied Serbia“. In *Forced Labour in Serbia: Producers,*

- Consumers and Consequences of Forced Labour 1941–1944*, edited by Sanela Schmid and Milovan Pisarri, 12–29. Belgrade: Center for Holocaust Research and Education.
- Roberts, Julia. 2012. „Excavating and Identity. British fieldwork in the first half of the 20th Century“. in *Histories of Archaeological Practices: Reflections on Methods, Strategies and Social Organization in Past Fieldwork*, edited by Ola W. Jensen, 211–230. Stockholm: The National Historical Museum.
- Samida, Stefanie. 2010. „Schliemanns Erbe? Populäre Bilder von Archäologie in der Öffentlichkeit“. In *Geschichte, Archäologie, Öffentlichkeit: Für einen neuen Dialog zwischen Wissenschaft und Medien*, hergestellt von Hans-Joachim Gehrke und Miriam Sénécheau, 31–48. Bielefeld: Transcript Verlag. <https://doi.org/10.14361/transcript.9783839416211>
- Saria, Balduin. 1925. „Iskopavanja u Stobi“. *Glasnik skopskog naučnog društva* I: 287–300.
- Schachtmann, Judith und Thomas Widera. 2013. „Zwangsarbeit – NS-Terror in der Prähistorischen Archäologie?“. In *Graben für Germanien. Archäologie unterm Hakenkreuz*, hergestellt von Focke Museum, 120–125. Stuttgart: Theiss.
- Schachtmann, Judith und Widera, Thomas. 2016. „Zwangsarbeit in der Prähistorischen Archäologie zwischen 1933 und 1945“. In *Die Spur des Geldes in der Prähistorischen Archäologie: Mäzene – Förderer – Förderstrukturen*, hergestellt von Susanne Grunwald, Uta Halle, Dirk Maharski and Karin Reichenbach, 281–312. Bielefeld: Transcript.
- Schlanger, Nathan. 2016. „Manual and Intellectual Labour in Archaeology: Past and Present in Human Resource Management“. In *Unquiet Pasts: Risk Society, Lived Cultural Heritage, Re-designing Reflexivity*, edited by Stephanie Koerner and Ian Russell, 161–171. London: Routledge.
- Stiebing, William. 1994. *Uncovering the Past: A History of Archaeology*. Oxford: Oxford University Press.
- Svensen, Fr. H. Laš. 2012. *Filozofija rada*. Beograd: Geopoetika.
- Tasić, Nikola. 1994. „Nekropola kod Doroslova i njen značaj za proučavanje starijeg gvozdenog doba Podunavlja“. U *Kulture gvozdenog doba Jugoslovenskog Podunavlja*, uredio Nikola Tasić, 9–18. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Trigger, Bruce. 2006. *History of Archaeological Thought*, 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vukadinović, Ljubomir. 1939. „Sportska sezona je u punom jeku“. *Beogradske opštinske novine* 6–7: 369–373.
- Vulić, Nikola. 1931. „Antički spomenici naše zemlje“. *Spomenik* 71: 4–259.
- Wehler, Hans-Ulrich. 1963. „Reichsfestung Belgrad. Nationalsozialistische ‘Raumordnung’ in Südosteuropa“. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 11: 72–84.
- Zakić, Mirna. 2017. *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge: Cambridge University Press
- Zec, Dejan. 2012. „Proposed Olympic Complex in Belgrade – Project by Hitler’s Architect Werner March“. In *International Conference Architecture and Ideology CD Proceedings*, editors Vladimir Mako, Mirjana Roter Blagojević i Marta Vukotić Lazar, 958–966. Belgrade: Faculty of Architecture University of Belgrade.
- Zec, Dejan. 2014. „Money, Politics and Sports: Stadium Architecture in Interwar Serbia“. In *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918–1941)*, edited by Jelena Bogdanović, Lilien Filipovitch Robinson and Igor Marjanović, 269–287. Leuven: Leuven University Press

Aleksandar Bandović
National Museum, Belgrade

*Usage of Human Labour in the History
of Serbian Archaeology: Three Examples*

Although archaeology is not the only research discipline where fieldwork is one of the tools in the process of acquiring knowledge, rare are the disciplines that harness and organize physical labour of non-professionals in the ways done by archaeologists during excavations. Throughout the history of archaeology the usage of physical labour has implied a firm hierarchical order in accordance to which archaeologists have bought or exploited human work during excavations. The physical effort to uncover the layers of earth covering archaeological sites is a tacitly implied part of the archaeological practice. The dichotomy and the relationship between an archaeologist/director of excavations/decision-maker, who considers, analyses and interprets the archaeological record, and the workers who undertake the more physically demanding tasks, has remained largely unchanged, conditioned by the traditional and commonsensical attitude towards archaeological practice. It is paradoxical that the research discipline, publicly mainly recognized through excavations, rarely investigates the conditions under which the human labour is organized and exploited during field campaigns. The paper treats some characteristic examples dating into the end of the 19th and the first half of the 20th century, starting with the excavations at Viminacium, the works at Stobi between the two world wars, and finally the forced labour during the World War II harnessed during the works at Kalemegdan. By discussing the ways and conditions under which human labour was used during these archaeological excavations, the paper raises the issue of the intention of archaeology and who is it aimed for. The cited examples point to the conclusion that the conditions of an archaeological excavation reflect the society, and the way in which the human labour was organized here speaks of the ways of valorising work. The examples of Viminacium and Stobi indicate that the idea of cultural heritage as a common good was shared by a small number of representatives of middle and higher social statuses, while physical labourers possessed no right over it. The excavations at Kalemegdan quite explicitly speak of the many ways in which the Third Reich exploited forced labour.

Keywords: history of archaeology, archaeological excavation, physical labour, Viminacium, Stobi, Kalemegdan

*Utilisation du travail humain à travers l'histoire
de l'archéologie serbe: trois exemples*

Bien que l'archéologie ne soit pas la seule science pour laquelle le travail sur le terrain présente un des outils d'acquérir la connaissance, rares sont les sciences utilisant et organisant le travail physique des non-professionnels de la manière dont le font les archéologues pendant les fouilles. L'utilisation du travail physique tout au long de l'histoire de l'archéologie comprenait une forte hiérarchie selon laquelle les archéologues utilisaient la force humaine pendant les fouilles en l'achetant ou en l'exploitant. L'effort physique utilisé lors l'enlèvement des couches de terre couvrant les sites archéologiques présente la partie tacite de la pratique archéologique. La dichotomie et la relation entre l'archéologue / le directeur / le décideur délibérant, analysant et interprétant l'enregistrement archéologique et l'ouvrier exerçant les travaux physiquement plus exigeants sont restées plutôt inchangées, conditionnées par l'observation traditionnelle et raisonnable de la pratique archéologique. Il semble assez paradoxal qu'une science étant publiquement reconnue justement par les fouilles, reconsidère très rarement les conditions sous lesquelles le travail humain est organisé et exploité lors des fouilles archéologiques. Ce travail traite de quelques exemples caractéristiques de la fin du XIXe et de la première moitié du XXe siècle, d'abord les fouilles de Viminacium, ensuite les fouilles de Stobi entre deux guerres et enfin l'apparition du travail forcé pendant la Deuxième guerre mondiale lors des fouilles de Kalemegdan. En analysant les manières et les conditions sous lesquelles le travail humain était utilisé pendant la réalisation des fouilles archéologiques, je me demanderai à qui et à quoi l'archéologie était en fait destinée. D'après les exemples cités il est possible de conclure que le terrain archéologique dépeint « la société en miniature » et que la manière dont le travail humain est organisé sur le terrain explique comment on valorisait le travail dans les époques différentes. Les exemples de Viminacium et de Stobi démontrent que l'idée du patrimoine culturel en tant que bien commun appartenait à des représentants peu nombreux des classes moyenne et moyenne supérieure, tandis que les ouvriers physiques n'avaient aucun droit au patrimoine culturel. Les fouilles de Kalemegdan sont plus qu'un exemple éloquent des manières dont le Troisième Reich et les collaborateurs exploitaient le travail forcé.

Mots-clés: histoire de l'archéologie, fouilles archéologiques, travail physique, Viminacium, Stobi, Kalemegdan

Primljeno / Received: 22. 7. 2019.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 2. 8. 2019.

Marko A. Janković

*Arheološka zbirka
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
markojankovic@gmail.com*

**Arheološka istraživanja Adama Oršića:
terenska praksa kao izvor
društvene moći i autoriteta***

Apstrakt: Jedan od važnih aspekata bavljenja arheologijom, od njenih početaka do danas, svakako je terenski rad. U periodu između dva svetska rata i tokom Drugog svetskog rata, disciplina se po prvi put institucionalizuje, a arheolozi iz Jugoslavije su u velikoj meri oslonjeni na rezultate nemačke arheologije pa samim tim i na iskustva njihove terenske prakse. U takvim okolnostima, radio je i Adam Oršić koji je terenski rad smatrao centralnim u arheologiji. Veći deo svoje karijere proveo je višeci terenska istraživanja u Srbiji, Evropi i Južnoj Americi, a rezultate koji su tim radom nastajali koristio je u svrhu sticanja društvenog i akademskog statusa u sredinama u kojima je radio. Rezultate iskopavanja smatrao je ekskluzivnim, a dokumentacija i građa služili su mu, pogotovo tokom perioda okupacije, kao simbolički kapital kojim je pregovarao svoj status i autoritet.

Ključne reči: terenske prakse, Adam Oršić, istorija discipline, autoritet, moć

Jedan od najinteresantnijih i najzahvalnijih poslova kojima se arheolog bavi, je traganje za dosada još nepoznatim arheološkim nalazištima.

(Oršić 1936)

Terenska istraživanja predstavljaju jedan od osnovnih vidova bavljenja arheologijom i danas, kao i pre više od jednog stoleća. U arheološkim zajednicama širom sveta, metode i tehnike su tokom decenija menjane i usavršavane, ali se suštinski sam proces nije umnogome promenio. Bez obzira na uvođenje novih i preciznijih tehnika za beleženje podataka, i danas se iskopavanja često praktikuju zarad „otkrivanja“ ili „spasavanja“ arheoloških podataka (Leighton 2015, 66). Uglavnom se te metode i tehnike koriste neupitno, kao standardizovane

* Članak je nastao kao rezultat rada na projektu *Arheološka kultura i identiteti na Zapadnom Balkanu*, br. 177008, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

aktivnosti u procesu dobijanja informacija (Lucas 2015). Istovremeno, arheologija je prošla kroz nekoliko ključnih paradigmatičkih promena tokom poslednjih sto godina – od kulturno-istorijske arheologije, preko procesne arheologije oslonjene na pozitivističko shvatanje nauke do postprocesnih ili postmodernih modela interpretacija (Džonson 2008; Palavestra 2011). Ipak, to ne znači da su se promene paradigmi dešavale naglo, niti da su one podrazumevale napuštanje prethodnih stavova u potpunosti. Danas, arheolozi u Srbiji (kao i u nekim drugim sredinama) istovremeno operišu u sva tri prethodno pomenuta teorijsko-metodološka ključa, proizvodeći potpuno drugačije setove informacija i znanja u isto vreme. S prihvatanjem i usvajanjem novih teorijskih načela u arheologiji, menjali su se postepeno i koncepti terenskih istraživanja. Te promene su verovatno najvidljivije nakon pojave procesne paradigme, kada se u arheološka iskopavanja uvodi veliki broj novih aktivnosti, poput prikupljanja velikog broja uzoraka, pažljivog merenja i mapiranja unutar arheoloških celina ili uvođenja velikog broja fizičko-hemijskih analiza materijala (Lucas 2015, 2). Od tog trenutka (šezdesete godine 20. veka), arheološka iskopavanja su se veoma malo menjala u načinu izvođenja. Međutim, promene koje se jesu desile u poslednjih dvadeset godina, odnose se pre svega, na stavove prema terenskom radu, njegovoj svrsi i na kraju, potrebama arheologa da na taj način pribavljaju informacije.

Gevin Lukas (Gavin Lucas) se u uvodnom delu svoje knjige *Critical approaches to Archaeological Fieldwork* (Lucas 2015) bavi razlozima zbog kojih se arheolozi odlučuju na terenski rad, kao i na odluke koje donose u procesu biranja određenih lokaliteta, njihovih specifičnih delova, strategije ili tehnika koje će u radu koristiti. Posmatrajući terenski rad kroz istorijsku prizmu, Lukas podvlači da je naučno iskopavanje, kao istraživački metod arheologa uveden u kasnom 19. veku, a da su se do tada ona odvijala nešto drugačije. Naime, arheolozi prethodno nisu direktno učestvovali u iskopavanjima, već su se bavili njihovim rezultatima ili kolekcijama nalaza, dok su terenske radove obavljali ljudi koji su za to bili s namerom angažovani, bilo od strane institucije ili finansijera ekspedicija (Lucas 2015). Tek se krajem 19. i početkom 20. veka stav ka direktnom učešću u iskopavanjima izmenio, tako da je prisustvo arheologa na terenu, između ostalog i garantovalo kontrolu procesa i validnost rezultata iskopavanja. Terenski rad postao je važan u proizvodnji znanja, potrebnom arheolozima za svakodnevno funkcionisanje, a neretko je teren osiguravao i izvestan društveni i profesionalni status. Arheolozi su od početka 20. veka pa sve danas, koristili terenski rad kao direktan izvor ekskluzivnih informacija i građe, preko potrebnih za njihovo učešće u raspravama i radu akademskih zajednica. Bez obzira na decenije promena i razvoja ne samo tehnika i metoda iskopavanja, već i teorijskih koncepata u arheologiji, arheološka iskopavanja i znanje proizvedeno tokom njihovog trajanja, umnogome zavisi od ličnih karakteristika arheologa (njihove sposobnosti da dodirnu materijal, da ga razumeju, raspravljaju o njemu, kao i

njihovih ličnih i profesionalnih osobina), pa se tako veoma teško odvajaju njegovi lični afiniteti i stavovi od vrednosnih sudova znanja koje arheolozi proizvode (Leighton 2010, 85). Tako su rezultati arheoloških iskopavanja u direktnoj vezi sa ličnostima arheologa koji njima rukovode, i od čije interpretacije zavisi njihov odjek u akademskoj zajednici. Na taj način, možemo govoriti o autoritetu koji se zasniva, u najvećoj meri, na „posedovanju ekskluzivnog znanja“ a koje se proizvodi na arheološkim terenima. Naravno, nepotrebno je naglašavati da su same osnove konstrukcije takvih autoriteta itekako problematične, jer zavise od ličnih stavova, namera, sposobnosti, a na kraju i čestitosti samih istraživača.

Terenska istraživanja u Nemačkoj i Austriji pre Drugog svetskog rata

U većini priručnika za arheološka iskopavanja, kao i monografijama koje se bave istorijama arheoloških ideja i razvojem tehnika u terenskom radu, često je zanemaren doprinos arheoloških zajednica van angloameričkog govornog područja. Statistike zastupljenosti ličnosti predstavljenih kao važne kroz istoriju discipline, jasno pokazuju ogromnu nesrazmeru između arheologa koji su bili aktivni, pre svega u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama s jedne strane, i ostatka Evrope i sveta sa druge (Milisauskas 2011, 7). Iako je doprinos angloameričkih arheologa svakako nemerljiv, postavlja se pitanje u kojoj meri je bio presudan, pogotovo kada diskutujemo o različitim periodima iz istorije discipline i različitim akademskim sredinama. U kontinentalnom delu Evrope, tokom perioda između dva svetska rata, nemačka arheologija je predstavljala jedan od modela kojem se težilo, bilo da se radi o tehnikama iskopavanja ili interpretacijama rezultata istraživanja (Härke 2000, 16). Ipak, do sada ne postoji sistematičan pregled razvoja metodologije arheoloških istraživanja u Nemačkoj i njenog eventualnog uticaja i daljeg transfera na druge zemlje Evrope. Retke istorije nemačke arheologije uglavnom se tiču važnih teorijskih koncepata, i ličnosti koje su ih zastupale, a koji su dalje uticali na arheološke interpretacije arheologa širom Evrope (cf. Kossack 1992; Hare 2015).

Arheologija u Jugoslaviji je sve do nakon Drugog svetskog rata (a delimično i u kasnijem periodu) bila u izvesnoj meri oslonjena na nemačku arheologiju, odnosno na radove arheologa koji su poticali sa nemačkog govornog područja – pre svega Austrije i Nemačke (cf. Bandović 2019a). Iz tog razloga, važno je steći uvid u osnovna kretanja arheologije u tim zemljama u periodu između dva svetska rata i tokom Drugog svetskog rata, kada je njihov uticaj čak i vidljiviji, jer upravo u to vreme, u Jugoslaviji dolazi do značajnog pomaka u arheološkom radu – u institucionalnom smislu, ali i u kontekstu početka nekih ličnih karijera u akademskoj zajednici.

U Austriji je arheologija dugo posmatrana kao deo prirodne istorije, da bi tek 1876. godine pod palicom Jozefa Sombatija (J. Szombaty, 1853–1943) bila otvorena prva muzejska zgrada (deo Nacionalnog muzeja i Austrijske akademije nauka) koja je bila posvećena isključivo praistoriji. Sombati se potrudio da putem iskopavanja na celoj teritoriji Austrougarske značajno uveća praistorijsku zbirku. Nešto kasnije (1911), Sombatijev kolega, Moric Hernes (M. Hoernes, 1852–1917) postao je i prvi predavač praistorije (kao izdvojenog predmeta) na Univerzitetu u Beču (Kossack 1992, 84), da bi ga na tom mestu nasledio njegov učenik Osvald Mengin (O. Menghin, 1888–1973), arheolog koji će, između ostalog biti važan u obrazovanju arheologa sa prostora Jugoslavije i Srbije tokom Drugog svetskog rata. Mengin se smatra jednim od najvažnijih autora za promociju kulturno-istorijske arheologije, bez obzira što se ispostavilo da njegovi teorijski koncepti nisu izdržali kasnije kritike (cf. Kohl and Gollán 2002). Menginova karijera se razvijala upravo u periodu između dva rata, kada on publikuje svoje važno delo *Weltgeschichte der Steinzeit* (1931) u kome pokušava da primeni ideje kulturnih krugova (*Kulturkreislehre*) potekle iz redova austrijskih etnografa na paleolitski materijal i napiše univerzalnu istoriju kamenog doba (Kohl and Gollán 2002, 562). Svoju karijeru profesora je počeo 1918. godine, a 1928. postao dekan Filozofskog fakulteta u Beču. Druga važna publikacija je svakako *Geist und Blut: Grundsätzliches um Rasse, Sprache, Kultur und Volkstum* (1934), knjiga u kojoj Mengin objašnjava važnost i sposobnost praistoričara da se svojim znanjem o istoriji, rasama i jeziku uključe u raspravu o aktuelnim pitanjima. Među ostalim, knjiga se bavila i jednim od aktuelnih pitanja tog vremena – „jevrejskim pitanjem“. Mengin je ubrzo nakon toga postao i rektor Univerziteta u Beču, a nakon Anšlusa 1938. godine, postavljen je za ministra prosvete u vladi Cajs-Inkvarta (A. Seyss-Inquart), poziciju na kojoj se zadržao nekoliko meseci (Urban 2010, 381). Sve do kraja rata, Mengin je radio kao profesor na Univerzitetu, učestvujući u obrazovanju velikog broja arheologa, između ostalog i onih koji su potekli sa prostora Jugoslavije i Srbije.

Početak 20. veka obeležen je u Nemačkoj stvaranjem velikog broja muzeja i osnivanjem raznih društava za proučavanje starina, pa ga Georg Kosak (G. Kossack, 1923–2004) naziva i „antikvarskim“ periodom nemačke arheologije (Kossack 1992, 104). Za razliku od Austrije, arheologija u Nemačkoj je u tom periodu, pored praistorije bila usredsređena i na istraživanje rimskih provincija, pa je već 1902. osnovana Rimsko-germanska komisija (*Römische-Germanische Kommission*) u Frankfurtu (Kossack 1992, 87). Istovremeno s otvaranjem muzeja i osnivanjem instituta, po prvi put se u većem broju otvaraju i katedre za arheologiju na nemačkim univerzitetima. U Berlinu je za profesora nemačke arheologije 1902. godine postavljen Gustaf Kosina (G. Kossinna, 1858–1931), a nekoliko godina kasnije (1913) i Hubert Šmit (H. Schmidt, 1864–1933) koji je prethodno radio na mestu docenta (Grünert 1992, 117; Veit 2011, 63). Godina

u kojoj je Kosina postavljen za prvog profesora praistorije u Berlinu smatra se početkom institucionalizacije arheologije u Nemačkoj (Grünert 1992; Fetten 2000). Narednih godina je otvoren veliki broj arheoloških katedri, pa je Maks Ebert 1921. godine (M. Ebert, 1879–1929) dobio profesuru u Kenigsbergu, a 1928. Gero fon Merhart (G. von Merhart, 1886–1959) u Marburgu (Fetten 2000, 173; Kossack 1992). S dolaskom nacista na vlast, u Nemačkoj se otvara sve veći broj katedri za praistoriju i arheologiju, a osnovane su i nove institucije poput Anenerbea (*Die Forschungsgemeinschaft Deutsches Ahnenerbe e. V.*) i Amt Rosenberga (*Amt Rosenberg*), koje će naročito tokom rata imati odlučujuću ulogu u arheološkim istraživanjima u okupiranoj Evropi. Država je ulagala velika sredstva u arheološka istraživanja u Nemačkoj, ali i međunarodne ekspedicije, a rezultate zloupotrebljavala u dnevno-političke svrhe kao deo propagandnog materijala (Arnold 1990).

Arheološka istraživanja u Srbiji između dva svetska rata

Vreme kojim se bavim u ovom radu dobrim delom pokriva period jugoslovenske i srpske arheologije između dva rata, kada se po prvi put otvara veći broj muzeja i školuje generacija arheologa i istoričara umetnosti koji će svojim radom zapravo izgraditi temelje arheologiji na ovim prostorima (cf. Bandović 2016). Jedan od osnovnih problema s kojim sam suočen u ovom radu, a verujem i druge kolege koje se bave sličnim pitanjima istorije discipline, predstavlja nedostatak informacija potrebnih za analizu stavova, aktivnosti i interpretacija arheologa iz ovog perioda. Naime, u periodu između dva rata pokrenut je (ili u slučaju Vinče, nastavljen) izvestan broj arheoloških iskopavanja. Najvećim delom, tim iskopavanja rukovodili su istraživači školovani u inostranim akademskim sredinama – Miloje Vasić kod profesora Adolfa Furtvenglera (Furtwängler) u Minhenu, Miodrag Grbić kod Lubora Niderlea (Niederle) u Pragu, Nikola Vulić u Minhenu, Vladimir Petković u Minhenu i Haleu i naravno Adam Oršić u Beču. Većina njih je svoja prva terenska znanja verovatno dobila na svojim univerzitetima gde su školovani, da bi ih kasnije primenjivali u svom arheološkom radu na Vinči, Starčevu, Trebeništu, Stobima ili Bubnju. Osnovne informacije koje se tiču metodologije i tehnika arheoloških istraživanja ovih istraživača, nedostaju. Neretko, dnevnicu iskopavanja i druge beleške nisu sačuvane (osim delimično u slučaju Vinče), pa se rekonstrukcija metodoloških tehnika uglavnom svodi na analize tekstova koji su publikovani. Posmatranje i poređenje metodologije arheoloških istraživanja sa vremenske distance od skoro jednog veka je prilično nezahvalno. Takva analiza, pre svega, zahteva decentriranje sopstvene pozicije i izbegavanje direktne komparacije metoda i rezultata sa onim što o arheologiji i njenim tehnikama znamo danas. U idealnim uslovima, postupci i aktivnosti iz

prošlosti, kako bismo se pravilno razumeli, moraju biti sagledani u sopstvenom političkom, društvenom, ekonomskom i svakom drugom kontekstu. S druge strane, poređenje je moguće isključivo sa metodološkim konceptima i tehnikama vremena u kojem su radili (up. Kun 1974, 42–43).

Period između dva svetska rata obeležen je brojnim arheološkim aktivnostima u Srbiji, uključujući ne samo lokalne već i strane arheologe koji su u ovo vreme obavljali iskopavanja i rekognosciranja, poput Vladimira Fjuksa (Fewkes) ili nemačkih podunavskih arheologa koji su obilazili lokalitete i kolekcije. U isto vreme su otvoreni i neki od prvih muzeja u Pančevu, Nišu, Novom Sadu i Šapcu (Novaković 2015, 104), a započeta su i važna istraživanja, od kojih neka traju i danas (npr. Starčevo, Stobi, Medijana, Humska Čuka, Bujanj i dr.). Terenska istraživanja, u najširem smislu, nisu obuhvatala samo iskopavanja već i obilaskе terena, razgovore sa meštanima, organizaciju lokalnog stanovništva u mreže saradnika, popisivanje kolekcija i lokaliteta (Janković 2018; Bandović 2019b). Većina arheologa bila je prepuštena sopstvenim planovima, bez očiglednog centralnog sistema, pa su i rezultati njihovih istraživanja bili različiti, u zavisnosti od ličnih interesovanja i mogućnosti. Metodologija arheoloških istraživanja nije bila „uređena“ a strategije iskopavanja su zavisile od ličnih uticaja, iskustava u radu sa kolegama, kao i odnosa među njima. Na Univerzitetu u Beogradu, a ni na brojnim drugim univerzitetima u Evropi u to vreme, nije bilo obuke koja se ticala terenskog rada i metodologije iskopavanja. U to vreme, kao što smo videli, arheologija i praistorija se po prvi put konstituišu kao zasebni predmeti, i proći će dosta vremena dok se na univerzitetima ti predmeti ne raščlane na specifičnije oblasti. Kao primer, dovoljno je reći da je *Metodologija arheoloških istraživanja* na Univerzitetu u Beogradu, prvi put uvedena kao zaseban kurs tek 1977. godine, skoro pola veka nakon perioda kojim se u radu bavimo (cf. Milinković 1998). Prvi priručnici za arheološka istraživanja koji su imali za cilj da postave osnovne standarde u terenskim praksama, pojavili su se tek početkom pedesetih godina 20. veka (Grbić 1953; Garašanin i Garašanin 1953), u vrlo opštem, sumarnom obliku, dajući neke od osnovnih smernica na šta arheolozi treba da obrate pažnju prilikom obilaska i iskopavanja terena. U vreme o kojem diskutujemo, takvih pisanih uputstava jednostavno nije bilo, već su se terenske prakse prenosile usmeno, odnosno arheolozi su najčešće podučavani tehnikama i metodama na terenima koje su vodile iskusnije kolege. U *Razgovorima o arheologiji* (1996), Milutin Garašanin objašnjava kako ih je Vilhelm Unfercagt (W. Unverzagt, 1892–1971) tokom iskopavanja Kalemegdana: „... naučio crtanju profila, merenju, crtanju profila u boji, onda crtanju zidova kamen po kamen, ciglu po ciglu...“ (Babić i Tomović 1996, 15). Jednostavno rečeno, obuka koja se ticala metoda i tehnika terenskog rada, zavisila je isključivo od ličnog interesovanja i spremnosti iskusnih kolega da svoje znanje podele sa drugima.

Terenska istraživanja Adama Oršića

O ranim arheološkim uticajima na Adama Oršića, u smislu prihvatanja različitih metodoloških i teorijskih koncepata u svom radu, skoro da ništa ne znamo. U njegovoj, u najboljem slučaju ulepšanoj autobiografiji, on navodi čitav niz lokaliteta u čijim iskopavanjima je navodno učestvovao pre nego što je počeo da se bavi arheologijom u Srbiji – Giza, Colfeld, Velem, Novigrad.¹ Ono što je indikativno u njegovim navodima jeste da su arheolozi s kojima je navodno saradivao uglavnom sa nemačkog govornog područja (poput Eggersa (Eggers) i Junkera – Janković 2018), što može ukazivati na eventualnu bliskost s njihovim radom. U drugim periodima Oršićevog života njegovi saradnici i kolege često naglašavaju da je on „u potpunosti čovek nemačke kulture i jezika“² pa nije isključeno ni da se u svojim ranim fazama arheoloških istraživanja vodio upravo rezultatima nemačke arheologije. Oršićev terenski rad trajao je od 1930. i istraživanja u okolini Niša do 1952. godine kada je sa suprugom rukovodio iskopavanjima humke u okolini Parane u Brazilu. U međuvremenu, Oršić je učestvovao u istraživačkim kampanjama praistorijskih i antičkih lokaliteta u Srbiji i, u periodu neposredno nakon Drugog svetskog rata, u Austriji. Oršićevi metodološki nazori često nisu eksplicirani, a pozivanja na druge autore su vrlo retka i to uglavnom u publikacijama objavljenim u stranim časopisima i knjigama (up. Orssich 1940; Orssich & Orssich 1956). U izveštajima sa iskopavanja objavljenim u *Starinaru* (Oršić 1934; 1936b) nema niti jedne fusnote. Ipak iz njegovih objavljenih izveštaja možemo zaključiti da se radi o precizno dokumentovanim istraživanjima, praćenim detaljnom dokumentacijom koja je podrazumevala crteže i fotografije terenskih situacija, premeravanja, praćenje stratigrafskih slojeva, kao i iskopavanja širokih iskopa kroz sistem praćenja uz pomoć korišćenja sektora i kvadrata (Oršić 1934, 1936b; Orssich 1940; Orssich & Orssich 1956). Materijal prikupljen tokom iskopavanja, uredno je beležen sa preciznim mestom nalaza, i kasnije uz pomoć analogija interpretiran u publikovanim izveštajima. Oršićeva arheološka iskopavanja nisu se mnogo razlikovala u odnosu na istovremena istraživanja drugih kolega. Najveći broj iskopavanja, Oršić je sproveo tokom svog rada u Nišu tridesetih godina 20. veka. U tom periodu, Oršić je obavio iskopavanja na Medijani, Jagodin Mali, Niškoj banji, Bubnju i izvesnom broju manjih lokaliteta u okolini Niša (Janković 2018). U ovom poslu, njemu su pomagale kolege poput Miodraga Grbića i Nikole Vuli-

---

¹ NAA-SI, Betty J. Meggers & Clifford Evans papers, Box 62, *Curriculum Vitae*, 11. 10. 1954.

² AMSO, 37/6/22184, *Pismo Osvalda Mengina upućeno Martinezu Santa-Olali*, 27. 1. 1951.

ća, a saradivao je i sa Vladimirom Fjuksom koji je u to vreme obilazio upravo okolinu Niša, gde je Oršić bio stacioniran (Fewkes 1936).

Ipak, terenski rad Adama Oršića, odnosio se pre svega na obilaske i mapiranje lokaliteta u tadašnjoj Moravskoj banovini. Oršić je neumorno, tokom jedne decenije, obilazio okolinu Niša, popisivao lokalitete, prikupljao nalaze i razgovarao sa nalazačima i meštanima. O svojim rezultatima, redovno je obavestavao Grbića i Vulića, pa su ponekad u takvim poduhvatima učestvovali i zajedno. Đurđe Bošković u jednom trenutku objavljuje podatak da je Oršić do 1936. sakupio preko 1.600 izveštaja sa takvih obilazaka (Bošković 1936). Neminovno, Oršić se tokom svojih obilazaka susretao sa velikim brojem ljudi, meštana, koji su bili zainteresovani za arheologiju i istoriju svog kraja, pa se potrudio da one koji su bili najzainteresovaniji uključi u svoj rad. Njima je pre svega bio namenjen i časopis *Moravski arheološki glasnik*, koji je u svega tri broja izlazio tokom 1936, a čiji je urednik i finansijer bio upravo Oršić (Novak 1936). U njemu su objavljivani tekstovi koji su pre svega govorili o različitim tipovima lokaliteta, prikupljanju informacija i beleženju mesta nalaza. Tekstove su pored samog Oršića i pokojeg kolege arheologa (Jozo Petrović i Nikola Vulić) uglavnom pisali upravo ti saradnici amateri (Dugonjić 1936; Nadlački 1936; Bogdanović 1936 i drugi), a na kraju svakog broja, Oršić se potrudio da objavi imena onih saradnika koji su javno pohvaljeni od Bana moravske banovine.

U periodu tokom Drugog svetskog rata, Adam Oršić je imao, u najmanju ruku, privilegovan položaj u okupiranoj Srbiji. Blisko je saradivao sa nemačkim okupacionim silama, a tokom tih godina učestvovao je u radu nemačkih institucija poput Anenerbea (*Ahnenerbe*) i Referata za zaštitu umetnina i spomenika kulture (*Kunst und Denkmalschutz*). Zbog svojih porodičnih i političkih kontakata, Oršić je „nagrađen“ Humboltovom stipendijom i odlaskom u Beč na studije. Tu je zajedno sa Vladimirom Miložićem studirao kod Osvalda Mengina, gde je i odbranio doktorat 1944. godine (Janković 2018). Zanimljivo je da je Oršić tokom rata obavio jedno od svega nekoliko arheoloških iskopavanja u Srbiji, a to su istovremeno jedina iskopavanja koja su obavljena samoinicijativno, odnosno bez kontrole nemačkih institucija. Radi se o istraživanju neolitskog lokaliteta u Pavlovcu, o čijim rezultatima nažalost saznajemo posredno, iz habilitacionog rada Vladimira Miložića (Miložić 1949). Ipak, zanimljiv dokument u kontekstu ovog rada predstavlja zapravo plan ekspedicije, koja nikada nije ostvarena, a u kojem Oršić detaljno razlaže svoje planove za iskopavanja i rekonosciranja Srbije i Makedonije.³

³ BAB, NS21 – 1995, *Vorschlag zur Organisation der urgeschichtliche Forschungsarbeit in Serbien und Macedonien in Sommer 1943*, 21.03.1943.

Ekspedicija u nepoznato?

Ekspedicije su, kao vid istraživanja nepoznatih krajeva, zabeležene tokom čitave ljudske istorije na gotovo svim meridijanima. Tokom vremena se njihova organizacija i svrha transformisala, a različiti periodi su sa sobom nosili i različita interesovanja naučnih zajednica. Kada govorimo o nemačkoj arheologiji, naučne ekspedicije su obeležile čitavu njenu istoriju. Od samog početka, austrijski i nemački instituti su slali svoje arheološke ekspedicije u krajeve poput Mesopotamije, Grčke, Turske. Pored novih znanja, te su se ekspedicije u domovinu vraćale i sa vrednim kolekcijama za to vreme (cf. Trigger 1984). Posebno su interesantne ekspedicije koje je tokom tridesetih godina organizovao Anenerbe, a koje su za cilj imale, pre svega, dokazivanje drevnosti Germana, poput ekspedicije Ernsta Šefera (E. Schäfer, 1910–1992) u Nepal (González 2010). Nakon izbijanja Drugog svetskog rata, ekspedicije su postale skupe i komplikovane za organizaciju, a nemačke institucije su se bavile pre svega, iskopavanjima na okupiranim teritorijama. Početkom 1942. godine, Oršić je napravio plan za arheološku ekspediciju u Srbiju i Makedoniju (*Vorschlag zur Organisation der urgeschichtlichen Forschungsarbeit in Serbien und Macedonien im Sommer 1943*), o kojem je pregovarao sa Johanom Rajsvicom (J. Albrecht von Reiswitz, 1899–1962), šefom Referata za očuvanje umetnina i spomenika, Kurtom Vilfonzederom (K. Willvonseder, 1903–1968), arheologom koji je ispred Anenerbea bio aktivan u okupiranoj Srbiji i Volframom Ziversom (W. Sievers, 1905–1948), generalnim sekretarom te organizacije. Teško je zamisliti Srbiju i Makedoniju kao *terrae incognitae*, pogotovo iz pozicije nekog, ko je kao Oršić, bio i te kako upoznat sa situacijom na terenu. Verovatnije je da je „ekspedicija“ trebalo samo da naglasi grandioznost Oršićevog projekta pre svega pred potencijalnim finansijerima – Anenerbeom. Ekspedicija nikada nije realizovana, ali njen plan predstavlja dobar uvid u organizaciju terenskih praksi i metodologije Adama Oršića tokom ratnih godina. U vreme kada Oršić piše predlog ekspedicije (1942) on već za sobom ima višegodišnje iskustvo s arheoloških iskopavanja, kao i organizacije arheoloških terena.⁴ Plan ekspedicije je potpuno kompletan – predviđa broj i imena učesnika, potreban materijal, troškove, specijaliste (konzervatori i fotografi) sa jedne strane, ali i daje opšti uvod u stanje na terenu da bi na kraju obrazložio razloge i ciljeve. Konačno, ekspedicija predviđa i niz arheoloških iskopavanja na lokalitetima Bujanj, Čardak, Gabrovac, kao i kontrolna iskopavanja na Vinči, koja bi obavio Vladimir Milojević. Planirani ciljevi ekspedicije ticali su se aktualnih pitanja nemačke arheologije i bili su ambiciozno postavljeni kao:

⁴ Prilikom iskopavanja Humske Čuke sa Miodragom Grbićem, upravo je Oršić bio zadužen za organizaciju, a slične aktivnosti je obavljao i za Nikolu Vulića i Vladimira Fjuka tokom godina.

1. Pokušaj apsolutnog datovanja neolitskih i bronzanodopskih kultura u Podunavlju, kroz njihovo direktno povezivanje sa onima u Egeji.
2. Određivanje vremena i pravaca migracije Indoevropljana kroz kontinent, o čemu je Bubanj već pružio neke podatke.
3. Razjašnjenje pitanja porekla lužičkih naroda. Na Bubnju, u kulturnom sloju II otkrivena je keramika umnogome slična sa lužičkom, ali nesumnjivo mnogo starija od kulture koja nam je poznata u samoj Lužici.
4. Preispitivanje pitanja napredovanja lužičkih naroda na jug oko 1250. pre n. e. kako tvrde neki engleski istraživači.
5. Utvrđivanje tragova jonskih, eolskih i dorskih migracija i pokušaj da se nađu tragovi njihove prvobitne postojbine.⁵

Ovakav plan ekspedicije jasno ocrtava stav o Balkanu (u ovom slučaju konkretno doline Dunava, Morave i Vardara) kao raskrnicu puteva i važnoj trasi prolaska naroda u prošlosti (*Völkerstrasse*) i time se on u potpunosti uklapa u planove Ahnenerbea za istraživanja u Srbiji (Bandović 2019b, 6). Dalje, plan ekspedicije na više mesta, pa i u ovim proklamovanim ciljevima, podvlači važnost Bubnja, lokaliteta na kome je Oršić izgradio veći deo svoje profesionalne arheološke karijere. Ipak, i pored detaljnih opisa priprema ekspedicije, gde saznajemo koliko je potrebno konja, vozova, nemačkih i bugarskih naoružanih vojnika, studenata arheologije iz Srbije i Bugarske, rolni filma i dr., Oršić se ne zaustavlja da na ovom mestu razloži metodologiju samih iskopavanja. Kao što je već rečeno, ekspedicija nikada nije realizovana a zvanični razlog je bio nedostatak finansija za tako skup poduhvat.⁶

Posleratni tereni Adama Oršića

Osim toga da je učestvovao u nekoliko istraživačkih kampanja sa Muzejem u Lincu (Landesmuseum Linz) u periodu 1945–1951, dok je sa suprugom bio stacioniran u kampu za raseljena lica u Astenu, nemamo mnogo informacija o Oršićevom poratnom radu. Istraživači koji su publikovali izveštaje sa iskopavanja u Ensu, Mheldorfu, Ebensbergu, Štajerlingu, Lauriakumu i Ditahu (Stroh 1949, 1951, 1952; Veters 1952; Ruprechtsberger 1980), pozivaju se na urednu dokumentaciju Oršića koji je te lokalitete iskopavao i dokumentovao (Janković 2018, 90–91).

Poslednja terenska istraživanja koja je Oršić (zajedno sa suprugom Elfridom Štadler Oršić) obavio odigrala su se u Južnoj Americi, u okolini Parane (Brazil)

⁵ BAB, NS21 – 1995, *Vorschlag zur Organisation der urgeschichtliche Forschungsarbeit in Serbien und Macedonien in Sommer 1943*, 21.03.1943.

⁶ U sačuvanim pismima, i Osvald Mengin i Kurt Vilfonzeder savetuju Oršića da se posveti svojim studijama a da planove za iskopavanja ostavi za neko buduće vreme. Obojica su savetovala Volframu Ziversu da ne finansira Oršićevu ekspediciju (Janković 2018).

na lokalitetu Arahu II. Iako Oršić nije nikada bio u potpunosti prihvaćen od svojih kolega u Brazilu, njegovo terensko iskustvo osiguralo mu je status pionira arheologije u toj zemlji. Naime, u vreme kada Oršić stiže u Brazil, arheologija nije institucionalizovana disciplina, a veći deo terenskog istraživanja obavljaju antropolozi. Upravo zahvaljujući njegovom poznavanju arheoloških metoda i tehnika, i podršci koju je uživao od strane kolege Hozea Loreira (J. Loureiro Fernandez, 1903–1977), Oršić je na Arahu II po prvi put izveo sistematska arheološka istraživanja. Njegov rad mu je pružio i podršku američkih kolega sa Smitsonijana – Beti Megers (B. Meggers, 1921–2012) i Kliforda Evansa (C. Evans, 1920–1981), uz čiju pomoć su rezultati tih iskopavanja i publikovani (Orsich & Orsich 1956). Uz pomoć preciznih sistema sonde i rovova, Oršić je uspeo da detektuje stratigrafske promene u naslojavanju lokaliteta i da zaključi da su taj i slični lokaliteti (por. *sambaquis*) često bili mesto privremenih i vrlo kratkotrajnih naselja, a da ta naselja često potiču iz različitih perioda u prošlosti.

Odnos Adama Oršića prema arheološkim iskopavanjima

Malo je reći da je Adam Oršić arheološka iskopavanja smatrao važnim u radu arheologa. Od samog početka iskopavanja čine centralni segment njegove biografije, a on sam u svojim biografijama i novinskim intervjuima gradi sliku o sebi kao profesionalnom terenskom arheologu. Svoje akademske nedostatke (diplomu arheologa i doktorat će steći tek početkom 1944. godine), nadomešćuje upravo terenskim iskustvom i poznavanjem prilika u evropskoj arheologiji. Iako danas nismo sigurni da su podaci o njegovim mladalačkim arheološkim avanturama uopšte tačni, indikativno je da svoj imidž arheologa gradi upravo u skladu sa terenskom praksom, što u vreme između dva rata i nije bilo neviđeno, čak i za profesionalne arheologe.⁷ Istovremeno, dok je insistirao na svom profesionalizmu, osuđivao je amaterizam svojih kolega iz Muzeja u Nišu tokom ranih tridesetih godina 20. veka.

Kao što je slučaj sa drugim arheolozima istog perioda, i Adam Oršić je svoje terensko iskustvo sticao u kontaktu sa kolegama. Blizak odnos sa Miodragom Grbićem doprineo je tome da Oršić usvoji mnoštvo ideja koje se tiču ne samo interpretacija u arheologiji, već verovatno i terenskih metoda i tehnika. Oršić je u svom radu postavio jasnu hijerarhiju, i dok su kolege iz Beograda (Nikola Vulić) i pre svega Narodnog muzeja (Jozo Petrović, Miodrag Grbić, Vladislav

⁷ „Romantiziranje“ biografija nije bila nepoznata praksa među arheolozima. Preterivanje u opisima uslova nalaza, stručnosti, ali i sreće pronalazača, bilo je uobičajeno. Verovatno najpoznatiji primer, doduše iz nešto ranijeg perioda, dolazi od istraživača Troje – Hajnriha Šlimana (H. Schliemann) čija je autobiografija prilično „ulepšana“ (cf. Kennel 2007).

Petković) bili osobe kojima se Oršić divio u profesionalnom smislu, sebe je često postavljao kao sposobnijeg i efektivnijeg u odnosu na kolege iz Muzeja u Nišu u kojem je radio. U jednom pismu M. Grbiću on se, očajan, žali svom kolegi:

„Neki članovi Upravnog odbora (g. Bora Gojković i Bora Popović) dali su radnicima nalog – unatoč protesta g. dr Bratanića i mojeg – da raskopaju fundament oltarnog mesta i dignu neke ploče od patosa u onoj grobnici. Kako ne želim da se moje ime veže sa tim varvarstvom, prijavio sam stvar Banovini i tražio da se dalje kopanje zabrani a istovremeno dao ostavku kao kustos muzeja i kao član društva...“⁸

Rezultati njegovog terenskog rada tokom tridesetih godina, biće važni i u odnosu nemačkih institucija prema njemu tokom Drugog svetskog rata. Naime, terenska dokumentacija i arheološke karte Moravske banovine poslužiće mu kao važan argument u saradnji sa Anenerbeom. Tokom svojih studija u Beču, Oršić je sve vreme radio i na prevođenju svoje dokumentacije na nemački jezik. Veliki broj nemačkih arheologa imao je samo reči hvale za njegov rad. Tako je na Herberta Jankuna (H. Jankuhn, 1905–1990) ostavio odličan utisak prilikom susreta kod Mengina u Beču,⁹ a Johan Rajsvic, Kurt Vilfonzeder i Volfram Zivers su ga videli kao nezamenljivog člana istraživanja na Balkanu.¹⁰

Adam Oršić je smatrao da se arheološke informacije, a pogotovo donošenje bilo kakvih zaključaka, mogu dobiti isključivo pažljivim planiranjem arheoloških iskopavanja. Njegovo insistiranje na organizovanju iskopavanja tokom rata bilo je takođe podstaknuto i izmenjenim društvenim okolnostima u kojima se našao. Ratno stanje je, bar što se arheologije tiče, video kao savršen kontekst za organizaciju iskopavanja – nema problema sa dozvolama stranih država (u ovom slučaju misli na Bugarsku i Srbiju, pišući iz perspektive nemačkog istraživača), nema problema sa konfiskacijom zemlje, uklanjanja poljoprivrednih kultura, angažmana radnika i drugih aktivnosti koje su mu stvarale probleme tokom ranije karijere. Oršić eksplicitno kaže da su ratni uslovi daleko bolji za rad nego mirnodopski,¹¹ što govori o njegovom stavu ne samo prema arheološkom terenu, već i o okupaciji zemlje u kojoj je radio. Ono što odlikuje Oršićev terenski rad tokom rata je i uloženi napor u obrazloženje opravdanosti takvih akcija, kao i njihovo uklapanje u širi arheološki kontekst. Bez obzira na originalnost i ispravnost teorijskih postavki Adama Oršića iz 1943. godine terenskoj praksi je data konkretna svrha. Arheološka iskopavanja se vrše, ne da bi se napunile vitrine Muzeja, već da bi dala odgovore na važna pitanja, poput migracija naroda kroz

⁸ ASSK, *Pismo A. Oršića upućeno M. Grbiću*, 27. VII 1933.

⁹ BAB, NS21 – 312, *Pismo Herberta Jankuna upućeno Johanu Rajsvicu*, 20. 7. 1942.

¹⁰ BAB, NS21 – 312, *Beleška Volframa Ziversa*, 19. 7. 1942.

¹¹ BAB, NS21 – 1995, *Vorschlag zur Organisation der urchenhistorische Forschungsarbeit in Serbien und Macedonien in Sommer 1943*, 21. 3. 1943.

Balkan, povezivanja kulturnih sfera Podunavlja i Egeje i datiranje bezimernih praistorijskih kultura Balkana. Treba svakako imati u vidu, da postoji mogućnost da su ovakvi predlozi imali bolju prolaznost kod eventualnih finansijera, pa nije isključeno ni da su šire eksplikacije bile rezultat pokušaja da se uveća važnost i urgentnost ovakve ekspedicije. Ipak, iako se kroz čitav plan Oršićeve ekspedicije vide i lični interesi, koji se ogledaju u iskopavanjima Bubnja pre svega, uspeo je da terenskim istraživanjima da notu opšte važnosti za, u ovom slučaju, nemačku arheologiju i nauku. U prethodnom, međuratnom periodu to nije bio slučaj sa njegovim, a ni sa radom nekih drugih kolega.

Zaključna razmatranja

Arheologija u Srbiji i Jugoslaviji između dva rata i tokom Drugog svetskog rata bila je u velikoj meri oslonjena na nemačku i austrijsku arheologiju. U zemljama nemačkog govornog područja, taj period je obeležen osnivanjem velikog broja insitucija, otvaranjem katedri i institucionalizacijom arheologije kao discipline. Ideje kojima su se istraživači bavili pripadale su mahom repertoaru kulturno-istorijske arheologije i fokusirale su se pre svega na poreklo kultura i naroda, kao i njihove migracije i uticaje. U tom kontekstu, teorijske postavke, kao i arheološke prakse, usvajane su, adaptirane i korišćene i u drugim delovima Evrope pa i u Srbiji. Na početku svoje karijere Oršić se našao u poziciji u kojoj je mogao imati izvesnu slobodu za sopstvene planove i radove. Slično kao i u Nemačkoj i Austriji, doduše uz izvesno kašnjenje, arheologija se konstituisala u Srbiji. Narodni muzej je tek uspostavljao kontrolu nad novootvorenim muzejima, broj školovanih arheologa bio je mali, a iskustvo se sticalo isključivo u kontaktu sa kolegama.¹² Nedostatak metodoloških priručnika, nastave o metodama i tehnika terenske prakse i mali broj lokaliteta na kojima su se iskopavanja zapravo vršila, uticali su na to da ljudi u mestima van Beograda, poput Oršića, budu prepušteni sami sebi. To je, s druge strane, uticalo na stvaranje jednog neuređenog prostora u kojem je Oršić mogao da se bavi arheologijom na načine koje je smatrao pogodnim.

U odnosu na vreme u kojem je bio aktivan, njegova arheološka iskopavanja možemo smatrati uobičajenim, ako uzmemo u obzir da su detaljna, precizna, dobro dokumentovana i da se tokom radova vodilo računa o kontekstima i stratigrafiji. S druge strane, treba imati u vidu da je Oršić samouk, i da za razliku od kolega koje su u to vreme (između dva svetska rata) studirali na nemačkim i evropskim univerzitetima nije imao prilike da stekne odgovarajuća iskustva

---

¹² O razvoju i istoriji Narodnog muzeja u Beogradu, vidi: Đorđević, Radić i Cvjetičanin 2005, Bandović 2016; Cvjetičanin (ur.) 2009.

na vreme. Terenske aktivnosti Adama Oršića bile su tokom njegove karijere u direktnoj vezi sa njegovim trenutnim interesovanjima, koja su se naravno sa godinama menjala. U prvoj (niškoj) fazi, Oršić je obilazio terene, radio manja sondažna iskopavanja i najvažnije – prikupljao materijal za novoosnovani Muzej u Nišu. Tek u vreme okupacije će Oršić svoje terene videti kao instrumente za potvrđivanje teorijskih pretpostavki o prostoru Balkana u praistoriji. Da li je takvom konceptu Oršić prilazio kao naučnik ili kao oportunist koji pokušava da svoje jednostavne interese zaodene maskom naučnosti, za sada će ostati nepoznato. Ipak, Oršićeva sposobnost da se uopšte bavi terenskim istraživanjima na taj način govori o tome da je bio u stanju da „pomiri“ terenski aspekt svog rada sa teorijskim načelima i da vrlo koherentno govori o arheološkim problemima i načinima na koji se oni rešavaju, što nažalost nije uvek slučaj, pa ni u nama bližoj prošlosti.

Adam Oršić je tokom čitave svoje karijere terenski deo svoje profesije smatrao najvažnijim. Od dolaska u Niš, on insistira na terenskim istraživanjima, tokom kojih prikuplja informacije i građu koji će činiti osnovu kolekcije Muzeja u Nišu. Oršić koristi terensko iskustvo u Nišu da bi sebe predstavio kao profesionalca, za razliku od kolega amatera sa kojima je često bio u sukobu. Tokom godina okupacije, video je priliku i insistirao na terenskim istraživanjima u Srbiji i Makedoniji. O njegovom stavu svedoči i podatak da je za samo tri meseca koliko je bio upravnik Vranjskog okruga, uspeo da finansira i izvede iskopavanja na Pavlovcu kod Vranja (Janković 2018). Fokusiran na arheologiju, Oršić nije obraćao pažnju na druge aspekte okupacije, pa čak ni na status svojih kolega iz Muzeja.¹³ Koristio je sve mogućnosti da, tokom okupacije, ostvari status koji bi mu dozvoljavao slobodno kretanje i rad, a u tome mu je veoma pomoglo upravo „ekskluzivno znanje“ o kolekcijama i lokalitetima koje je prethodnih godina obilazio i iskopavao. Na taj način, Oršić je svoje terensko iskustvo koristio kao simbolički kapital u odnosima sa okupatorskim institucijama. Na kraju, završetak rata je za Oršića značio odlazak iz Jugoslavije, ali ne i prestanak arheološkog rada. Tokom boravka u Austriji, u izbegličkom statusu, bavio se iskopavanjima praistorijskih i antičkih lokaliteta u okolini Linca, da bi karijeru arheologa završio u Brazilu, nakon emigracije 1951. godine. I tamo je, kao pionir arheoloških istraživanja izveo prva iskopavanja u Parani. I pored sukoba sa kolegama antropolozima, Oršić je ponovo uspeo da svoj status terenskog arheologa iskoristi za saradnju sa kolegama iz Brazila, kao i sa kolegama iz instituta Smitsonian.

Od dolaska u Niš 1930. godine, pa sve do njegove smrti 1968. godine delatnost Adama Oršića obeležena je terenskim radom i insistiranjem na njegovoj važnosti za arheologiju. Iako u potpuno drugačijim okolnostima (Kraljevina Jugoslavija između dva svetska rata, okupirana Srbija tokom Drugog svetskog

¹³ BAB, NS21–1995, *BERICHT uber den Aufenthalt in Nisch vom 12.-22.11.1942.*

rata, izbeglički kamp u Austriji, Brazil), Oršić je u svakom trenutku svoj autoritet i status gradio kao terenski arheolog, odnosno kao profesionalac koji poseduje „ekskluzivno znanje o prošlosti“ s kojim raspolaže po sopstvenom nahodjenju. I upravo su takvi postupci doveli su do toga da postane i formalno profesionalac, što mu je umnogome pomoglo u daljem radu u godinama nakon rata.

Skraćenice

AMSO – Arhiv Muzeja Santa-Olale, Španija

BAB – Savezni arhiv Berlin, Nemačka

NAA-SI – Nacionalni antropološki arhiv, Institut Smitsonijan, Vašington, Sjedinjene Američke Države

Literatura

- Arnold, Bettina. 1990. „The Past as Propaganda: totalitarian archaeology in Nazi Germany“. *Antiquity* 64 (244): 464–478. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00078376>
- Babić, Staša i Miodrag Tomović. 1996. *Milutin Garašanin. Razgovori o arheologiji*. Beograd: 3T.
- Bandović, Aleksandar. 2016. Naučne mreže Miodraga Grbića i njihov uticaj na srpsku arheologiju. *Etnoantropološki problemi* 11 (3): 831–852. <https://doi.org/10.21301/eap.v11i3.9>
- Bandović, Aleksandar. 2019a. Nazi archaeology in Serbia: Power and Ideology at the Völkerstrasse. In *National-Socialist Archaeology in Europe and its Legacies*, edited by Martin Eickhoff & Daniel Modl. New York: Springer (in press).
- Bandović, Aleksandar. 2019b. „Miodrag Grbić i nastanak kulturno-istorijske arheologije u Srbiji“, Doktorska dis. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bogdanović, Alimpije. 1936. „Neolitsko naselje u opštini Klenovac“. *Moravski arheološki glasnik* 1: 13–14.
- Bošković, Đurđe. 1936. „Osnivanje i delatnost Banovinske arheološke komisije pri Moravskoj banovini“. *Starinar* X-XI: 193–194.
- Cvjetičanin, Tatjana. (ur.) 2009. *Muzej kneza Pavla*. Beograd: Narodni muzej.
- Dugonjić, Mijo. 1936. „Nekoliko nalaza u opštini subotičkoj“. *Moravski arheološki glasnik* 1: 11–12.
- Đorđević, Biljana, Vesna Radić i Tatjana Cvjetičanin. 2005. „Arheološka delatnost Narodnog Muzeja“. *Zbornik Narodnog muzeja* XVIII-1: 11–46.
- Džonson, Metju. 2008. *Arheološka teorija*. Beograd: Clio.
- Fetten, Frank. 2000. „Archaeology and Anthropology in Germany before 1945“. In *Archaeology, Ideology and Society: the German Experience*, edited by Heinrich Härke, 140–179. Frankfurt am Mein: Peter Lang Verlag.
- Fewkes, Vladimir. 1936. „Neolithic sites in the Moravo-Danubian Area (Eastern Yugoslavia)“. *Bulletin of American School of Prehistoric Research* 12: 5–81.
- Garašanin, Milutin i Draga Garašanin. 1953. *Priručnik za arheološka iskopavanja*. Beograd: Publicističko izdavački zavod Jugoslavija.

- González, Jorge M. 2010. „Ernst Schafer (1910–1992) – from the mountains of Tibet to the northern Cordillera of Venezuela: a biographical sketch“. *Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia* 159: 83–96. <https://doi.org/10.1635/053.159.0106>
- Grbić, Miodrag. 1953. *Osnovi istraživanja arheoloških nalazišta*. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Grünert, Heinz. 1992. „Ur- und Frühgeschichtsforschung in Berlin“. In *Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert. Jahrhundert: Persönlichkeiten und Institutionen*, edited by Reimer Hansen und Wolfgang Ribbe, 91–148. Berlin: Degruyter.
- Hare, Laurence J. 2015. *Excavating Nations. Archaeology, Museums and the German-Danish Borderlands*. Toronto: University of Toronto Press.
- Härke, Heinrich. 2000. „The German Experience“. In *Archaeology, Ideology and Society: the German Experience*, edited by Heinrich Härke, 12–39. Frankfurt am Mein: Peter Lang Verlag.
- Janković, Marko A. 2018. *Arheološke putanje i stranputice Adama Oršića*. Niš i Beograd: Narodni muzej Niš – Filozofski fakultet Beograd.
- Kennel, Stefanie A. H. 2007. „Schliemann and his papers. A Tale from the Gennadeion Archives“. *Hesperia* 76: 785–817. <https://doi.org/10.2972/hesp.76.4.785>
- Kohl, Philip L. and Jose Antonio Pérez Gollán. 2002. „Religion, Politics and Prehistory. Reassessing the Lingering Legacy of Oswald Menghin“. *Current Anthropology* 43 (4): 561–586. <https://doi.org/10.1086/341530>
- Kossack, Georg. 2010. Prehistoric Archaeology in Germany: Its History and current situation. *Norwegian Archaeological Review* 25 (2): 73–109. <https://doi.org/10.1086/341530>
- Kun, Tomas. 1974. *Struktura naučnih revolucija*. Beograd: Nolit.
- Leighton, Mary. 2015. „Excavation methodologies and labour as epistemic concerns in the practice of archaeology. Comparing examples from British and Andean archaeology“. *Archaeological Dialogues* 22 (1): 65–88. <https://doi.org/10.1017/S1380203815000100>
- Lucas, Gavin. 2015. *Critical Approaches to Fieldwork. Contemporary and Historical Archaeological Practice*. London and New York: Routledge
- Milisauskas, Sarunas. 2011. „Historical Observations of European Archaeology“. In *European Prehistory. A Survey*, edited by Sarunas Milisauskas, 7–21. New York: Springer.
- Milinković, Mihajlo. 1998. „Odeljenje za arheologiju“. U *Filozofski fakultet 1838–1998*, 425–440. Beograd: Filozofski fakultet.
- Milojčić, Vladimir. 1949. *Chronologie der Jüngerer Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*. Berlin: Verlag Gebr. Mann.
- Nadlački, Luka. 1936. „Venera iz Starčeva“. *Moravski arheološki glasnik* 3: 38–39.
- Novak, Viktor. 1936. „Moravski arheološki glasnik, Niš. 1936. Brojevi 1–3, Vlasnik i odgovorni urednik Adam Oršić Slavetić“. *Jugoslovenski istorijski glasnik* 3–4: 367–368.
- Novaković, Predrag. 2015. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

- Orssich, Adam & Orssich, Elfriede. 1956. „Stratigraphic Excavations in the Sambaqui de Araujo II, Parana, Brasil“. *American Antiquity* 21(4): 357–369. <https://doi.org/10.2307/277308>
- Orssich, Adam de Slavetich. 1940. *Bubanj, ein vorgeschichtliche ausiedlung bei Niš*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky.
- Oršić, Adam. 1934. „Arheološka istraživanja u Nišu i okolini“. *Starinar* VIII-IX: 303–310.
- Oršić, Adam. 1936a. „Kako se traže arheološka nalazišta“. *Moravski arheološki glasnik* 1: 3–7.
- Oršić, Adam. 1936b. „Praistorijska nalazišta u okolini Niša“. *Starinar* X-XI: 174–181.
- Palavestra, Aleksandar. 2011. *Kulturni konteksti arheologije*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Ruprechtsberger, Erwin Maria. 1980. „Ein kastell des 1. jahrhunderts ist für Lauriacum archäologisch nicht bewiesen“. *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines* 125: 9–24.
- Stroh, Franz. 1949. „Wissenschaftliche Tätigkeit und Heimatpflege in Oberösterreich. 3. Ur- und frühgeschichte“. *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines* 94: 17–22.
- Stroh, Franz. 1951. „Wissenschaftliche Tätigkeit und Heimatpflege in Oberösterreich. 3. Ur- und frühgeschichtliche Sammlungen“. *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines* 96: 15–21.
- Stroh, Franz. 1952. „Wissenschaftliche Tätigkeit und Heimatpflege in Oberösterreich. 3. Ur- und frühgeschichte Sammlungen“. *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines* 97: 13–19.
- Trigger, Bruce. 1984. „Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist“. *Man* 19: 355–370.
- Urban, Otto. 2010. „Die Urgeschichte an der Universität Wien vor, während und nach der NS-Zeit“. In *Geisteswissenschaften im Nationalsozialismus. Das Beispiel der Universität Wien*, edited by Mitchell G. Ash, Wolfram Niess and Ramon Pils, 371–396. Wien: Vienna University Press.
- Veit, Ulrich. 2011. „Toward a Historical Sociology of German Archaeology“. In *Comparative Archaeologies. A Sociological View of the Science of the Past*, edited by Ludomir R. Lozny, 53–77. New York: Springer.
- Vetters, Hermann. 1952. „Ein doppelapsidaler Bauaus der Zivilstadt Lauriacum“. *Oberösterreichisches Heimatblätter* 6 (4): 608–614.

Marko A. Janković
Archaeological Collection
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

*Archaeological Excavations of Adam Oršić: Fieldwork as a Source of
Power and Authority*

The period between the two world wars is extremely important for the history of Serbian and Yugoslav archaeology, because this is the time when the discipline was rapidly institutionalized – new museums are established, new professionals are trained, and large fieldwork projects are initiated. At that moment, as well as immediately after – during the World War II, European archaeology is to the great extent oriented towards the German professionals and institutions. In Germany and Austria institutionalization started earlier, by the beginning of the 20th century, so a great number of the Serbian and Yugoslav archaeologists was educated in the German centres – Marburg, Berlin, Munich, Vienna and other universities. Adam Oršić started working in archaeology in 1930s, self-taught and leaning primarily on the experience of older colleagues, rather than on formal education, which he did not possess at the time. However, he started fieldwork on the sites in Niš and the surrounding area, collecting a huge set of data, that remained in his private possession. It was this data collection and his vast fieldwork experience in southern Serbia that for Oršić opened the door of *Ahnenerbe* and heritage protection institutions during the occupation. As the result of the status he achieved at the time, he was sent to Oswald Menghin in Vienna, where he completed his dissertation in 1944. During the war, his insistence on fieldwork as the essential part of archaeological research became even more pronounced, leading to his suggestion to *Ahnenerbe* to organize an expedition in Serbia and Macedonia. The status acquired by his doctorate under the mentorship of Menghin, the leading prehistorian of Europe at the time, enabled Oršić to continue his archaeological work after the war, first as a refugee in Austria, and then as an immigrant to Brazil. Oršić considered fieldwork as the means through which archaeologists acquire exclusive knowledge. He himself used this knowledge throughout his career to strengthen his authority and to achieve esteem in the academic community. His vast experience and knowledge of the sites in Serbia contributed to the respect he enjoyed by the authorities during the war, set his educational path, and ultimately secured him the status he enjoyed in the settings he worked till the end of his life.

Keywords: fieldwork practices, Adam Oršić, history of the discipline, authority, power

Recherches archéologiques d'Adam Oršić: pratique sur le terrain comme source du pouvoir social et de l'autorité

La période entre deux guerres mondiales est d'une grande importance pour l'histoire de l'archéologie serbe et yougoslave car c'est alors que la discipline s'institutionnalise activement – de nouveaux musées sont ouverts, de nouveaux cadres formés et de grandes recherches sur le terrain entreprises. Pendant cette période, et juste après, au cours de la Deuxième guerre mondiale, une grande partie d'archéologie européenne se rapproche avant tout des collègues et des institutions allemands. En Allemagne et en Autriche, l'institutionnalisation prend l'essor un peu plus tôt, au début du XXe siècle déjà, et un grand nombre d'archéologues serbes et yougoslaves sont formés justement dans les centres universitaires allemands – Marbourg, Berlin, Munich, Vienne et autres. Adam Oršić, autodidacte, a commencé à pratiquer l'archéologie au début des années 30 du XXe siècle, s'appuyant plus sur l'expérience de ses collègues aînés que sur l'éducation formelle qu'il n'avait pas à l'époque. Pourtant, il entreprend les travaux sur le terrain des sites de Niš et ses environs et collecte un grand catalogue de fichiers qui restera sa propriété privée. Ce sont cette propriété du catalogue des fichiers et sa grande expérience sur le terrain en Serbie du sud qui lui ouvriront la porte d'Ahnenerbe et de la Section pour la protection des monuments et des objets d'art pendant les années de l'occupation. En conséquence du statut duquel il jouissait à l'époque, il a été envoyé suivre une formation chez Oswald Menghin à Vienne où il soutiendra sa thèse de doctorat en 1944. Pendant la guerre, son insistance sur le travail sur le terrain comme partie essentielle du travail archéologique est devenue encore plus forte, et il a proposé à la direction d'Ahnenerbe d'organiser une expédition en Serbie et en Macédoine. Le statut du docteur en archéologie acquis et la soutenance de sa thèse chez Oswald Menghin, préhistorien européen de grande renommée, lui ont permis de faire les recherches archéologiques toute sa vie, d'abord comme réfugié en Autriche et ensuite comme immigré au Brésil. Le travail sur le terrain était pour Oršić le moyen permettant aux archéologues d'obtenir les connaissances exclusives. Oršić utilisait cette connaissance pendant toute sa carrière pour renforcer son autorité et acquérir la réputation dans la communauté académique. Sa grande expérience ainsi que sa connaissance du terrain en Serbie ont contribué à ce que les puissances occupantes pendant la Deuxième guerre mondiale le traitent avec respect ce qui a eu comme conséquence sa formation et son travail postérieur par lesquels Oršić a gagné le statut social dans les milieux où il travaillait.

Mots-clés: pratiques sur le terrain, Adam Oršić, histoire de la discipline, autorité, puissance

Primljeno / Received: 18. 6. 2019.

Prihvćeno / Accepted for publication: 20. 7. 2019.

Črtomir Lorber*Oddelek za arheologijo
Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani*

crtomir@t-2.net

Uvod u proučavanje Arheološkog društva Jugoslavije (1949–1991)

Apstrakt: Članak je uvodna studija u sistematsko proučavanje uloge i rada Arheološkog društva Jugoslavije koje je u raznim organizacijskim oblicima postojalo u periodu između 1949. i 1991. godine i predstavljalo glavnu a dve decenije i jedino naučno i stručno udruženje profesionalnih arheologa u nekadašnjoj Jugoslaviji. Članak sadrži kratak istorijski uvod u razvoj naučnih stručnih društava, hronološki pregled delovanja društva, njegove programe rada, najznačajnije kongrese i druge stručne rezultate, među kojima istupa publikovanje naučne literature, i značaj Arheološkog društva Jugoslavije za razvoj arheologije u Jugoslaviji i pojedinim republikama posle Drugog svetskog rata. U završnom delu članka razrađen je predlog istraživanja istorije društva, i preliminarna sistematizacija relevantnih istorijskih i arhivskih izvora.

Ključne reči: arheološko društvo, naučno društvo, Jugoslavija, arheologija, Koordinacijski odbor jugoslavenskih arheologa, Arheološko društvo Jugoslavije, Savez arheoloških društava Jugoslavije

Uvod

Profesionalna i poluprofesionalna stručna udruženja¹ već od renesanse su jedan od značajnih načina udruživanja naučnika. Ova društva su inkubatori ideja, forumi naučnih diskusija i izraz statusa nauke u širem društvu. Kroz istoriju se pojavljuju u različitim oblicima kao što su akademije, škole i „kružoci“ (*circles, Kreisen, circoli...*), a brojna takva udruženja imaju prilično međunarodan sastav. U vreme prosvetiteljstva i industrijalizacije pojavljuje se značajan srednji stalež, koji se sve više uključuje u naučne procese. Pojava plemićkih i buržoaznih naučnih društava je izraz promena u društvu i upozorenje, da geneze stručnih društava ne možemo prosmatrati odvojeno od geneze šire nauke. Društva su jedna

¹ Da bismo izbegli stalno referisanje na naučno i stručno delovanje takvih udruženja termine profesionalno, poluprofesionalno naučno društvo ili udruženje u ovom tekstu upotrebljavamo u vrlo širokom smislu pa njime označavamo pored naučne i stručne (profesionalnu) komponentu njihovih aktivnosti.

forma naučne prakse koja ubrzava stručnu komunikaciju, razmenu ideja, razvoj naučnih standarda i pravila naučnog rada. Društva dižu socialni status različitih nauka i naučnika i izražavaju sve veću autonomiju nauke.

Različita društva (npr. *Gesellschaft*, *Society*, *Società*, *Société*...) su povezana genezom modernog društva. Veliki broj društava nastaje od 17. veka. Naučna društva su u 17. i 18. veku često bila opozit univerzitetima, koji su tada bili još uvek vrlo konzervativne ustanove. Društva imaju raznoliko članstvo, više je bilo amatera, ljubitelja i diletanta, manje profesionalnih naučnika. Prva „arheološka“ (antikvarska, istorijska) društva potiču iz renesansnih akademija,² u kojim rade brojne poliglote. Najstarija poznata akademija, čija je svrha bilo proučavanje starina, nastala je u Švedskoj (1666). U regijama sa jakim nemačkim ili austrijskim uticajem prevladava koncept *Landeskunde*.³ U 18. veku društva se dele na velika (nacionalna, kraljevska) i regionalna društva. Značajan uticaj na razvoj naučnih društva bio je nacionalizam, jer su ona jedan od inkubatora nacionalnih pokreta.⁴ Stvaranjem nacionalnih država formiraju se i nacionalna arheološka društva, koja dele sudbine pojedinih zemalja – velike političke promene imaju i velik uticaj na razvoj stručnih društava.

Danas postoje nacionalna arheološka društva u svim zemljama bivše Jugoslavije (osim u BiH). Ona često nastavljaju tradiciju starijih organizacija, tradiciju *Arheološkog društva Jugoslavije* (ADJ) ili tradicije još starijih društva. Pratilac nacionalnih društava su brojna društva ljubitelja arheologije i lokalne istorije, ali ona nisu u fokusu našeg istraživanja. Motivi za udruživanje kod takvih društava se razlikuju od onih profesionalnih, a drugačiji su i njihovi programski ciljevi. Ne proučavamo ni različite neformalne oblike udruživanja arheologa

² Samo na prostoru nekadašnje Mletačke republike, u primorskim gradovima Istre i Dalmacije, od 17. do kraja 18. veka bilo je, po našoj oceni, bar dvadeset takvih akademija.

³ Termin *Landeskunde* (u bukvalnom prevodu nauka o (domaćem) kraju ili zemlji) teško je prevesti u druge jezike pa tako nemamo pravog ekvivalenta ni u engleskom (tamo se često prevodi kao „*historical geography*“ ili „*regional historical geography*“). Ruski prevod je opisan i samo delimičan: „*региональные исследования*“, a slično se prevodi i na francuski i italijanski jezik. U našim jezicima pojam je uobičajen i dobro preveden samo u slovenačkom jeziku („*domoznanstvo*“), a kao takav ne postoji u hrvatskom ili srpskom jeziku. *Landeskunde* označava interdisciplinarni enciklopedijsko-deskriptivni koncept regionalne nauke o konkretnom prostoru, njegovoj prirodi i fizičkoj geografiji, istoriji, jeziku, etnografiji itd., koji se počeo razvijati od kraja 16. veka i zadržao se sve do 19. veka. Elementi takvog pristupa sporadično se mogu naći i danas, najčešće u okviru istorijske i regionalne geografije. O ulozi i značaju *Landeskunde* u razvoju arheologije pisao je P. Novaković (2003).

⁴ Više o ulozi nauke u raznim nacionalnim pokretima pišu Miroslav Hroh (Hroch 1993) i Ernst Gellner (Gellner 1983).

(škola, grupa, krugova...), ali time ne želimo umanjiti njihov značaj. Cilj ovoga rada je proučavanje uloge i značaja ADJ u dužem vremenskom periodu.

O ADJ malo je napisano, iako je ono bilo aktivno u periodu najvećeg zama-ha arheologije u Jugoslaviji i bitno je uticalo na razvoj nauke. Namera teksta, a kasnije i monografske studije, jeste da popuni tu prazninu. Ovim tekstom želimo napraviti uvod u sistematsko istraživanje ADJ u periodu od 1949. kada se formira *Koordinacioni odbor jugoslavenskih arheologa*, preko formiranja ADJ (1954), reformiranja ADJ u *Savez arheoloških društva Jugoslavije* (SADJ) (1972) pa do prestanka rada SADJ (1991) kada dolazi i do raspada SFRJ. U tekstu želimo predstaviti strukturiran predlog istraživanja i preliminarnu sistematizaciju istorijskog konteksta rada ADJ, stanje arhivske građe i sekundarnih istorijskih izvora.

Metodologija

Istraživačkom problemu se u ovom radu pristupa iz istorijske perspektive. To znači, da rad temeljimo na analizi primarnih i sekundarnih izvora. Tekst je podeljen u tri celine, od kojih svaka ima konkretan cilj.

U prvoj celini donosimo kratak istorijski uvod u razvoj istorijskih, arheoloških i muzealskih društava na teritoriji bivše Jugoslavije. Ova društva su prethodnik ADJ i njihova tradicija je baza na kojoj je izgrađen ADJ. Najznačajniji deo ovog odeljka odnosi se na Kraljevinu Jugoslaviju. S tim u vezi, biće ukazano na to da je dosadašnje razumevanje razvoja arheološke infrastrukture neadekvatno, budući da već u međuratnom periodu počinje razvoj svejugoslovenske arheološke infrastrukture. Ukazujemo i na vezu između rada naučnih društava i različitih nacionalnih pokreta u 19. veku, ali te veze neće biti naročito elaborirane zbog drugačijeg fokusa istraživanja.

U drugoj celini opisujemo razvoj i dostignuća ADJ kroz primarne istorijske izvore i sekundarnu literaturu. Ova celina je organizovana hronološki, kroz organizacijske forme ADJ, koje implicitno prate razvoj jugoslavenske države. U tekstu je ova implicitna veza istaknuta, ali ne i u potpunosti interpretirana, budući da predstavlja osnovu predstojeće, detaljnije studije.

U trećoj celini su definisana ključna pitanja proučavanja ADJ. Naglašena je isprepletanost različitih vidova rada ADJ, kao i problemi u radu, naročito oni u vezi s interpretacijom. Nudimo preliminarnu klasifikaciju grupa istraživačkih pitanja o ADJ. Sledi diskusija o izvorima, koji su klasifikovani kroz njihove metodološke karakteristike, po definiciji Artura Marvika (Marwick 2001). Naglašavamo značenje arhiva ADJ/SADJ i činjenicu, da će to biti prvi rad o ADJ/SADJ, koji će temeljiti na primarnim izvorima, a ne na sekundarnim radovima (bibliografijama itd.).

Starinarska, istorijska i „arheološka“ društva na prostoru nekadašnje Jugoslavije pre Drugog svetskog rata

Teško je govoriti o direktnim precima ADJ, budući da ono nema neposredne institucionalne tradicije. Njegovi preci su starinarska, istorijska i „arheološka“ društva na prostoru bivše Jugoslavije koja su postojala do kraja Drugog svetskog rata. Za arheologiju su najznačajnija istorijska i arheološka društva, direktno povezana z razvojem nacionalnih pokreta⁵ (Hroch 1993), kao i nemačka društva 18. i 19. veka (Heimpel 1972),⁶ koja su u svojoj genezi sledila razvoj šireg društva. Praćenje ovog modela je, uslovno, korisno kod slovenačkih, hrvatskih i srpskih naučnih društava, ali se ne može primeniti na situaciju u BiH, gde su prava naučna društva utemeljena intervencijom austrijskih vlasti posle 1876. godine.

Model je najznačajniji za Sloveniju, čija arheološka tradicija počinje u njenim primorskim gradovima u vreme renesanse (o razvoju najranijih tradicija antikvarstva u Sloveniji više u Cunja 1992; Novaković i Slapšak 1996; Novaković 2014), gde se kao u italijanskim gradovima formiraju akademije u kojima rade i znameniti naučnici tog doba.⁷ U kontinentalnoj Sloveniji veliki značaj imaju tradicije *Landeskunde*-a i reformacije. Među centrima naučnog rada najznačajniji su mletački Kopar i austrijska Ljubljana. Krajem 18. veka akademije lagano prestaju sa radom. Njihovu poziciju zauzimaju saloni značajnih mecena (npr. Žige Zoisa), a u ovim salonim rade naučnici kao što su Anton Tomaž Linhart i Valentin Vodnik. Nakon Napoleonovih ratova i restauracije austrijske vlasti slovenački kulturni život je ograničen, ali Slovenija dobija *Deželni muzej (Landesmuseum)* (1821) u Ljubljani. Formira se i *Društvo raziskovalcev domovinske zgodovine*, koje se kasnije pretvara u *Muzejsko društvo za Kranjsko* (1839). Ono je dugo vremena bilo usredsređeno na prirodne nauke, te je za arheologiju značajnije *Historično društvo za Kranjsko* (1850), koje je nastalo iz *Historičnog društva za Notranjo Avstrijo*. Ono je u vreme svog rada formiralo naučni časopis i numizmatičku kolekciju, a uspostavilo je i veze sa stranim naučnim društvima.

⁵ Miroslav Hroch je istakao da svi nacionalni pokreti počivaju na pretpostavci kulturnog, administrativnog i političkog identiteta, koje su izgradile nacionalne elite. Začajan deo procesa je izgradnja identiteta kroz zajedničke interpretacije prošlosti (Hroch 1993, 6). Ove interpretacije mogu nuditi samo nauke – istorija, literarna istorija i arheologija.

⁶ Heimpel definiše četiri faze u razvoju istorijskih društva – 1. faza (1779–1819): društva ljubitelja sa izraženom prosvetiteljskom tradicijom; 2. faza (1819–1848): prava naučna društva sa pretežno amaterskim članstvom; 3. faza (1848–1890): prava naučna društva, koje već gaje kritičku istoriju, a fokus im je lokalna istorija; 4. faza (posle 1890): naučna društva koja se formiraju posle 1890.

⁷ Značajnu ulogu u formiranju akademija u Kopru imao je Gian Rinaldo Carli (1720–1795) (Žitko 1997, 63).

Dva društva, *Muzejsko društvo za Kranjsko* i *Historično društvo za Kranjsko*, su se spojila 1881. godine formirajući *Muzejsko društvo za Slovenijo*, koje je radilo sve do početka Drugog svetskog rata. Za razvoj slovenačke arheologije takođe su značajni i *Slovenska matica*, *SAZU* i regionalna muzejska udruženja u Celju (1882), Ptuju (1893), Mariboru (1931?) i Novom Mestu (1941) (o razvoju istorijskih društva u 19. veku više pišu Janša-Zorn 1991a; 1991b; 1991c; 1991d; 1992 i Mal 1939).

U Hrvatskoj početke arheološke tradicije nalazimo u akademijama primorskih gradova mletačke Istre i Dalmacije, pre svega u Zadru i Dubrovniku (Maštrović 1979; Košutar i Tafra 2010). One imaju primat do austrijske aneksije mletačkih teritorija u 19. veku, kada se formiraju društva po kontinentalnom ključu.⁸ U Kninu se formira *Kninsko starinarsko društvo* (1886), čiji je najznačajniji član Luj Marun (Jelovina 1988). Cilj društva bilo je formiranje *Muzeja starohrvatskih starina* (1893), nakon čega je ono reformisano u *Hrvatsko starinarsko društvo*, koje uspostavlja i naučni časopis *Starohrvatska prosvjeta*. Drugo značajno društvo je *Hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti u Splitu – Bihać* (1894),⁹ koje je utemeljio don Frane Bulić. Ono se fokusiralo na istraživanje ranosrednjovekovne baštine na široj teritoriji Splita. Postoje i regionalna društva u Dubrovniku (*Starinarsko društvo Epidaurum*) i Boki (*Bokeljsko starinarsko društvo*) (danas u Crnoj Gori) (Oreb 2009, 53). U kontinentalnoj Hrvatskoj razvoj arheologije sledi koncept *Landeskunde*-a. Prvo značajno društvo bilo je *Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine* (1850–1878), koje se formira posle utemeljenja *Narodnog muzeja u Zagrebu* (1848). Ono prerasta u *Hrvatsko arheološko društvo* (1878), najstarije nacionalno arheološko društvo na teritoriji bivše Jugoslavije (Rapanić 1981, 19). Društvo je osnovalo i svoj naučni časopis, a njegova ključna ličnost bio je Šime Ljubić. Rad *Hrvatskog arheološkog društva* vezan je i za delatnost *Narodnog muzeja u Zagrebu*. Društvo je nastavilo s radom do 1929. kada je, nakon uspostavljanja Šestojanuarske diktature, suspendovano (Rendić-Miočević 2009, 21). Značajnu ulogu u razvoju hrvatske arheologije imala je i *JAZU* (1867), to jest današnji *HAZU*.

---

⁸ Značajne informacije o organizaciji arheologije i institucijama u 19. veku donose nam teksta Šime Ljubića „O napretku arheološke znanosti u našoj hrvatskoj zemlji“ (1886) i Frana Bulića „Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij“ (1925) (Oreb 2009, 35).

⁹ Ime Bihać društvo je dobilo po lokalitetu Bijaća kraj Splita gde je u 9. veku bilo privremeno stolno mesto srednjovekovnih hrvatskih vladara. Prilikom otvaranja društva Frane Bulić je izjavio „Na ovome mjestu, punu milih uspomena iz našeg slavnog doba, pod zakriljem crkve sv. Marte, pod sjenom brda Bihaća, baš ovdje neka se danas ustroji ‘Bihać’, neka započne svoj rad naše društvo, kojemu je zadaća, da iz utrobe majke zemlje iznosi na vidjelo pisane i gradtevne spomenike iz doba naše narodne dinastije“ (Ivanišević 1985, 391).

Prostor BiH dugo je bio deo Osmanskog carstva, te otuda u BiH nema zapadnih starinarskih i arheoloških društava, a lokalnu starinarsku tradiciju nalazimo kod franjevca, koji u svojim manastirima drže manje arheološke kolekcije (Kaljanac i Križanović 2012). Posle austrijske aneksije BiH (1878) počinje brzi razvoj arheologije. *Zemaljski muzej u Sarajevu* osnovan je zvanično 1888. godine, a već 1886 s radom počinje *Muzejsko društvo Zemaljskog muzeja* (Rizvanbegović 1976, 109). Do formiranja muzeja u Banjaluci (1929) *Zemaljski muzej* bio je jedina naučna arheološka ustanova u BiH. *Muzejsko društvo*, koje je izdavalo glavni naučni časopis muzeja – *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (GZM), bilo je najaktivnije tokom austrijske vladavine u BiH. U periodu između dva svetska rata rad muzeja i društva stagnira, budući da BiH nije bila jedinstvena celina u administraciji Kraljevine Jugoslavije. Tokom Drugog svetskog rata rad društva je prekinut, ali je posle rata društvo oživljeno.

U Srbiji formiranje istorijskih nauka i naučnih društava možemo vezati za srpski nacionalni pokret (Tasić 1983, 1). Prva velika institucija bila je *Matica Srpska*, koja je imala i muzejsku kolekciju antikviteta (Tasić 1983, 2). Za razvoj arheologije značajno je *Društvo srpske slovesnosti* (1841), koje je već 1843. počelo rad na *Zakonu o starinama*. Formiranje *Narodnog muzeja u Beogradu* (1844) vodilo je do formiranja nacionalnog arheološkog društva. Preteča ovog društva je *Družina za arheologiju i etnografiju na Balkanskom tropolju* (1867),¹⁰ a *Srpsko arheološko društvo* zvanično je osnovano 1883. godine. Društvo je utemeljilo i svoj naučni časopis – *Starinar*, a njegova najznačajnija ličnost bio je Mihajlo Valtrović, koji je bio član i *Hrvatskog arheološkog društva* kao i *Nemačkog arheološkog društva*. Delatnost *Srpskog arheološkog društva* vezana je i za *Narodni muzej u Beogradu*, a društvo je bilo aktivno do nemačke okupacije Jugoslavije (1941). Nakon Drugog svetskog rata srpski arheolozi su istaknute ličnosti *Arheološkog društva Jugoslavije*, a posle reforme ADJ, šezdesetih godina 20. veka, obnavljaju i rad *Srpskog arheološkog društva*. Značajan saputnik *Srpskog arheološkog društva* na putu razvoja arheologije u Srbiji bilo je i *Arheološko društvo Sirmijum*, koje je osnovano šezdesetih godina 19. veka na inicijativu Feliksa Kanica (Felix Kanitz). Treba naglasiti da u Srbiji nema klasičnih muzejskih društava, kakva znamo iz Slovenije i Hrvatske, ali je i u ovoj zemlji značajnu ulogu u razvoju arheologije imala akademija nauka.¹¹ SANU je

¹⁰ Balkansko tropolje je arhaični izraz za Balkansko poluostrvo.

¹¹ Među članovima Srpske kraljevske akademije i njenih preteča (Nikić, Žujović i Radojčić-Kostić 2007) bio je relativno veliki broj arheologa iz inostranstva i drugih jugoslovenskih zemalja: Frane Bulić, Ejnar Digve (Dyggve), Dragutin Gorjanović Kramberger, Artur (Arthur) Evans, Rudolf Eger (Egger), Žak Cajler (Jacques Zeiller), Feliks Kanic, Šime Ljubić, Teodor Momzen (Theodor Mommsen), Lubor Niderle, Anton Premerštajn, Ferenc Pulski, Simon Rutar. Zanimljivo je da je Miloje Vasić primljen u SANU tek 1948. godine.

posle rata formirala *Arheološki institut u Beogradu*, koji je glavni akter u radu *Koordinacijskog odbora jugoslavenskih arheologa*, preteče ADJ.

U Crnoj Gori, Severnoj Makedoniji i na Kosovu primećujemo kasno formiranje arheoloških institucija i društava. Razlozi za to su ekonomska nerazvijenost, ograničen srednji stalež i ograničeno političko jedinstvo. Sve imenovane zemlje su, osim Crne Gore, veći deo 19. veka bile provincije drugih zemalja. Primetne su sporadične arheološke i antikvarske aktivnosti koje su u Crnoj Gori ograničene na primorske gradove. Prve arheološke institucije u Severnoj Makedoniji bile su ispostave srpskih ustanova. Makedonska kulturna produkcija je vezana za nacionalni pokret, u kojem deluje više kulturnih društava čiji je cilj osamostaljenje Makedonije od Osmanskog carstva. Posle Prvog balkanskog rata teritoriju Makedonije podelile su Srbija, Grčka i Bugarska, a svaka od ovih država radila je aktivno na potiskivanju makedonskog nacionalnog pokreta. U kontekstu kulturnog razvoja Makedonije možemo pomenuti *Učeničko društvo Vardar* (1893–1895) (EM 2009, 1541) i *Makedonsko društvo Vardar* (1916–1919) (EM 2009, 881). Postoje i društva, koja imaju sedišta u drugim zemljama Europe – *Makedonsko naučno-literaturno društvo vo Sofija* (1903) (EM 2009, 884) i *Makedonsko naučno-literaturno društvo vo S. Peterburg* (1902) (EM 2009, 882) – sva primarno literarna društva. Na Kosovu su arheološke aktivnosti još ređe, jer ovde nema nijednog arheološkog društva ili institucije. Za Crnu Goru, Severnu Makedoniju i Kosovo možemo kazati da je profesionalizacija arheologije došla tek s drugom Jugoslavijom.

Pored nacionalnih društava moramo istaknuti i italijanska društva na tlu bivše Jugoslavije. Takvo društvo je *Istarsko društvo za arheologiju i otadžbinsku istoriju* (1884) (*Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*), sa naučnim časopisom *Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* i koje u 19. veku ima izrazito iredentistički program. Značajno je i društvo *Minerva* (1810) (*Società di Minerva*). Ono se fokusira na proučavanje Julijske krajine (*Venezia Giulia*), koja u to vreme zauzima i deo današnje Slovenije. Za arheologiju je bitan naučni časopis društva *Archeografo triestino* (Pavan in Marini 2010). Pored italijanskih društava na teritoriji nekadašnje Jugoslavije radila su i austrijska društva i carske institucije. Najznačajnija su *Antropološko društvo iz Beča* (1870) (*Antropologische Gesellschaft in Wien*) i *Praistorijska komisija Carske akademije nauka* (1878) (*Prähistorische Kommission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*).

Arheolozi u Kraljevini Jugoslaviji

Veći deo srpskih, hrvatskih i slovenačkih arheoloških društava nastavio je s radom i u Kraljevini Jugoslaviji. Neka, aktivnija u nacionalnim pokretima, bila su po uspostavljanju kraljeve diktature suspendovana. Ipak, s formiranjem Jugosla-

vije ne formira se neko svejugoslovensko udruženje. Razlog za to leži u raznolikosti nauke i arheoloških tradicija i velike razlike u stanju arheološke infrastrukture u zemlji. U Kraljevini Jugoslaviji javljaju se pokušaji formiranja profesionalnog udruženja arheologa već dvadesetih godina 20. veka. Dobar primer su sastanci jugoslovenskih arheologa u Dobrni kod Celja i u Beogradu. Sastanak u Dobrni bio nam je praktično nepoznat do sada, a proistekao je iz *ad hoc* susreta manje grupe arheologa (Leon Ružička, Viktor Skrabar i Mihovil Abramić) kod jevrejskog industrijalca, numizmatičara i arheologa Leona Ružičke u njegovoj vili u Dobrni kod Celja (1921). Tom prilikom postignut je dogovor da se organizuje sastanak jugoslovenskih arheologa 1922. godine,¹² koji je održan između 26. i 28. 8. 1922. Na ovom sastanku su učestvovali: Frane Bulić, Mihovil Abramić, Nikola Vulić, Vladimir Petković, Viktor Hoffiler, Vejsil Čurčić, Josip Mantuani, Niko Zupanić, Franc Stele, Leopold Leon Ružička, Viktor Skrabar, Balduin Saria, A. Jeršinovic (*Muzejsko društvo Celje*) i Herbert Kartin (*Ptujsko muzejsko društvo*), kao i manja grupa stranih arheologa: Matija Murko (Prag), grofica Uvarov (nekadašnja predsednica *Arheološkog društva u Moskvi*), Emil Rajš (Reisch) (predsednik *Arheološkog instituta u Beču*), Rudolf Eger i Franc Ferik. Na jedinoj slici sa sastanka (Slika 1) arheolozi stoje ispred vile Leona Ružičke.

Slika 1. Skup arheologa u Dobrni kod Celja (Ilustrovani list 1922a, 13)

Arheolozi su se dogovorili da još iste godine organizuju kongres u Beogradu, a potom i kongres u Splitu (1924).¹³ U Split je trebalo da dođu i strani arheolozi. Takođe, dogovorili su se da se osmisli plan osnivanja saveza svih muzej-

¹² *Jutro*, 29. 8. 1922, 2.

¹³ *Jutro*, 29. 8. 1922, 2.

skih, starinarskih i arheoloških udruženja u Kraljevini Jugoslaviji,¹⁴ a osnovali su i odbor za implementaciju zaključaka sastanka. Članovi odbora bili su Frane Bulić (predsednik), Mihovil Abramić (prvi potpredsednik), Nikola Vulić (drugi potpredsednik) i Ljubo Karman (sekretar i blagajnik). Organizacija kongresa u Beogradu poverena je Nikoli Vuliću i Vladimiru Petkoviću.¹⁵

Na kongresu u Beogradu diskutovano je o novom zakonu o zaštiti istorijske baštine, koji nikada nije bio implementiran. Ne postoji detaljan opis kongresa, ali je sačuvan jedan izveštaj (Veković 1922) i memoarski zapis (Mole 1970, 306–309). Kratak opis kongresa nudi nam i Predrag Novaković (Novaković 2014, 224–226). Na kongresu u Beogradu bili su Ćiro Truhelka, Josip Mantuani, Izidor Cankar, Vojeslav Mole, Niko Županić, Franc Stele, Viktor Hofiler (Hoffiler), Vladimir Tkalčić, Ćiril Iveković, Mihovil Abramić, Ljubo Karman, Lujo Marun, Franc Kovačić, Balduin Saria, Viktor Skrabar, Vladimir Travner, Radoslav Grujić, Sima Trojanović, Vladimir Petković i Nikola Vulić.¹⁶ I s kongresa u Beogradu imamo fotografsku građu (Slika 2), gde možemo videti arheologe na ekskurziji kod Beograda.

Slika 2. Skup arheologa u Beogradu (Ilustrovani list 1922b, 2)

Podaci o dva rana kongresa jugoslovenskih arheologa potiču iz skromne arhivske građe i tekstova iz dnevnih novina. Sastanak u Dobrni kod Celja „otkri-li“ smo tokom našeg istraživanja, a retki izvori su časopis *Jutro* iz Ljubljane

¹⁴ *Jutro*, 29. 8. 1922.

¹⁵ *Jutro*, 29. 8. 1922.

¹⁶ *Ilustrovani list* 23–30. 11. 1922, 5.

(*Jutro* 29. 8. 1922) i nedeljnik *Ilustrovani list* (*Ilustrovani list* 5–12. 11. 1922). Drugi značajan izvor za ovaj sastanak su lični dokumenti Leona Ružičke, koji se danas čuvaju u *Centralnoj biblioteci u Celju* (Ms 138). Kongres u Beogradu je isto tako slabo poznat, budući da takođe ne postoje detalji izveštaji. Takođe, nemamo nikakvih dokaza da je organizovan kongres u Splitu, planiran za 1924. godinu. Sastanci u Dobrni kod Celja i u Beogradu bili su dugoročno gledano neuspešni i nisu relizovali njihove primarne ciljeve. Možemo ih razumeti kao pokušaj formiranja svejugoslovenskog udruženja za vreme Kraljevine Jugoslavije, koje na kraju nikada nije zaista osnovano. Isto tako, nikada nije formiran ni centralni arheološki institut Kraljevine Jugoslavije, iako je i to bila tema naučnih diskusija.

Argumentaciju za formiranje arheološkog instituta izneo je M. Vasić (Vasić 1927), koji ističe da Kraljevini Jugoslaviji treba arheološki institut, kakvi postoje u zapadnim zemljama, s ulogom centralnog regulatora arheologije u zemlji (Vasić 1927, 33). Jugoslavija po Vasiću treba da ima arheološki institut kako bi mogla obrazovati i zaposliti arheološke specijaliste, a takav institut imao bi nužno i veliki nacionalni značaj (Vasić 1927, 34). Budući da je arheolozima za vreme Kraljevine Jugoslavije nedostajalo finansijskih sredstava, institut bi služio kao medijator između različitih regionalnih institucija. Isto tako, ova institucija je trebalo da bude most preko kojeg bi informacije prelazile od arheologa ka svim društvenim slojevima (Vasić 1927, 36). Arheološki institut bi imao i značajnu ulogu u sprečavanju stagnacije arheološke nauke i u rešavanju problema manjka profesionalnih arheologa. Takođe, Vasić vidi ulogu instituta i u borbi protiv regionalnog naučnog separatizma (Vasić 1927, 37).¹⁷ Institut koji bi odlučivao o finansijama i naučnoj politici mogao bi da uključi regionalne tradicije u jedinstvenu celinu. Rezultat bi bilo raspuštanje lokalnih naučnih časopisa i društava, koje bi institut nadomestio svojim centralnim naučnim časopisom (Vasić 1927, 39). Centralizovana organizacija bila bi dobra i za sistematizaciju arheoloških radova, a to bi vodilo i ograničavanju uticaja stranih arheoloških institucija u tadašnjoj Jugoslaviji (Vasić 1927, 41). Sve to diglo bi nacionalni prestiž i status arheologije kao nauke.

Do formiranja arheološkog instituta nikada nije došlo i saradnja između jugoslovenskih arheologa je ostala neznatna. Ona se raširila tokom tridesetih godina 20. veka. Najbolji primer saradnje je *Međukademijski odbor za izradu arheološke karte Jugoslavije*, koja je bila jedini svejugoslovenski arheološki

¹⁷ Argumentacija M. Vasića se može označiti unitarističkom – on ne koristi izraz nacionalni naučni separatizam ali koristi izraz lokalni patriotizam i nacije tadašnje Jugoslavije opisuje kao plemena. Ne možemo, da kažemo da li on veruje u ideju unitarne jugoslovenske nacije ili je ovaj argument pisan u duhu vremena i političke realnosti u Kraljevini SHS.

projekat u međuratnom periodu.¹⁸ Drugi značajan, doduše međunarodni, projekat bila je *Tabula Imperii Romani*, koji su vodili britanski arheolozi. Više uspeha s udruživanjem imali su jugoslavenski istoričari, koji su formirali *Jugoslovensko istorisko društvo* (1935–1939) i naučni časopis (*Jugoslovenski istoriski časopis*), u kojem su radove objavljivali i mnogi arheolozi. Međunarodnu saradnju možemo videti i u stručnim ekskurzijama *Nemačkog arheološkog društva* u Kraljevini Jugoslaviji.

Arheologija u Kraljevini Jugoslaviji je bila fragmentovana, dok je razvoj bio ograničen na pojedinačne institucije. Pokušaji svejugoslovenske koordinacije bili su dugoročno gledano neuspešni. Ne znamo ni za jedan pokušaj među-univerzitetne saradnje iako su arheolozi mogli da studiraju u Beogradu, Ljubljani i Zagrebu. Pošto nije upitno da su se glavni profesori poznavali, očito je da su postojale druge teškoće koje su sprečavale intenziviranje saradnje. Kao četvrti centar arheološkog rada u Kraljevini Jugoslaviji možemo imenovati *Zemaljski muzej u Sarajevu*, koji je zbog administrativne podele zemlje i manjka profesionalnih arheologa u međuratnom periodu stagnirao, ali ga je spašavao njegov ugled. Velike ambicije institucija i pojedinih arheologa u Kraljevini Jugoslaviji ipak nisu bile dovoljne da bi se formirao neki stabilan koncept integracije i naučne saradnje.

Formiranje i rad Arheološkog društva Jugoslavije (ADJ)

Drugi svetski rat značajan je za razvoj nacionalnih arheoloških škola na teritoriji nekadašnje Jugoslavije i teško ćemo naći instituciju koja nije doživela kadrovske promene. Pored toga, formiraju se nove arheološke institucije, a posledica kadrovskih promena ogledala se u tome da su nakon rata svoje karijere započeli mladi arheolozi koji su se školovali za vreme kraljevine. Detaljan prikaz profesionalne obnove jugoslovenskih nacionalnih arheoloških škola nije cilj ovog teksta, pa čitaoce usmeravamo na knjigu Predraga Novakovića (Novaković 2014), dok ćemo se mi fokusirati na ulogu ADJ u ovom procesu.

Posleratnoj generaciji uspelo je ono što međuratnoj nije – formiranje svejugoslovenske arheološke organizacije. Najznačajniju ulogu u tom procesu imao je *Institut za arheologiju SANU* (1947), koji već 1949. pokreće formiranje *Inicijativnog odbora za pripremu I. savetovanja jugoslovenskih arheologa u Niškoj Banji* 1950 godine (Korošec 1950, 212). Članovi odbora su bili Josip Korošec i Jože Kastelic (Slovenija), Viktor Hofiler i Cvito Fisković (Hrvatska), Miodrag Grbić, Đurđe Bošković i Milutin Garašanin (Srbija), Alojz Benac (BiH),

---

¹⁸ Balduin Saria (Saria 1932, 5–16) je bio, sudeći po publikovanim rezultatima, najaktivniji član odbora.

Dušanka Vučković-Todorović (Makedonija) i Mirjana Vukomanović (Crna Gora) (Korošec 1950, 212). Odbor se na dva sastanka dogovorio o programu skupa, koji je održan između 3. 5. 1950. i 8. 5. 1950 u Niškoj Banji.

Glavna svrha savetovanja bila je osmišljanje strateškog razvoja arheologije u Jugoslaviji (Novaković 2014, 229). Vizija razvoja vidi se u referatima i u službenim zaključcima savetovanja. Referati su bili „Stanje arheološkoga dela v Jugoslaviji“ (Jože Kastelic in Franc Stele), „Današnji ciljevi i zadaci arheologije u Jugoslaviji“ (Đurde Bošković), „Konzervacija i zaštita arheoloških spomenika u Jugoslaviji“ (Cvito Fisković), „Plan arheološkog rada u Jugoslaviji“ (Miodrag Grbić), „Plan publikacijske delatnosti arheologije u Jugoslaviji“ (Milutin Garašanin), „Predlog za reorganizaciju arheoloških muzeja u Jugoslaviji“ (Verena Han) i „Stanje i potrebe kadrova arheologije u Jugoslaviji“ (Svetozar Radojčić).

Referati su potom bili predmet diskusije iz koje je proistekao zaključak da bi najrelevantniji deo posleratne obnove arheologije trebalo da bude formulisanje svejugoslovenskog strateškog plana i infrastrukturna obnova. Konceptualni razvoj jugoslovenske arheologije temeljio bi se na naučnim dostignućima istorijskog materijalizma, a glavni fokus proučavanja bili bi materijalna kultura jugoslovenskih nacija u periodu od seobe naroda pa do formiranja buržoaznog društva i proučavanje materijalne kulture autohtonog stanovništva Balkanskog poluostrva (Korošec 1950).

Postignut je dogovor da se jugoslovenski arheolozi sastaju svake tri godine, a republički jednom godišnje. Formiran je *Koordinacioni odbor arheologa FNRJ* sa zadatkom planskog povezivanja rada arheologa u Jugoslaviji, gde bi primarnu ulogu u procesu saradnje imale centralne republičke institucije. Već 1951. godine planirali su početak izdavanja *Arheološkog letopisa FNRJ*. Sastanak u Niškoj Banji predstavlja početak profesionalnog udruživanja jugoslovenskih arheologa, a nosi i viziju modernije arheologije, bolje integrisane kroz svejugoslovensko profesionalno udruženje, koje će koordinisati razvoj nauke i međurepubličku saradnju.

U početku je *Koordinacijski odbor* imao jaku finansijsku podršku od *Ministarstva za nauku FNRJ* (Ljubinković 1977, 61), što pokazuje veliki značaj arheologije u tadašnjem političkom poretku. Dobro finansijsko stanje omogućilo je reforme obrazovanja arheologa u Jugoslaviji (uvođenje terenske prakse), stipendiranje studija u inostranstvu, sufinansiranje saradnje na naučnim konferencijama i publikaciju naučnih rezultata. Već na drugom sastanku u Puli (1953) predloženo je formiranje *Arheološkog društva Jugoslavije* (ADJ), koje je osnovano naredne godine. Iste, 1953. godine počinje da izlazi prvi jugoslovenski arheološki časopis *Archaeologia Jugoslavica* (AJ), koji donosi izabrane tekstove na vodećim svetskim jezicima (Ljubinković 1977, 62).

U početku susreti su bili fokusirani na organizacijske teme. Sastanci u Splitu (1956), Sarajevu (1958) i Ohridu (1960) vodili su do stabilizacije arheološke

infrastrukture u zemlji. Vremenom sastanci dobijaju sve veći naučni karakter, što možemo da vidimo već u Ohridu, gde se diskutovalo na temu *Arheologija i društvo* (Ljubinković 1977, 62). U Ohridu je dogovoreno da se formiraju još dve periodične publikacije – *Arheološki pregled* (AP) i *Materijali*. AP je bio informativni časopis koji je donosio osnovne informacije o arheološkim radovima u zemlji, a *Materijali* su bili utemeljeni kao pratilac naučnih kongresa ADJ. Prvi broj *Materijala* izašao je već 1960 godine. Rad ADJ bio je u početku organizovan kroz razne komisije, čiji je cilj bio razvoj individualnih arheoloških disciplina ili rešavanje posebnih problema. Možemo istaći *Komisiju za orientalnu arheologiju*, *Komisiju za proučavanje peristila Dioklecijanove palate* i *Komisiju za zaštitu amfiteatra u Puli*. Komisije su bile na početku samostalne ali kasnije postaju deo sekcija ADJ. Formu sa tri sekcije (praistorijska, antička i srednjevekovna) i republičkim sekcijama (hrvatska i slovenačka) ADJ je dobio na 6. Kongresu u Ljubljani (1963), koji je istovremeno bio i prvi naučni kongres ADJ.

Najaktivnija je bila praistorijska sekcija, koja je i pre svog formalnog osnivanja održala dva simpozija, u Osijeku (1961) na temu kulture polja sa urnama, i u Tuzli (1962) gde su diskutovali o terminologiji u praistorijskoj arheologiji (ADJ 1963a, 1–2). Antička sekcija prvi sastanak je imala u Sremskoj Mitrovici i na Iriškom Vencu (1961), gde su bili prihvaćeni temeljni dokumenti sekcije i njen radni plan. Članovi antičke sekcije su učestvovali na Kongresu o onomastici u Firenci (1961), na Epigrafskom kongresu u Beču (1962) i na Kongresu klasične arheologije u Parizu (1963) (ADJ 1963a, 2). Antička sekcija preuzela je i zadatke *Komisije za rešavanje nubijskih spomenika*, *Komisije za proučavanje peristila Dioklecijanove palate u Splitu*, *Komisije za proučavanje amfiteatra u Puli* i *Savezne komisije za zaštitu Eufrazijeve bazilike u Poreču* (ADJ 1963b, 3). Srednjevekovna sekcija imala je prvi sastanak u Beogradu (1961). Sve tri sekcije bile su formalno potvrđene na kongresu ADJ u Ljubljani 1963. godine, gde je prihvaćen i predlog o osnivanju *Koordinacionog centra* i *Sedamgodišnji plan o razvoju arheologije na saveznom nivou* (Ljubinković 1977, 62). S kongresom u Ljubljani se završava faza obnove arheologije u Jugoslaviji i postavljanje nove strukture ADJ (i kasnije SADJ) koja će sve više ići u smeru federalizacije i autonomije nacionalnih arheoloških udruženja.

Na kongresu u Ljubljani formirana je i *Sekcija ADJ za Sloveniju*, koja je neformalno radila još od kraja pedesetih godina 20. veka. Ova sekcija je pripremila projekat *Centralnog kataloga arheoloških i istorijskih knjiga na slovenačkom jeziku*, koji nikada nije realizovan, i dogovorila zajedničke slovenačke projekte *Claustra Alpium Iuliarum* (štampanje publikacije kofinansira ADJ), *Arheološka topografija Slovenije* i *Numizmatički popis* kojeg je vodio Numizmatički kabinet Narodnog Muzeja Slovenije (ADJ 1963d, 6). U maju 1964. godine formirana je *Sekcija ADJ za Hrvatsku* (ADJ 1966a, 29), a mesec dana kasnije *Sekcija ADJ za Srbiju* (ADJ 1966b, 32). Uskoro su obe sekcije počele organizovati svoje

skupove i izdavati publikacije. U ostalim republikama i pokrajinama nije došlo do osnivanja vlastitih sekcija sve do kasnih 1960-ih i ranih 1970-ih, kada se posle 7. Kongresa ADJ u Herceg Novom počela sprovoditi postupna reforma ADJ i kada počinje osnivanje republičkih i pokrajinskih arheoloških društava, koja su se 1972. na 8. Kongresu u Zadru povezala u *Savez arheoloških društava Jugoslavije* (SADJ) koji je nasledio *Arheološko društvo Jugoslavije*.

Postoji više razloga za federalizaciju ADJ. Posle kongresa u Ljubljani promenila se uloga društva – njegov uticaj u realizaciji strategija se smanjio, što potvrđuje i drugačija, naučna priroda kongresa ADJ, dok su organizaciona pitanja prešla u domen pojedinačnih republika. ADJ sve više postaje forum jugoslaven-skih arheologa, koji svoje kohezivne snage ne gradi na autoritetu, već na integracijskoj, profesionalnoj i naučnoj ulozi društva. U šezdesetim godinama 20. veka dolazi do značajnih promena u finansiranju ADJ, koje se do tada finansiralo kroz dotacije republičkih i saveznih organa i članarine. S *Dopisom o promeni finansiranja profesionalnih društava* (SI AS 1175, TE 2) veći deo finansiranja se prenosi na republičke fondove i prihode društava, a reformom ADJ u SADJ društvo gubi saveznu dotaciju. Posle kongresa u Ljubljani ADJ menja sadržaj svojih kongresa, koji postaju pravi naučni kongresi. Ti kongresi održani su u Ljubljani (1963), Herceg Novom (1966), Boru (1969) i Zadru (1972). Dobar primer ove geneze je i plenarni referat kongresa u Ljubljani, *O problemu kontinuiteta u arheološkoj nauci* (Milutin Garašanin), pa i glavne teme kongresa u Herceg Novom (problem arheološke periodizacije i arheologija Crne Gore) i u Boru (arheologija Đerdapa).

U periodu između kongresa ADJ je realizovao jedan od svojih većih projekata – izložbu *Materijalna kultura Slavena od 6. do 13. stoljeća u Jugoslaviji*, koja je bila izložena u Varšavi povodom 1. Kongresa slovenske arheologije (1965). Izložba je bila postavljena u periodu od 14. 11. 1965. do 14. 3. 1966. (ADJ 1966c, 6). Sve zemlje, mahom istočnoevropske, povodom kongresa su predstavile svoje izložbe. U Jugoslaviji je glavnu ulogu imao ADJ, koji je izložbu organizovao kroz svoje sekcije (srednjovekovno, hrvatsko i slovenačko). Jugoslovenska izložba dobila je posebnu nagradu organizatora (ADJ 1966c, 7) i kasnije je bila predstavljena u Podgorici (Titogradu) povodom 6. Kongresa ADJ u Herceg Novom. Između kongresa u Ljubljani i Zadru ADJ je raširio i svoju izdavačku delatnost. Do 1972. godine *Archeologia Iugoslavica* izašla je već u 13 brojeva, a *Arheološki pregled* u 14. Počeli su se štampati i prvi brojevi serija *Dissertationes et monographiae* (7 monografija) i *Inventaria archaeologica*. ADJ je bio uspešan i u organizaciji simpozijuma koje su obično organizovale njegove sekcije.¹⁹

¹⁹ Veći deo materijala sa simpozijuma sekcija nikada nije bio publikovan.

Iz društva u savez

Poslednji kongres ADJ bio je 8. kongres u Zadru (1972), koji je bio i formativni kongres SADJ. Federalizacija društva počela je već promenom statuta u Herceg Novom (1966), a razlozi za dug proces federalizacije su administrativne i zakonodavne prirode. Naime, savez se mogao formirati tek kada je u svim republikama i autonomnim pokrajinama (AP) postojalo republičko/pokrajinsko društvo. To je bio brz proces u Sloveniji, Srbiji i u Hrvatskoj, gde su postojale republičke sekcije ADJ, ali u drugim republikama i AP-ima, takva društva morala su se iznova osnivati. Promena ADJ u SADJ nije bila formalne prirode, ona unosi duboke organizacijske promene. Centar SADJ se rotira po republikama, u Beogradu do smrti Jovana Todorovića ostaje samo izdavačka delatnost SADJ. Promenio se i način finansiranja saveza, što znači da savez nije bio u stanju da deli stipendije i subvencije, kako je to činio ADJ. Reforma organizacije zaustavila je i brojne zajedničke grupe i projekte ADJ, a veću ulogu dobijaju republička društva, koja se fokusiraju na razvoj arheologije u republikama i autonomnim pokrajinama.

Glavni razlog federalizacije ADJ jeste decentralizacija i federalizacija Jugoslavije. Brojni resori (kultura, obrazovanje, itd.) prelaze u domen republika, koje sve više liče na nacionalne države. Ti procesi su se eksplicitno odrazili u reformi ADJ, a implicitno se odražavaju i u radu SADJ, pre svega u organizaciji kongresa SADJ, gde odgovornost za finansiranje kongresa leži kod predsedavajućeg republičkog društva. Proces federalizacije ADJ nije prolazio bez problema i polemika koje su bile najjače u Hrvatskoj. Danas, *post festum*, A. Rendić-Miočević (2009, 21) piše da su hrvatski arheolozi ADJ videli kao anahronizam i da su zbog toga već 1967. godine na sastanku Sekcije ADJ za Hrvatsku obnovili Hrvatsko arheološko društvo na inicijativu Grge Novaka, Duja Rendića-Miočevića i Mate Suića. Takva odluka je bila povod raspravi na Kongresu ADJ 1969. u Boru na kojoj je konačno došlo do odluke o osnivasnju SADJ na idućem kongresu u Zadru; naime, zaključci prethodne konferencije u Herceg Novom nisu bili tako rezolutni.

Na kongresu u Zadru je za prvog predsednika SADJ izabran Boško Babić iz *Arheološkog društva Makedonije*. Interesantno je da federalizacija nije imala veliki uticaj na organizaciju praistorijske, antičke i srednjevekovne sekcije, koje ostaju jedinstvene celine. Posle kongresa u Zadru (1972) SADJ organizuje još četiri kongresa: Prilep (1976), Mostar (1980), Novi Sad (1984) i Bled (1988). Svaki od kongresa organizovalo je predsedavajuće republičko društvo. Kongres u Prilepu bio je povod za proslavu dvadesetpetogodišnjice rada društva i postavljanje pitanja migracija u arheologiji. Kongres u Mostaru bavio se socijalnim i ekonomskim aspektima sahranjivanja u praistoriji, antici i srednjem veku. Na kongresu u Novom Sadu diskutovano je o značajnim dilemama tadašnje

arheologije – ulozi arheologije u širem društvu i pitanju postojanja „jugoslovenske arheologije“. Diskusiju je moderirao Željko Rapanić (Rapanić 1986), koji ističe da se u arheologiji iskazuju razlike između republika. Prevladalo je mišljenje da je arheologija nacionalna nauka i da se izrazom „jugoslovenska arheologija“ može opisati pre zbir arheoloških aktivnosti po pojedinačnim republikama, nego konceptualno jedinstvo struke. Po Rapaniću jedinstvena jugoslovenska arheologija nije moguća zbog prevelike raznovrsnosti prakse, ideja i arheoloških škola u tadašnjoj Jugoslaviji i zbog toga što se razlikuju prioriteta nacionalnih arheologija, koji se ne daju potpuno uskladiti. Rapanićevu raspravu objavio je *Arheo*, časopis Slovenačkog arheološkog društva, koji je bio najznačajniji medij za prenos odjeka u arheološkoj nauci u Jugoslaviji, i koji je čak pokušao sprovesti anketu o tome među jugoslovenskim arheolozima. Rezultati ankete i da li je uopšte bila sprovedena do kraja nisu nam poznati.

Posle kongresa u Novom Sadu vođstvo SADJ preselilo se u Sloveniju. Predsednik je postao Drago Svoljšak. Mitja Guštin je iz Beograda u Ljubljanu preselio izdavačku delatnost, preuzeo Izdavačku delatnost SADJ i uređivanje *Archaeologie Jugoslavice*, dok je Bojan Đurić preuzeo uređivanje *Arheološkog pregleda*. Slovenački period vodenja SADJ značio je u određenom smislu „labudovu pesmu“ SADJ. Za vrlo kratko vreme napravljeni su bili značajni pomaci. Možda je najznačajniji bio novi *Arheološki pregled*, koji su organizaciono i urednički izveli Mitja Guštin i Bojan Đurić. S novim grafičkim identitetom i organizacijom informacija bili su postavljeni zavidni standardi.

Atmosferu u SADJ krajem 1980-ih možda najbolje odslikava Predgovor Bojana Đurića u 26. broju *Arheološkog pregleda* u kome piše da svaka refleksija o jugoslovenskoj arheologiji mora početi od 1. sastanka u Niškoj Banji i njegovih zaključaka, koje je potrebno promisliti u aktuelnom trenutku i okolnostima. Kao model takvog pomišljanja naveo je na jedan aspekt *Arheološkog pregleda*, na objavljivanje tekstova u originalnim jezicima autora – „jezik je prepoznat kot temeljno orodje arheologije“ (Đurić 1986, 8).

Slovenačko predsedavanje SADJ završeno je kongresom na Bledu (1988) koji je bio i poslednji kongres SADJ. U to vreme već su se jasno pokazivale velike pukotine u SFRJ, što se osetilo i na pomenutom kongresu. Pozdravni govor održao je Matjaž Kmecl, član *Predsedništva SR Slovenije*, literarni istoričar i stvaralac, koji je u kritičkom i emotivom govoru predstavio glavne probleme jugoslovenskog društva, društva u velikoj ekonomskoj i političkoj krizi.

Na kongresu u Bledu bio je organizovan i prvi sastanak predstavnika studenta arheologije iz Ljubljane, Zagreba, Zadra i Beograda, koji su se dogovorili da upriliče susret jugoslovenskih studenata arheologije u Istraživačkoj stanici u Petnici kod Valjeva (1990). Tamo je bilo oko 50 studenta, koji su održali sastanak pod imenom *Anarheologija*. Na kongresu u Bledu za predsednicu SADJ izabrana je bila Olivera Žižić iz Crne Gore, ali kasnije nije bilo neke veće aktiv-

nosti SADJ. Sa kolapsom SFRJ *de facto* prestaje postojati SADJ, iako ne znamo ni za kakav *de iure* dokument, kojim bi bio raspušten savez i kojim bi se pravno formalno podelila imovina SADJ koja se nalazila u Ljubljani.²⁰

Ratovi u bivšoj Jugoslaviji prekinuli su rad tadašnjih zajedničkih institucija i brojne profesionalne veze, koje se lagano rekonstruišu od 2000. godine. Posle uspostavljanja nacionalnih država više nije bilo razloga da se reformiše SADJ, a arheolozi su danas članovi nacionalnih društava i međunarodnih organizacija, poput EAA (*European Association of Archaeologists*). Ne postoji nijedna regionalna arheološka organizacija, a i kada bi postojala verovatno ne bi sledila formu SADJ. Saradnja arheologa nekadašnje SFRJ je intenzivna u bilateralnim i međunarodnim projektima. Između formalnih oblika saradnje potrebno je spomenuti mrežu razmene studenata i profesora ARHEOPED u kojoj učestvuje osam univerziteta s prostora nekadašnje Jugoslavije na kojima postoje arheološki kurikulumi, kao i univerziteti iz Slovačke, Rumunije i Albanije. Mreža ARHEOPED je do sada uspela dobiti više od 650 meseci različitih stipendija i najveća je mreža razmene u Evropi specijalizovana samo za arheologiju.

Kako proučavati Arheološko društvo Jugoslavije

U ovom shematskom tekstu vrlo je teško definisati specifičnu metodologiju proučavanja ADJ te ključna pitanja koje rad ADJ otvara na području organizacije arheološke nauke, arheološke infrastrukture i razvoju naučnih koncepta. Rad ADJ/SADJ je raznolik i moguće su samo preliminarnе ocene, koje su izražene kroz različite aspekte rada društva. Proces proučavanja mora se fokusirati na nekoliko najznačajnijih tema rada društva. Kod proučavanja ADJ/SADJ možemo se, na metodološkom polju, nadovezati i na istraživanja rada drugih društava s teritorije nekadašnje Jugoslavije i iz inostranstva, pre svega u domenu istorijskog konteksta rada ADJ/SADJ. Neke aspekte rada društva možda neće biti moguće naglasiti zbog manjka istorijskih izvora, dok ćemo neke aspekte potencijalno definisati kasnije tokom istraživanja. U ovom momentu možemo, oslanjajući se na shematsku biografiju društva, definisati sledeće naučno interesantne aspekte rada ADJ/SADJ.

ADJ je bio značajan instrument posleratne obnove arheologije u Jugoslaviji. Omogućio je relativno visok nivo saradnje, koji ne bi bio moguć na republičkom nivou, gde su radile male grupe arheologa. Ovaj fenomen „malih brojeva“ (Novaković 2014) arheologiju formira u nauku pojedinca, a ne u stabilan naučni sistem. ADJ je u Jugoslaviji formirao sistem arheološkog rada na tri osnovna

---

²⁰ Publikacije ADJ su bile negde do kraja 1991. podeljene po „republičkim“ kvotama i dostavljene glavnim ustanovama u Zagreb, Beograd, Sarajevo(?) i Skoplje, kako bi se distribuirale drugim arheološkim ustanovama i članovima arheoloških društava.

područja – naučnom, obrazovnom i baštinskom, što otvara problem proučavanja ADJ/SADJ u ulozi koordinatora jugoslovenske arheologije i ukazuje na implicitnu vezu između strukture jugoslovenske države i arheološkog društva. Uloga koordinatora bila je sve manja sa većom federalizacijom zemlje i arheološkog društva. Društvo je dobilo na značaju kao savetnik institucija i republičkih društava, a dobilo je i nemalu ulogu kao forum naučne rasprave. Moramo naglasiti da je razvojna linija: koordinator – savetnik – forum, najbolji shematski prikaz geneze društva, njegove uloge u razvoju jugoslovenske arheologije i njegove implicitne veze sa genezom jugoslovenskog društva u celini.

Značajan aspekt proučavanja ADJ/SADJ je i njegova izdavačka delatnost. U periodu 1960–1988. izdato je 29 brojeva *AP*, 24 broja *AI*, 27 brojeva *IA*, 22 broja *Materijala* i 26 monografija u seriji *Dissertationes et monographiae*. Društvo je učestovalo i u objavljivanju republičkih izdanja. Oko 140 publikacija u periodu od 28 godina nije malo dostignuće, a značajna je i činjenica da je u procesu publikovanja sarađivao veliki broj jugoslovenskih arheologa. Izdavačka delatnost društva je omogućila veći odjek arheoloških radova i ohrabrila diseminaciju znanja, koja bi takođe bila nemoguća na republičkom nivou.

Treći značajan aspekt je uticaj prelaska rada ADJ s pitanja organizacije nauke na naučnu arheologiju. Dok su u početku dominirala pitanja o organizaciji muzeja i obrazovanja arheologa, pa i pitanja o zaštiti baštine, kasnije prioritet postaju usko naučna pitanja. Najveći pokazatelj ovog trenda su kongresi ADJ, kao i činjenica da ADJ sve više radi na projektima sa izrazitom naučnom perspektivom (*Kongres UISSP u Beogradu, Praistorija jugoslavenskih zemalja (PJZ), izdavačka delatnost društva*, itd.). Razlozi za to su raznoliki. Jedan od njih jeste i sve bolja organizacija pojedinačnih institucija, koje prerastaju dimenzije iz pedesetih godina i formiraju sopstvene agende, koje se, pak, nisu podudarale s agendama ADJ/SADJ. Značajno je i to, da su među vođstvom društva uvek dominirali arheolozi iz akademskog okruženja, pa su oni i diktirali agendu.

Rad ADJ/SADJ pokazuje i odnos između arheologije i šireg društva. Društvo je imalo znatan uticaj na stvaranje ugleda arheologije kao i na sprovođenje procesa zaštite kulturne baštine. Važno je naglasiti da su vođe ADJ već tokom 1940-ih i 1950-ih postigle da savezne vlasti finansijski i politički podrže osnivanje profesionalnog arheološkog udruženja u socijalističkoj Jugoslaviji, što njihovim kolegama u Kraljevini Jugoslaviji, iako je ova država imala izrazito unitarističku kulturnu politiku, nije pošlo za rukom. To ukazuje na značajan status arheologije u tadašnjem, poratnom društvu.

Treba istaći i ulogu članstva, a s tim u vezi moramo postaviti dva pitanja: a) *šta je naučno ili stručno društvo i u čemu se razlikuje od ostalih formalnih oblika udruživanja arheologa i arheoloških institucija?* i b) *koje aktivnosti pojedinaца koji su imali značajnu ulogu u ADJ/SADJ povezati sa društvom a koje sa njihovim matičnim institucijama?* Činjenica je da su ADJ/SADJ bili povezani sa

brojnim arheološkim profesionalnim ustanovama, te da su brojni pojedinci istovremeno radili u više ustanova ili organizacija i saradivali na brojne formalne i neformalne načine. Arheolozi u Jugoslaviji radili su kao profesori na univerzitetima, direktori istraživačkih centara i projekata, kustosi u muzejima i značajni funkcioneri u arheološkim društvima.

Opisani aspekti naglašavaju problem sistematizacije našeg rada. Istraživačka pitanja možemo podeliti u više grupa. Prva grupa temelji se na „unutrašnjim“ aspektima društva: struktura, organizacija, članovi, ekonomija društva i pravni osnovi rada. Druga grupa je definisana kroz pitanja razvoja i programa društva. To su programski prioriteti, planovi rada, implementacija programa i glavni projekti društva. Treća grupa problema u stvari su aktivnosti društva na području konceptualnog i epistemološkog razvoja arheologije u Jugoslaviji, pa i odjeka tog razvoja. Četvrtu grupu prepoznajemo u širem društvenom uticaju ADJ/SADJ. Smatramo da nijedan istraživački fokus nema čvrstih granica i da su svi međusobno zavisni.

Ali i sa ovom međusobnom povezanošću treba naglasiti da svaka interpretacija rada ADJ/SADJ ili pojedinih aspekata tog rada počiva na istorijskoj (dijahronijskoj) perspektivi. Važno je da imamo jasan kontekst rada društva u pojedinim situacijama, i stoga nam je najznačajniji naučni aparat periodizacija rada društva, rada društva kao celine ili rada društva po pojedinim aspektima. Periodizacija generalnog rada društva se namiče sama po sebi – *Koordinacijski odbor* i ADJ (1949–1972) i SADJ (1972–1991) – gde je glavni kriterijum reforma organizacije društva. Kao sekundarna periodizacija mogla bi da posluži i hronologija kongresa ADJ/SADJ, koji su održavani svake tri ili četiri godine.

Izvori podataka

Racionalna ocena izvora za proučavanje ADJ/SADJ (kvantiteta i kvaliteta) definiše i domet našeg proučavanja. To podrazumeva potrebu za definisanjem tipova izvora podataka i ocenu kvaliteta svakog tipa, gde se oslanjamo na knjigu *The New Nature of History. Knowledge, Evidence, Language* (Marwick 2001).²¹ Svi tekstovi o ADJ/SADJ do sada temeljili su se na sekundarnim izvorima, a ne na arhivu društva, koji se danas čuva u *Arhivu Republike Slovenije* (SI AS 1175). U njemu je 41 fascikla dokumenata, ali nije popisan i uređen. Dokumenti su uređeni hronološki a ne tematski, što podrazumeva teškoće prilikom razvrstavanja relevantnih dokumenata. Do sada smo pregledali tri četvrtine arhivskog fonda, ali već sada možemo da kažemo da je to najrelevantniji izvor za proučavanje ADJ/SADJ.

---

²¹ Marwick u svom radu naglašava potrebu za klasifikacijom različitih izvora, kako bismo mogli jasno definisati kvalitet istorijskog podataka.

Druga grupa arhivskih izvora su arhivi republičkih društava i institucija, koje su saradivale sa ADJ/SADJ. Nemoguće je definisati obim arhiva i kvantifikovati relevantne dokumente. Primarnu ulogu imaju arhivi institucija u kojima su službovali funkcioneri ADJ/SADJ. Deo relevantnog arhiva verovatno je ostao u vlasništvu institucija i nije bio prenet u arhiv društva. Trenutno je nemoguće proceniti potencijal tih arhivskih izvora.

Treću grupu arhivskih izvora vidimo u ličnim arhivima pojedinih naučnika. U brojnim slučajevima te osobe nisu više žive, a ako građu nisu čuvali na svojim radnim mestima već kod kuće njihovi naslednici (najčešće uža porodica) vrlo retko u takvoj građi vide veliku arhivsku vrednost i retko ih predaju arhivskim ustanovama na čuvanje. Često se dešava da je moguće pristupiti samo delovima arhivske građe koja je ostala kod pojedinaca, dok je nešto verovatno već propalo ili naslednici ne dozvoljavaju pristup takvoj građi iz različitih razloga. No, ono što je često slučaj s takvim „ličnim arhivima“ jeste da sadrže više fotografskog materijala koji može biti od velike koristi. Ograničenu arhivsku vrednost imaju i objave u različitim medijima, pre svega štampanim, ređe na radiju ili televiziji. Tako smo npr. u lokalnim časopisima i u nedeljniku *Ilustrovani list* iz 1922. godine otkrili do danas skoro nepoznat skup arheologa Jugoslavije u Dobrni kod Celja.

Sekundarni korpus informacija nalazi se u literaturi. I tu možemo govoriti o više grupa. Prvu grupu svakako čine publikacije samih arheoloških društava, pre svega sadržaji koji govore o aktivnostima društava. Danas redovno izlaze društveni časopisi *ARHEO* u Sloveniji, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* i *Glasnik Srpskog arheološkog društva*. Što se tiče samih društava u takvim časopisima se obično nalaze izveštaji o radu za proteku godinu, informacije o članstvu, finansijski izveštaji i sl. U Sloveniji je u 1980-im i 1990-im povremeno izlazio poseban bilten (*Informator Slovenskega arheološkega društva*) koji je donosio samo društvene teme. I ADJ/SADJ imao je sličan bilten – *Informator ADJ*, koji je značajan izvor za svako proučavanje ADJ/SADJ.

Posebnu grupu izvora predstavljaju spomen-zbornici, jubilarna izdanja institucija i spomenice. Ti tekstovi mogu biti vrlo informativni, ako se zanemari njihov žanrski oblik. U tu grupu možemo uslovno uključiti i biografije. Značajni mogu biti i pozivi na proslave, dodeljivanja nagrada i slično. Sporadično pratimo i tekstove u formi dužih intervjuja (npr. sa Milutinom Garašanićem (1996), Dragoslavom Srejićem (1996) i Nikolom Tasićem (2004)), prave autobiografije starijeg datuma (npr. Ćiro Truhelka (1942), Vojeslav Mole (1970) i Rajko Ložar (1974, 1985)). Značajni su i nekrolozi, koji opisuju živote pojedinih naučnika. Treća grupa u korpusu literature su naučni tekstovi, budući da predstavljaju istorijat istraživanja i kontekst pojedinih projekata. Oni su relevantni za razumevanje razvoja nauke, a slične informacije daju i katalozi izložbi. Ova tri segmenta sekundarnih izvora potencijalno predstavljaju neočekivano veliki kor-

pus koji će zahtevati ogromnu količinu rada i vremena da se pronade, pregleda i provere informacije.

Četvrti segment izvora su naučne publikacije o istoriji arheologije i kritički tekstovi o individualnim aspektima te istorije. Ovaj žanr bio je do kraja Drugog svetskog rata redak, dok je i u posleratnoj jugoslovenskoj arheologiji sasvim sporadičan. Razvija se tek u 1990-im, u vidu refleksije društvenih promena i raspada SFRJ. U tom kontekstu njegov je razvoj bio neizbežan, pogotovo što je trend zanimanja za istoriju arheologije, nacionalizam, kolonijalnu i postkolonijalnu arheologiju postao popularan i u inostranstvu. Treći razlog za razvoj ovog žanra je fenomen širenja pseudo-arheologije i pseudo-istorije, koji je imao izrazitu nacionalističku notu. Naučne studije o društvima, institucijama i pojedincima počinju se javljati tek posle 2000. godine. Danas već možemo bolje oslikati opšti razvoj arheologije u pojedinim nacionalnim državama, kao i u Jugoslaviji (Novaković 2011, 2014). U poslednje vreme javljaju se i kritičke studije o istoriji institucija i kritičke biografske studije (npr. o Adamu Oršiću (Janković 2018), Alojzu Bencu (Periša 2019)) i studije o značajnim epizodama arheoloških istraživanja. Jedna takva studija je i o polemici o postojanju slovenskih hramova u Ptujju (Janžeković 2017a, 2017b).

Poslednja grupa izvora su lična svedočanstva. To nisu publikovani intervjui već diskusije sa pojedincima, koje su se dešavale u kontekstu istraživanja i *ad hoc* razgovori do kojih je dolazilo spontano i koji su ostali, bar u fragmentima, u pamćenju sagovornika i drugih osoba koje su nam takve informacije prenosili.

Zaključak

ADJ/SADJ imao je značajnu ulogu u razvoju nacionalnih arheoloških škola u nekadašnjoj Jugoslaviji. Danas preovladava mišljenje da „jugoslovenska arheologija“ nikada nije postojala (Novaković 2014), a taj stav uglavnom počiva na diskusiji s kongresa SADJ u Novom Sadu. Iako je argumentacija jasno strukturirana, mi smo samo delomično s njom saglasni. Tadašnja država je politički i finansijski poduprla formiranje profesionalnog udruženja, koje je imalo velika ovlašćenja u domenu koordinacije razvoja arheologije i naučne izdavačke delatnosti. Zaključci kongresa u Niškoj Banji ukazuju na težnju za definisanjem uniformnog pristupa proučavanja temeljnih arheoloških pitanja u novoj državi (etnogeneze Slovena, interakcije Slavena sa „autohtonom“ populacijom, ilirizma), težnju koju možemo prepoznati u kontekstu ranosrednjovekovne arheologije i u publikacijama ADJ (*Materijali*).²²

²² U interpretaciji naseljavanja ranosrednjovekovnih populacija Balkanskog poluostrva (Slovena) vidi se ideja kontinuiteta među „autohtonim“ populaci-

Značajno pitanje jeste da li je to bio samo refleksan odgovor na događaje iz međuratnog perioda i za vreme Drugog svetskog rata (za primer Slovenije (Fazioli 2012, 116–144)), ili je u pitanju iskrena želja za formulisanjem jedinstvene jugoslovenske interpretativne strukture na raznim područjima arheološke nauke, pre svega u kontekstu ranosrednjevekovne arheologije. Smatramo da u početnoj fazi posleratne arheologije to ipak nije samo refleks, već i stvarna ambicija, ali ona nikada nije zaživela u domenu aktivne politike društva i arheoloških institucija u Jugoslaviji. Razlozi su raznoliki – društvene promene i sve veća federalizacija države, pa i glavne arheološke organizacije, eliminišu potrebu za jedinstvenom jugoslovenskom arheologijom u službi države. Svakako je jedan od razloga i fragmentacija arheološke nauke i rast broja arheologa u zemlji, pa s tim u vezi i broja naučnih interesovanja pojedinaca. Otuda proističu velike međusobne razlike među jugoslovenskim arheologijama, iako su sve jugoslovenske arheološke škole u suštini kulturno-istorijske. To vidimo i u kontekstu PJZ, u kojem prepoznamo raznolike interpretacije, koje nisu izraz jedinstvenog jugoslovenskog konceptualnog aparata (Novaković 2014, 249). Mislimo da je u formativnim dokumentima ADJ moguće prepoznati ideju nacionalne jugoslovenske arheologije, ali ona nikada nije zaživela u praksi. ADJ/SADJ bila je žrtva sopstvenog uspeha, isprva je mogla da koordiniše rad manje grupe arheologa, ali kasnije je to postalo nemoguće – „jugoslovenska arheologija“ bila je dugoročna ambicija izražena u Niškoj Banji, koja nije postala realnost.²³

Prethodno rečeno je shematski odgovor na kompleksno pitanje. Značajno je pomenuti da je ADJ u pedesetim godinama 20. veka postavio stabilan i robustan sistem koordinacije arheologije u Jugoslaviji. Dobra ilustracija jeste primer rešavanja *Odeljenja za arheologiju Univerziteta u Ljubljani*, koje je u tri godine (1966–1968) izgubio sve svoje profesore (Josip Korošec i Josip Klemenc su umrli, a France Stare bio je suspendovan). Situaciju su rešili sa stalnim ili privremenim angažovanjem naučnika iz *Narodnog muzeja u Ljubljani*, *Arheološkog muzeja u Zagrebu*, *Arheološkog instituta u Zagrebu* i *Arheološkog mu-*

jama i ranosrednjovekovnim kulturama (Vinski 1968; Ljubinković 1966, 1969; Garašanin 1950; Kastelic 1964; Kovačević 1972) u kojoj se odsljkava želja da arheologija u Jugoslaviji bude angažovana nacionalna nauka.

²³ Drugi mogući argument koji bi mogao biti interpretiran kao osnova gradnje jugoslovenske arheologije jeste ilirizam, u kojem su Iliri često povezani sa Slovenima. Više informacija daje Novaković (2014), ali smo saglasni sa ocenom da su Iliri, koji su bili jedna od najznačajnijih tema praistorijske arheologije u Jugoslaviji, i kojima je bilo posvećeno mnogo naučnih skupova, ideološka konstrukcija koja se povezivala sa etnogenezom Slovena. Povezivanje srednjovekovne populacije sa praistorijskom u Jugoslaviji jeste primer konstrukcije zajedničkog praistorijskog nasleđa naroda SFRJ, a interpretacije raspostranjenosti Ilira podudarale su granicama Jugoslavije (Novaković 2014, 239). Slične interpretacije vidimo i u trakološkim studijama u Bugarskoj, dačanskim studijama u Rumuniji i ilirskim studijama u Albaniji.

zeja u Puli (Novaković 2004, 67–71). Iako je ljubljansko odeljenje bilo malo, intervenciju lokalnih i hrvatskih arheologa možemo razumeti kao izraz velike profesionalne savesti o značaju arheologije. Da je do slične situacije došlo u periodu Kraljevine Jugoslavije, verovatno ne bi moglo doći do tako efektnog rešenja, usled manjeg broja stručnjaka u tadašnjoj državi.

Iako ADJ nije bila neposredno uključena u rešavanje problema u Ljubljani, značajnu ulogu imali su njegovi funkcioneri iz Slovenije i Hrvatske. Verovatno bi *Filozofski fakultet u Ljubljani* mogao pronaći rešenje, ali bez infrastrukture ADJ, to bi bilo daleko teže. ADJ nije formirao neku jedinstvenu „jugoslovensku arheologiju“, ali jeste izgradio *habitus* u kojem su nacionalne arheologije i pojedinci mogli dobro da saraduju. I upravo u tome leži poenta svakog naučnog društva – to je oblik organizacije koji ne predstavlja jednostavan zbir pojedinaca već daje svima zajedno novu dodatnu vrednost.

Arhivski izvori

- SI AS 1175. Arhiv Republike Slovenije, *Zveza arheoloških društva Jugoslavije, 1949–1991*.
- SI AS 1175. Arhiv Republike Slovenije, *Zveza arheoloških društva Jugoslavije, 1949–1991*. – TE 1, *Prošnja za sofinanciranje delovanja Arheološkog društva Jugoslavije*.
- SI AS 1175. Arhiv Republike Slovenije, *Zveza arheoloških društva Jugoslavije, 1949–1991*. – TE 1, *Zahteva po posredovanju finančnega načrta Arheološkog društva Jugoslavije za leti 1964 in 1965*.
- SI AS 1175. Arhiv Republike Slovenije, *Zveza arheoloških društva Jugoslavije, 1949–1991*. – TE 1, *Pismo o podelitvi stipendije*.
- SI AS 1175. Arhiv Republike Slovenije, *Zveza arheoloških društva Jugoslavije, 1949–1991*. – TE 1, *Potrdilo o prejemu prošnje za sofinanciranje in odgovor*.
- SI AS 1175. Arhiv Republike Slovenije, *Zveza arheoloških društva Jugoslavije, 1949–1991*. – TE 2, *Pritožba na višino dotacije*.
- SI AS 1175. Arhiv Republike Slovenije, *Zveza arheoloških društva Jugoslavije, 1949–1991*. – TE 2, *Dopis o spremembi financiranja profesionalnih društva*.
- SI AS 1175. Arhiv Republike Slovenije, *Zveza arheoloških društva Jugoslavije, 1949–1991*. – TE 2, *Prošnja za sofinanciranje udeležbe na mednarodnem arheološkem kongresu v Pragi*.
- Ms 138. Osrednja knjižnica Celje. *Spominska knjiga družine Leona Ružička na Dobrni pri Celju z avtogrami gostov*.

Literatura

- ADJ [Arheološko društvo Jugoslavije] 1963a. „Poročilo prazgodovinske sekcije”. *Informator* 2: 1–2.
- ADJ [Arheološko društvo Jugoslavije] 1963b. „Poročilo antične sekcije”. *Informator* 2: 2–3.

- ADJ [Arheološko društvo Jugoslavije] 1963c. „Poročilo srednjeveške sekcije“. *Informator* 2: 3–4.
- ADJ [Arheološko društvo Jugoslavije] 1963d. „Poročilo o delovanju slovenske podružnice Arheološkega društva Jugoslavije“. *Informator* 2: 6–9.
- ADJ [Arheološko društvo Jugoslavije] 1966a. „Poročilo o delovanju hrvaške podružnice Arheološkega društva Jugoslavije“. *Informator* 17: 29–30.
- ADJ [Arheološko društvo Jugoslavije] 1966b. „Poročilo o delovanju srbske podružnice Arheološkega društva Jugoslavije“. *Informator* 17: 32–33.
- ADJ [Arheološko društvo Jugoslavije] 1966c. „Poročilo o delovanju srednjeveške sekcije“. *Informator* 18: 5–7.
- ADJ [Arheološko društvo Jugoslavije] 1969a. „Poročilo Izdajateljskega odbora Arheološkega društva Jugoslavije“. *Informator* 27: 4–6.
- ADJ [Arheološko društvo Jugoslavije] 1969b. „Zapisnik letne skupščine Arheološkega društva Jugoslavije – Bor, 30.09.1969“. *Informator* 27: 13.
- Cunja, Radovan. 1992. „Zgodovinski oris arheoloških raziskav na Koprskem“. *Annales: anali Koprskega primorja in bližnjih pokrajin* 2 (2): 67–86. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-BXCVC9Z6>
- Djurić, Bojan. 1986. „Predgovor“. *Arheološki pregled* 26: 8.
- Fazioli, Kirk Patrick. 2012. „From First Reich to Third Reich: German Imperialism and Early Medieval Scholarship in Southeastern Alpine Region (c. 1919–1945)“. *Archaeologies* 8(2): 116–144. <https://doi.org/10.1007/s11759-012-9192-1>
- Garašanin, Milutin. 1950. „Ka najstarijim slovenskim kulturama naše zemlje“. *Starinar* I: 27–39.
- Garašanin, Milutin. 1963. „Problem kontinuiteta u arheologiji“. *Materijali* I: 9–47.
- Garašanin, Milutin. 1983. „Srpsko arheološko društvo 1883–1983.“ U *Spomenica Srpskog arheološkog društva 1883–1983*, uredio Nikola Tasić, 9–16. Beograd: Srpsko arheološko društvo.
- Garašanin, Milutin. 1996. *Razgovori o arheologiji*. Uredili Staša Babić i Miodrag Tomović. Beograd: 3T.
- Gellner, Ernst. 1983. *Nations and nationalism – New Perspectives on the past*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Heimpel, Hermann. 1972. *Geschichtsvereine einst und jetzt. Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland*. Göttingen: Max-Planck Institut für Geschichte.
- Hroch, Miroslav. 1993. „How Nations are formed“. *New Left Review* 198: 3–20.
- Ilustrovani list. 1922a. „Iz života našega društva“. *Ilustrovani list* 38, 5–12. 11. 1922: 13.
- Ilustrovani list. 1922b. „Iz života našega društva“. *Ilustrovani list* 45, 23–30. 11. 1922: 2.
- Ivanišević, Milan. 1985. „Uz obletnicu Frane Bulića“. *Crkva u svijetu* 2: 120–128.
- Iveković, Ćiro M. 1922. „1. jugoslovenski arheološki kongres“. *Narodna starina* 2: 197–199.
- Janković, Marko A. 2018. *Arheološke putanje i stranputice Adama Oršića*. Niš: Narodni muzej Niš i Filozofski fakultet Beograd.
- Janša-Zorn, Olga. 1991a. „Historično društvo za Kranjsko“. *Zgodovinski časopis* 45 (2): 217–238. <http://hdl.handle.net/11686/14284>
- Janša-Zorn, Olga. 1991b. „Historično društvo za Kranjsko“. *Zgodovinski časopis* 45 (3): 393–410. <http://hdl.handle.net/11686/14231>

- Janša-Zorn, Olga. 1991c. „Historično društvo za Kranjsko.“ *Zgodovinski časopis* 45 (4): 581–593. <http://hdl.handle.net/11686/14207>
- Janša-Zorn, Olga. 1992. „Predhodniki današnje Zveze zgodovinskih društev Slovenije.“ *Kronika* 39 (3): 54–60. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-CXPHJFLL>
- Jelovina, Dušan. 1988. „Osnivanje i rad Kninskog starinarskog društva.“ *Starohrvatska prosvjeta* 18: 241–251.
- Janžekovič, Izidor. 2017a. „Mnogo hrupa za nič: Staroslovansko svetišče ali srednjeveški stolp na ptujskem gradu (1. del)“. *Zgodovinski časopis* 71 (1–2): 208–245. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-N96UJ6CO>
- Janžekovič, I. 2017b. „Mnogo hrupa za nič: Staroslovansko svetišče ali srednjeveški stolp na ptujskem gradu (2. del)“. *Zgodovinski časopis* 71 (3–4): 310–348. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-M0UR5DUM>
- Jutro. 1922. „Sestanek arheologov v Dobrni“. *Jutro* III (broj 204), 29. 8. 1922.
- Kaljanac, Adnan i Tijana Križanović. 2012. „Bosanskohercegovački antikvarizam osmanskog doba. Antikvari na razmeđu istoka i zapada“. *Godišnjak/Jahrbuch* 41: 229–253. <https://doi.org/10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.14>
- Kastelic, Jože. 1964. „Nekaj problemov zgodnesrednjeveške arheologije v Sloveniji“. *Arheološki vestnik* 15/16: 109–124.
- Korošec, Josip. 1950. „Arheologija in nekatere njene naloge“. *Zgodovinski časopis* 4: 5–22.
- Košutar, Petra i Branka Tafra. 2010. „Hrvatske akademije (od 16. do 18. stoljeća) u europskom kontekstu“. *Kroatologija* 1 (1): 131–148. <https://hrcak.srce.hr/60208>
- Kovačević, Jovan. 1972. „Sloveni i staro balkansko stanovništvo“. *Materijali* IX: 63–81.
- Ložar, Rajko. 1974. „Vojeslav Mole, Iz knjige spominov“. *Meddobje* 14: 132–144.
- Ložar, Rajko. 1985. „Nekaj spominov iz mojega življenja in dela“. *Meddobje* 21 (1–2): 42–75.
- Ljubinković, Mirjana. 1965. „Problemi arheoloških istraživanja VI-VII veka u Jugoslaviji, sa posebnim osvrtom na probleme slovenske arheologije“. *Materijali* III: 83–99.
- Ljubinković, Mirjana. 1969. „Ka problemu kontinuiteta Iliri – Sloveni. U *Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*. uredio A. Benac, 201–215. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH.
- Ljubinković, Mirjana. 1977. „Dvadeset i pet godina Saveza arheoloških društava Jugoslavije“. *Archaeologia Iugoslavica* XVIII: 61–65.
- Mal, Josip. 1939. „Naše muzejsko društvo v toku 100 let“. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Zbornik ob stoletnici društva 1839–1939)* 20 (1): 1–24.
- Maštrović, Vjekoslav. 1979. *Zadrška oznanjenja iz 18., 19. i početka 20. stoljeća (Jadertina croatica)*. Zagreb: JAZU.
- Marwick, Arthur. 2001. *The New Nature of History. Knowledge, Evidence, Language*. Basingstoke: Palgrave.
- Mole, Vojislav. 1970. *Iz knjige spominov*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Nikić, Ljubomir, Gordana Žujović i Gordana Radojčić-Kostić. 2007. *Grada za biografski rečnik članova Društva srpske slovesnosti, Srepskog učenog društva i Srpske kraljevske akademije. Srpska akademija nauka i umetnosti*. Beograd: SANU. Izdavanja biblioteke 27.
- Novaković, Predrag. 2003. *Osvajanje prostora: razvoj prostorske in krajinske arheologije*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

- Novaković Predrag. 2004. „Zgodovina arheologije na Univerzi v Ljubljani“. U *Osemde-set let študija arheologije na Univerzi v Ljubljani*, uredili Predrag Novaković, Milan Lovenjak i Mihael Budja, 11–15. Ljubljana: Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Novaković, Predrag. 2011. „Archaeology in the new countries of southeastern Europe: a historical perspective“. In *Comparative archaeologies: a sociological view of the science of the past*, uredio Ludomir R. Lozny, 339–461. New York: Springer.
- Novaković, Predrag. 2014. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Europe*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Novaković, Predrag i Božidar Slapšak. 1996. „Is there national archaeology without nationalism? Archaeological tradition in Slovenia“. In *Nationalism and Archaeology in Europe*, edited by Margarita Diaz-Andreu i Timothy Champion, 256–293. London: University College of London Press.
- Oreb, Franko. 2009. „Arheološka i starinarska društva na tlu južne Hrvatske“. U *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, uredili Jelena Hekman, Jacqueline Balen i Božidar Čečuk, 31–64. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Pavan, Gino i Giuliana Marini (ur.) 2011. *Il Bicentenario della Società di Minerva 1810–2010*. Archeografo Triestino, extra Serie (8). Trst: Società di Minerva.
- Periša, Darko. 2019. *Alojz Benac – vodeći jugoslavenski arheolog*. Sarajevo: (u štampi).
- Rapanić, Željko. 1981. „Postanak arheoloških društava, njihova uloga u razvitku arheologije u Hrvatskoj i doprinos nacionalnoj kulturi“. U *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, uredila Nives Majnarić-Pandžić, 15–28. Vukovar: Hrvatsko arheološko društvo.
- Rapanić, Željko. 1986. „O stanju i nekim problemima arheologije u Jugoslaviji“. *Arheo* 5: 6–11. <http://arheologija.splet.arnes.si/files/2018/01/ARHEO-05-1986.pdf>
- Rendić-Miočević, Ante. 2009. „130 obljetnica osnivanja Hrvatskog arheološkog društva“. U *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, uredili Jelena Hekman, Jacqueline Balen i Božidar Čečuk, 9–30. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Ristovski, Blaze (ur.) 2009. *Encyclopedia Macedonica*. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite.
- Rizvanbegović, Izet. 1976. „Razvojni put Muzejskog društva Bosne i Hercegovine“. *Muzeologija* 20: 109–135. <https://hrcak.srce.hr/98654>
- Saria, Balduin. 1932. „Arheološki zemljevidi“. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 13: 5–16.
- Srejović, Dragoslav. 1996. *Prazno polje*, uredila Ivanji, I. Vršac: Književna opština Vršac.
- Tasić, Nikola. 1983. „Arheologija u Srbiji do osnivanja Srpskog arheološkog društva 1883“. U *Spomenica Srpskog arheološkog društva 1883–1983*, uredio Nikola Tasić, 1–8. Beograd: Srpsko arheološko društvo.
- Tasić, Nikola. 2004. *Pamćenja i opomene: Razgovori sa Nikolom Tasićem*, uredio Miloš Jevtić. Beograd: Beogradska knjiga.
- Truhelka, Čiro. 1942. *Uspomene jednog pionira*. Zagreb: Izdanje Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda.
- Vinski, Zdenko. 1968. „Autohtoni kulturni elementi u doba doseljenja Slavena na Balkan / Autochtone Kulturelemente zur Zeit der slawischen Landnahme des Balkanraums“. U *Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slavena*, uredio Alojz Benac, 171–199. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH.

Žitko, Salvator. 1997. „Carlijevo delovanje v koprskih akademijah 18. stoletja“. *Actae Histriae* 5: 59–78. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-BJUY07S1>

Črtomir Lorber

Department of Archaeology

Faculty of Philosophy, University of Ljubljana

*Introduction into Research of the Archaeological Society
of Yugoslavia (1949–1991)*

The text lays the grounds for the research into the activities of the *Archaeological Society of Yugoslavia* (ASY) in all its organizational aspects (1949–1991). The concept of scientific societies – one of the forms of organization of scholars in various discipline, is investigated. The aim is to introduce a wider investigation of ASY's importance in archaeology, organized into several interconnected parts. A short chronology of the genesis of scientific societies in the territory of former Yugoslavia is laid out. The fact is emphasized that ASY was founded upon older traditions that shaped the diversity of archaeological practices in the region. New information is offered on organization of archaeologists in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, introducing for the first time the meeting of Yugoslav archaeologists in Dobrna by Celje, Slovenia, in 1922, thus acquiring a wider context for the interpretation of the first congress of Yugoslav archaeologists, held the same year in Belgrade. The importance of these meetings is emphasized, as well as the idea of the foundation of an archaeological institute in the Kingdom of Yugoslavia, although it is clearly stated that the process of joining archaeologists in the Kingdom was unsuccessful in the long term. A chronological overview of the development of ASY is presented through its organizational forms: *Coordination Board of Yugoslav Archaeologists* (1949–1954), *Archaeological Society of Yugoslavia* (1954–1972) and *Association of Archaeological Societies of Yugoslavia* (1972–1991). The activities and achievements of the association are described (congresses, symposia, publishing activity...), implicitly linking the genesis of ASY with the development of the Yugoslav society and state. The importance of ASY is discussed and of the research issues its work raises. Since the paper is the result of the work in progress, the conclusions are not final, and the focus of research is flexible. The accessible evidence is discussed. The concluding part of the paper offers the author's assessment of the importance of ASY and the concept of autonomous "Yugoslav archaeology".

Keywords: archaeological society, scientific society, Yugoslavia, archaeology, Coordination Board of Yugoslav Archaeologists, Archaeological Society of Yugoslavia, Association of Archaeological Societies of Yugoslavia

Introduction à l'étude de la Société archéologique yougoslave (1949–1991)

Ce texte définit la base de l'étude du travail de la Société archéologique yougoslave (SAY) dans toutes ses formes organisationnelles (1949–1991). Il comprend la définition du concept des sociétés scientifiques qui sont une des formes d'organisation des scientifiques de certaines disciplines. Il est structuré comme une introduction à l'étude plus étendue de l'importance de la SAY pour l'archéologie et il est composé de plusieurs parties. Le texte apporte une courte chronologie de la genèse des associations scientifiques sur le territoire de l'ex-Yougoslavie. On souligne que la SAY a été fondée sur les traditions plus anciennes ayant formé la diversité de la pratique archéologique dans la région. De nouvelles données sur l'association des archéologues pendant le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes sont apportées car la réunion des archéologues à Dobrina près de Celje en Slovénie en 1922 est présentée pour la première fois et ainsi le contexte plus vaste de l'interprétation du Premier congrès des archéologues yougoslaves à Belgrade en même année. L'importance de ces réunions et l'idée sur la formation de l'Institut archéologique en Royaume de Yougoslavie sont soulignées, bien que le texte présente l'attitude claire que le processus de l'association des archéologues pendant le Royaume était sans succès à long terme. Le texte fournit un aperçu chronologique schématique de la genèse du développement de la *Société archéologique yougoslave* à travers ses formes organisationnelles – *Comité coordinateur des archéologues yougoslaves* (1949–1954), *Société archéologique yougoslave* (1954–1972) et *Union des sociétés archéologiques de Yougoslavie* (1972–1991). Sont décrits le travail de la Société et ses réalisations (congrès, colloques, travail d'édition...), et la genèse de la SAY est implicitement liée au développement de la société et de l'état yougoslaves. On discute l'importance de la SAY et les questions de recherche que son travail a ouvertes. Ces questions ne sont pas présentées en tant que remarques conclusives car la recherche n'est pas terminée et, par conséquent, le centre de la recherche est flexible. Par la suite, dans la discussion on présente les sources historiques pouvant être utilisées dans notre travail, et la conclusion démontre l'attitude de l'auteur sur l'importance de la SAY et sur la question d'existence du concept de « l'archéologie yougoslave » indépendante.

Mots-clés: société archéologique, société scientifique, Yougoslavie, archéologie, Comité coordinateur des archéologues yougoslaves, Société archéologique yougoslave, Union des sociétés archéologiques de Yougoslavie

Primljeno / Received: 12. 7. 2019.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 2. 8. 2019.

Vladimir V. Mihajlović*Balkanološki institut SANU, Beograd*

v.mihajlovic@gmail.com

Autoritet i kako ga steći: Pausanija, *Opis Helade* i arheološka iskopavanja u Olimpiji*

Apstrakt: Teren i tekst, naročito na polju klasične arheologije, uvek su u dijalektičkom odnosu: terenska praksa i tekstovi (kako oni koji prethode, tako i oni koji proističu iz iskopavanja) se međusobno prožimaju, potvrđuju i preoblikuju. Stoga, osim ključnih ličnosti ili institucija i tekstovi mogu imati autoritet koji se vremenom stiče, potvrđuje ili pak gubi. Pausanijin *Opis Helade* jedno je od dela koje je upisano u disciplinarne temelje klasične arheologije. Ovo delo uticalo je na pravce istraživanja na polju klasične arheologije Grčke, njihov obim i metodologiju, kao i konačnu interpretaciju. O uzajamnom prožimanju arheologije i Pausanijinog *Opisa Helade* najbolje govore iskopavanja u Olimpiji, koja su u ovome radu uzeta kao studija slučaja. S jedne strane, iz višegodišnjih temeljnih istraživanja, kojima je prethodila višedecenijska diplomatska borba za dozvolu za iskopavanja, proisteklo je bolje razumevanje Pausanijinog dela, dok je s druge, preoblikovana ne samo terenska praksa, nego i epistemološke osnove klasične arheologije. Cilj ovoga rada jeste da još jednom podseti na neodvojivost praktičnog i interpretativnog, odnosno na neodvojivost terenskog i kabinetetskog rada u arheologiji.

Ključne reči: tekst, arheološki teren, autoritet, Pausanija, *Opis Helade*, klasična arheologija Grčke, istorija discipline

Uvod

Tekst je jedna od ključnih tvorevina arheološkog rada, ono što jasnu disciplinarnu praksu odvaja od amaterske ljubopitljivosti ili lukrativnog lova na blago (Olsen 2002, 263). Osim na koncu gotovo svakog arheološkog pregnuća (u obliku izveštaja, naučnih i popularnih članaka, monografija itd.), tekstovi, u najrazličitijim oblicima, neretko predstavljaju i ishodište terenskog rada. Arheološkim iskopavanjima, kao po pravilu, prethodi (ponovno) iščitavanje prethodno ispisanog pejzaža, bilo da je dati predeo predstavljen kroz davnašnje putopise, bilo kroz nedavne izveštaje s arheoloških rekognosciranja. Ukratko, teren i tekst

---

* Ovaj članak predstavlja rezultat rada na projektu *Dunav i Balkan: kulturno-istorijsko nasleđe* (br. 177006) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

su u dijalektičkom odnosu: terenska praksa i tekstovi se međusobno prožimaju, potvrđuju i (pre)oblikuju. Ovaj odnos je naročito intenzivan na polju klasične arheologije koja u znatnoj meri počiva na antičkim – topografskim, horografskim i geografskim – literarnim delima. Pored (novog) arheološkog znanja kao osnovnog doprinosa, bitan plod terenskog rada jeste i pojava autoriteta. Utemeljen na socijalnim odnosima, ovaj koncept – koji je u bliskoj vezi sa sličnim konceptima poput moći, uticaja, prinude, autentičnosti, tačnosti i legitimizacije – svojevrsan je katalizator znanja. Pojedinci ili institucije kojima je u okviru neke grupe/zajednice pripisan autoritet mogu posredno ili neposredno, aktivno ili pasivno, ukazati da je neki nalaz autentičan ili da je neka interpretacija osnovana i utemeljena i na taj način uticati na dalje oblikovanje istraživanja ili čitave discipline (Pruitt 2011; Ćosić 2016). Pausanija i njegovo delo *Opis Helade* nam ukazuju na to da osim ključnih ličnosti kakvi su, primera radi, „očevi osnivači“ discipline i tekstovi mogu imati autoritet – autoritet koji se vremenom stiče, potvrđuje ili pak gubi. Nasuprot autorima i delima klasičnog kanona (v. Humphreys 2002; Babić i Mihajlović 2016, 171), Pausanija i *Opis Helade* nisu imali plemenito poreklo koje bi ih odmah učinilo nepitnim autoritetima na polju klasične arheologije. Stoga se reputacija kako autora tako i dela brusila – uz nezaobilazne potvrde i osporavanja – u samom pejzažu Grčke, prevashodno kroz terenski rad arheologa.

Pausanija i *Opis Helade*

O nastanku i prvom milenijumu postojanja *Opisa Helade* i danas, nakon nekoliko vekova proučavanja, vrlo se malo zna. Kristijan Habiht (Christian Habicht), jedan od najprilježnijih proučavalaca ovoga dela, na osnovu svojih i istraživanja O. Ditera (Diller 1956, 1957) izveo je prilično oštar zaključak o recepciji Pausanijinog dela u antici i srednjem veku. Prema Habihtu, *Opis Helade* je predstavljao „potpuni promašaj“: „nijedan pomen, nijedan citat, pa ni šapat, sve do Stefana Vizantinca u 6. veku, a potom tek dve ili tri reference kroz čitav srednji vek“ (Habiht 1985, 220).

Pomenuti Stefan Vizantinac, carigradski gramatik i carski učitelj iz 6. veka, u leksikonu *Ethnica*, sedamdeset pet puta navodi odlomke iz dela koje naziva *Periegesa* (*Periegesos Hellados*), čiji je autor čovek po imenu Pausanija. Preostale reference na ovo delo koje pominje Habiht javljaju se u delima Arete iz Ceza-reje u 10. veku i u *Sudi*, zbirci ranijih vizantijskih izvora, koja je sastavljena za vreme vladavine cara Vasilija II (976–1052), zatim u zbirci (*Syngoge*) Maksima Planuda iz 13. veka, a Pausanijin čitalac u 14. veku bio je romejski učenjak Ni-ćifor Grigora (Diller 1956, 92–93). U pokušaju da donekle ublaži Habihtov sud, Entoni Snodgras (Anthony Snodgrass) je u krug ranih čitalaca uvodi i Atenago-

ru u čijem govoru „Legatio pro Christianis“ uviđa sličnosti s opisima skulptura koje se javljaju i *Opisu Helade*. Osim toga, Snodgras ne isključuje mogućnost da su neki od prvih čitalaca Pausanijinog dela bili i Elijan, Julijan Polideuk te Filostrat te Longo (Snodgrass 2003, 187–189).

Do početka 15. stoleća rukopis *Periegesis* je nekako dospao do Italije, u posed Nikola Nikolija (Niccolo Niccoli) iz Firence i od njegovog primerka potiču svi danas sačuvani prepisi (Diller 1957, 188). Najstari pomen ovog arhetipskog primerka javlja se 1418. godine u pismu iz kojeg saznajemo da je Nikoli pristao da primerak Pausanijinog dela pošalje svome prijatelju Frančesku Barbaru (Francesco Barbaro) u Veneciju. Nakon Nikolijeve smrti, njegova raskošna biblioteka je premeštena u manastir Svetog Marka u Firenci, ali, nažalost, ovaj „originalni“ primerak nije ostao sačuvan (Diller 1956, 94).

U rukopisu koji smo „nasledili“ od Nikolija – a u kojem se, uzgred budi rečeno, ni na jednom mestu ne pominje ni ime autora niti naziv dela – autor je „opisao“ odnosno, bolje rečeno, prikazao drevnu Heladu to jest njene pokrajine: Atiku, Korint, Lakoniju, Meseniju, Elidu, Ahaju, Arkadiju, Beotiju, Fokidu, Delfe i zapadni deo Lokride. Na osnovu pominjanja pojedinih događaja i ličnosti danas se smatra da je *Opis Helade* nastajao tokom dve decenije, između 160. i 180. godine, a unakrsne reference koje se javljaju u delu navode na zaključak da su knjige nastajale istim redom kojim su i numerisane (Mihajlović 2010, 33–38). U svakoj od deset knjiga narativ je u osnovi podeljen na dva dela: 1) *theoremata* i 2) *logoi*. Koristeći se „metodom autopsije“ (Vulićević 1994, 8), Pausanija se predstavlja kao očevidac i opisuje *ono što se vidi (theoremata)* – poglavito mesta i spomenike, o kojima potom ispreda *pripovesti (logoi)*. Kroz ove druge, on daje učene komentare o književnosti, kulturi i umetnosti te prenosi lokalne tradicije beležeći mitove i legende ili opisujući kultne prakse (Vulićević 1994, 23; Pretzler 2007, 9–10; Stewart 2013, 238–239). Nasuprot stavovima nekih ranijih autora koji su, tumačeći *Periegesis* doslovno kao *vodič* po grčkom krajoliku, *pripovestima* pripisivali drugorazredan značaj – što se ogledalo i kroz termin „digresije“ kojim su ih imenovali – te ih katkad u svojim izdanjima izostavljali, danas u potpunosti prevladava stav po kojem je Pausanijino delo nedeljivo. Potvrdu aktuelnog stava nalazimo i u samoj *Periegesis*:

„Ovo je po mome mišljenju, ono najglasovitije što Atinjani imaju i da se čuje od legendi [*logoi*] i da se razgleda od znamenitosti [*theoremata*], a od početka moj je opis iz obilja građe odabirao ono što je vredno zapisati“ (Paus. I 39.3).

Upredajući *opise spomenika* i *pripovesti* – odnosno, tradicije koje su se prenosile o njima – Pausanija je uspeo u svojoj osnovnoj nameri da prikaže „sve helenske krajeve“ (Vulićević 1994, 18) odnosno „sve helenske stvari“ (Frazer 1913, xxv) (u zavisnosti od toga kako se prevodi originalna sintagma *panta ta hellenika* (Paus. I 26.4)).

Prethodni citat otkriva, međutim, još jedan bitan elemenat Pausanijinog dela – selektivnost. Pritom, a to bi trebalo posebno naglasiti, Pausanija nije „izbirljiv“ samo kada prenosi tradicije; dakle, ne samo da pravi nameran izbor onoga što će prikazati kroz pripovesti, nego su i njegovi opisi predela tek deo od onoga što je, bivajući na licu mesta, mogao da vidi. Kao po pravilu, prilikom izbora ovaj autor se odlučuje za staro u odnosu na novo – primera radi, ne spominje (odnosno čini to sasvim sporadično) spomenike koji su nastali nakon 3. veka pre n. e. Uporedo s time, Pausanija pravi i dodatan izbor: od drevnih spomenika i svetišta prednost daje onima koji upućuju na zajedničku helenšku prošlost. Konačno, u dilemi između profanog i sakralnog, gotovo uvek bira ovo drugo. Osim sopstvenim očima, Pausanija je građu prikupljao i iz pisanih izvora. I u tom domenu prednost daje starim autorima te, s tim u vezi, u najvećem broju slučajeva navodi epsku poeziju, od Homera, koji je za njega najviši autoritet, do Apolonija Rođanina (Heer 1979, 96; Vulićević 1994, 34), dok od istoričara posebno ceni Herodota – čije je delo predstavljalo model prema kojem je oblikovan najveći broj pripovesti (Heer 1979, 97). S druge strane, svoje savremenike, kao ni predstavnike rimske/latinske književnosti ne pominje (Vulićević 1994, 35).

Premda ne treba sumnjati u to da Pausanija jeste prošao predelima i svojim očima video spomenike koje je potom opisao u svome delu, *Opis Helade* ipak, dakle, ne bi trebalo smatrati vodičem u danas uobičajenom značenju te reči. U pitanju nije prost popis spomenika ili ruta. Pausanija, naime, pozivajući se na svoje bivanje na licu mesta (*autopsia*) i erudiciju, u stvari ispisuje „predeo sećanja“ – u kojem se prepliću istorijske i mitološke tradicije s fizičkim odlikama pejzaža (Alcock 1996; Stewart 2013, 256). Pausanija, zapravo, koristi formu literarnog putovanja kroz prostor za svojevrsno putovanje kroz vreme. Ukratko, stojeći s obe noge na tlu rimske provincije, Pausanija opisuje drevne spomenike kako bi podsetio na slavnu helensku prošlost i probudio patriotska osećanja (Mihajlović 2010, 61). Otuda, S. Stjuart navodi da je Pausanijino delo više vodič kroz helensku tradiciju, nego za kretanje po Heladi, to jest da su opisi mesta i spomenika (*theoremata*) samo uporišne tačke oko kojih se ispredaju priče (*logoi*) o grčkom duhu (Stewart 2013, 238, 245).

Ko je u stvari bio Pausanija? U predgovoru izdanju *Opisa Helade* na srpskom jeziku Ljiljana Vulićević napominje da se Pausanija „sasvim zaklonio iza svog dela“ (Vulićević 1994, 7). Međutim, iako je autor *Periegesa*, doista, i više nego škrta na rečima kada govori o sebi, pažljivim čitanjem samoga dela se ipak da saznati mnogo toga kako o istorijskoj, tako i o njegovoj literarnoj ličnosti. Kao i prilikom datovanja dela, i Pausanijin životni vek je moguće odrediti na osnovu pominjanja pojedinih istorijskih ličnosti i događaja u period između (okvirno) 121. i 180. godine. Stranice *Periegesa* otkrivaju i da je njen autor

rodom iz Lidije, po svoj prilici iz Magnesije, grada na planini Sipil (Bowie 2001, 23; Frazer 1913, xix; Heer 1979, 14; Hutton 2005, 9; Pretzler 2007, 21; Vulićević 1994, 12). Pausanija je poticao iz imućne porodice, a verovatno je imao i rimsko građansko pravo (Cohen 2001, 93; Hutton 2005, 11; Vulićević 1994, 13, 15) što mu je omogućilo ne samo da stekne raskošnu učenost nego i da proputuje po gotovo svim krajevima (ondašnjeg) „poznatog sveta“. Pored rodne Lidije i helenskih pokrajina koje je opisao u deset knjiga *Opisa Helade*, Pausanija je pohodio i Joniju, Troadu, Misiju, Kariju, Frigiju, Galatiju i Likiju. Na istoku je stigao do Eufrata, preko Sirije, i Palestine u kojoj je obišao Jerusalim. U Egiptu je posetio Aleksandriju i piramide u Gizi. Stigao je i do Rima te obišao kampanske gradove: Kapuu, Kumu, Puteole, Metaponet, a preplovio je i do Sardinije. Konačno, posetio je i one oblasti kopnene Grčke koje se, na osnovu samo Pausaniji do kraja znanih razloga, nisu našle u *Periegesi*: Tesaliju, Epir, Makedoniju i Termopile (Mihajlović 2010, 27).

S druge strane, kada je reč o literarnoj personi, Pausanija je daleko rečitiji i otvoreniji. Uprkos tome što većinu svojih stavova i interpretacija uključuje – odnosno na neki način prikriva – u tobože objektivnan, faktografski diskurs (Pretzler 2007, 17), u tekstu *Periegesi* postoje i pasusi u kojima autor odlučuje da „progovori sopstvenim glasom“ (Mihajlović 2010, 29). Umesto uobičajenog trećeg lica, Pausanija koristi prvo lice jednine kada hoće da navede svoje namere ili načela kojih se držao, pokazujući na taj način da čitav njegov poduhvat počiva na dobro osmišljenom planu (Pretzler 2007, 18). Osim toga, Pausanija rado prenosi i detalje brojnih razgovora i/ili rasprava koje je vodio tokom svojih putovanja. U tim prilikama takođe koristi prvo lice jednine hoteći da istakne svoju erudiciju u čitavom nizu oblasti, poput geografije, umetnosti, istorije, mitologije itd. Autor *Opisa Helade* je, uslovno rečeno, „racionalni monarhista“ koji o tiraniji i oligarhiji, ali, s druge strane, ni o demokratiji nema dobro mišljenje: „Koliko bar ja znam, demokratija nije unapredila nijedan drugi narod osim Atinjana koji su zahvaljujući baš njoj daleko isprednjačili“ (Paus. IV 35, 2). Monarhiju je smatrao prihvatljivom pod uslovom da se na prestolu nalazi dobar vladar, poput careva koji su vladali za njegova života (Frazer 1913, xlix; Vulićević 1994, 13). Naš autor se uporno trudi da kod svojih čitalaca ostavi utisak pobožne (Frazer 1913, li; Wayne 1988, 101), ako ne i „bogobojažljive“ osobe (Vulićević 1994, 16).

Ukratko, koristeći se upravo pomenutim narativnim tehnikama, uz već ranije pomenutu *autopsiju*, odnosno isticanje svog neposrednog iskustva, Pausanija neprestano pokušava da uspostavi lični autoritet. Okolnost da je autor okrenut tradicionalnim vrednostima, pobožan, odmeren u stavovima i jasan u izražavanju, obrazovan i objektivnan, trebalo je da ubedi čitaoca da je delo koje je pred njime veran prikaz i nepogrešivi vodič kroz prostor i prošlost drevne Helade (Mihajlović 2010, 31).

Pausanija i klasična arheologija

Uprkos nespornom trudu da savremenici i pokolenjima prenese brojne podatke o helenskoj prošlosti i u isti mah sebe predstavi kao pouzdanog pripovedača, Pausanija je, kao što je ranije pomenuto, imao veoma malo uspeha sve do 18. stoleća. To je u dobroj meri bilo uslovljeno i time što su se evropski učenjaci do tada prevashodno zanimali za rimsko nasleđe koje im je bilo ne samo kulturno bliže, nego i fizički dostupnije. Ključan doprinos „renesansi“ grčke prošlosti tokom 18. veka dao je Johan Joakim Vinkelman (Johann Joachim Winkelmann), papski antikvar i direktor starina, koga danas svojom pretečom smatraju i istoričari umetnosti i klasični arheolozi. U svojoj *Istoriji drevne umetnosti* (*Geschichte der Kunst des Altertums*) iz 1764. Vinkelman je dao hronološki pregled antičke umetnosti zasnovan na stilskim osobenostima (Babić 2008, 14; Morris 1994, 16; Shanks 1996, 56; Babić i Mihajlović 2016, 169–170). Njegov istorijski pristup obuhvatao je minucioznu tipološku analizu rimskih kopija grčkih originala, kao i detaljno proučavanje grčkih i latinskih izvora o drevnoj umetnosti (Dyson 2006, 4). Jedno od najizdašnijih vrela s kojeg se Vinkelman napajao podacima o antičkoj umetnosti bio je i *Opis Helade*. Februara 1756, dakle osam godina pre nego što će *Istorija drevne umetnosti* biti objavljena, Vinkelman navodi da je napravio plan za „raspravu o ukusu grčkih umetnika“ i da ga je to nateralo da „ponovo pročita čitavog Pausaniju“ (Pretzler 2007, 123). U *Periegesi*, čijeg autora smatra veoma temeljnim (Vinkelman 1996, 200), pronašao je podatke o načinu izrade i korišćenim materijalima, o kontekstu u kojem su dela bila izlagana, kao i o značenjima koja su im pripisivana. *Opis Helade* ipak nije bio samo rog izobilja iz kojeg je Vinkelman vadio sirove podatke za svoju studiju. On je, naime, od Pausanije preuzeo i mnoge stavove, naročito one o stilu i hronologiji, koje je potom uključio u svoju uticajnu interpretaciju (Mihajlović 2010, 13).

Vinkelmanov autoritet je umnogome doprineo daljoj recepciji *Opisa Helade*, ali je tek promena geopolitičkih prilika izbacila Pausaniju i njegovo delo u prvi plan. Usled političke krize koja je potresala istočni deo Mediterana, a u čijem središtu su bile Francuska, Velika Britanija i Osmansko carstvo, prostor drevne Helade dobija ogroman strateški značaj. Emisari evropskih sila, osim diplomatskog i obaveštajnog rada, deo vremena koje su provodili u Grčkoj posvećivali su sakupljanju artefakata, poglavito umetničkih, koji su poticali iz drevnih civilizacija (Babić 2008, 26–28), a to je predstavljalo priliku da se tačnost Pausanijinih podataka konačno empirijski proveriti na terenu (Pretzler 2007, 125).

Ipak, nije samo geopolitička situacija pogodovala daljem proučavanju grčkog pejzaža i time, doduše posredno, Pausanije i *Opisa Helade*. Romantizam, novi pokret koji je u to vreme bujao diljem Evrope u prvi plan je stavio ruševine. Prisustvo ruševina u pejzažu, njihova opipljivost govorila je istovremeno i o

prolaznosti, ali i o pobjedi nad prolaznošću – o svojevrsnom nadilaženju smrti (Settis 2006, 76). Ruševine, naime, govore o prolaznosti, o destruktivnog moći zuba vremena, ali u isti mah otkrivaju tragove slavne prošlosti i pozivaju na nje-no otkrivanje (Shanks 1996, 69). U ruinama se prepliću priroda i kultura – one su rezultat delovanja prirode, ali u isto vreme i prikaz onoga što priroda ne može (Settis 2006, 79). Drugim rečima, (ponovno) otkriće grčkog pejzaža predstavljalo je jednu od prekretnica u razumevanju grčke prošlosti (Shanks 1996, 69).

Pausanija, odnosno *Opis Helade* je, dakle, početkom 19. veka prvi put stavljen na ozbiljnu probu, a prethodno opisane geopolitičke i kulturne promene ogledaju se u liku i delu Viljema Likija (William Martin Leake). Liki je, kao britanski oficir, od 1803. do 1811. prošao predelima kopnene grčke, gde je poslat da pomogne osmanskoj vojsci u planiranju odbrane od eventualnog francuskog napada iz Italije. Uporedo sa vojnom i diplomatskom delatnošću dao se na sakupljanje ostataka materijalne kulture, u prvom redu fragmenata stela i epigrafskih natpisa, kao i numizmatičkog materijala. Nakon napuštanja vojne službe posvetio se pripremi za štampu beležaka sa svojih putovanja, koje je potom i objavio u seriji topografskih dela: *Putovanja po Moreji (Travels in the Morea)*, *Putovanja po severnoj Grčkoj (Travels in Northern Greece)* i *Topografija Atine (Topography of Athens)*. Objavio je i katalog svoje pozmašne numizmatičke zbirke pod naslovom *Numismata Hellenica* (Babić 2008, 28–29; Wagstaff 2001, 190–192). Za svoj doprinos onovremenoj nauci nagrađen je članstvom u nekoliko učenih društava, a dobio je i počasni doktorat od univerziteta Oksford. Za Likija, kao i za mnoge potonje autore, Pausanija je predstavljao glavni izvor podataka o antičkoj topografiji Grčke. *Opis Helade* je, prema Likiju, pružao „jedini dosledan opis (...) o topografiji Atine“ a u delu je istovremeno očuvano:

„mnogo važnih informacija (...) o istoriji onih umetnosti u kojima su Grci naročito nadmašili sve ostale nacije. Jedino on [Pausanija] nam dopušta da steknemo pravu sliku o briljantnom geniju, temeljnom proučavanju i nepremašnoj veštini koju su oni utkali u umetnost oblika“ (Leake, cit. po Wagstaff 2001, 193, prevod V. V. M.).

Pored ovih citata i pogled na stranice Likijevih dela, naročito *Topografije Atine*, govori o uticaju koji je na ovoga autora ostavio Pausanija: u pitanju je manje-više prevod „najbitnijih“ pasusa Prve knjige *Opisa Helade*, koji su dopunjeni Likijevim komentarima (Beard 2001, 226). No, uprkos očiglednom prepisivanju, ili upravo zbog toga, *Topografija Atine* je dugi niz godina predstavljala temeljno, seminalno delo bez kojeg je bilo nemoguće započeti nijedno istraživanje klasične topografije (Dyson 2006, 70).

Pausanija je, dakle, uspešno položio svoj prvi veliki test na terenu, a ubrzo su usledili i brojni drugi. Paradoksalno, njegovom ugledu među arheolozima donekle je doprineo i negativan stav koji je o *Opisu Helade* tokom 19.

veka utemeljen u okviru jedne druge, srodne discipline. Naime, klasične nauke (nem. *Alttertumswissenschaft*) smatrane su u ono vreme najnaučnijom od svih disciplina koje su se bavile klasičnom starinom, disciplinom s najrigoroznijim naučnim metodom odakle je proizlazio i najveći autoritet (Babić i Mihajlović 2016, 172–174). Klasični filolozi ne samo da *Opis Helade* nisu ubrajali u dela klasičnog kanona, već su smatrali da se ono ni u okvirima „dekadentne“ rimske književnosti ni po čemu nije isticalo. Pausanija je viđen kao pouzdan autor koji je prosto beležio sve ono što je video sopstvenim očima, ali bez ikakvih literarnih mogućnosti i pretenzija – ukratko, kao isuviše nemaštovit da bi u poetskom žaru iskrivio činjenice (Hutton 2005, 22; Mihajlović 2010, 17–19; Stewart 2013, 235). S druge strane, u očima klasičnih arheologa ovaj stav ga je učinio gotovo idealnim autorom.

Primeru radi, Francuska škola u Atini – uz Nemački arheološki institut, Američku školu klasičnih studija u Atini i Britansku školu u Atini deo takozvane „velike četvorke“ ustanova koja je ključno uticala na tumačenje klasične arheologije Grčke – svoja najranija istraživanja usmerila je na pronalaženje lokaliteta koje su opisali „antički autori, Strabon i Pausanija“ (Stewart 20013, 240). Neupitna vera u Pausaniju (to jest njegov autoritet) vodila je do nekih od najvećih otkrića u Grčkoj 19. stoleća. Tako je Hajnriha Šlimana (Heinrich Schliemann), trgovca, avanturistu i slavnog istraživača homerskih gradova Troje i Mikene, ka otkriću šest velikih mikenskih grobova, takozvanog kraljevskog kruga A, vodio upravo Pausanijin tekst. Najveći arheološki autoriteti toga vremena, poput Edvarda Dodvela (Edward Dodwell) ili Ernsta Kurcijusa (Ernst Curtius) smatrali su da se grobovi koje Pausanija opisuje nalaze izvan okvira gradine. Nasuprot njima, Šliman je svoje istraživanje zasnovao na doslovnom čitanju Pausanijinog opisa (II 16, 6; v. i Schliemann 1878, 65, 67–69), te na koncu, nakon velikog otkrića ponosno javlja:

„zaista ne oklevam ni časa da obavestim da sam ovde pronašao grobove, za koje Pausanija, sledeći predanje, kaže da su Atrejevi, Agamemnonov, pa njegovog kočijaša Eurimedona, Kasandre i njihovih drugova (Šliman, cit. po Ceram 1951, 50).

Opis Helade arheolozima nije bio tek nepresušan izvor utilitarnih podataka o davno prošlim vremenima i/ili nepogrešivi vodič po grčkom pejzažu, već je katkad predstavljao i literarni obrazac na osnovu kojeg su nastajali moderni tekstovi u 19. veku. Džejn Harison (Jane Harrison) i Margaret Veral (Verrall) objavile su 1890. delo *Mitologija i spomenici antičke Atine* koje je gotovo preko noći doživelo ogroman uspeh i kod publike i kod kritike. U ono vreme knjiga je smatrana, kako je pisao jedan od recenzenata, „neuporedivo najboljim vodičem po Akropolju i drevnoj Atini uopšte“ (cit. po Beard 2001, 235); s tim u vezi je dobila i nadimak – *Blue Jane*, prema tada popularnoj seriji turističkih vodiča (Blue Guides). O uticaju Pausanije na nastanak ovoga dela jasno govori i sam

(pun) naslov: *Mythology and Monuments of Ancient Athens, being a translation of a portion of the "Attica" by Pausanias by M. de G. Verall, with introductory essay and archaeological commentary by J. E. Harrison*. Ukratko, u pitanju je prevod (dela) Pausanijine knjige o Atici, kojem su priključeni uvodni esej i arheološki komentari. Treba, ipak, napomenuti da je deo (en. portion) Prve knjige *Opisa Helade* koji se pominje u naslovu zapravo lišen svega što nije u najneposrednijoj vezi sa Atinom i Atinjanima – što otvara i pitanje upotrebe i selekcije (ionako selektivnih) Pausanijinih opisa (Mihajlović 2010, 20–21).

Kako ističe D. Stjuart (Stewart 2013, 240) arheolozi su koristili, odnosno to i dalje čine, „Pausanijinu gramatiku“, koja se u prvom redu ogleda u autopsiji, kako bi izgradili autoritet – kako Pausanijin tako i pojedinih arheologa – za tumačenje materijalnih ostataka prošlosti. Uzimanjem Pausanijinog literarnog konstrukta za precizan opis „realnog“ pejzaža u prošlosti, arheolozi zapravo koriste *Opis Helade* kao svojevrsnu interpretativnu „štaku“. To nam govori da u protekla dva stoleća *Periegesa*, dakle, nije uticala samo na pravac kretanja arheologa u prostoru (radi pronalaženja lokaliteta) i vremenu (radi uspostavljanja hronologija), nego i na pravce i granice tumačenja. Autoritet koji je pripisan delu i njegovom autoru učinio je da se (u najmanju ruku krajnje selektivni) „opisi“ smatraju objašnjenjima: Pausanija je, štaviše, nekritički citiran i onda kada je trebalo objasniti ono što je pronađeno na terenu, kao i u slučajevima kada je trebalo premostiti praznine u arheološkom zapisu (Stewart 2013, 256). Tako je, Hefestov hram u Atini prvobitno protumačen kao Tezejon usled spajanja Pausanijinog opisa (I 17.2–3) s jedinim vidljivim ostacima hrama u blizini Agore (Stewart 2013, 235), dok je Erehtejon danas poznat pod tim imenom zato i samo zato što ga je Pausanija tako nazvao u *Periegesi* (Mihajlović 2010, 3).

Na osnovu prethodno napisanog jasno je da su Pausanija i *Opis Helade*, našavši se u rukama putopisaca i arheologa, ključno uticali na pogled na klasičnu grčku prošlost. Primer nemačkih iskopavanja u Olimpiji, međutim, otkriva i dodatne slojeve Pausanijinog – što neposrednog što posrednog – „nasleđa“ u osnovnim postavkama klasične arheologije.

Pausanija, Olimpija i arheolozi

Postoji nekoliko pokazatelja koji govore o naročitom odnosu Pausanije prema Olimpiji. Prvo i pre svega, sam autor kratko i jasno u tekstu ističe igre koje su se tamo odigravale kao nešto najvrednije od svih *helenskih stvari*: „Čovek odista može mnogo toga i da vidi u Helena, i da čuje začuđujuće stvari. Međutim najveći deo božjeg staranja posvećen je obredima u Eleusini i igrama u Olimpiji“ (Paus. V 10.1). Osim ovoga, krajnje eksplicitnog, tu je i još nekoliko posrednih, ali jednako jasnih pokazatelja. Imajući u vidu da je pretvaranje

Pausanijinog putovanja u tekst (Pretzler 2004), odnosno nastanak *Opisa Helade*, deo detaljnog plana, jasno je da centralnost ovog lokaliteta nije plod slučaja. Naime, pokrajina Elida, u kojoj je Olimpija centralno mesto, jedina je kojoj su posvećene dve knjige Opisa Helade. Osim toga, ne samo da su Elidi namenjene dve knjige, a svim ostalim pokrajinama po jedna, nego su u pitanju dve knjige koje se nalaze na sredini celoga dela – Peta i Šesta od ukupno deset knjiga. Izuzetnost Olimpije se, međutim, ne ogleda samo u organizaciji *Opisa Helade* kao celine, nego i u organizaciji narativa u knjigama koje su joj posvećene. Naime, pri opisu Altisa, centralnog dela Olimpije, i brojnih hramova, riznica i spomenika koji su se tu nalazili, Pausanija odustaje od uobičajenog topografskog pristupa i svoje izlaganje grupiše u nekoliko tematskih celina. Prateći pravac kretanja lokalnog obreda, on svoje čitaoce čak u četiri navrata provodi kroz Altis, opisujući brojne oltare, statue, votivne i epigrafske spomenika. Kroz ukazivanje na dedikante ovih spomenika, koji su poticali iz svih krajeva grčkog sveta, Pausanija neprestano ističe panhelenski karakter ovoga svetilišta (Elsner 2001, 11–14; Newby 2005, 214–228; Mihajlović 2010, 65–66).

Opisi olimpijskog blaga, pritom iz pera autora čiji se autoritet kalio na tere-nima diljem Helade, privukla su brojne klasične arheologe. Jedan od mnogih bio je i Ernst Kurcijus (Ernst Curtius), učenik Karla Otfrida Milera (Karl Otfried Müller) i Augusta Beka (Philipp August Böckh), tutor princa Fridriha Vilhelma (budućeg cara Fridriha III) i profesor klasične filologije i arheologije u Getingu. Kurcijus je, zajedno s geografom Karlom Ritterom (Ritter) obišao gotovo celu Grčku, prevodio grčku poeziju na nemački, a potom objavio i jedno od najuticajnijih dela o grčkoj istoriji jednostavnog naziva *Griechische Geschichte* (Chambers 1990, 37, 39; Mihajlović 2010, 67). Olimpiju je Kurcijus prvi put posetio 1838, a potom i dve godine kasnije, da bi 1852. godine na jednom od predavanja obelodanio plan o iskopavanjima ovog lokaliteta. No, i pored neupitne podrške svoga bivšeg učenika, princa Fridriha Vilhelma, pregovori s grčkim vlastima su se odužili. Delovalo je da je 1873. dogovor konačno postignut, ali je nedugo zatim usledilo novo odlaganje iskopavanja. Krivac je ovoga puta bio niko drugi do Hajnrih Šliman koji se, nakon sukoba s osmanskim vlastima, okrenuo iskopavanjima u Olimpiji i Mikeni i, u prvi mah, odneo pobedu budući da je dobio podršku grčkog parlamenta za svoj projekat. Ipak, naredne 1874. Kurcijus i arhitekta F. Adler poslali su u Atinu s porukom nemačkog prestolonaslednika grčkom kralju (i nemačkom princu) Đordu I. Preko dve decenije duga borba konačno je okončana Kurcijusovom pobedom kada je kralj aprila 1874. potpisao ugovor s Nemcima. Ugovorom je određeno da nemačka strana u potpunosti finansira istraživanja, a zauzvrat su dobiti dozvolu da u Atini otvore ogranak Nemačkog arheološkog instituta. Osim toga, dobili su i pravo da fotografišu i publikuju nalaze, ali su pristali da u Nemačku ne odnose originale, nego samo odlivke i kopije artefakata (Marchand 1996, 84; Murray 2007, 250; Mihajlović 2010, 68).

Nakon (kulturno)diplomatske pobjede dvojca Kurcijus–prestolonaslednik, iskopavanja su konačno otpočeta oktobra 1875. i sprovedena sve do 1881. godine. Nasuprot Šlimanovom lovu na blago, Kurcijus se trudio da iskopavanja učini što rigoroznijim i preciznijim, čime je principe *Alertumwissenschaft*-a na velika vrata uveo u terenska istraživanja u arheologiji (Marchand 1996, 87; Shanks 1996, 94; Dyson 2006, 83; Mihajlović 2010, 68). Primaran cilj olimpijske kampanje bilo je otkrivanje čitavog opsega lokaliteta te razumevanje prostornih odnosa među građevinama, odakle se vidi neposredan uticaj Pausanijinog teksta. Naime, budući da je dobar deo Pete i Šeste knjige posvećen opisima statua, njihovo pronalaženje na terenu je delovalo skoro izvesno. Ono što je, međutim, predstavljalo daleko veći naučni izazov jeste upravo ono što je nedostajalo u Pausanijinom narativu – opseg lokaliteta i prostorni raspored građevina. Kao što je ranije rečeno, Pausanija u svojim knjigama o Elidi najveći deo teksta posvećuje Olimpiji i to njenom najužem centru – svetom gaju Altis, dok su opisi zasnovani na tematskim, a ne topografskim principima. J. Elsner navodi da bi tako organizovan narativ bio sasvim dovoljan putniku u 2. veku za kretanje po ovome svetištu (Elsner 2001, 16), ali u 19. veku samo su iskopavanja mogla da daju dovoljno jasnu sliku. S tim u vezi, Kurcijus je arheološkom timu priključio i arhitektu F. Adlera, koga je pratio njegov zet Vilhelm Derpfeld (Wilhelm Dörpfeld), koji je umnogome uticao na promene na metodološkom planu (Dyson 2006, 84; Marchand 1996, 87; Trigger 1989, 196–197).

S druge strane, od očekivanog obilja monumentalnih kamenih statua tokom kampanje 1875–1881. pronađeno ih je tek nekoliko: skulpture sa zabata Zevsovog hrama, Peonijeva *Nika* i Praksitelov *Hermes* (Curtius 1935, 67, 75–79). Ogromna očekivanja koja su podstaknuta čitanjem *Opisa Helade* proizvela su još veće razočaranje, kako kod članova istraživačkog tima tako i kod najšire javnosti koja je s velikim pozorom pratila ova iskopavanja. Ni sam Kurcijus nije skrivao iznenađenje takvim ishodom: „Da smo znali za ovakvo stanje od početka, teško da bismo pristupili iskopavanjima Altisa sa tako visokim nadanjima“ (Curtius, cit. po Marchand 1996, 91). Uprkos tome što nisu urodila očekivanim, iskopavanja u Olimpiji dala su ipak mnoge plodove te dovela do bitnih pomaka u klasičnoj arheologiji Grčke. Tako su se u nedostatku monumentalne kamene plastike arheolozi okrenuli, do tada neretko zanemarenim, takozvanim malim/sitnim nalazima (nem. Kleinfunde). Na polju proučavanja ove grupe artefakata naročito se istakao, tada praktično početnik, Adolf Furtvengler (Furtwängler) koji je objavio 14.150 bronzanih i 4.643 nalaza od terakote (Dyson 2006, 84; Furtwängler 1990, 86; Whitley 2001, 34). Furtvengler – kasnije nazvan Lineom klasične arheologije (Hansson 2014) – je ovoj klasi materijala pristupio tako što je svaki pojedinačni primerak tretirao kao umetničko delo, a ovakav pristup je osim skretanja pozornosti na „minornu“ umetnost doprineo i porastu znanja o opštem razvoju kamene plastike, budući da su sitni nalazi nudili one podatke koje, mahom nepotpune, monumentalne statue nisu mogle da pruže.

Konačno, i publikacijom koja je neposredan produkt iskopavanja u Olimpiji provejava duh Pausanijinog *Opisa Helade*. U skladu sa, ranije pomenutim, pogledom na strukturu *Periegesi* u 19. veku i *Rezultati (Ergebnisse)*, monografija u kojoj su predstavljeni nalazi olimpijske kampanje, imaju dva dela: glavni, deskriptivni, i narativni deo u kojem se, kao i u Pausanijinim pripovestima, raspravljalo o hronologiji, rasi, grčkom duhu i sl. (Shanks 1996, 95). Ukratko, Pausanija ne samo da je bio ishodište modernih arheoloških proučavanja nego su i rezultati tih proučavanja objavljivani u Pausanijinom „ruhu“.

Zaključak

Pausanijino delo duboko je ukorenjeno u osnovama naše discipline. Klasična arheologija nastala je kroz prožimanje nekoliko tradicija: tradicije antikvara, putopisaca, topografa te klasičnih filologa. Prvima je *Opis Helade* bio nepresušno vrelo podataka o antičkoj umetnosti budući da su se u *Periegesi* nalazili podaci o umetničkim delima, stilovima, statusu umetnika itd. Putopiscima i topografima Pausanija je bio pouzadan vodič ne samo kroz antički, nego i savremeni grčki pejzaž. Konačno, negativan stav koji su o ovome delu zauzeli klasični filolozi, značajno je doprineo njegovom „prelasku“ u arheološki domen – što je uslovalo drugačiji pristup njegovom čitanju i tumačenju, a to je sobom povlačilo nova pitanja i nove odgovore o brojnim aspektima života u antici.

Uprkos suštinski nepovoljnim ocenama klasičnih filologa ili upravo zahvaljujući tim slabim ocenama, kao i radu pionira na polju terenske arheologije Pausanija postaje nesporni autoritet među klasičnim arheolozima što je umnogome uticalo i na njihovu kritičku oštricu. „Predeo sećanja“ koji je ispisao Pausanija, a koji je plod stroge selekcije, među arheolozima je tumačen kao faktografski, precizan „opis“ reljefa, to jest onoga što je autor *sopstvenim očima* video na terenu. *Opis Helade* postalo je tako referentno delo: i za ono što bi se našlo na terenu, i za ono čega nije bilo. U prvom slučaju, u *Periegesi* se tražila potvrda za ono što je pronađeno, a u drugom objašnjenje za ono što je, prema mnjenju arheologa, nedostajalo. Pausanija je, dakle, arheolozima pokazivao put kroz grčke predele, ali je uz to usmeravao i pravce istraživanja, njihov obim i metodologiju, kao i konačnu interpretaciju pa čak i oblik publikacija kroz koje su te interpretacije saopštavane javnosti.

O uzajamnom prožimanju arheologije i Pausanijinog *Opisa Helade* najbolje govore iskopavanja u Olimpiji, koja su u ovome radu uzeta kao studija slučaja. S jedne strane, iz višegodišnjih temeljnih istraživanja, kojima je prethodila višedecenijska diplomatska borba za dozvolu za iskopavanja, proisteklo je bolje razumevanje Pausanijinog dela, dok je s druge, preoblikovana ne samo terenska praksa, nego i epistemološke osnove klasične arheologije. Recepcija

Pausanijinog *Opisa Helade* u klasičnoj arheologiji nas još jednom podseća na neodvojivost praktičnog i interpretativnog, odnosno na neodvojivost terenskog i kabinetskog rada u arheologiji.

Izvori

Pausanija. *Opis Helade* (predgovor, prevod sa starogrčkog i komentar Ljiljana Vulićević, arheološki komentar dr Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović), 2 toma. Novi Sad: Matica Srpska, 1996.

Literatura

- Alcock, Susan E. 1996. „Landscapes of memory and the authority of Pausanias“. In *Pausania Historien*, edited by Jean Bingen, 241–267. Geneva: Fondation Hardt.
- Babić, Staša. 2008. *Grci i drugi – antička percepcija i percepcija antike*. Beograd: Clio.
- Babić, Staša i Vladimir V. Mihajlović. 2016. „Merilo lepote – panhelenski narativ preko granica disciplina“. *Književna istorija* XLVIII (160): 167–180.
- Beard, Mary. 2001. „Pausanias in Petticoats’ or *Blue Jane*“. In *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, edited by Susan E. Alcock, John F. Cherry and Jas Elsner, 224–239. Oxford: Oxford University Press.
- Bowie, Ewen. 2001. „Inspiration and Aspiration: Date, Genre, and Readership“. In *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, edited by Susan E. Alcock, John F. Cherry and Jas Elsner, 21–32. Oxford: Oxford University Press.
- Ceram, C. W. 1951. *Bogovi, grobovi, učenjaci*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Chambers, Mortimer. 1990. „Ernst Curtius“. In *Classical scholarship: a biographical encyclopedia*, edited by Ward W. Briggs and William M. Calder, 37–42. New York: Garland Publishing.
- Cohen, A. 2001. „Art, Myth, and Travel in the Hellenistic World“. In *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, edited by Susan E. Alcock, John F. Cherry and Jas Elsner, 93–126. Oxford: Oxford University Press.
- Curtius, Ernst. 1935. *Olympia*. Berlin: Atlantis Verlag.
- Ćosić, Natalija. 2016. „Autoritet i proizvodnja arheološkog znanja“. *Etnoantropološki problemi* 11 (3): 749–774. <https://doi.org/10.21301/eap.v11i3.6>
- Diller, Aubrey. 1956. „Pausanias in the Middle Ages“. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 87: 84–97. <https://doi.org/10.2307/283874>
- Diller, Aubrey. 1957. „The Manuscripts of Pausanias“. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* Vol. 88: 168–188. <https://doi.org/10.2307/283902>
- Dyson, Steven L. 2006. *In pursuit of Ancient Pasts: A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New Haven: Yale University Press.
- Elsner, Jas. 2001. „Structuring ‘Greece’: Pausanias’s Periegesis as a Literary Construct“. In *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, edited by Susan E. Alcock, John F. Cherry and Jas Elsner, 3–20. Oxford: Oxford University Press.

- Frazer, James G. 1913. Introduction to *Pausanias's Description of Greece* (translated with a commentary by J. G. Frazer), Vol I, xiii-xcvi. London: Macmillan.
- Furtwängler, Andreas E. 1990. „Adolf Furtwängler“. In *Classical scholarship: a biographical encyclopedia*, edited by Ward W. Briggs and William M. Calder, 84–92. New York: Garland Publishing.
- Habicht, Christian. 1985. „An Ancient Baedeker and His Critics: Pausanias' 'Guide to Greece'“. *Proceedings of the American Philosophical Society* 129 (2): 220–224.
- Hansson, Ulf R. 2014. „Adolf Furtwängler (1853–1907): 'The Linnaeus of classical archaeology'“. *Antiquity Project Gallery* 88(342). <http://journal.antiquity.ac.uk/project-gallery/hansson342>
- Heer, Joyce. 1979. *La personnalité de Pausanias*. Paris: Le Belles Lettres.
- Humphreys, Sally C. 2002. „Classics and Colonialism: towards an erotics of the discipline“. In *Disciplining Classics*, edited by Glen W. Most, 207–251. Gottingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
- Hutton, William E. 2005. *Describing Greece: Landscape and Literature in the Periegesis of Pausanias*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marchand, Susane 1996. *Down from Olympus: Archaeology and Philhellenism in Germany 1750–1970*. Princeton: Princeton University Press.
- Mihajlović, Vladimir V. 2010. „Pausanija i arheološka argumentacija“ Master teza. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Morris, Ian. 1994. „Archaeologies of Greece“. In *Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies*, edited by Ian Morris, 1–47. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murray, Tim. 2007. *Milestones in Archaeology: A Chronological Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Newby, Zahra. 2005. *Greek Athletics in the Roman World: Victory and Virtue*. Oxford: Oxford University Press.
- Olsen, Bjornar. 2002. *Od predmeta do teksta: teorijske perspektive arheoloških istraživanja*. Beograd: Geopoetika.
- Pretzler, Maria. 2004. „Turning Travel into Text: Pausanias at Work“. *Greece & Rome* 51 (2): 199–216. <https://doi.org/10.1093/gr/51.2.199>
- Pretzler, Maria. 2007. *Pausanias – Travel Writing in Ancient Greece*. London: Duckworth.
- Pruitt, Tera C. 2011. „Authority and the Production of Knowledge in Archaeology“. Doctoral diss. University of Cambridge.
- Schliemann, Heinrich. 1878. *Mykenae*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Settis, Salvatore. 2006. *Eternity amongst the Ruins: The Future of the "Classical"*. Cambridge: Polity.
- Shanks, Michael. 1996. *Classical Archaeology of Greece – Experiences of the Discipline*. London: Routledge.
- Snodgrass, Anthony M. 1987. *Archaeology of Greece: The Present State and Future Scope of the Discipline*. Berkeley: University of California Press.
- Stewart, Daniel. 2013. „'Most Worth Remembering'. Pausanias, Analogy, and Classical Archaeology“. *Hesperia* 82: 231–261. <https://doi.org/10.2972/hesperia.82.2.0231>

- Trigger, B. 1989. *A History of archaeological thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vinkelman, Johan Joakim. 1996. *Istorija drevne umetnosti*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Vulićević, Ljiljana. 1994. „Predgovor“. U *Opis Helade*, Pausanija (predgovor, prevod sa starogrčkog i komentar Ljiljana Vulićević, arheološki komentar dr Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović), 7–39. Novi Sad: Matica Srpska.
- Wagstaff, J. M. 2001. „Pausanias and Topographers: The Case of Colonel Leake“. In *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, edited by Susan E. Alcock, John F. Cherry and Jas Elsner, 190–206. Oxford: Oxford University Press.
- Wayne, Paul. 1988. „Pausanias Entrapped“. In *Did the Greeks believe in their myths? An essay on the constitutive imagination*, edited by Paul Wayne, 95–201. Chicago: The University of Chicago Press.
- Whitley, James. 2001. *The Archaeology of Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.

Vladimir V. Mihajlović

Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade

*Authority and How to Attain It: Pausanias,
Description of Greece and Archaeological Excavations at Olympia*

One of the key products of archaeological work, the clear disciplinary distinction separating it from amateur curiosity or lucrative treasure hunt, is the text. Not only it stands at the end of almost every archaeological endeavour, text in its various forms often presents the source of fieldwork: archaeological excavations are preceded by (repeated) reading of previously written landscape, either represented through old travelogues, or through recent reports from archaeological surveys. In short, fieldwork and text are dialectically linked: fieldwork practice and texts mutually intertwine, confirm and (re)shape one another. Therefore, along with “founding fathers” of the discipline, some texts may also possess authority – achieved over time, confirmed, or lost.

Opposed to the authors and works of the classical canon, Pausanias and his *Description of Greece* were not of noble origins, that would secure the position of indisputable authority in the field of classical archaeology. Therefore the reputation of the author and his work was built – through confirmations and refutations – in the very landscape of Greece, primarily through archaeological fieldwork. During the 19th century *Description of Greece* served as a kind of travel guide for researchers to the long-abandoned sites and grand archaeological discoveries, such as Schliemann in Mycenae. The Erechteion in Athens is today known by the name given to the temple by Pausanias. His authority, built

in the field of classical archaeology, spread out of the domain of the discipline: on the grounds of the data from the *Description of Greece* and the esteem of its author, the administration of the new independent Greek kingdom started changing the Slovene, Albanian, Turkish or Italian toponyms in its territory. The excavations at Olympia – the case-study presented here, speak most eloquently about the mutual intertwining of archaeology and *Description of Greece*. On the one side, the years-long excavations, enabled by the decades-long diplomatic struggle for the licence, deepened the understanding of the work of Pausanias, but on the other side, the fieldwork practice has also changed, as well as the epistemological foundations of classical archaeology. The aim of this paper is to point once more to the inseparable ties linking practical and interpretive aspects, *i.e.* fieldwork and study in archaeology.

Keywords: text, archaeological fieldwork, authority, Pausanias, *Description of Greece*, classical archaeology of Greece, history of the discipline

*Autorité et comment l'obtenir: Pausanias,
Description de la Grèce et les fouilles archéologiques d'Olympie*

Le texte est un des produits-clés du travail archéologique, ce qui sépare la pratique disciplinaire claire de la curiosité d'amateur ou de la chasse au trésor lucrative. En plus de la fin de tout effort archéologique, les textes, dans leurs formes les plus diversifiées, présentent souvent la source du travail sur le terrain: la lecture (renouvelée) du paysage antérieurement peint, présenté soit sous la forme de récits de voyage anciens, soit sous la forme de rapports récents de la reconnaissance archéologique, précède les fouilles archéologiques. Bref, le terrain et le texte ont une relation dialectique: la pratique sur le terrain et les textes s'interpénètrent, confirment et (trans)forment. Donc, à part les personnages clés comme « les pères fondateurs » de la discipline, par exemple, les textes, eux aussi, peuvent avoir une autorité – celle qui est obtenue, confirmée ou perdue avec le temps. Contrairement aux auteurs et aux œuvres du canon classique, Pausanias et sa *Description de la Grèce* n'avaient pas une origine noble qui en ferait des autorités incontestables du domaine de l'archéologie classique. C'est pour cette raison que la réputation de l'auteur ainsi que de son œuvre était bâtie – en étant inévitablement confirmée et contestée – dans le paysage de la Grèce même, en premier lieu par le travail sur le terrain archéologique. Pendant le XIXe siècle, la *Description de la Grèce* offrait, tel un guide touristique, les explications aux chercheurs et les emmenait vers les sites abandonnés il y a longtemps et vers les grandes découvertes archéologiques, comme celles de Schliemann à Mycènes. L'Érechthéion d'Athènes est aujourd'hui connu sous ce nom parce que, et uniquement parce que Pausanias l'a nommé ainsi dans son œuvre. L'au-

torité de Pausanias, apparue dans le cadre de l'archéologie classique, s'est étendue hors frontières de la discipline: en se référant aux données de la *Description de la Grèce* et à l'autorité de son auteur, l'administration du jeune royaume grec commença à changer sur son territoire les toponymes slovènes, albanais, turcs ou italiens. Les fouilles d'Olympie, prises dans cet article comme une étude de cas, parlent le mieux de l'interpénétration de l'archéologie et de la *Description de la Grèce* de Pausanias. D'un côté, la meilleure compréhension de l'œuvre de Pausanias a résulté des recherches approfondies de plusieurs années, précédées par la lutte diplomatique de plusieurs décennies pour l'obtention du permis pour les fouilles, et de l'autre côté, non seulement que la pratique sur le terrain était transformée, mais aussi les fondements épistémologiques de l'archéologie classique. L'objectif de ce travail est de signaler encore une fois que la pratique et l'interprétatif sont inséparables, c'est-à-dire que le travail sur le terrain et au bureau sont inséparables en archéologie.

Mots-clés: texte, terrain archéologique, autorité, Pausanias, Description de la Grèce, archéologie classique de la Grèce, histoire de la discipline

Primljeno/Received: 23. 8. 2019.

Prihvaćeno/Accepted for Publication: 26. 8. 2019.

Branislav Anđelković

*Department of Archaeology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia
B.Andelkovic@f.bg.ac.rs*

Jonathan P. Elias

*AMSC Research, LLC, Carlisle, USA
director@amscresearch.com*

The Mummy Trappings in the National Museum in Belgrade: A Reconstruction and Typological Assessment*

Abstract: In July 2009 the National Museum in Belgrade received – as a donation – two elements of a funerary assemblage: a fragmented mask and a conjoined collar-breast covering. Although heavily damaged, those ancient Egyptian mummy trappings furnish modern analysts with valuable information about their fabrication and ritual employment. The mask is of helmet-type, made of gessoed linen which had been decorated with paint and gilded upon the face. The front of the mask is in relatively fair condition, but the top and rear have suffered considerably, being reduced to small fragments whose original position is difficult to determine. The mask is heavily affected by staining caused by deliberately over-poured resin, i.e. the traces of a ritual unguent pouring. The collar-breast covering is a conjoined type forming a single rectangular or rather slightly trapezoidal plaque. The collar design consists of a system of schematized floral decoration arranged in seven semicircular bands around a single semi-lunate zone. A decorative grid containing funerary motifs extends below the collar field. It consists of four horizontal registers separated by polychrome bands of colored rectangles. The whole forms a complex tapestry of protective imagery: deities, amuletic symbols and magical vignettes. The mask and the breast cover are datable to the late Ptolemaic Period (*ca.* 100 – 50 B.C.). The most likely place of origin is site of Hawara at the entrance to the Fayum region.

Keywords: mummy cartonnage, helmet-type mask, collar-breast covering, a ritual unguent pouring, Fayum region, Hawara, Late Ptolemaic Period

* The present authors are grateful to the National Museum in Belgrade, particularly its Director Bojana Borić Brešković, for the permission to publish these items. Thanks are also due to Gordana Grabež for a skillful logistics and to Rifat Kulenović for the photos. Last but not least we are indebted to Predrag Markuš who kindly provided valuable information concerning recent history of the objects. B. Anđelković is participating in the Project no. 177008 of the Ministry of Education, Science and Technological Development, Republic of Serbia.

Introduction

The National Museum's Egyptological collection comprises a relatively moderate number of objects (Anđelković 2002a, 2002b, 2015; Anđelković and Teeter 2006). In spite of their scarcity and the fact that the objects – relics of Egyptian glory and decline – are far away from their original particular locations (frequently unknown), they still possess a unique 'time machine' ability to enrich a Museum visitor's knowledge and to 'transport' his or her thoughts and imagination to that ancient civilization centered around on the river Nile, which has left the world a lasting legacy (see Jenkins 2016).

In July 2009 the National Museum in Belgrade received two elements of a funerary assemblage: a fragmented mask and a conjoined collar-breast covering. The elements were bought in Egypt between 1967 and 1971 by Rade Markuš who during that time span held the position of an accountant in the Embassy of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in Egypt, Cairo. The fragmentary mummy trappings were probably purchased in an antique shop in Cairo.¹

After the Markuš family returned to Belgrade the objects were kept in a shallow cardboard box placed in the entryway closet of their Zvezdara neighborhood apartment.² The year after his parents passed away in 2008, Predrag Markuš, son of Rade Markuš, donated the objects to the National Museum in Belgrade in memory of his deceased parents.³

The subsequent 'museological biography' of the two donated elements of ancient Egyptian funerary assemblage might at first glance seem rather curious (see Alberti 2005) unless one is familiar with a 'push aside' policy concerning the ancient Egyptian artifacts in Serbian museums (Anđelković 2013; Vasiljević 2018). Originally, the donated mask and the collar-breast covering were kept in the collection of Lepenski Vir (an archaeological site of the Mesolithic-Neolithic culture of the Danube Gorges), then in the Numismatic collection, and then in the Greco-Hellenistic collection.⁴ The fragmentary mummy trappings never underwent any conservation or restoration treatment

¹ During four years of service in Cairo, Rade Markuš and his family have visited only Alexandria, Luxor and Aswan (Predrag Markuš, personal communication, April 18, 2019). Since the most likely place of origin of the donated mask and the collar-breast covering is the Fayum region, we can logically presume that the pieces were brought to Cairo as the nearest and biggest antiquities market.

² Predrag Markuš, personal communication, April 18, 2019.

³ The National Museum in Belgrade acknowledged receipt of the items in July 28, 2009 (Receipt No. 372/1). A slightly different time span for the Markuš family Cairo residing – from 1968 to 1972 – have been noted in the Museum Receipt.

⁴ Official Handover Protocol Record No. 55/4 of February 2, 2012, the National Museum in Belgrade.

nor were they ever exhibited. Moreover, these artifacts still lack a simple inventory/object number.

After a hiatus of almost two decades the remodeled building of the National Museum in Belgrade reopened in June 2018. However, it was only in April 2019 that the Egyptological collection (or rather most of it) was finally – and for the first time since the early 1960's – staged at the National Museum's permanent display. Even so, the donated cartonnage mask and the collar-breast covering remained out of sight. Only recently have the present authors learned of these 'ignored' museum pieces and gotten the opportunity to publish them.

Condition

The mask and breast covering were both made of cartonnage (layers of linen coated with gesso then gilded and/or painted). The pieces have survived a series of severe taphonomic impacts. Archaeologically they cracked through subsidence under pressure while entombed and this problem was exacerbated during extraction. In addition, it is evident that both mask and breast covering were subjected to moderate water damage at some stage since in many places the colors have smeared together and become rather muddied. In some areas pigment has flaked away, leaving areas devoid of color. In areas of the most serious disruption, the gesso surface has broken away completely from the linen substrate, resulting in a loss of content. The mask is in particularly poor condition (aside from the mask itself there are about three bigger and numerous smaller fragments of it).

It is our belief that the mask and breast panel once adorned the same mummy; the hairstyle of the mask may indicate that the trappings belonged to a female.⁵ In fact, a stylistically very similar mask and breast panel were found to adorn a well-preserved mummy of a late Ptolemaic woman (Redpath Museum RM 2720) in Montreal, Canada (Wade et al. 2012, 1237 RM2720, 1241 Fig. 4a-b). The intact RM 2720 mummy independently attests the association of this type of mask and breast panel with each other; it furthermore shows that the types are used in the burial of an adult female; and beyond that, that their style derives from a workshop serving Hawara and its environs.

---

⁵ The hairstyle of the mask's wig includes curled bangs on the forehead. Such bangs are found in masks placed on some female mummies, e.g., Ägyptisches Museum der Universität Leipzig Inv. 7813 (Germer 1997, 121), but it remains to be seen whether the curled bangs were only used for woman (cf. Manley and Dodson 2010, 110, cat. 39, where a mask with bangs found separated from the mummy is called the mask of a man).

Helmet-type Mask

Figure 1. Helmet-type mask

The mummy mask (Fig. 1) is of approximate maximum height 41.5 cm and thickness 0.2–0.85 cm. It is of so-called helmet-type. In other words, it is a head cover that was literally placed all around the mummy's head. The inner surface of the mask is also gessoed. The face of the mask – idealized and youthful with stylized facial features – is gilded with painted eyes with black centers which are edged in greenish-gray, which matches the eyebrows. A thicker line is provided on the top side of the eye. The ears are modeled in relief⁶ and are fairly large.⁷ The hair, indicated by green-gray stripes on a light (whitish) ground is arranged in bangs. These terminate in rounded, J-shaped curls. The paint is laid on thickly and this was done deliberately to create a schematic texture.

Areas painted light blue are present on detached fragments which once would have sat behind the hair. There are traces of other designs interpretable as the wings of a Khepri beetle, a common treatment for the summit of helmet-masks manufactured in the Fayum. Contrasting with the light blue field (on the rear) is a yellow headband element edged in red with a white stripe, which served on this mask as its 'wreath of vindication'. The front of this band toward the top of the mask is decorated with row of circular shapes. These have a raised relief quality like bosses.⁸ Their original color may have been white, and they would have stood out from the yellow-ground color of the headband. They are now black, and it seems that this color is the same as the resin that was placed elsewhere on the mask. The bosses, it seems, were individually dabbed with resin and very deliberately so.

⁶ The relief-modelling of the ears, eyes, mouth and nose is visible on the interior surface of the mask.

⁷ There is a tendency for the ears to become smaller, even vestigial in later Fayumic masks. These ears remain wide, suggesting an earlier date, Late Ptolemaic before 30 B.C.

⁸ Similar bosses appear on a mask in Hildesheim, Roemer-Pelizaeus Inv. 1587.

Each side of the face was also smeared with resin and the lines made by the operator matches a finger of each of the operator's hands. One should be sure not to confuse the obvious resin traces for a beard shown on a number of cartonnage mummy-masks (e.g. Ikram and Dodson 1998, 168–169, fig. 194). An image of a *wedjat*-eye seems to be visible below the headband but poured resin has flowed over and completely obscured it. Such painted *wedjat*-eyes are typical in Fayumic masks and were clearly intended to serve magically upon the forehead, which by the Ptolemaic Period had become the focal zone on which *wedjat*-eye amulets were to be placed within the mummy wrappings (Elias and Mekis 2019, 148, fig. 4b-1).

Also detached from the main area of the mask are the lappets; they were vertically striped and terminated in horizontal stripes of red, light blue and dark blue (top to bottom) on a white ground. Fragments indicate that the mask had a border on sides and below consisting of a band of polychrome rectangles (light blue and red) with white separators. At the level of the lappet terminus the artist has painted inter-fitted squares of light blue pigment with a red line at center.

The mask is heavily affected by staining caused by deliberately over-poured resin. Nevertheless, it is apparent that between the lappets, collar decoration of 5+ bands was painted in, including two bands consisting of triangles of light blue emulating folded petals with the stringing indicated in white on a red ground. Toward the bottom, a band of yellow dots on a light blue ground site atop the common band with painted tear-drop bangles. Significantly, two yellow lines overpaint the inter-lappet collar bands to indicate a pendant on gold necklace.

On the viewer's right (lower part), there are remnants of several thick linen straps decoratively arranged on one of the wig lappets. Two diagonals cross a pair of horizontally-arranged straps; below these, two diagonal straps remain from what seems to have been a diamond configuration. We interpret these as the traces of a more extensive lozenge-pattern webbing which bound the mask to the mummy bundle. It is a common feature in Ptolemaic and early Roman Period mummy preparation in the Fayum, an early foreshadowing of the well-known rhomboidal or coffer-pattern bandaging that becomes more prevalent toward the end of the 1st century A.D.

Masks having these characteristics are generally associated with sites in the Fayum region, including Tebtynis (Tell Ūmm el-Baragât), Deir el-Banat,⁹ Er-Rubbayat¹⁰ (Manley and Dodson 2010, 110, cat. 39) and Hawara (classical Labyrinthos). This last site is centered on the renowned 12th Dynasty cemetery associated with the Pyramid of Amenemhat III and was used intensively in

---

⁹ See: <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/9/0/281484/Heritage/0/Mummy-discovered-at-Fayoums-Deir-ElBanat.aspx>.

¹⁰ See: Edinburgh NMS A.1901.547.1.

Figure 2. The collar-breast covering

Greco-Roman times as the municipal necropolis of Crocodilopolis/Arsinoe (Petrie, Wainwright and Mackay 1912). Examples of similar helmet masks emerged in large numbers following the initial investigation of the site in the late 1880's (Petrie 1889). The striping of the lappets in this example contrasts with many other masks of the general class that contain motifs within the lappet area, most notably images of Osiris (Osiroid figures seated upon shrines) common at Tebtynis (e.g. James 1982, 175, Fig. 80).¹¹

Collar-breast Covering

The collar-breast covering (Fig. 2) is of maximum height 41.5 cm, bottom width 16.5 cm and thickness 0.3–0.6 cm. It is gessoed only

on the front side, whereas the back side is made of a single, rough, thick linen fabric. Small part on the (viewer's) right upper side is missing.

Collar patterns: the collar designs were originally very striking. Significantly, no upper border or flanking falcon terminals are included. Bright yellow bands with dark blue (or black) solid circles occur in the first and fifth position. The second position is decorated in a triangle folded-petal pattern (of blue) on a red ground. The third and sixth positions contain bands having a green ground, filled with white rosettes with red dots at their centers. The fourth and central band (as in other collar systems) sports the most complex of the patterns: this is heavily damaged but was evidently a red ground containing a row of dangling fan-shaped lotus blossoms in green separated by circular blue buds.

Organization of vignettes and motifs: vignettes and motifs on the collar-breast covering are organized in four horizontal registers flanked with five vertical continuous stripes painted in alternating white and blue color (W-B-W-B-W).

Register 1: A winged beetle representing solar deity Khepri occupies the upper position just below the collar bands. The beetles' claws push a sun-disk skyward. The disk itself was once flanked by *wedjat*-eyes, of which only one

¹¹ See: Sotheby's New York Sale, June 12, 2001, lot. 218.

remains (on the viewer's left). They were contained within innermost of a system of metope-like compartments separated by decorative triglyphs consisting of stripes of alternating color. The next two metopes, moving outward to either side, contain a triangular shape, and finally, two large lateral metopes on either side appear to have contained a figure of a male deity with a large knotted bandage at the waist. Only the one on the viewer's right still exists and it wears the plumed White Crown emblematic of the god Osiris. By comparing the present covering with known Hawara examples it is safe to assume that the deity in the large lateral damaged metope on viewer's left once also contained a figure of this very god. Namely, in view of the symmetrical composition of most collar-breast coverings from Hawara, the missing metope on the viewer's right would likely have contained a second image of Osiris as well.

Register 2: A vignette showing the mummy on a funerary bier is placed in the center of the covering. The god Anubis (or a priest in the role of Anubis) raises an unguent jar with flaring rim over the mummy as if about to pour its contents onto the wrapped body. The head of the bier is nearly entirely destroyed, but miraculously, what remains of it leaves no doubt that the figure wore a diadem consisting of a sun-disk with double plumes, the so-called *atef*-crown. The horizontal frame of the bier was painted yellow, but much of the area below it has broken away from the linen substrate, leaving no traces of Anubis' legs. However, the remains of one canopic jar can still be seen underneath. The remains of a standing goddess can still be seen on either side of the bier. They represent Isis and Nephthys respectively although a sun-disk replaces the distinctive hieroglyphic symbol we expect in each case (i.e. throne-glyph and mansion-glyph).

Register 3: A winged goddess holding a *maat*-feather in each hand is placed below the mummy-on-bier motif. She faces toward the viewer's right and wears a solar disk on her head. From comparison with countless other objects (e.g. Manley and Dodson 2010, 117, cat. 46) she can be identified as Nut, goddess of heaven, who has been given the attributes of Maat, goddess of justice. The goddess is set low inside the register, allowing the artist to fill the area above her wings with a colorful pattern of red, white and blue vertical stripes which seems intended to convey the splendid glow of the divine image. Dark resin poured deliberately on this register obscures some of the design.

Register 4: Apart from dark resin extending from register 3, an extremely fragmented vignette is all that remains. However, careful examination of the tiny pieces still adhering to the linen substrate shows traces of a group of crouching deities (perhaps four) facing to the viewer's right, seated within a boat with flaring lotus-form prow and stern elements. A sun-disk is seated on each of the lotuses. By comparing the present covering with known Fayumic examples from Hawara¹² (Drenkhahn and Germer 1991, Kat. Nr. 78) we sug-

¹² Hannover, Kestner Museum Inv. 1976.68.

Figure 3. Organization of vignettes and motifs on the conjoined collar-breast covering

gest that the group of crouching deities included Ra and possibly Osiris, Isis and Nephthys.

Discussion

It was a real challenge to us to be able to work our way back from such a damaged elements of cartonnage to some semblance of understanding of their significance. The present authors clearly identify visual elements for the collar-breast covering reconstruction (Fig. 3). We are able to state unequivocally that the cartonnage originate from the Fayum region and within that zone the most likely place of origin is Hawara (cf. Wade et al. 2012, 1237 RM2720, 1241 Fig. 4a-b).

The sequence of motifs within the registers of the breast cover in Belgrade correspond very closely with examples known to have come from Hawara, such as Hannover, Kestner Museum 1976.68 (Drenkhahn and Germer 1991, Kat. Nr. 78). By this we mean specifically: the Khepri beetle in register 1, the mummy on bier motif in register 2, the goddess Nut in register 3, and the sun-boat motif in register 4. Other smaller aspects of the design are represented at Hawara as well, including the addition of an *atef*-crown on the lion head of the mummification bier, the Anubis priest holding up an unguent vessel and sun disks hovering above the prow and stern of the solar boat. The inclusion of the solar boat in the lowest of the registers is a characteristic seen throughout the Heptanomis (the northern part of Upper Egypt); outside of the Fayum the feature is noted in the coffin art of El-Hibeh (Gessler-Löhr 2017, pls. 43–48).

Our example shows the red-white and blue vertical striping in the upper halves of the registers, a characteristic noted on cartonnage specimens from northern Middle Egypt and the Fayum.¹³

¹³ See the decorated lid of a coffin in the Frances Godwin and Joseph Ternbach Museum, Queens College, City University of New York.

The pouring of unguent onto the masks worn by Ptolemaic mummies is found in the case of the well-known 'Mummy 1770' (Manchester, MM 1770), a Ptolemaic female believed to have come from Hawara (David 1979, 87) and other examples (e.g. Copenhagen, Ny Carlsberg Glyptotek AEIn 927). It is completely expectable based on the recently discussed texts of the Embalming Ritual (Töpfer 2017). The ritual includes, as far as concerns the body beneath the bandages, directions for anointing the mummy with myrrh (in Egyptian: *'ntyw*) and singled out the head as a starting point in a larger sequence; this eventually included the body and it was apparently customary after anointing the head, to move from the shoulders to the soles of the feet (Töpfer 2017, 23, Chap. X +II, +III). The ritual does not mention mummy trappings nor the pouring of liquids on them, but it is abundantly clear that the anointing sequence could be played out or perhaps repeated externally, i.e. upon the decorative elements placed on mummies. Evidence is sporadically encountered from the Third Intermediate Period for the pouring of sacred unguent onto inner anthropoid containers (bivalve coffins and cartonnage mummy cases), while leaving the mummy itself in uncoated (e.g. Berlin Ägyptischen Museum Inv. 8500, bivalve inner anthropoid coffin of Ken-hor from Akhmim; KMB 1899, 274; Germer, Kischkewitz and Lüning 2009, 127). A growing body of data show that the practice of anointing the exterior of the mummy itself was carried out rather regularly in the Fayum in the Ptolemaic Period, particularly in preparations datable to the later part of that era and continuing into Roman times.

The Belgrade mask and breast cover appear to have belonged to one such anointed ensemble from the site of Hawara datable to the late Ptolemaic Period (*ca.* 100–50 B.C.). Beyond these typological conclusions, the ensemble also shows that, in addition to a pouring of the resin on the trappings seen in other Ptolemaic/early Roman Period examples, the liturgy of anointing could also involve 'direct touch'. In this practice, the operator deliberately applied the resin to the mummy by means of a 'laying on of hands' dabbing the sacred oil onto prominent landmarks on the mask (e.g. the bosses on the headband) and cupping the cheeks of the face. Damage to the surface of the breast cover hinders a full specification of other meaningful 'touches'.¹⁴ The dark resin appears to be concentrated on the part of the breast cover which would have laid over the navel of the deceased, but whether this is a part of a larger liturgical pattern cannot yet be confirmed. Nevertheless, our exercise in typology and reconstruction has drawn out from mere fragments eloquent testimony of an unexpectedly intimate ritual practice of late Ptolemaic times.

---

¹⁴ There may also be some use of the resin to deliberately trace over some of the designs, such as the stern and bow of the sun boat.

Literature

- Alberti, Samuel J. M. M. 2005. Objects and the Museum. *Isis* 96 (4): 559–571. <https://doi.org/10.1086/498593>.
- Anđelković, Branislav. 2002a. The Ancient Egyptian Collection in the National Museum of Belgrade. *Journal of the Serbian Archaeological Society* 18: 211–224. (Serbian, English summary)
- Anđelković, Branislav. 2002b. “Egyptian Antiquities in the Museums of Serbia”. In *Egyptian Museum Collections around the World: Studies for the Centennial of the Egyptian Museum, Cairo*, edited by Mamdouh Eldamaty and Mai Trad, 39–50. Cairo: Supreme Council of Antiquities.
- Anđelković, Branislav. 2013. Hand in Hand with Politics: The Challenges of Egyptian Studies in Serbia. *The Ancient Near East Today* 2. Accessed June 9, 2019. <http://www.asor.org/blog/2013/05/13/hand-in-hand-with-politics-the-challenges-of-egyptian-studies-in-serbia/>.
- Anđelković, Branislav. 2015. “Formation and Composition of the Egyptian Collections in Serbia”. In *A History of Research into Ancient Egyptian Culture Conducted in Southeast Europe*, edited by Mladen Tomorad, 107–115. Archaeopress Egyptology 8. Oxford: Archaeopress.
- Anđelković, Branislav and Emily Teeter. 2006. Corpus of Egyptian Antiquities in Serbia: Additions and Corrections. *Journal of the Serbian Archaeological Society* 22: 253–264.
- David, A. Rosalie, ed. 1979. *Mysteries of the Mummies, The Manchester Mummy Project*, Manchester.
- Drenkhahn, Rosemarie and Renate Germer. (eds). 1991. *Mumie und Computer: Ein multidisziplinäres Forschungsprojekt in Hannover Germany*. Hannover: Kestener-Museum.
- Elias, Jonathan and Tamás Mekis. 2019. “An Exemplary Burial in Ptolemaic Thebes”. In *The Book of the Dead, Saite through Ptolemaic Periods: Essays on Books of the Dead and Related Topics*, edited by Malcolm Mosher, Jr., 123–170. Prescott, AZ: SPBD Studies.
- Germer, Renate. 1997. *Mummies: Life after Death in Ancient Egypt*. Munich and New York: Prestel.
- Germer, Renate, Hannelore Kischkewitz and Meinhard Lüning. 2009. *Berliner Mumien-geschichten: Ergebnisse eines multidisziplinären Forschungsprojektes*. Regensburg: Schnell und Steiner GmbH.
- Gessler-Löhr, Beatrix. 2017. “Eine Gruppe Spätzeitlicher Mumien-särge aus el-Hibeh”. In *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt: Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine Arts, Budapest, 17–19 July 2014*, edited by Katalin Anna Kóthay, 195–240. Budapest: Museum of Fine Arts.
- Ikram, Salima and Aidan Dodson. 1998. *Mummy in Ancient Egypt: Equipping the Dead for Eternity*. London: Thames and Hudson.
- James, T. G. Henry. (ed.) 1982. *Excavating in Egypt: The Egypt Exploration Society 1882–1982*. Chicago: University of Chicago Press.

- Jenkins, Tiffany. 2016. *Keeping Their Marbles: How the Treasures of the Past Ended up in Museums ... And Why They Should Stay There*. Oxford: Oxford University Press.
- KMB. (Königliche Museen zu Berlin). 1899. *Ausführliches Verzeichnis der Aegyptische Altertümer und Gipsabgüsse*. Berlin: W. Spemann.
- Manley, Bill and Aidan Dodson. 2010. *Life Everlasting: National Museums Scotland Collection of Ancient Egyptian Coffins*. Edinburgh: NMS Enterprises – Publishing.
- Petrie, W. M. Flinders. 1889. *Hawara, Biahmu and Arsinoe*. London: Field & Tuer.
- Petrie, W. M. Flinders, Gerald A. Wainwright and Ernest Mackay. 1912. *The Labyrinth, Gerzeh and Mazghuneh*. British School of Archaeology in Egypt and Egyptian Research Account 18th year. London: School of Archaeology in Egypt and Bernard Quaritch.
- Töpfer, Suzanne. 2017. “Theory and Practice/Text and Mummies: The instructions of the ‘Embalming Ritual’ in light of Archaeological Evidence”. In *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt: Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine Arts, Budapest, 17–19 July 2014*, edited by Katalin Anna Kóthay, 21–32. Budapest: Museum of Fine Arts.
- Vasiljević, Vera. 2018. Invisible Heritage: Ancient Egypt and the Museums in Serbia. *Issues in Ethnology and Anthropology* 13 (3): 617–630. (Serbian, English summary). <https://doi.org/10.21301/eap.v13i3.3>
- Wade, Andrew D., et al. 2012. Scenes from the Past: Multidetector CT of Egyptian Mummies of the Redpath Museum. *RadioGraphics* 32: 1235–1250. <https://pubs.rsna.org/doi/pdf/10.1148/rg.324125704>

Branislav Anđelković

Odeljenje za arheologiju, Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu

Džonatan P. Ilajes
AMSC Research, LLC, Carlisle

*Delovi mumijske kartonaže iz Narodnog muzeja u Beogradu:
rekonstrukcija i tipološko određenje*

Jula 2009. Narodni muzej u Beogradu dobio je, kao donaciju porodice Mar-kuš, dva elementa mumijske kartonaže: fragmentovanu masku (Fig. 1) i ovratno-poprsni prekrivač (Fig. 2). Mada je njihov izvorni izgled narušen, ovi staroegipatski funerarni elementi pružaju nam dragoceno svedočanstvo o izradi i ritualnoj upotrebi takve vrste artefakata. Maska pripada tzv. šlem-tipu i načinjena je od slojeva lanenog platna premazanog gipsom, sa polihromnim oslikavanjem i pozlaćenim licem. Prednja strana maske je u relativno očuvanom stanju, dok su gornji deo i zadnja strana u znatnoj meri oštećeni i svedeni na veće i manje fragmente čiju originalnu poziciju nije lako utvrditi. Izgled maske je dodatno narušen svrhovitim prelijanjem obrednom smolom i uljima, odnosno tragovima

ritualnih pomasti. Ovratno-poprnsni prekrivač (Fig. 3) je združenog tipa, blago trapezoidnog oblika. Ovratnik se sastoji od šematizovanih, ornamentalnih ukrasa raspoređenih u sedam lučnih niski koje se sukcesivno, polukružno prostiru ispod centralne lunete. Ispod njih se u kontinuitetu pruža poprsna dekoracija sa funerarnim motivima. Čine je četiri horizontalna registra razdvojena trakama ispunjenim polihromno oslikanim triglifima-pravougaonicima. U registrima su predstavljene kompleksne figuralne scene protektivnog karaktera: božanstva, amuletski simboli i magijske vinjete. Registar 1: predstava krilatog skarabeja, odnosno solarnog boga Keprija koji gura sunčev disk; flankiran je *udžat*-očima i prikazom stojećeg boga Ozirisa u dva krajnja, vršna ugla. Registar 2: prikaz mumije na funerarnom odru, nad kojom stoji bog Anubis (ili sveštenik sa maskom Anubisa) koji iz posude prosipa ritualna ulja na mumiju; scena je flankirana stojećim boginjama Izidom i Neftis, svaka sa sunčevim diskom na glavi (umesto uobičajenih hijeroglifskih simbola ovih boginja); nadglavlje funerarnog odra je u obliku figure sa *atef*-krunom; ispod funerarnog odra se raspoznaje ostatak jedne od kanopskih posuda. Registar 3: prikaz klečeće boginje Nut sa solarnim diskom na glavi; Nut u svakoj od raširenih krilatih ruku drži *ma'at*-pero. Registar 4: prikaz solarne barke sa krmnim i pramčanim terminalom u obliku lotosa sa sunčevim diskom odozgo; u barci je bilo nekoliko sedećih božanstava, među kojima su najverovatnije nalazili Ra, Oziris, Izida i Neftis; usled teškog oštećenja ovog registra to se ne može sa preciznošću utvrditi. Maska i ovratno-poprnsni prekrivač se mogu datovati u pozni Ptolemejski period (100–50 g. pre n. e.). Najverovatnije mesto porekla ove mumijske kartonaže je Havara, u fajumskoj oblasti Egipta. Mišljenja smo da maska i ovratno-poprnsni prekrivač – sudeći, pored ostalog, i prema analogiji sa intaktnom mumijom RM 2720 u montrealskom Redpat muzeju – pripadaju istoj izvornoj celini. Moguće je da stil frizure maske ukazuje da se radilo o mumifikovanoj odrasloj osobi ženskog pola.

Ključne reči: kartonaža mumije, maska šlem-tipa, ovratno-poprnsni prekrivač, nanošenje ritualnih pomasti, Fajumska oblast, Havara, pozni Ptolemejski period

*Éléments du cartonage de momie du Musée national de Belgrade:
reconstruction et typologie*

En juillet 2009, le Musée national de Belgrade a reçu comme don de la famille Markuš deux éléments du cartonage de momie: le masque fragmenté (Fig. 1) et le plastron-tablier (Fig. 2). Bien que leur apparence originale soit endommagée, ces éléments funéraires d’Egypte ancienne portent un précieux témoignage sur la fabrication et l’usage rituel de ce type d’artéfacts. Le masque plastron est fait d’épaisseurs de toile de lin stuquée avec peinture polychrome et la face dorée. La partie antérieure du masque est relativement bien conservée

tandis que ses parties supérieure et postérieure sont endommagées en grande mesure et réduites en fragments de taille différente dont la position originale est difficilement déterminable. L'apparence du masque est en outre érodée par le déversement intentionnel des résines et des huiles rituelles, c'est-à-dire par les traces des onctions rituelles. Le plastron et le tablier (Fig. 3) sont intégrés et de forme légèrement trapézoïde. Le collier est constitué du décor schématisé ornemental divisé en sept rangs en forme d'arc se succédant en demi-cercle au-dessous de la lunette centrale. En dessous, la décoration pectorale avec motifs funéraires s'étend continûment. Elle est composée de quatre registres horizontaux séparés par les bandeaux polychromes peints de triglyphes-rectangles. Dans les registres sont représentées les scènes complexes du caractère protectif: divinités, amulettes et vignettes magiques. Registre 1: la représentation du scarabée ailé, c'est-à-dire du dieu solaire Khepri poussant le disque solaire; il est flanqué des yeux-*oudjat* et de la représentation du dieu Osiris debout dans les deux coins extrêmes supérieurs. Registre 2: la représentation de la momie sur le catafalque funéraire sur laquelle se penche le dieu Anubis (ou le prêtre portant le masque d'Anubis) versant du récipient des huiles rituelles sur la momie; la scène est flanquée des déesses Isis et Nephtys debout et chacune couronnée du disque solaire (au lieu des symboles hiéroglyphiques habituels de ces déesses); la tête du catafalque a la forme d'une figure portant la couronne *Atef*; au-dessous du catafalque sont discernés les restes d'un des récipients canopes. Registre 3: la représentation de la déesse Nout agenouillée, coiffée du disque solaire; Nout tient dans chacune de ses mains ailées ouvertes la plume *Maât*. Registre 4: la représentation de la barque solaire dont la poupe et la proue se terminent en forme de lotus avec le disque solaire au-dessus; la barque comportait quelques divinités assises, parmi lesquelles probablement Râ, Osiris, Isis et Nephtys; en raison d'un grand endommagement de ce registre, cela ne peut pas être déterminé avec précision. Le masque et le plastron-tablier peuvent être datés à l'époque ptolémaïque tardive (100–50 av. J.-C.). L'origine la plus probable de ce cartonnage de momie est Hawara dans la région de Fayoum en Egypte. On est d'avis que le masque et le plastron-tablier constituent le même ensemble original, c'est-à-dire qu'ils appartiennent à la même momie; il semble que le style de la coiffure du masque indique le sexe féminin de la défunte momifiée.

Mots-clés: cartonnage de momie, masque-plastron, plastron-tablier, pratique des onctions rituelles, région de Fayoum, Hawara, époque ptolémaïque tardive

Primljeno / Received: 14. 6. 2019.

Prihváčeno / Accepted for publication: 31. 7. 2019.

Научни чланици

Articles

Nataša Jovanović Ajzenhamer

*Odeljenje za sociologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

natasa.jovanovic@f.bg.ac.rs

**Skidanje balasta religije sa religioznosti:
Zimelov teorijski i epistemološki doprinos
savremenoj religiološkoj misli**

Apstrakt: Zimelova hipoteza o analitičkoj, ali i supstancijalnoj razlici između procesa religioznosti i religije kao zaokruženog etičkog i prakseološkog sistema, poslužila nam je kao epistemološki osnov za istraživanje transformacije religioznosti u savremenom društvu. Prateći Kantovu logiku razlikovanja između *a priori* i *a posteriori* znanja, Zimel diferencira formu od sadržaja u različitim sferama društvenog, pa i u polju religijskog. Ovaj nemački sociološki klasik religioznost definiše kao formu koja može, ali ne mora hipostazirati u zaokruženi i visoko institucionalizovani kolektivistički uslovljen religijski sistem. Skidajući balast religije sa religioznosti, Zimel je dao važan saznavni podsticaj za istraživanje različitih alternativnih religijskih koncepata koji, neretko, imaju labavu strukturu organizacije (ili je nemaju uopšte) i koji su najčešće fokusirani na individualnu duhovnost. Dijalektički odnos između religije i religioznosti omogućava da se različiti oblici duhovnosti adekvatnije istraže, kao i da se ukaže na to na koji način paralelno opstaju i neretko i konvergiraju različiti tradicionalni i alternativni religijski sistemi, naročito u zapadnohrišćanskom kontekstu koji je i samom Zimelu bio u fokusu. Dakle, u ovom radu ukazuje se na najvažnije teorijske i epistemološke doprinose proučavanju religija i religioznosti koje je sociolozima, ali i filozofima i antropolozima ostavio jedan od najprominentnijih evropskih mislilaca na prelasku iz devetnaestog u dvadeseti vek.

Ključne reči: Georg Zimel, klasične sociološke teorije, religioznost, religija, epistemologija, alternativne forme religioznosti, *cyber* religioznost

Uvod

Elizabet Godštajn (Elizabeth Goodstein) u više navrata ističe jedan *paradox* u vezi sa nasleđem Georga Zimela (Georg Simmel). Iako analiza njegovog stvaralaštva često dobija renesansu u različitim kontekstima, Zimelovo ime ipak uvek nekako “isklizne” kada se nabrajaju “očevi osnivači” discipline i kada se apostrofiraju najveća imena društvene nauke u drugoj polovini XIX i s početka XX veka. Ova autorka primećuje da radovi o Zimelu najčešće počinju opisima

njegove tragične profesorske sudbine i neuspesima u akademskoj sferi koji su posledica narastajućeg antisemitizma u Nemačkoj toga doba (Rogers 1999, 57), iako postoji mnogo drugih razloga zbog kojih bi Zimelove ideje trebalo da budu (detaljnije) proučavane. Reč je o inovativnom i inspirativnom autoru koji se bavio temama poput roda, mode i blaziranošću stanovnika u metropolama mnogo pre nego što su se u ta istraživanja upustili neki drugi. Ne treba zanemariti ni veliko interesovanje koje su Zimelovi tekstovi i predavanja budili ne samo kod kolega, već i kod šire publike. Godštajn smatra da je Zimel oformio potpuno novi stil mišljenja (i pisanja) koji tek treba da bude temeljno izučavan (Goodstein 2002, 209–210; 2017, 8–9). Takođe, ovaj nemački klasik se neretko prvenstveno navodi u svojstvu jednog od nastavljača Kantove (Immanuel Kant) misli, pa ipak ne treba zaboraviti da je i u tom pogledu Zimel bio originalan i da je redigovao (i sociologiji približio) neke od Kantovih hipoteza i zaključaka. Da bismo bolje razumeli Zimelovu religiozološku teoriju, koja zauzima centralno mesto u ovom radu, najpre se moramo ukratko osvrnuti na neke opšte teorijske ideje od kojih Zimel polazi u gotovo svim istraživanjima, pa i u onom o religiji.

Iako Zimel svakako pripada neokantovskom krugu mislilaca, odgovor na njegovo ključno pitanje – “Kako je društvo moguće?”, koje jeste pandan Kantovom osnovnom pitanju “Kako je priroda moguća?”, iziskuje argumentaciju drugačiju od one koju Kant daje u *Kritici čistog uma* (v. Kant 1970). Mada Zimel sledi Kanta kada kaže da se ukupnost društvenog iskustva ne može temeljiti u njemu samom, već isključivo u svesti onih koji ga tvore, Zimel u svojoj daljoj elaboraciji odstupa od Kantovog argumenta da je celokupno saznanje moguće na nivou subjekta, tj. na nivou kapaciteta uma onoga koji saznaje, i zastupa tezu prema kojoj je takvo razumevanje subjekta nemoguće na nivou čitavog društva. Zimel zaključuje da priroda i društvo ne leže na istoj ravni analize jer subjekt koji spoznaje društvo (za razliku od funkcionisanja logike spoznaje prirode) zatiče jedinstvo koje su empirijski subjekti već konstituisali. Logična posledica ovakve Zimelove filozofske artikulacije argumenta je pretpostavka da su svi društveni subjekti ujedno i objekti međusobnog opažanja koji tek zajedno stvaraju društvo.¹ Iz navedenog proizilazi da Zimel zauzima sociološku poziciju prema kojoj temelj društva nisu pojedinci, niti društvo postoji kao nekakav zaseban entitet u totalu, već se društvo konstituiše kroz mnoštvo *interakcija* (Prodanović 2009, 369–370; Habermas 1998, 189–190; Marotta 2012, 683).

Na ovom mestu treba podvući dve važne napomene. Prva je da Zimela svakako “smeštamo” u nemački filozofski kontekst koji oponira francuskom i britanskom pozitivizmu jer striktno razdvaja prirodne od društvenih (odnosno duhovnih) nauka. Za razliku od drugih klasičnih mislica, pre svega za razliku

¹ “Tako sfera društva u odnosu na spoznajući duh dobija neku vrstu objektivnosti, koju u odnosu na subjekt koji spoznaje prirodu, priroda ne može zahtevati” (Habermas 1998, 190).

od Marksa (Karl Marx) i Vebera (Max Weber), Zimel nije nastojao da premosti razlike između pozitivističko-empirijskih tendencija i istorističkih zahteva, već je čvrsto verovao da su prirodne i društvene nauke metodološki inkompatibilne. Razlike su, prema Zimelovom mišljenju, nepomirljive upravo jer ishode iz razlika u mogućnostima same spoznaje prirode, odnosno društva (Habermas 1998, 191). Zimel je, dakle, svakako bliži poziciji koju su zastupali predstavnici Badenske škole (Rikert [Heinrich Rickert] i Vindelband [Wilhelm Windelband]) i koju je zagovarao i Vilhelm Diltaj (Wilhelm Dilthey), uz uvažavanje daljih razmimoilaženja u metodoškim programima pomenutih autora (Korać 1990, 210). Drugim rečima, Zimelovu teoriju treba posmatrati u okvirima klasične nemačke podele na *Naturwissenschaften* (prirodne nauke) i *Geisteswissenschaften* (društvene nauke).

Druga napomena tiče se strukture Zimelovog shvatanja društva i podele na društvenu formu i sadržaj. On je, naime, smatrao da “društvo ne postoji kao neka nezavisna stvarnost *sui generis*, već da egzistira u onom međuprostoru između delatnika koji ga čine” (Prodanović 2009, 370). Društvo je proizvod društvenih interakcija a sociologija, prema Zimelovom mišljenju, treba da se bavi obrascima interakcije među pojedincima koji leže u osnovi većih društvenih formacija i koji se pojavljuju u različitim istorijskim etapama i u različitim kulturnim uređenjima. “Jer, ‘društvo’ upravo i znači bezbroj povezanosti i uzajamnih zavisnosti, odnosa ravnoteže i prevage koji nastaju među individuuama. Očigledno je da razumevanje ovih odnosa možemo postići samo apstrahovanjem od velikog broja istorijskih slučajeva, što znači izostavljanjem razmatranja razlika u materijalnom sadržaju ovih odnosa, čineći same forme ovih relacija – sa svim njihovim modifikacijama, ukrštanjima i usložnjavanjima – isključivim objektom naših proučavanja” (Zimel 2008, 136). Takav pristup se danas klasifikuje kao mikrosociološki (Kozar 2008, 43–45).

Kada je reč o Zimelovom shvatanju uloge sociologije u panteonu društvenih nauka, važno je podvući već pomenutu razliku između formi i sadržaja. Razumevanje ove dihotomije je neohodno ne samo jer se radi o kvintesenciji Zimelove teorije u celosti, već i zato što je sociologiji “dodelio” isključivo bavljenje formama. Sociologija ne sme da uđe u domen drugih nauka (istorije, historiografije, psihologije, ekonomije, itd) koje imaju legitimitet da se bave sadržajima. U osnovi binarne podele na formu i sadržaj nalazi se Kantova logika razlikovanja *a priori* i *a posteriori* znanja, međutim, Zimel tu logiku dalje razrađuje i “prilagodava” potrebama sociologije (ali i drugim društvenim disciplinama). Sociolog treba da apstrahuje konkretan sadržaj i da proučava ponavljajuće strukture koje oformljavaju te sadržaje. Sociolozi se, prema tome, ne bave osobenostima konkretnih događaja, već njihovim zajedničkim imeniteljima i jednoobraznostima. “Sociolog ne povećava saznavanje o šta su radili kraljevi Džon, Luj ili Henri, već osvetljava načine na koji je svaki od njih u svom ponašanju bio određen

institucijom kraljevstva. *Sociologa zanima Kralj Džon a ne kralj Džon*” (Kozler 2008, 47). Zimelovim rečima, razdvajanje forme od sadržaja polazi od prakse prema kojoj “mi istu materiju možemo obraditi tako da ona dobije najrazličitije forme i, shodno tome, ista se forma može utisnuti u najrazličitiji materijal” (Zimel 2008, 185).

Zimel se formama ne bavi samo kao epistemološkim fenomenom, dakle nije reč samo o mogućnostima spoznavanja objekata, već se radi i o procesu oblikovanju materijala (sadržaja) u objekat (Silver and Brocic 2019, 116).² Nemački klasik smatra da se znanje o formama dobija induktivnim putem, sakupljajući i sistematizujući različite manifestacije formi tako da se pronađu zajednički elementi koji čine esenciju formi. Sve različitosti na koje istraživač nailazi su ekonomski, etički, politički i drugi sadržaji koji su neponovljivi i koji, kao takvi, izmiču sociologiji (Zimel 2008, 117).

Luis Kozler (Lewis A. Coser) smatra da forma kao terminološka odluka nije bila najsrećnije rešenje jer sa sobom nosi veliki filozofski balast. Ovaj autor smatra da je Zimel upotrebio nazive poput “socijalne strukture” ili “oblika”, bilo bi manje otpora i njegova teorija bila bi aktuelnija i više primenjivana. On čak smatra da “baš kao što se Veberovi idealni tipovi mogu koristiti kao sredstvo merenja odstupanja tipova od konkretnih pojava, Zimelovi oblici – poput na primer, tipična kombinacija bliskosti i udaljenosti koji obeležava odnos ‘stranca’ sa okolinom – mogu da posluže za merenje stepena ‘stranosti’ sadržane u određenim istorijskim okolnostima, na primer geto Jevreja ili drugih parija” (Kozler 2008, 49).³ Zimelu se, takođe, može prigovoriti i to što je predmet sociološkog istraživanja poprilično redukovao i suzio. Zbog toga se formalizam neretko smatra prevaziđenim u sociologiji i to je jedan deo odgovora na pitanje koje Elizabet Godštajn postavlja u više svojih radova (Zašto je Zimel zaboravljeni klasik?). Naravno, to ne znači da je njegova teorija u potpunosti prevaziđena – u nastavku rada posvetićemo se upravo onim delovima njegovog nasleđa za koje smatramo da je veoma aktuelno i značajno. Nećemo ulaziti ni u semantičku debatu u vezi

² Rekonstruisati šta Zimel podrazumeva pod formama nije lak poduhvat, pre svega jer on sam ne daje jednoznačnu definiciju pojma. Neki autori su napravili listu od čak devet različitih definicija sociološke forme, pa ipak sigurno je da je reč o neokantovskoj interpretaciji koja dozvoljava posmatraču da reprezentuje svet kao jedan od mogućih oblika istorijskog znanja. Takođe, forme se kao pojam najbolje mogu razumeti u odnosu sa sadržajem (Silver and Brocic 2019, 116).

³ Iako postoje sličnosti između Veberovih idealnih tipova i Zimelovih formi, treba napomenuti da su idealni tipovi daleko složenija i šira teorijsko-metodološka konstrukcija. Iako i oni nastaju induktivnim putem, u daljoj razradi Veber znatno usložnjava opseg ovog, pre svega, metodološkog oruđa koje služi kao osnov uporednog metoda u sociologiji i koji iziskuje i razvijenu sociološku imaginaciju (v. Weber 1989, 65).

sa time da li su forme bile najbolje pojmovno rešenje, ili se trebalo opredeliti za neki drugi, modernoj sociologiji bliži konceptualni aparat. Istraživanje u ovom radu nastavićemo prateći argumente Elizabet Godštajn i Luisa Kozera o tome da primena formi kao analitičkog sredstva u sociologiji ne mora, i ne treba, da bude rezervisana samo za klasično sociološko nasleđe i za akademske kurikuleme centrirane oko istorije ideja. Na primeru Zimelove (socio)religiološke teorije pokazaćemo koje su dobiti uočavanja i razumevanja razlike između procesa religioznosti (kao forme) i religije (kao sadržaja), naročito iz ugla savremenih studija iz oblasti sociologije, ali i antropologije i filozofije religije.

Zimelova teorija o religiji i religioznosti ne spada među njegova glavna i najuticajnija dela kao što su ona posvećena filozofiji novca, grada ili stranca, ali reč je o idejama koje ipak inspirišu savremene autore, naročito u poslednjih nekoliko decenija, otkada su zabeležene promene u ispoljavanju religioznosti, prevashodno u Zapadnoj Evropi. Drugim rečima, predmet ovog rada – rekonstrukcija doprinosa Zimelove religioološke teorije savremenim izučavanjima promene duhovnosti pojedinaca od sve labavijih veza sa tradicionalnim verskim institucijama i zajednicama ka visokoindividualiziranim oblicima eklektične religioznosti – iako nedovoljno istraživan u domaćoj akademskoj zajednici, u savremenoj sociologiji religije zauzima značajno mesto.

Zaokret od ontologije ka epistemologiji: teorijsko razgraničenje religioznosti od religije u Zimellovoj sociologiji

Distinkcija između religije i religioznosti je ključ za razumevanje celokupne Zimelove religioološke teorije, ali je istovremeno i važan doprinos savremenoj sociološkoj i antropološkoj misli o transformaciji religioznosti od kolektivne i institucionalne ka individualnoj. Pomenuta razlika koju Zimel pravi je, kao što smo rekli, još jedan od derivata logike neokantovske filozofije⁴ i nalazi se u okvirima klasične formalističke dihotomne podele na formu i sadržaj, ali je, s obzirom na specifičnost prirode religijskog iskustva, verovanja, prakse i socijalnih i institucionalnih oblika omeđavanja ovog inherentno transcendentnog polja, iznesena u jednom sasvim novom ruhu. Zimel, dakle, umnogome sledi

⁴ Inspirisan nemačkim neokantovskim istorizmom, Zimel ipak pravi manji zaokret u odnosu na Kantovo poimanje apriornih kategorija tako što ne samo svaku vrstu znanja o individualnom i društvenom životu, već i znanje koje se koristi u svakodnevici, kao i sam život, kristališe u ograničenom opsegu *a priori* forme (Laermans 2006, 482). Nećemo dalje ulaziti u ovu razliku, ali bitno je napomenuti da Zimelova podela na formu i sadržaj ima znatno širi opseg i nešto poroznije granice u odnosu na Kantove definicije ovih kategorija.

Kantova teorijska uputstva pa u svojim religiološkim istraživanjima napušta ontologiju i okreće se epistemologiji, a fokus od transcendentnog pomera ka transcendentnom (Vandenbergh 2010, 7).

Dijalektika između forme i sadržaja, koja definiše i prožima Zimelovu teoriju u celosti, heurističku primenu dobila je i u religiolškoj teoriji, pa tako on religioznost (proces religioznosti) definiše kao formu (odnosno kao religiju u širem smislu) dok je religija sadžaj (ili religija u užem smislu). U skladu sa poprilično kompozitnom prirodom celokupnog stvaralaštva, Zimel će u različitim studijama ponekad odustajati od ove distinkcije, tačnije, zamagljuje razlike između religije u širem i u užem smislu, pa ipak, ona ostaje *alfa i omega* njegove religiolške misli (Laermans 2006, 481). Iscrtavanje razlike između procesualnog i promenljivog s jedne strane, i zaokruženog i statičnog s druge strane, važno je sa stanovišta proširivanja definicija religije, ali može poslužiti kao aplikabilni konceptualni ram za razvijanje savremenih (empirijskih) istraživanja o konvergentnom opstanku klasične (tradicionalne) religije i alternativnih formi religioznosti, o čemu će biti više reči u nastavku rada.

Da bismo objasnili suštinu razlike između religije i religioznosti poslužićemo se jednom, kako je sam Zimel naziva, banalno samorazumljivom analogijom. Radi se o metafori koja jeste umnogome paradigmatična za čitavu njegovu formalističku sociologiju (a naročito za sociologiju religije). Nemački klasik nas, naime, podseća na to da predmet ljubavi, odnosno ono što je voljeno, nije ništa drugo do kreacija tj. proizvod imaginacije onoga koji voli. Drugim rečima: "Kvaliteti od kojih se sastoji predstava voljene osobe proizvod su ljubavi, bez obzira na to da li su apstrahovani iz realnosti ili su u potpunosti produkt mašte" (Zimel 2008, 207). Istu logiku Zimel primenjuje i na religijski domen. Religija je, kao i umetničko delo ili objekat ljubavi, samo posledica, odnosno konačna tvorevina transformativnog procesa religioznosti a ne fenomen koji možemo posmatrati bez razumevanja i istraživanja performativne uzročnosti. *Ergo*, religija je konačna eksternalizacija procesa religioznosti koji može imati različita (ne samo religijska) strukturalna ishodišta (Laermans 2006, 484).

Zimel smatra da sve što poznajemo kao religijsko taj predznak dobija tek kroz proces religioznosti. Religijski koncepti se prema logičkoj strukturi i sadržini ne razlikuju od istovetnih pojmova u drugim sferama, odnosno ne postoji pojam, praksa ili verovanje u okviru duhovnog konteksta koji ne postoje i van njega. Proces religioznosti oblikuje pomenute fenomene tako da dobiju epitet onostranog, ali oni svakako mogu imati (i imaju) i drugačiji vrednosni predznak u nekim drugim domenima. Tako funkcije poput ljubavi, verovanja, čežnje i posvećenosti u različitim sferama povezuju aktere i na taj način konstituišu složenu mrežu društvenosti koja je, kao što smo već rekli, fundamentalni koncept Zimelovog (mikrosociološkog) shvatanja društva. Koristeći se, opet, Kantovom terminologijom, Zimel ljubav, verovanje i čežnju definiše kao apriorne forme

koje iz mnoštva individualnih podsticaja rezultiraju različitim socijalno-psihološkim sadržajima i koje formiraju društvo. Međutim, ljubav kao forma može biti ispunjena različitim sadržajima pa tako ona može biti roditeljska, partnerska ili pak božanska. Dakle, o kakvoj ljubavi je reč zavisice od supstancijalnog “ispunjenja” forme koja je strukturalno ista ma u kojoj sferi da se nalazi (Zimel 2008, 215). Slična situacija je i sa duhovnim poljem. Religioznost, kao inherentno procesualna i dinamična, u oblikovanju religije koristi sadržaje iz drugih sfera ljudskog života i iz drugih (više profanih) aksioloških sistema i “boji” ih i opredmećuje religijskom konotacijom koja će svoj klimaks imati u vidu koherentnog i zaokruženog religijskog sistema. Jednom oformljen, religijski sistem nalazi se u domenu aposterionog, odnosno supstancijalnog i kao takvog ga treba proučavati, smatra Zimel.

Zimel insistira na tome da sve što spada u domen religijskog možemo naći i u drugim sferama a religijski naboj je taj koji daje drugačiji ugao gledanja na već postojeću, i dobro poznatu pojmovnu građu. Takođe, religijski svet koegzistira paralelno sa drugim svetovima poput umetničkog, ili kako ga Zimel naziva, stvarnog sveta, koji je zapravo naša empirijska realnost (Zimel 2008, 187). Postavljajući teorijsku platformu na ovako definisanoj epistemološkoj arhitektоници, Zimel omogućava sociološko razumevanje različitih formi koje menjaju značenje u skladu sa konotacijskim predznakom koji im se pridaje i koji, samim tim, otvara poprilično široku lepezu interpretativnih varijacija na nivou samog pojedinca. To je, naročito sa stanovišta (mirko)sociološkog pristupa, od suštinskog značaja za razumevanje pluraliteta značenja koje im akteri pridaju.

Zimel koristi komparativni metod da bi objasnio svoju hipotezu o istovetnosti pojmova koji primenu imaju u religijskim i u nereligijskim vrednosnim sistemima. On svoj metod naziva primenom analogija (Zimel 2008, 208), ali je zapravo reč o teorijskoj komparaciji tj. poređenju pojmova koji treba da pokaže da u religijskom narativnom i prakseološkom panteonu ne postoje inovacije već samo drugačiji emotivni predznak i hermeneutičko tumačenje. Upravo zbog toga proces religioznosti može imati i drugačiji epilog od religijskog (naučni, ideološki, umetnički itd.) a religije se nalaze pred velikim izazovom kompeticije sa drugim vrednosnim sistemima.

Ideju da je priroda odnosa pojedinca prema Bogu ista kao i odnos deteta prema ocu, ili građanina prema državi, radnika prema svojoj klasi ili vojnika prema armiji, Zimel je započeo u “Doprinosima sociologiji religije” (Simmel 1905), a elaborirao ju je u “Religiji” (Zimel 2008), ne odustajući od gorepomenutog eksplanatornog obrasca po kome se religijsko osećanje distancira od nereligijskog samo prema sadržaju tog osećanja, ali ne i prema formi, odnosno vrsti (Motak 2012, 111–112). Naravno, nisu sve socijalne forme jednako predodređene da budu obojene transcendentnim. One forme koje imaju snažniji potencijal za religijsku interpretaciju Zimel naziva “religijskim poluproizvodima” (Zimel

2008, 202), pa ipak te forme (poput greha, dužnosti, oprosta, kazne, spasenja itd.) mogu, ali ne moraju imati religijski epilog u sadržinskom smislu. Običaj darivanja Zimel smatra adekvatnom ilustracijom za ovu značenjsku dualnost. On smatra da u procesu poklanjanja leži “duševna vrednost koja prevazilazi supstancijalnu vrednost dara” (Zimel 2008, 203) što ovaj čin preododređuje za transponovanje u sferu religijskih obreda. Davanje poklona je, kako Zimel tvrdi, u svim kontekstima važan sociološki događaj koji je nabijen različitim osećanjima i iracionalnom konotacijom što ga čini idealnim za dobijanje religijskog zamaha. Prakse darivanja statua različitih božanstava i prinošenje žrtava (naročito u staroj Indiji) samo su logičan završetak procesa u kome donošenje poklona kao religijski poluproizvod postaje duhovni proizvod u celosti što, opet podsećamo, ne znači da svako poklanjanje nekog predmeta mora dobiti religijsku konotaciju (Zimel 2008, 203). Tvrdnjom da “ovo religijsko strujanje potapa sadržaje koje je život već uredio na intelektualan, praktički ili umetnički način uzdižući ih novom formom u transcendentno” (Zimel 2008, 190), Zimel utire put u, sociološkom kontekstu, veoma važnoj razlici između individualne duhovnosti i socijalno strukturirane religije.

Zimel nije originalan u zaključku da su različiti divinizovani entiteti rezultat preuveličavanja empirijsko-psiholoških činjenica koje su u neposrednoj vezi sa shvatanjem kauzaliteta u prirodi, pa ipak razlika koju pravi između slobodnoplutajuće religioznosti i socijalno ukotvljene i institucionalizovane religije više je nego relevantna i plauzibilna za sociološko istraživanje (Laermans 2006, 484). Ne treba posebno naglašavati sličnost sa Dirkevim (Emile Durkheim) tumačenjem Boga kao onozemaljskog reprezentata društva (v. Dirke 1982) sa tim što Zimel, u skladu sa svojom nominalističkom pozicijom, naglašava značaj individualiteta i ličnog odnosa prema božanskoj sili,⁵ više nego što ga zanima sakralno kao reprezent društva u totalitetu, pa ipak, krajnje ishodište je donekle slično Dirkevom jer nemački klasik zaključuje da “s tom mirnoćom ili ekstatičkom utopljenošću svesti o tome da smo, kao članovi jedne apsolutne celine, prožeti njenom silom i bezuslovno uzneseni njenim smislom” (Zimel 2008, 225).

Mnogi autori Zimelovo i Dirkevo viđenje religije svrstavaju u gotovo identičnu (funkcionalističku) teorijsku poziciju (Frisby 1981, 96; Motak 2012, Laermans 2006, 480; Vandenberghe 2010, 6), ali mi smatramo da sa ovakvim zaključkom treba biti oprezan. Iako je nesumnjivo da Zimel, slično Dirkevu, uočava istovetnost između straha od priode i straha od Boga, odnosno i jedan

⁵ Čak i kada “skreće” ka funkcionalističkom objašnjenju religije, Zimel insistira na nominalističkom pristupu. “To je religijska vera koja ovde nastupa kao odnos između čoveka i čoveka. Verovanje u boga je baš ovako, od strane subjekta izvan njega samog upravljeno stanje koje je oslobođeno empirijskog predmeta i njegove relativne mere, ono samo proizvodi svoj objekat uzdižući ga do apsolutnog” (Zimel 2008, 210).

i drugi autor podvlače sociološku važnost personifikacije društvenih faktora i jedinstva u božanskoj slici,⁶ ne treba zaboraviti da Zimel eksplicitno tvrdi da je to samo *jedna od* varijabli u religiološko-teorijskoj jednačini koja je daleko složenija od funkcionalističkog objašnjenja. Zimel ide korak dalje od francuskog sociologa jer smatra da mehanizam razvoja i opstanka religijskog sveta i empirijske realnosti nisu nužno logički različiti, niti su striktno odvojeni. *Ergo*, ne hipertrofira se empirijsko u religijsko, već samo religijsko koje postoji u empirijskom postaje očigledno (Zimel 2008, 191).

Dužnost prema zajednici odgovara intenzitetu osećanja dužnosti pojedinca prema Bogu, ali to je, kako Zimel tvrdi, samo objektivizirajuća razrada osećanja koji postoji kao dispozicija za religijski, ali i čisto društveni odnos (Zimel 2008, 204). Dakle, Zimelovo objašnjenje procesa religioznosti i formiranja religijske sadržine sadrži elemente Dirkemove teorije, ali je znatno šira od nje jer uključuje i pojmove i logiku koji prethode ovaploćenju u sadržinsko – bilo ono religijsko ili racionalno-empirijsko ishodište. Zimelovu definiciju religije⁷ i objašnjenje dinamike procesa religioznosti teško bismo svrstali u funkcionalistički pristup,⁸ pre bismo mogli reći da se radi o politetičkoj definiciji jer on nabroja šta sve religija jeste a ne samo koju funkciju u društvu ima (Hamilton 2001, 18–23). No, ako ostavimo načas po strani debatu o supstancijalnim svojstvima i društvene funkcije koju ima koncept božanstva, i zadržimo se još malo na razlici između religioznosti i religije, moći ćemo još detaljnije da rekonstruišemo Zimelov doprinos savremenim sociološkim i antropološkim studijama religije.

Religioznost je logički i socio-psihološki proces koji više interesuje filozofe nego sociologe i antropologe, pa ipak, za poslednje dve navedene discipline je važno da uoče različite varijetete tog procesa, kao i sličnosti sa drugim procesima koji oblikuju razne društvene sadržaje na kraju lanca strukturacije. Posebno treba još jednom podvući Zimelovu ekstrapolaciju mogućnosti skretanja sa puta konačnog otelotvorenja religioznosti u religiju. Religioznost je proces kojim se hipostaziraju specifična osećanja, misli i prakse u konkretan religijski sistem,

---

⁶ “Bog je, takoreći, ime socijalnog jedinstva”, napominje Zimel i time naglašava funkcionalističku poziciju u svojoj definiciji (Zimel 2008, 217). Pa ipak, kao što smo rekli, njegova definicija ne zaustavlja se na toj konstataciji.

⁷ Zimel na više mesta daje smernice o tome šta je zapravo religija, ali se ne opredeljuje samo za jednu definiciju. Evo primera jedne od tih definicija sa tim što treba imati na umu da bez određenja procesa religioznosti ova teorijska konstrukcija nije konačna. “Religija u njenom stadijumu dovršenosti, celokupni duševni kompleks koji se nadovezuje na transcendentno biće, pojavljuje se kao apsolutna, u jedinstvo zatvorena forma osećanja i impulsa, ona ista koja stvara socijalni život i razvija ga korak po korak” (Zimel 2008, 196).

⁸ Pojedini autori smatraju da je pripisivanje epiteta “funkcionalistički” Zimelovoj teoriji jedna od najvećih, ali i najčešćih grešaka koje se prave (Marotta 2012, 678).

međutim svet bogova i vernika ne mora biti jedino ishodište ovog procesa. Ono se može okončati i nekim drugim, sličnim supstancijalnim vrhuncem kao što je umetnost a može dobiti i potpuno sekularni, i na racionalističkim postulati- ma utemeljeni, klimaks poput naučnih ili ideoloških sistema vrednosti i prakse (Motak 2012, 114). Mogućnost da religioznost kao apriorna kategorija ne dobije svoj ekskluzivno religijski odraz u aposteriornom sadržaju je vrlo važna socio- loška i antropološka napomena koja će biti višestruko utilitarna kada u nastavku rada budemo razmatrali transformaciju duhovnosti u kasnoj modernosti, odno- sno kada budemo govorili o tzv. alternativnim formama religioznosti ili novim religijskim pokretima. Naravno, važi i *vice versa* proces – Zimel smatra da će pojedini pojmovi i principi koji su “tradicionalno” vezivani za laički domen uvek moći da potpadnu pod uticaj procesa religioznosti i da dobiju sakralno značenje. Pojedini autori su (Weinstein and Weinstein 1995, 137), poprilično hi- perbolično, Zimelov teorijski podvig nazvali herojskim, smatrajući da je on re- ligioznost, kao psihološku i logičku formu, konačno oslobodio balasta religije. Neki drugi smatraju da je Zimel, sledeći koncepciju negativne teologije, uspeo da sačuva religiju a da nije morao da zaštititi Boga (Vandenberghe 2010, 19). U svakom slučaju, Zimel jeste omogućio nešto slobodnije kretanje kroz definicij- ske zastore fenomena religije i religioznosti što je za proučavanje promena u polju religijskog, na početku novog milenijuma, više nego saznanjno utilitarno.

Treba imati na umu da Zimelov argument o tome da religioznost može dobiti drugačiji supstantivni završetak, koji nužno ne mora biti religija, ne treba poi- stovetiti s idejom o tome da neki drugi sistemi (kao što su ideologija ili nauka) mogu imati istu funkciju koja religija vrši u društvu. Taj argument ponavljan je u mnogim klasičnim antropološkim i sociološkim studijama, međutim, Zimelo- va logika je nešto drugačija i šira od pomenute. On ne govori samo o funkciji, već govori pre svega o logici i suštini pomenutih pojmova. Uostalom, kao što ćemo u nastavku rada videti, on je anticipirao opstanak religije (doduše sa nešto smanjenim intenzitetom uticaja na socijalni život pojedinca), uprkos tome što će u budućnosti postojati višestruki svetonazorni diverzitet i mogućnosti zamene religijskog nekim drugim aksiološkim sistemima.

Prelazak iz religioznosti u religiju može biti evolutivnog karaktera i, iako Zimel podvlači da u istoriji jeste najčešće prisutan klasičan, pravolinijski tele- ološki put prelaska iz religioznosti u stanje religijskog, to ne znači da paralelno sa već oformljenim religijama ne teče proces religioznosti koji može imati razna (već pomenuta umetnička ili ideološka) ishodišta, ali može oformiti i nove reli- gije. Dakle, više je reč o *vis-a-vis* fenomenima nego što se radi o jednosmernoj evolutivnoj liniji (Laermans 2006, 485). Ova napomena izuzetno je važna teo- rijska zabeleška koja ne samo da izdvaja Zimela iz grupe funkcionalista, već i doprinosi njegovom sociološko-teorijskom eklekticismu i pruža nam moguć- nost adabtibilnosti njegove misli na proučavanje savremenih fenomena poput

novih religijskih pokreta (Barker 2004) ili alternativnih religijskih koncepata (Sinani 2009).

S druge strane, veoma je važno podvući da i sama religija, iako je konstituisana kao zaseban društveni domen, nipošto nije statična i nepromenljiva. Otud, uostalom, i razlike među verskim etičkim i prakseološkim sistemima koji opstaju u globalnom kontekstu. Zimel analizira budizam, islam i druge svetske religije, ali njegova filozofija i sociologija religije se definitivno prvenstveno smeštene u zapadnohrišćanski kontekst. Za njega hrišćanstvo nije samo religija, već je posmatra i kao kulturni kompleks (Laermans 2006, 484). Zadržaćemo se nakratko na Zimelovom tumačenju hrišćanske dogme i interpretacijama njenog uticaja u modernim društvima kako bismo pokušali da razmrsimo teško “zapegljan” teorijski *čvor* u vezi sa pitanjem da li je Zimel predvideo iščezavanje hrišćanstva u budućnosti?

U svojoj čuvenoj studiji o filozofiji Šopenhauera (Arthur Schopenhauer) i Ničea (Friedrich Wilhelm Nietzsche) Zimel iznosi koncepciju posthrišćanske budućnosti u kojoj će živeti Zapadni svet (Simmel 1991). Nakon pada Rimskog carstva, u proliferaciji vrednosnih sistema, hrišćanska etika odnela je pobjedu nad konkurentskim aksiološkim konjunkturama i predominantno je oblikovala razvoj Zapadne misli i kulture, međutim, u skladu sa početnom hipotezom o tome da permanentno prisutnoj i dinamičnoj religioznosti mogu odgovarati i različiti nereligijski ishodi, Zimel smatra da će odgovor na mnogostruke izazove u modernom dobu zapravo biti marginalizovanje hrišćanske koncepcije verskih institucija, zajednice, prakse, mitologije i morala. Zimel smatra da je budućnost Evrope ne samo postreligijska, već da je u prvom redu posthrišćanska (McCole 2005, 15). Iako ne objašnjava eksplicitno na koji način će doći do smanjenja uticaja religijskog u modernom svetu, Zimel mapira probleme sa kojima se, kako je on naziva, religijska logika suočava, i zbog kojih je na veoma fragilnim nogama u svetu u kome postoji mnoštvo aksioloških sistema u kojima pojedinac može delati. Zimel smatra da je teškoća sa kojom se religijski etički sistem suočava u tome što on nastoji da dominira nad svim drugim sličnim sistema, što može dovesti do smanjenja njenog uticaja u društvu u trenutku u kome individue imaju sve veći izbor vrednosnih orijentacija. Religija nije uspjela da izgradi autonomni diskurs i vrednosni sistem već se, kao što smo rekli, koristi već postojećim pojmovnim aparatom kome daje transcendentno značenje. Zimelova hipoteza je da će religija sve manje imati šta da ponudi ljudima u svetu u kome raste broj izazova a samim tim i vrednosnih krugova u kojima pojedinac može da se kreće (Zimel 2008, 188).

Da bismo bolje razumeli zašto Zimel smatra da će religijski domen biti samo jedan od konkurentskih u savremenom svetu, treba objasniti njegovu teoriju o razdvajanju i umnožavanju društvenih krugova na prelasku iz predmoderna u moderna društva. Proces modernizacije za Zimela znači proliferaciju i

razdvajanje društvenih krugova. Posledica ovog procesa je otvaranje više mogućnosti za odabir pojedinca kom će društvenom krugu tj. krugovima pripadati. Dok je u predmodernim vremenima porodica bila gotovo jedini društveni krug koji je bio relevantan za aktera (a taj krug se nalazio *unutar* većih krugova poput roda, plemena ili nacije), moderno društvo omogućilo je da čovek može istovremeno pripadati u više različitih društvenih krugova, što znači da ga nijedan od njih vrednosno ne determiniše. Takođe, interakcija u različitim društvenim krugovima ne podrazumeva angažovanje celokupne ličnosti već samo jednog njenog dela. Usložnjavanje i razdvajanje društvenih krugova u modernim vremenima izoštravaju kritičku distancu prema različitim aksiološkim idealima, nude alternativne svetonazore i povećavaju opseg slobode pojedinaca, smatra Zimel. Naravno, mobilnost kroz različite društvene krugove sa sobom nosi i niz problema poput ontološke nesigurnosti, ali može poslužiti i kao sredstvo za jačanje integracije (v. Simmel 1955).⁹ Svakako, najvažnija posledica umnožavanja i razdvajanja društvenih krugova je povećanje samosvesti. “Kako pojedinac izmiče dominaciji malih krugova, koji zarobljavaju njegovu ličnost u granice svojih okvira, on zadobija osećaj slobode” (Kozler 2008, 60).

U ovakvoj (liberalnoj) konstelaciji i viziji društvene realnosti modernog sveta, religija je samo još jedan od ponuđenih društvenih krugova kome pojedinac može, ali i ne mora pripadati. Takođe, on pomenute krugove može menjati i može im pripadati bez da u potpunosti prihvata njihova “pravila igre”. Pojedinac u modernom svetu ne mora deliti isti religijski krug tj. religijska uverenja sa svojim srodnicima ili sa svojim susedima, i otuda su religijska interesovanja odvojena od drugih interesovanja i sve su individualnija (Kozler 2008, 60; Marotta 2012, 681). Za razliku od Maksa Vebera koji je u kohabitaciji prosvetiteljske i hrišćanske (protestantske) paradigme video kamen temeljac procesa raščaravanja sveta (Veber 2011, 76–77), Zimel smatra da je sama društvena dinamika prelaska iz predmoderna u moderna vremena (zasnovana, između ostalog, na podeli rada) otvorila put za sužavanje opsega uticaja religijskog. To ne znači da Zimel nije smatrao da u samom hrišćanstvu ne postoji klica buduće marginalizacije religije, pa ipak, dao je prednost društvenim nad dogmatskim faktorima kada je skicirao ideju o postepenom, mada nikada u potpunosti dovršenom, sklanjanju religije sa glavne pozornice društvenog života na Zapadu na početku XX veka.

Zimel je, takođe, uočio jedan od, kako ga on naziva “najvećih svetskoistorijskih obrta u sociologiji religije” (Zimel 2008, 242), a to je inherentnost monoteizma u hrišćanstva da od drugih religija stvara neprijatelje. On podseća na

⁹ Sukob između različitih društvenih krugova jača integraciju unutar krugova. To se najjasnije vidi u političkoj sferi, smatra Zimel, ali može se uočiti i u fabrici, crkvenoj zajednici ili čak i u razredu u školi (Zimel 2008, 121).

to da logika “Ko nije za mene, protiv mene je” nije postojala u politeističkim društvima. Kako Zimel tvrdi, onaj ko je verovao u Odina ili u Huicilopohtija nije nužno bio protiv Zeusa ili Baala jer je svaki bog pripadao samo svojim vernicima a svaka zajednica samo svome bogu. Hrišćanstvo propagira mir među svojim vernicima, ali se ta logika ne može u potpunosti primeniti i na pripadnike drugih veroispovesti, smatra Zimel. “Tek hrišćanski bog proširuje svoju sferu i na one koji veruju i one koji ne veruju u njega”¹⁰ (Zimel 2008, 243).¹¹ U principu sakralne ekskluzivnosti u hrišćanstvu (mogli bismo reći i uopšte u čitavoj striktnoj monoteističkoj tradiciji), nalazi se jedan od faktora inherentne krhkosti religijskog kruga koji u kompeticiji sa drugim društvenim krugovima (koji su daleko adaptibilniji na zahteve modernog života) može da izgubi trku. Takođe, hrišćanstvo je ustoličeno na principu jednakosti pred bogom što ne korenspondira sa raznolikošću individua u savremenom svetu. Stoga, kako Zimel tvrdi, hrišćanstvo ostaje puki shematizam (Zimel 2008, 235) mada ne gubi na značaju u potpunosti.¹²

---

¹⁰ Mada je Zimel kontradiktoran kada govori o principu sukoba u hrišćanstvu jer katkad insistira na tome da, s obzirom na to da hrišćanski vernici veruju u to da iznad svih stoji vrhovni božanski autoritet, nema potencijala za konfliktom sa drugim vernicima (Zimel 2008, 122), dok, sa druge strane, eksplicitno navodi da je upravo hrišćanstvo iznedrilo već pomenuti princip prema kome si ili sa njima ili protiv njih (Zimel 2008, 243). Ovo svakako nije jedinstven slučaj da Zimel bude nedosledan u svojim zaključcima, pa ipak, pošto kasnije detaljno elaborira značaj religije za društvene sukobe, mi ćemo se fokusirati na taj aspekt, uz naravno naglašavanje i nekih drugih tumačenja koje on daje.

¹¹ Ovakva religijska koncepcija otvara tolerantnost prema pluralizmu puteva ka bogu, ali ne i prema sadržaju božanstva. Partikularističke religije, sa druge strane, imale su daleko striktnije propise u vezi sa praksom dolaženja do božanstva dok je singularnost boga upitna (Zimel 2008, 243). Ovo o čemu Zimel govori Maks Veber izostrava kroz podelu na magiju i religiju, odnosno Veber upravo na primeru promene religijske prakse od konkretnog i ekstatičkog ka etičkom, rutinizirajućem i sveobuhvatnom, objašnjava proces racionalizacije u religijskoj sferi (v. Jovanović Ajzenhamer 2019, 175). Takođe, postoji još sličnosti između Veberove i Zimelove sociologije religije. Veberov čuveni paradoks o racionalizaciji religije i diverzifikaciji puteva spasenja i umnogome sledi istu logiku kao i Zimelovo insistiranje na konfliktu između vrednosnog i socijalnog poretka. Konvergencija zaključaka je, između ostalog, posledica neokantovskog uticaja na Veberovu sociologiju religije, naročito u ovom domenu (Habermas 1996, 411).

¹² Ili drugim rečima, “iako, dakle, sociološkim preformiranjem prožeta predstava boga vodi progresivno sve većem širenju obuhvatnosti njegovog bića, čim ovaj proces dostigne svoju krajnju tačku s apsolutnim bogom hrišćanstva sadržaj onog sociološkog karaktera od kojeg je izvorno zavisila ekskluzivnost boga, obrće se u svoju suprotnost” (Zimel 2008, 245).

Zbog hipoteze da će budućnost modernog sveta obeležiti smanjenje uticaja hrišćanske etike, Zimela autori svrstavaju među nastavljache Ničeove aporije posthrišćanskog društva i pesimistične dijagnoze modernog doba (Vandenberghe 2010, 17). No, treba biti oprezan sa takvim zaključcima iz (najmanje) dva razloga. Prvo, Zimel nije u potpunosti delio Ničeov pesimizam u vezi sa navodnom tragedijom inklinacije moderne (zapadne) kulture,¹³ a drugo, za sociologiju religije mnogo značajnije, stavio je važnu napomenu koja podrazumeva da to što će hrišćanstvo, prema njegovom mišljenju, prestati da bude dominantni vrednosni okvir u modernim društvima, ne znači da će u potpunosti iščeznuti sa pozornice aksioloških narativa i svakodnevnih rutine. Uostalom, Zimel svoje čitaoce upućuje da pogledaju niz istorijskih primera konvergencije između uzavrelog patriotizma i potenciranja klasične religijske tradicije pa će lako doći do zaključka da potreba za potpirivanjem religijskih strasti uz pomoć potenciranja mitskih simbola i osećaja (verskog) zajedništva neće nestati. Zimel smatra da konfliktni potencijal u društvu uvek postoji¹⁴ i da je on pogonsko gorivo za rasplamsavanje strasti koje proizilaze i iz konfesionalnih razlika (Zimel 2008, 198). Zimel nudi nijansiranu viziju prelaska socijalne distance u neprijateljstvo, odnosno detaljno opisuje na koji način stranci mogu postati neprijatelji a religijske razlike (kao i neke druge) mogu odigrati veoma važnu ulogu u toj tranziciji (Rogers, 1999, 64).

Dakle, ako pokušamo da razmrsimo pomenuti teorijski *čvor* u vezi sa Zimelovim shvatanjem budućnosti hrišćanstva, valja napomenuti da odgovor nikako nije jednoznačan. On jeste anticipirao smanjenje značaja kolektivno uslovljenih i visoko institucionalizovanih religija (pre svega misli na zapadni varijetet hrišćanske misli, crkve i zajednice), ali nije smatrao da će religija nestati. Religija (pre svega hrišćanstvo) biće samo jedan od društvenih krugova kojima pojedinac, manje ili više strasno, može pripadati, ali to ne znači da će hrišćanstvo prestati da bude važna uporišna tačka za razumevanje socijalnog i individualnog života u moderno doba. Takođe, postoje trenuci u kojima će religijska mitologi-

¹³ Zimel je prema budućnosti bio poprilično ambivalentan. Sa jedne strane, bio je dosledan progresivnoj liberalnoj viziji koju je delio sa francuskim i engleskim misliocima, ali je bio vezan i za ideju tragične propasti kulture (Kozler 2008, 63). Reč je o kompleksnom pitanju, kao i uostalom u slučaju Maksa Vebera, koje se svakako ne može redukovati na puku sledbenost Ničeovog pesimizma.

¹⁴ Zimel smatra da su konfliktni potencijal i osećaj neprijateljstva sastavni deo društva i pojedinaca. On o odnosu mira i konflikta govori kao o jambovskoj prirodi, pri čemu je rat teza a mir azra. On smatra i da se "u svakom stanju mira stvaraju uslovi budućeg konflikta i u svakom stanju konflikta dolazi do stvaranja uslova budućeg mira" (Zimel 2008, 100). Zimel svakako spada među teoretičare koji apostrofiraju konflikt kao imanenciju društvene realnosti i dinamike. Ta pozicija se može kritikovati uz pomoć različitih argumenata, ali kako to nije od suštinske važnosti za ovaj rad, zadržaćemo se samo na ovoj konstataciji.

ja i snaga solidarnosti uvek odigrati važnu ulogu. Konfliktne situacije su samo jedan od primera potpirivanja religijskih osećanja, ali to nisu jedini slučajevi revitalizacije hrišćanstva. Drugim rečima, Zimel je smatrao da će hrišćanstvo izgubiti preimućstvo i suprematiju u društvenoj dinamici na Zapadu i da u tom kontekstu možemo govoiti o posthrišćanskom svetu, ali nije obznanio potpuno odumiranje uloge crkve u pomenutim zajednicama.

S druge strane, Zimel je smatrao da će proces religioznosti u budućnosti svakako opstati i da će dobijati različite, pa i transcendentne epiloge koji ne spadaju nužno u domen konvencionalno etičko-religijskog. On je u svom istraživanju religije pošao od binarne opozitne podele na sveto i profano (ta dihotomija bila je i Dirkemova početna hipoteza), ali je otišao korak dalje jer je smatrao da perpetuirana religioznost neće nestati, već da će omogućiti razvoj različitih verskih sistema od kojih će neki biti izrazito individualizirani dok će drugi imati socijalni i kolektivni karakter. U nastavku rada govorićemo upravo o opstanku procesa religioznosti koji će različite sadržaje oblikovati tako da dobiju duhovni predznak, sve u skladu sa pojedinačnim interpretacijama aktera u kasnoj modernoj.

Smatramo da baš zbog toga što se njegova teorija religioznosti nalazi na tromedi između filozofije, psihologije i sociologije, njen eksplanatorni potencijal je veći (Laermans 2006, 481–482). Zimel je dao smernice za prekopotreban gotovo radikalni epistemološki pluralizam kada je reč o proučavanju savremenih individualnih oblika duhovnosti i demontirao je poziciju prema kojoj je samo jedan (institucionalno definisan) verski etički sistem relevantan za sociološko izučavanje religioznosti (McCole 2005, 15). Iako je njegova religiološka teorija, kao što smo već rekli, bliža filozofiji religije (pa čak i psihologiji religije) nego sociologiji i antropologiji, i bez obzira na to što njegova misao nije razvijena i kompleksna kao što je npr. Veberova socioreligiološka teorija, ipak je Zimel ostavio važno nasleđe u ovoj oblasti, naročito kada je reč o proučavanju savremenih alternativnih oblika duhovnosti u zapadnom kulturnom kontekstu, kao i o istraživanju fenomena (de)sekularizacije (Laermans 2006, 486; Vandenberghe 2010, 13).

Zimelovo određenje forme religioznosti kao heuristički plodno teorijsko tlo za izučavanje savremene religioznosti i alternativnih religijskih konceptata

Pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka “sekularizacijska paradigma” bila je dominantna u religiologiji. Sociolozi su se intenzivno bavili proučavanjem kohabitacije između modernizacije i sekularizacije, kao i sveukupnim promenama koje su se desile u religijskoj slici (pre svega) Zapadne Evrope. Oslanjajući se na “očeve osnivače” discipline, sociološka akademska zajednica tih godina

detaljno je proučavala, pre svega, Marksove, Dirkemove i Veberove teorije, ali je u tom istraživačkom zamahu i Zimelova religilogija dospela u prvi plan. Upravo se Zimel navodio kao jedan od važnijih autora koji su anticipirali proces smanjenja uticaja religije na Zapadu (McCole 2005; Laermans 2006; Davie 2007). To je bio jedan od, kako ih je Godštajnova nazvala, renesansnih talasa zanimanja za Georga Zimela. Njegova ideja o tome da će hrišćanstvo biti samo jedan od društvenih krugova u okviru kojih pojedinac može da traga za sopstvom, i da će stoga uloga religije u društvenim praksama biti sve manja, bila je heuristički plodna za mnoga sociološka istraživanja nakon Drugog svetskog rata. No, samo nekoliko decenija kasnije hipoteza koja podrazumeva da će procesi modernizacije potisnuti duhovnost na margine društva (na institucionalnom i individualnom nivou) pokazala se upitnom a neki autori je čak smatraju u potpunosti pogrešnom. Bel (Daniel Bell) je još krajem sedamdesetih proglasio povratak svetog (Bell 1978), a jedan od najpoznatijih teoretičara i zagovornika teorije sekularizacije, Piter Berger (Peter Berger), priznao je da je pogrešio kada je svet proglasio sekularnim i zaključio je da je nakon sedamdesetih godina na delu proces desekularizacije tj. proces revitalizacije religioznosti (Berger 1999, 3). Logično, interesovanje za Zimela, koji je etiketiran kao preteča misli o sekularizaciji, opet postaje rezervisano za uske krugove, mada se u poslednjih nekoliko godina ponovo pomalja zanimanje za ovog klasika u kontekstu proučavanja alternativne individualizirane duhovnosti.

Paralelno sa zahuktalom globalizacijom menjao se i fokus religioloških istraživanja pa je postalo evidentno da, iako sekularizacija jeste uzela maha u jednom delu zapadnog sveta (tačnije u Zapadnoj Evropi), to nipošto ne važi za makro tj. globalnu perspektivu (Davie 2007; Martin 2005; Hamilton 2001). Berger se najviše bavio strategijama uz pomoć kojih su hrišćanstvo, judaizam, islam i druge visoko institucionalizovane religije sa velikim brojem vernika uspele da "prežive" globalizaciju i modernizaciju i ostanu značajan društveni faktor, a drugi autori su počeli da izučavaju diverzifikaciju modela religioznosti u savremenom svetu. Grejs Dejvi (Grace Davie) je među prvima sintenzirala empirijske podatke koji su pokazali da indikatori koji mere prakseološku i institucionalnu dimenziju pokazuju labavu vezu populacije sa crkvom, dok neki drugi elementi (poput pitanja morala ili emocionalne podrške) ostaju važan deo religiološke jednačine pojedinaca. Takođe, u zavisnosti od toga da li govorimo o katoličkim ili o luteranskim zemljama situacija je drugačija (ove druge je daleko više zahvatila sekularizacija na gotovo svim nivoima). Dejvi potvrđuje svoju ranije iznesenu hipotezu da je na delu "verovanje bez pripadanja" i da crkva zaista gubi uticaj u Zapadnoj i Severnoj Evropi (Davie 2005).¹⁵ Ona kasnije

¹⁵ Neka novija istraživanja zasnovana na podacima dobijenim iz Evropskog društvenog istraživanja (European Social Survey) pokazuju da će proces smanjivanja

piše o tome da religioznost, kao i mnoge druge sfere u eri potrošačkog društva i komodifikacije socijalne realnosti, postaje više pitanje izbora i stila života nego što se neguju čvrste veze sa tradicionalnom crkvom. Ona takođe apostrofira eklekticizam sakralnog u smislu dekonstrukcije i rekonponovanja različitih religijskih elemenata na nivou pojedinaca koji učitavaju značenja u skladu sa svojim preferencijama (Davie 2007, 56). Sa tom hipotezom slažu se i drugi autori koji ističu da je danas sve prisutnije kombinovanje različitih religijskih izvora, dogmi i praksi (Bainbridge 1997, 363–383), odnosno da se vernici ponašaju kao u nekakvom religijskom supermarketu u kome biraju između različitih duhovnih proizvoda (v. York 2001).

Naravno, religijska slika umnogome zavisi od istorijskih, (geo)političkih, religijskih, klasnih i drugih determinanti. Drugačije podatke dobijamo u bivšim socijalističkim zemljama (v. Blagojević 2015) u kojima postoji značajno čvršća veza između institucionalne religioznosti i vernika a globalna slika duhovnosti još je složenija ako u nju uključimo i zemlje Bliskog i Dalekog istoka itd. Šmuel Ajzenštat (Smuel Noah Eisenstadt) smatra da savremena proučavanja moraju uzeti u obzir postojanje “mnogostrukih modernosti” tj. on smatra da je neophodno napustiti etnocentričnu perspektivu prema kojoj postoji znak jednakosti između vesternizacije i modernizacije. Ovaj epistemološki i paradigmatički zaokret omogućio je istraživačima da bolje razumeju kako se proces modernizacije prilagođava različitim kulturnim kontekstima, smatra Ajzenštat (Eisenstadt 2000, 2–3). Kulturološka perspektiva koju pomenuti izraelski sociolog zastupa korisna je svakako i za religioška istraživanja, pa samim tim i za istraživanje (de)sekularizacije. Uvažavanje kulturnih različitosti i odstupanje od zapadno-centričnog modela shvatanja modernizacije je važna napomena kada se vode debate o transformaciji duhovnosti u savremenom svetu.

Uprkos postojanju gotovo bezobalne teorijske i iskustvene građe o (de)sekularizaciji, u akademskim krugovima se i dalje vode debate o tome na koji način i kojim intenzitetom ovi procesi prožimaju različite delove sveta, međutim, u savremenoj religiozologiji postalo je gotovo opšte mesto da je shvatanje i analiza opsega i dometa ovih pojmova u tesnoj vezi sa definicijom samih koncepata. Ako pođemo od supstantivnih definicija religije (npr. da je religija verovanje u natprirodno) onda se, s obzirom na to da danas manje ljudi veruje u natprirodno u odnosu na srednji vek, može govoriti o poodmaklom procesu sekularizacije. Funkcionalne definicije su isuviše inkluzivne pa u sebe ovaploćuju i mogućnost

---

značaja crkve u društvima Evrope biti sve prisutniji ako imamo na umu veoma nisku religioznost mladih (uzrasta od 16 do 29 godina). Ovaj podatak je značajan jer religioznost mladih opada u svim delovima Evrope, mada je taj proces opet najviše “pogodio” hrišćanstvo i Zapadnu Evropu (Bulivant 2018). Takođe, upravo su mladi populacija koja se socijalizuje u kontekstu nove religioznosti koju odlikuju već pomenuti eklekticizam i komodifikacija duhovnosti.

sekularizacije, dok su za kompleksnost savremenog globalnog religijskog pejzaža svakako najpogodnije politetičke definicije koje omogućavaju preciznije i validnije proučavanje hipersloženosti odnosa religije i globalizacije u različitim delovima sveta, u različitim nacionalnim, klasnim i sličnim kontekstima. Umesto šta religija *jeste* ili šta religija *čini*, trebalo bi postaviti pitanje *šta ona sve podrazumeva*, pa ćemo na taj način dobiti preko potrebnu teorijsku elastičnost koja će nam omogućiti nijansirano proučavanje transformacije religioznosti u savremenom svetu (Vukomanović 2019, 497–498).¹⁶ Naravno, definicija religije velikoj meri zavisi od ličnih osećanja i od kulture i zajednice kojoj pojedinac pripada. Dovoljno široka a opet precizna definicija religije trebalo bi trebalo bi da sadrži (barem) tri dimenzije: ličnu, kulturnu tj. društvenu i vrednosnu, odnosno metafizičku (Vukomanović 2008, 20) što nas opet podseća na Ajzenštatovu napomenu o neophodnosti posmatranja savremene religioznosti kroz prizmu postojanja paralelnih, mnogostrukih modernosti.

U prvom delu rada smo rekli da Zimelova definicija religije umnogome omogućava plauzibilnu teorijsku osnovu za izgradnju upravo takvog metodološkog oruđa za proučavanje višestrukih varijeteta religioznosti. Mada njegova religiološka teorija ima funkcionalističku notu jer aspotrofirira ne samo različite uloge koje religija može imati u životu pojedinaca i čitave zajednice, već insistira i na alternativnim proizvodima procesa religioznosti (u vidu ideologije, nauke ili umetnosti), u njoj ipak ima dovoljno elemenata koji proširuju takvo (relativno pojednostavljeno) viđenje stvari. Pre svega, Zimel insistira na opstanku zaokruženih religijskih sistema uprkos promenama koje donosi modernizacija, kao i na njihovoj nezamenljivosti u određenim situacijama (govorili smo već o ulozi religije u etničkim i drugim konfliktima). Takođe, njegovo tumačenje pluralnosti ishodišta procesa transponovanja univerzalističkih pojmova u religijski kontekst daje mogućnost da se odgovori na pitanje šta sve religija (danas) podrazumeva a ne šta ona u svojoj biti jeste, ili koje funkcije u društvu ispunjava. Zimelovo viđenje procesa religioznosti kao forme koja opstaje je poprilično važno teorijsko nasleđe za razumevanje religijskog pluralizma u savremenom kontekstu. Ideja da proces religioznosti dobija različite religijske emanacije koji su logički istovetni, ali se po sadržaju razlikuju, značajan je teorijski doprinos upravo u svetlu razumevanja diverzifikacije kulturnih modela modernizacije i religioznosti, pa samim tim i novog fenomena “religizacije modernosti” (Vukomanović 2019, 503). Dalje, Zimelov doprinos je naročito važan sa stanovišta

---

¹⁶ Vukomanović daje predlog politetičke definicije religije koja bi u sebi sadržala četiri elementa: religijski diskurs, religijska praksa, religijska zajednica i religijska institucija. Takođe, *differentia specifica* religije da centralno mesto zauzima onostrani, sveti entitet a ne nešto profano (Vukomanović 2019, 500). Na osnovu ove definicije možemo razlikovati religiju kao složen verski sistem koji obuhvata sve ove elemente od religioznosti koja je proces i koja se može proučavati i nominalistički.

komparativne religiolgije koja je imperativ u savremenim sociološkim i antropološkim istraživanjima. Iako se formalizam umnogome smatra prevaziđenim u društvenim naukama, Zimelova podela na formu i sadržaj u religiolškoj teoriji može biti korisna i aplikabilna za savremene studije religije koje koriste uporedni metod.

Ne treba zaboraviti ni to da, iako je anticipirao smanjenje značaja hrišćanske etike u Zapadnoj Evropi, Zimel nikada nije najavio nestanak religije a posebno nije pretpostavio iščezavanje religijske doktrine iz drugih delova sveta (koji njemu nisu ni bili primarni fokus istraživanja). Dakle, možemo reći da se Zimelova hipoteza o delimičnoj sekularizaciji, odnosno smanjenju uticaja hrišćanstva na društveni život Zapadne Evrope ispostavila umnogome validnom. No, nećemo se dalje zadržavati na problematici (de)sekularizacije u opštem smislu niti ćemo ulaziti u elaboraciju veoma složene problematike empirijskog istraživanja ovih procesa, nego ćemo se fokusirati na jedan drugi fenomen koji je u neposrednoj vezi sa transformacijom duhovnosti danas, ali i sa Zimelovim nasleđem. Reč je o tzv. *novim religijskim pokretima* (Barker 2004), odnosno o *alternativnim religijskim konceptima* (Sinani 2009) koje, u određenoj meri, možemo bolje razumeti ako imamo u vidu Zimelovu teorijsku distinkciju između forme religioznosti i sadržaja religija. Smatramo da je jedan od važnijih, vitalnijih i originalnijih doprinosa Zimelove teorije insistiranje na opstanku procesa religioznosti i u (kasnoj) modernosti. Taj proces oblikuje pojmove iz društvene zbilje na sakralan način i mimo dogmi velikih verskih sistema (poput judaizma, budizma, hrišćanstva, islama itd.) i nastavlja da transformiše sadržaje u transcedentnu formu koja dobija drugačiji, i više individualni pečat, u odnosu na prethodne istorijske trenutke.

U Sjedinjenim Američkim Državama 1790. godine bilo je zabeleženo 17 verskih grupacija, pred kraj milenijuma ih je bilo 2000, a 2008. godine ih je čak 2300. Procenjuje se da u Evropi ima preko 2000 novih religijskih pokreta a da ni Istok i Afrika nisu ostali imuni na porast broja vernika koji pripadaju različitim alternativnim religijskim formacijama (Sinani 2009, 164; Sinani, Kulenović i Stajić 2012, 512). Iako su denominacije, sekte i kultovi i ranije privlačili pažnju religijologa, od sedamdesetih godina prošlog veka raste interesovanje za nove oblike religioznosti koji se teško mogu klasifikovati na "tradicionalan način" (u skladu sa definicijama koje su nam ostavili Trelč [Ernst Troeltsch], Veber idr.). Očekivano, u "terminološkom instrumentarijumu" (Sinani 2009, 166) bilo je neusaglašenosti, nejasnoća, prepreka i kontradiktornosti, pa su autori davali različite nazive svom predmetu istraživanja.

Najčešće se za objašnjenje nove sinkretičke duhovnosti koristio (poprilično širok i eksplikativno nedovoljno utilitaran) krovni pojam *New Age* duhovnosti. Paralelno sa time što su Sajentologija, Hare Krišna, Jehovini svedoci, Teozofija, Spiritualizam i mnoge druge verske grupacije počele da privlače sve

veću pažnju javnosti, tragalno se za preciznijim teorijskim određenjem. Govorilo se o malim verskim pokretima, duhovnim pokretima, religijama u nastajanju, rubnim religijama, pseudo religijama, manjinskim religijama itd. (Sinani 2009, 166), sve dok Ajlin Barker (Eileen Barker) nije u svojoj decentnoj studiji predstavila koncept *novih religijskih pokreta* (Barker 2004). Termin je vrlo brzo usvojen kao vrednosno neutralan i dovoljno aproksimativan za analizu ovog novog fenomena. No, iako je definicija novih religijskih pokreta postala neizostavan teorijski okvir kada se analiziraju forme religijskog razmišljanja i praktikovanja van tradicionalnih religijskih sistema i zajednica, ona svakako nije lišena terminoloških i epistemoloških problema: najveća nedoumica je u vezi sa time koliko su novi religijski pokreti zaista novi, odnosno upitno je koju ćemo vremensku odrednicu uzeti za vododelnicu između “starih” i “novih” religija.¹⁷ Drugo, pod znakom je pitanja i da li su novi religijski pokreti nužno pokreti i da li to znači da različite vrste praktikovanja individualne duhovnosti izlaze izvan okvira definicije Ajlin Barker (Sinani 2009, 170–171)?

Upravo u kontekstu poslednje navedene primedbe, koja se tiče inherentno kolektivističke dimenzije novih religijskih pokreta, treba istaći značajan nov fenomen koji nam može poslužiti kao dobar primer Zimelove hipoteze opstanka religioznosti i mimo tradicionalne religije (i koji će nam poslužiti kao kritika opredeljenja za pokrete u definiciji Ajlin Barker). Reč je o *online* ili o *cyber* religioznosti koja je u značajnom porastu i koja može, ali ne mora imati kolektivistički prefiks. Ovaj primer pomoći će nam da objasnimo zašto smatramo da su *koncepti* (Sinani 2009) bolje teorijsko rešenje od *pokreta* i na koji način se to uklapa u Zimelovu anticipaciju rastuće individualizirane duhovnosti kao moguće rezultante postojanja višestrukih transcendentnih vrhunaca u XX i XXI veku.

Neki autori tvrde da je internet uticao na religijsku sferu isto koliko je otkriće štamparije (odnosno prevod Biblije na vernakulare) uticalo na Reformaciju (O’Leary 1996). Ostavljajući debatu u vezi s ispravnošću ovakvih istorijskih analogija po strani, notorna je činjenica da je internet značajno uticao na promenu religijskih praksi.¹⁸ No, iako je reč o relativno novom fenomenu, još uvek postoji teorijska i terminološka neusaglašenost u vezi sa time šta je *cyber* religioznost. Neki autori poput Kristofera Henlanda (Christopher Helland) prave razliku između *onlajn religija* koje podrazumevaju interakciju, razmenu sadržaja

¹⁷ Barkerova smatra su pedesete godine prošlog veka istorijska okosnica nastanka novih religijskih pokreta, ali u vezi sa time ne postoji konsenzus. Zbog toga je odrednica “novi” problematična i sa suviše poroznim temporalnim granicama.

¹⁸ Samo od 1990. do 2004. godine broj stranica posvećenih religiji povećao se sa 1,7 miliona na 51 milion. Oko 65 miliona stranica bave se crkvama a čak 83 miliona internet sajtova u sebi sadrži reč Bog. Samo u Sjedinjenim Američkim Državama je za tri godine (u periodu od 2001. do 2004. godine) broj ljudi koji koriste internet u verske svrhe porastao sa 28 miliona na 82 miliona (Banić Grubišić 2012, 100).

i veliku slobodu korisnika i *religija onlajn* koje se ograničavaju na prenošenje informacija, na upotrebu u komercijalne svrhe, često su deo aktivnosti institucionalnih religija, određenih crkava, sinagoga, džamija itd. Neki drugi teoretičari poput Anastazije Karaflogke (Anastasia Karaflogka) nude složeniju definicijsku odrednicu. Ova autorka razlikuje objektivni, subjektivni, lični i konfesionalni tip religijskog diskursa,¹⁹ ali razlikuje i “religije na” i “religije u” *cyber* prostoru. Prva kategorija odnosi se na slučaj u kome je internet oruđe za prenošenje religijskih informacija od strane crkava, verskih organizacija i pojedinaca, dok kada je reč o “religijama u” *cyber* prostoru misli se na “pravu” internet religioznost u smislu da je to novostvorena duhovna ekspresija koja je formulisana za internet i postoji isključivo na njemu (Banić Grubišić 2012, 106–107).

Za nas je posebno zanimljiva “religija u” *cyber* prostoru, odnosno *online religija* koja predstavlja novi fenomen religijskog eklekticizma na duhovnom tržištu. Uz pomoć “religijskog surfovanja” dolazi do proliferacije religijskih sadržaja, dostupnost materijala je sve veća a i upoznavanje sa drugim verskim tradicijama je takođe jedna od nuspojava upotrebe interneta u ove svrhe (Banić Grubišić 2012, 100). *Nexus* između fundamentalizma i upotrebe interneta je takođe jedan od važnijih fenomena u XXI veku. Iako na prvi mah može izgledati da se radi o paradoksu, upotreba novih tehnologija da bi se fundamentalističke ideje razmenjivale i širile je veoma prisutna i važna tema (Campbell 2005, 313).

No, ono što nas najviše zanima je religijski eklektizam koji, između ostalom, može biti podupret upotrebom *cyber* prostora. Internet zaista omogućava religijsku mozaičnost jer “religijski surferi” mogu, na primer, spajati prakse iz istočnjačkih religija sa zapadno-ezoterijskom tradicijom i popularnom psihologijom (York 2001) i na taj način oni prave sopstveni duhovni recept. Upravo ta sopstvena receptura, odnosno pridavanje religijskog značenja različitim pojmovima koji se mešaju i tumače u novom svetlu, jeste ono o čemu je Zimel govorio kada je naglašavao opstanak procesa religioznosti u savremenom svetu. Fenomeni koji nisu ranije imali religijsku konotaciju sada je mogu dobiti i, takođe, običaji, verovanja i mitovi iz različitih religijskih sistema apstrahuju se iz njih i “vezuju se” u neke nove, alternativne duhovne koncepte. Internet u tom procesu svakako igra veliku ulogu. Tu su, takođe, i različiti religijski vodiči, harizmatici i gurui koji mogu delati samo kroz internet sferu i oformljivati *online* religijsku zajednicu koja u *offline* zoni ni na koji način nije strukturisana (Campbell 2005, 312). Ovo su sve primeri Barkerovih novih religijskih pokreta sa tim što se upra-

¹⁹ Objektivni tip se odnosi na internet stranice univerziteta, akademskih institucija i periodike koji se bave religijom. Konfesionalni podrazumeva zvanične veb stranice različitih religijskih zajednica. Lični tip vezuje se za stranice i portale na kojima ljudi razmenjuju mišljenja i iskustva u vezi sa religijom a subjektivni tip diskursa podrazumeva onu vrstu stranica na kojoj se mogu voditi polemike i iznasti kritički stavovi prema različitim religijama (Banić Grubišić 2012, 107).

vo u kompleksnosti *cyber* religioznosti uočavaju nedostaci njene definicije tj. stavljanje naglaska na socijalnu dimenziju (na pokrete) je pod znakom pitanja.

Jedan od ponuđenih teorijskih obrazaca koji bi mogao da bude korektiv uvreženom konceptu Ajlin Barker je uvođenje *alternativnih religijskih koncepata* u eksplanatorni ram savremene religioznosti. Za nas je, kao što smo već rekli, u kontekstu analize Zimelove religiološke teorije, posebno značajno objašnjenje zašto bi bilo dobro “pokrete” zameniti “konceptima”. Koncept bi podrazumevao manje ili više razvijenu idejnu strukturu ili plan koji ne isključuje organizacionu strukturu, ali njeno postojanje nije neophodan uslov (Sinani 2009, 176–177). Ovako postavljena definicija omogućava nam da istražimo Zimelovu i argumentaciju i anticipaciju. S jedne strane, korišćenje definicije alternativnih religijskih koncepata omogućava nam da obuhvatimo sve one individualne forme duhovnosti koje podrazumevaju i gorenavedenu *cyber* religioznost koji je, može biti, jedan od primera osavremenjivanja Zimelove ideje o opstajanju procesa religioznosti mimo formiranja zaokruženih religijskih sistema, zajednica, organizacija itd. Takođe, porast ove vrste religioznosti ide u prilog Zimelovoj ekstrapolaciji o slabljenju tradicionalnih (i kolektivno uslovljenih) religija i jačanju diverzifikovanih oblika transcendencije. Dakle, alternativni koncepti religioznosti mogu odgovarati Zimelovom konceptu fluktuirajuće religioznosti koja može, a ne mora dobiti završnu formu kolektivno i institucionalno definisane religije. “S druge strane, veliki broj alternativnih religija ne poseduje isključivo članstvo, pa se njihovi sledbenici u isto vreme, ili pre svega, osećaju kao pripadnici drugih, ‘konvencionalnijih’ verskih organizacija ili, čak, više njih istovremeno. Brojne alternativne religije, takođe, predstavljaju samo etapu u potrazi za religijskom spoznajom za svoje poklonike, dok druge nude programe i kurseve kroz koje njihovi ‘klijenti’ prolaze i potom ne moraju da ostanu trajnije povezani, a treće insistiraju na tajnosti i komplikovanim nivoima napredovanja i uključenosti” (Sinani, Kulenović i Stajić 2012, 513).

Važno je naglasiti da alternativni koncepti religioznosti (a naročito jedan o njegovih savremenih oblika – *cyber* duhovnost) omogućuju analizu i one grupe ljudi koji se (samo)definišu kao pripadnici tradicionalnih religija, ali istovremeno tragaju za različitim spiritualnim sadržajima o kojima se informišu i koje praktikuju. Takva vrsta prakse najprisutnija je na Zapadu, ali to nipošto nije lokalizovan fenomen. Zbog toga što se lavirinti religijskog u savremenom svetu sve više komplikuju, potrebne su nam različite teorijske podrške za razumevanje novih procesa u tom domenu. Smatramo da je upravo Zimelova epistemološka pretpostavka o razdvajanju (individualno definisanog) procesa religioznosti od religija korisna polazna osnova za proučavanje izrazito kolažno definisanih religioznih identiteta u savremenom svetu.

U ovom radu iscrtali smo samo osnovne smernice za primenu Zimelove teorije na savremene fenomene. U narednom koraku trebalo bi različite pojed-

načne primere individualističkih i sinkretiziranih religijskih verovanja i praksi razmotriti koristeći teorijske koordinate koje smo analizirali u ovom tekstu. To svakako zahteva više prostora nego što nudi jedan rad ovog obima, ali smatramo da bi to bio važan naredni korak u kome bi se teorija primenila na konkretnim (empirijskim) studijama slučaja.

Zaključak

Na početku novog milenijuma svedočimo procesu koji je Ulrich Bek (Ulrich Beck) nazvao *Do it yourself religiosity*, odnosno religioznost postaje sfera po principu *Uradi sam* (Beck 2010, 49). *Ergo*, kada je reč o zapadnom kulturno-religijskom prostoru, smanjuje se broj ljudi koji pripadaju velikim svetskim religijama (mada to ne znači da *mainstream* religije gube na značaju u potpunosti) a povećava se broj onih koji se opredeljuju za različite, alternativne forme duhovnosti, od pripadanja nekom od novih verskih pokreta u *offline* svetu do religioznih surfersa na internetu. Ako se vratimo korak unazad, i istorijski i teorijski, videćemo da je Zimelova socioreligioška pretpostavka – da protok slobodne religioznosti neće nestati, čak i ako se uticaj religija smanji – danas veoma aktuelna. Takođe, njegova hipoteza o konvergenciji konflikata i religija čini se poprilično održivom u savremenom kontekstu.

Podsećamo na to da je Zimel zagovarao tezu o razdvajanju procesa religioznosti od već formiranih i zaokruženih religijskih sadržaja; ta pretpostavka može izgledati poprilično apstraktna i u neku ruku “veštačka” ako se ne pokaže na primerima iz empirijske realnosti. Izrazit pluralizam verskih opredeljenja, religijsko kolebanje i gibanje, menjanje duhovnih profila, sve veća individualiziranost religijskih opredeljenja, te permanentna potreba za transcendentnim sadržajima izvan velikih svetskih religijskih sistema, svedoče o tome da Zimelovo razdvajanje procesa religioznosti koji je izrazito ličan, i može imati različite sadržajne emanacije, veoma korisno istraživačko polazište za sociologe, ali i antropologe. Zimel je bio u pravu i kada je rekao da se čak i već oformljene religije mogu menjati i oblikovati u skladu sa potrebama i izazovima koje nosi novo doba (spomenuli smo upotrebu interneta u svrhe širenja fundamentalističkih ideja, ali to naravno nije jedini primer), međutim, njegova polazna pretpostavka o tome da religioznost opstaje i bez i mimo religija čini se izuzetno inspirativnom kada je reč o proučavanju alternativne religije i novih verskih pokreta i koncepata. Nekonzistentnost i nesistematičnost u izlaganju otežava rekonstrukciju Zimelove misli o religiji (naročito kada su hrišćanska dogma i njena budućnost u pitanju), ali osnovna idejna nit koja se “provlači” kroz sve tekstove na ovu temu čini se poprilično jasna i, u kontekstu savremenih mnogostrukih modernosti, nadasve višestruko saznajno korisna.

Literatura

- Bainbridge, William Sims. 1997. *The Sociology of Religious Movements*. New York and London: Routledge.
- Banić Grubišić, Ana. 2012. "Istraživanje religija na internetu". *Antropologija* 12(3): 99–113.
- Barker, Ajlin. 2004. *Novi religiozni pokreti: praktičan uvod*. Niš: Zograf.
- Beck, Ulrich. 2010. *A God of One's Own*. Cambridge: Polity Press.
- Bell, Daniel. 1978. "The Return of the Sacred: The Argument about the Future of Religion". *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences* 31(6): 29–55. DOI: 10.2307/3823029
- Berger, Peter. 1999. "The Desecularization of the World: A Global Overview". In *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, edited by Peter Berger, 1–18. Washington, D.C: The ethics and public policy center and Eerdmans publishing Co.
- Blagojević, Mirko. 2015. *Vitalnost religije u (de)dekularizovanom društvu*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bullivant, Stephen. 2018. *Europe's Young Adults and Religion*. UK: Benedict XVI Centre for Religion and Society.
- Campbell, Heidi. 2005. "Making Space for Religion in Internet Studies". *The Information Society* 21(4): 309–315. DOI: 10.1080/01972240591007625
- Davie, Grace. 2005. *Religija u savremenoj Evropi – mutacija sjećanja*. Zagreb: Golden Marketing, Tehnička knjiga.
- Davie, Grace. 2007. *The Sociology of Religion*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Dirkem, Emil. 1982. *Elementarni oblici religijskog života*. Beograd: Prosveta.
- Eisenstadt, S. N. 2000. "Multiple Modernities". *Daedalus* 129(1): 1–29.
- Frisby, David. 1981. *Sociological Impressionism. A Reassessment of Georg Simmel's Social Theory*. London: Heinemann.
- Goodstein, Elisabeth. 2002. "Style as Substance: Georg Simmel's Phenomenology of Culture". *Cultural Critique* 52: 209–234. DOI: 10.1353/cul.2003.0010
- Godstein, Elisabeth. 2017. *Georg Simmel and the Disciplinary Imaginary*. Stanford: Stanford University Press.
- Jovanović Ajzenhamer, Nataša. 2019. "Veberovo shvatanje značaja ratničkog ethosa za nastanak i razvoj islama" Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Kant, Imanuel. 1970. *Kritika čistog uma*. Beograd: Kultura.
- Korać, Veljko. 1990. *Istorija društvenih teorija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kozer, Luis. 2008. "Značaj Zimelovog dela". U *Georg Zimmel 1858–2008*, uredio Dušan Marinković, 43–64. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Habermas, Jürgen. 1996. "Georg Simmel on Philosophy and Culture: Postscript to a Collection of Essays". *Critical Inquiry* 22(3): 403–414.
- Habermas, Jürgen. 1998. "Objektivističke i subjektivističke postavke teorija društvenih nauka". U *Interpretativna sociologija*, priredila Ivana Spasić, 182–192. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Hamilton, Malcolm. 2001. *The Sociology of Religion. Theoretical and comparative perspectives*. London and New York: Routledge.
- Laermans, Rudi. 2006. "The Ambivalence of Religiosity and Religion: A Reading of Georg Simmel". *Social Compass* 53(4): 479–489. <https://doi.org/10.1177%2F0037768606070413>
- Marotta, Vince. 2012. "Georg Simmel, the Stranger and the Sociology of Knowledge". *Journal of Intercultural Studies* 33:(6) 675–689. <https://doi.org/10.1080/07256868.2012.739136>
- Martin, David. 2005. *On Secularization: Towards a Revised General Theory*. UK: Taylor & Francis.
- McCole, John. 2005. "Georg Simmel and the Philosophy of Religion". *New German Critique* 94: 8–35.
- Motak, Dominika. 2012. "Georg's Simmel's Concept of Religion and Religiosity". *Studia Religiosa* 45(2): 109–115.
- O'Leary, Stephen. 1996. "Cyberspace as Sacred Space: Communicating Religion on Computer Networks". *Journal of the American Academy of Religion* 64(4): 781–808.
- Prodanović, Srđan. 2009. "Strukturacijski aspekt sociologije Georga Zimela". *Sociologija* 51(4): 365–384.
- Rogers, Everett. 1999. "Georg Simmel's Concept of the Stranger and Intercultural Communication Research". *Communication Theory* 9(1): 58–74. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.1999.tb00162.x>
- Silver, Daniel and Milos Brocic. 2019. "Three Concepts of Form in Simmel's Sociology". *The Germanic Review: Literature, Culture, Theory* 94(2): 114–124. <https://doi.org/10.1080/00168890.2019.1585666>
- Simmel, Georg. 1905. "A Contribution to the Sociology of Religion". *American Journal of Sociology* 11(3): 359–376.
- Simmel, Georg. 1955. *Conflict and the Web of Group Affiliations*. New York: Free Press.
- Simmel, Georg. 1991. *Schopenhauer and Nietzsche*. Chicago, Springfield: University of Illinois Press.
- Sinani, Danijel. 2009. "Možda si ti ona prava? Nove religije i Alternativni religijski koncepti". *Etnoantropološki problemi* 4(1): 163–182.
- Sinani, Danijel, Nina Kulenović i Mladen Stajić. 2012. "Nove i alternativne religije u Srbiji – o proučavanju i proučavanjima". *Etnoantropološki problemi* 7(2): 511–538.
- Vandenberghe, Frederic. 2010. "Immanent transcendence in Georg Simmel's sociology of religion". *Journal of Classical Sociology* 10(1): 5–32. <https://doi.org/10.1177%2F1468795X09352559>
- Veber, Maks. 2011. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Vukomanović, Milan. 2008. *Homo viator*. Beograd: Čigoja štampa.
- Vukomanović, Milan. 2019. "Islam pred izazovima mnogostruke modernosti". U *Savremenaislamska misao*, priredio Ivan Ejub Kostić, Beograd: Balakanski centar za Bliiski istok.
- Weber, Max. 1989. *Metodologija društvenih nauka*. Zagreb: Globus.
- Weinstein, Deana and Michael A. Weinstein. 1995. "The Liberation of Religiosity from Religion". In *Georg Simmel between Modernity and Postmodernity*, edited by Felicitas Dörr-Backes, 129–142. Würzburg: Königshausen & Neumann.

- York, Michael. 2001. "New Age Commodification and Appropriation of Spirituality". *Journal of Contemporary Religion* 16(3): 361–372. <https://doi.org/10.1080/13537900120077177>
- Zimel, Georg. 2008. "O konfliktu". U *Georg Zimel 1858–2008*, uredio Dušan Marinković, 99–101. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Zimel, Georg. 2008. "Superodirnacija i subordinacija kao predmet sociologije". U *Georg Zimel 1858–2008*, uredio Dušan Marinković, 116–136. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Zimel, Georg. 2008. "Religija". U *Georg Zimel 1858–2008*, uredio Dušan Marinković, 184–251. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Nataša Jovanović Ajzenhamer
Department of Sociology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

*Removing the Ballast of Religion from the Religiosity –
Simmel's Theoretical and Epistemological Contribution
to Contemporary Religiology*

Simmel's hypothesis on the analytical, but also the substantial difference between the process of religiosity and religion as a rounded ethical and practical system, served us as an epistemological basis for the study of the transformation of religiosity in contemporary society. Following Kant's logic of distinction between *a priori* and *a posteriori* knowledge, Simmel differentiates the form from content in various spheres of the social reality, even in the field of religious. This German sociological classic defines religiosity as a form that can, but does not have to be hypostasized in a highly specialized and highly institutionalized collectivist religious system. Removing the ballast of religion from religiosity, Simmel has given an important cognitive impulse to explore various alternative religious concepts that often have a loose organization of the structure (or not having one at all) and which are most often focused on individual spirituality. The dialectical relationship between religion and religiosity allows different forms of spirituality to be adequately investigated, as well as to point out the way in which they survive and often converge different traditional and alternative religious systems, especially in the Western Christian context, which was in Simmel's focus. Thus, this paper highlights the most important theoretical and epistemological contributions to the study of religions and religiosity that left it to sociologists, but also philosophers and anthropologists, one of the most prominent European thinkers in the transition from the nineteenth to the twentieth century. A special emphasis will be placed on the study of the (de)ecularization process, as well as on individual spirituality in the contemporary

world. The phenomena which is going to be specially considered is cyber spirituality, precisely in the context of the study of various types of spirituality that will converge in contemporary society, as Simmel anticipated.

Keywords: Georg Simmel, classical sociological theories, religiosity, religion, epistemology, alternative forms of religiosity, cyber religiosity

Enlever le fardeau de la religion à la religiosité: apport théorique et épistémologique de Simmel à la pensée religieuse moderne

Résumé: L'hypothèse de Simmel sur la différence analytique mais aussi substantielle entre le processus de religiosité et la religion comme un système éthique et praxéologique accompli, nous a servi de base épistémologique pour rechercher la transformation de la religiosité dans la société moderne. En suivant la logique de la distinction entre les connaissances *a priori* et *a posteriori* de Kant, Simmel différencie la forme du contenu dans les différentes sphères du social, mais aussi dans le champ du religieux. Ce classique de la sociologie allemande définit la religiosité comme une forme qui peut, mais non obligatoirement, hypostasier dans un système religieux accompli et hautement institutionnalisé, conditionné par la collectivité. En enlevant le fardeau de la religion à la religiosité, Simmel a donné une impulsion cognitive importante à l'étude de différents concepts religieux alternatifs ayant souvent une structure organisationnelle libre (ou ne l'ayant point) et étant généralement centrés sur la spiritualité individuelle. La relation dialectique entre la religion et la religiosité permet d'étudier de façon plus adéquate les différentes formes de spiritualité ainsi que d'indiquer la manière dont les différents systèmes religieux traditionnels et alternatifs persistent parallèlement et convergent souvent, surtout dans le contexte chrétien occidental qui était aussi au centre d'intérêt de Simmel. Donc, ce travail indique les apports théoriques et épistémologiques les plus importants à l'étude des religions et de la religiosité, laissés aux sociologues, mais aussi aux philosophes et anthropologues, par un des penseurs européens les plus éminents au tournant du 19e au 20e siècle.

Mots clés: Georg Simmel, théories sociologiques classiques, religiosité, religion, épistémologie, formes alternatives de la religiosité, cyber-religiosité

Primljeno / Received: 16. 7. 2019.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 14. 9. 2019.

Mladen Stajić

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Institut za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
mladen899@yahoo.com*

Ivana Gačanović

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Institut za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
ivgacanovic@gmail.com*

Crna ovca i bela vrana: pank među navijačima Partizana*

Apstrakt: Od samog nastanka navijačkih grupa, svuda u svetu, muzika i navijačke prakse su nerazdvojno povezani. U ovom izlaganju biće osvetljen značaj pank muzike i ostalih sadržaja koji oličavaju ovu specifičnu urbanu subkulturu za određenu grupu Grobara, odnosno navijača JSD Partizan. Istraživanje je inspirisano pojavom pank rok benda Grupa JNA, čija je muzika isključivo posvećena Partizanu i Grobarima, ali i sada već razvijenom tradicijom pravljenja fanzina i crtanja grafita koje su poslednjih nekoliko godina doživele ponovni procvat, pre svega zahvaljujući multimedijalnoj grupi Grobarski trash romantizam. Pokušaćemo da dođemo do odgovora na koji način se pank kao ideja i praksa uklapa u apstraktnu ideju o Partizanu kao nečemu što tako čvrsto povezuje veliki broj pojedinaca i među njima iznova izaziva tu ne-navijačima nepoznatu „uzvišenu emociju“.

Ključne reči: pank, muzika, navijači, fudbal, Grobari, Partizan

---

* Tekst je rezultat istraživanja na projektima „Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva“ (177035) i „Identitetske politike Evropske unije: prilagođavanje i primena u Republici Srbiji“ (177017) koje podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

Rad je saopšten na nacionalnom naučnom skupu „Antropologija muzike“ koji je, u organizaciji Instituta za etnologiju i antropologiju, održan na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 23.3.2018. godine.

Predmet i tema istraživanja ovog rada je pank muzika i kultura među navijačima Partizana. Članak nastao je kao rezultat dvogodišnjeg istraživanja koje je uključivalo intervjue sa frontmenom pank Grupe JNA Markom Trmčićem Krsmom (Krsma u daljem tekstu), idejnim tvorcem multimedijalnog umetničkog pokreta GTR Ivanom Lovrićem, koautorom antologije fanzina *Sloboda ili ništa* Dušanom Mihajlovićem i frontmenom pančevačkog pank benda Ukratko Štef, Mladenom Kuriljom. Pored toga izvršen je i niz razgovora sa navijačima koji su učestvovali u povezivanju identiteta navijača Partizana sa pank muzikom i kulturom.¹ Autori su zajedno ili odvojeno prisustvovali koncertima Grupe JNA (U Jagodini, na Stadionu Partizana 2013. i 2015. i Doróolu 2019.) i brojnim drugim manifestacijama organizovanim od strane Grobarskog trash romantizma (GTR) i Grupe JNA, poput promocije knjige *Crno-bela ideologija* ili predstave *Kadinjača* u KC Parobrod. Prisustvovali smo i velikom broju fudbalskih i košarkaških utakmica na kojima je emitovana pank navijačka muzika i videli reakciju publike na nju. Konačno, praćena su i analizirana medijska izveštavanja o Grupi JNA i objave zvanične stranice ove grupe na Fejsbuku, kao i stranice GTR i brojnih štampanih fanzina inspirisanih JSD Partizan. Zbog veoma obimne i inspirativne građe koja je prikupljena, u ovom radu pažnju ćemo prvenstveno usmeriti na razgovore sa Krsmom, a ostavljamo mogućnost objavljivanja još radova u budućnosti. Cilj istraživanja je bio da se utvrdi način na koji se pank muzika i kultura dijahrono i sinhronijski povezuje sa Grobarima i kakva je uloga pank Grupe JNA u redefinisaju savremenog identiteta navijača Partizana.

Kontekst nastanka pank muzike u SFR Jugoslaviji²

Za razliku od država Istočnog bloka, koje su zbog oštre cenzure i zabrane putovanja značajno zaostajale u razvoju svih vidova rok muzike za zapadnim kulturama (Kyaw 2008, 82), specifični položaj u okviru geopolitičkih odnosa omogućio je SFR Jugoslaviji liberalniju primenu izvesnih socijalističkih koncepata, pa je država veoma rano postala relativno otvorena za upliv zapadnih proizvoda i ideja (Pogačar 2008, 820). Ovo svakako ne znači da je režim bio permisivan i tolerantan prema problematičnim i „anti-narodnim“ elementima,

---

¹ Svim sagovornicima dugujemo veliku zahvalnost, jer bez njih ovo istraživanje ne bi bilo moguće. Posebno hvala upućujemo ključnom informantu Marku Trmčiću Krsmi, frontmenu Grupe JNA.

² O istorijatu panka i bendova koji su ovu muziku svirali u SFR Jugoslaviji, kao i fanzinske i foto izveštaje sa koncerata pogledaj u: Šunjka i Pavlov 1990.; Savo Safić i Igor Todorović 2006.

već je naprotiv sprovedena oštra kontrola ljudi i roba koji u zemlju ulaze i koji iz nje izlaze. U zapadnim krajevima države, međutim, između ostalog kao posledica dugogodišnjeg graničnog spora sa Italijom i sledstveno tome ne zatvaranja granica bodljikavom žicom i rovovima tipičnog za državu pod „gvozdenom zavesom“, tradicionalni koridor razmene roba i informacija ostao relativno porozan i otvoren (Pogačar 2008, 820). Pored toga i šverc je cvetao zbog nerazumnih ograničenja dozvoljene količine uvozne robe i relativnog finansijskog dobrostanja stanovništva, spremnog da uloži izvestan napor kako bi obezbedilo željene proizvode (Pogačar 2008, 820). Sa druge strane, iako je rok muzika inicijalno smatrana devijantnom i dekadentnom za omladinu, nakon unutarpartijskog sukoba konzervativne i liberalne struje Saveza komunista 1966. godine, zauzeto je stanovište da su mladi ipak prihvatili socijalističke vrednosti i da je rok „kulturni pokret“, a ne prolazna pojava, pa je nakon nastupa sastava Elipse pred predsednikom Josifom Brozom Titom iste godine, rok dobio potpuni legitimitet i postao zvanična muzika mladih Jugoslovena (Raković 2011, 756).

Jugoslovenska vlast je dakle napravila obrt i dopustila različitim žanrovima pop muzike, uključujući rok, da se razvijaju bez velikog uticaja zvanične politike (v. Ramet 1994, 103–132). U skladu sa tim, pank muzika se u SFR Jugoslaviji pojavljuje gotovo paralelno sa pojavom ovog muzičkog žanra u svetu, već u drugoj polovini sedamdesetih godina, prvenstveno u Slovenji, Hrvatskoj i Srbiji. Premda nema dileme da je ljubljanski sastav Pankrti, koji je nastao 1977. godine, predstavljao prvu pank grupu formiranu u tadašnjoj državi, već je pojava progresivnog rok benda Buldožer 1975. godine u istom gradu, najavila opipljivu promenu pristupa dotadašnje Yu-rok muzike, koja je dopuštenim uplivom u mejnstrim i kombinovanjem elemenata tradicionalne muzike sa rokom, u izvesnom smislu bila banalizovana i trivijalizovana. Prostor za društvenu angažovanost muzičara bio je izuzetno sužen i prisutni su bili gotovo isključivo politički bezopasni motivi i neretko prorežimski naklonjeni izvođači, čime je buntovni naboj rok muzike u velikoj meri bio imobilisan (Pogačar 2008, 820–821). Buldožer je međutim, na tragu kritike mejnstrima Frenka Zape, svojim provokativnim rok teatrom iritirao i partijske funkcionere i publiku, pa su RTB i Jugoton odbijali da snime drugi album ovog benda, koji je vrlo brzo postao uzor budućoj generaciji muzičara (Kyaw 2008, 88; v. Kostelnik 2004, 61).

Iako je u zapadnim kulturama pank najčešće poprimao formu otvorene kritike društva, države i uređenja, iskazane prvenstveno kroz same tekstove pesama, u SFR Jugoslaviji je ova kritika najčešće imala nešto suptilniji oblik i javljala se kroz gestus, habitus i celokupnu simboliku koja je pratila nastup, albume i modu, a tekstovi su pak pre naglašavali afirmaciju socijalističkih parola, što je predstavljalo subverzivan i najčešće uspešan način izbegavanja cenzure, koja

je u najvećoj mjeri bila usmerena samo na tekst (Kyaw 2008, 82–84). Prvi pank bend istočne Evrope, Pankrti, je tako na prvom albumu poručio *računite z nami*, izokrenuvši Balaševićevu međugeneracijski pomirljivu krilaticu u svojevrsnu pretnju koja ima potpuno suprotno značenje od izrečenog, uprkos činjenici da su članovi benda bili čvrsto ubeđeni da će biti zabranjeni već nakon prvog nastupa (Kyaw 2008, 82–84). To se ipak nije desilo, iako su neki tekstovi bili i otvoreno kritični prema vlasti, poput onih u pesmama *Tovar 'ši, jest vam ne verjamem i Totalna revolucija* (Motoh 2012, 288). Sa druge strane, nastup pod motom *Mi stvaramo budućnost*, eksperimentalne grupe Lajbah 1983. godine na zagrebačkom Muzičkom bijenalu, prekinut je od strane policije i Jugoslovenske narodne armije, kada je paralelno sa nastupom, u pozadini projektovan film o istoriji Jugoslavije *Revolucija još traje* na 35mm snimku, a preko njega mali, 8mm repetitivni snimak pornografskog sadržaja (Kostelnik 2004, 321–322). Protagonisti pank su povremeno optuživani i za promovisanje fašističke simbolike, a možda najočigledniji primeri su: medijska hajka protiv grupe 4R, čiji su članovi optuženi da planiraju osnivanje partije sa fašističkim programom i kasnije oslobođeni zbog nedostatka dokaza; odstranjivanje istaknutog teoretičara kulture, novinara i promotera rok muzike Igora Vidmara iz komunističke partije i njegovu osudu na 30 dana zatvora zbog nošenja dva bedža koji su protumačeni kao profašistički; kritika upućena članovima benda Lajbah zbog namernih aluzija na nacional-socijalizam u njihovoj estetici i upotrebe starih simbola u novom kontekstu (Kyaw 2008, 92).

Pank je zbog ovih subverzivnih elemenata, od strane akademske zajednice, naročito u Sloveniji, prepoznat kao važan element u procesu demokratizacije društva (v. Barber-Kersovan 2005, prema Kyaw 2008, 82) i postao je predmet intenzivnog naučnog razmatranja početkom osamdesetih godina dvadesetog veka. Tri tematska broja časopisa *Problemi* iz ovog perioda u celosti su bila posvećena panku i brojni objavljeni radovi otvoreno su se suprotstavili široko rasprostranjenoj ideji tadašnjih kritičara pank da ova pojava predstavlja simptom prikrivene bolesti i alarmirajuće opasnosti od nihilističkih, stranih, anarhističkih i fašističkih tendencija među mladima. Nasuprot tome, Slavoj Žižek je npr. redefinisao shvatanje pank kao simptoma i insistirao da nam taj simptom zapravo omogućava da spoznamo potisnuti aspekt „normalnosti“ u pervertiranoj formi, tj. da uvidimo šta je zapravo potisnuto kako bi realnost koju poznajemo mogla da funkcioniše (Motoh 2012, 291), te je u skladu sa tim smatrao da grupa Pankrti predstavlja „lokomotivu slovenačkog proleća“ (Kyaw 2008, 99). Sociolog i protagonista ovog benda, Gregor Tomc, međutim smatra da:

Nije punk bio nikakav simptom dezintegracije samoupravnog socijalizma, što je prvi tvrdio Žižek i što su onda za njim svi ponavljali. Punk je bio muzika. Mislim da smo mi u Pankrtima previše voljeli samo muziku i bili kao ljudi pre-

više autonomni, da bi htjeli sudjelovati u nekom agitpropovskom, novoljevičarskom projektu. (Kostelnik 2004, 17)

I drugi krajevi tadašnje države pratili su razvoj pank scene, pa se u Rijeci pojavljuje bend Paraf, a u Novom Sadu Pekinška patka, dok se paralelno formira i veliki broj uticajnih bendova koji će kasnije biti definisani kao sastavni deo *novog talasa*, poput Prljavog kazališta, Filma, Haustora i Azre u Zagrebu i Šarlo Akrobate, Idola i Električnog orgazma u Beogradu (Kyaw 2008, 99).³ Kao značajan bastion ovog novog muzičkog talasa svakako treba istaći i danas antologijski album *Paket aranžman* iz 1981. godine, u uzdanju Jugotona, koji predstavlja kompilaciju pesama tri pomenuta beogradska benda (Ristivojević 2012, 224).

Pank je u Beogradu i Novom Sadu počeo da se sluša već 1976. godine, najviše zahvaljujući časopisu Džuboks i radiju Studio B, a prvi koncerti organizovani su u SKC-u, Staroj pivari u Skadarliji i u klubu Akademija.⁴ Jedan od prvih kontakata beogradske publike sa pankom ostvaren je u okviru programa *Tri dana mlade slovenačke kulture*, na koncertu grupe Pankrti održanog novembra 1977. godine u Studentskom kulturnom centru i ovaj događaj smatra se jednim od krucijalnih u pokretanju *novog talasa* u Srbiji (Ristivojević 2012, 222).

Pank muzika među navijačima Partizana

Za razliku od zapadne Evrope i SAD, pankeri u lokalnoj sredini su se u većoj meri poistovećivali sa fenomenološkom i estetskom karakteristikom pank-a, nego sa ideologijom i političnošću pokreta (Jeremić 2008, 105). Dok je u Ujedinjenom Kraljevstvu gotovo po pravilu pank imao izraženu društveno-angažovanu komponentu i bio utemeljen na buntovnom duhu mladih pripadnika nižih društvenih slojeva, u Beogradu se ovaj žanr prvenstveno razvija među pripadnicima srednje klase, bez jasno izraženih političkih motiva.⁵

Ono što je zapravo davalo najveću prijemčivost ovom muzičkom žanru bila je činjenica da su pank muzičari mogli postati potpuno muzički neobrazovani pojedinci, jer je polazna ideja bila da poenta muzike nije u sviranju i virtuoznosti, već u energiji koja se emitovala sa bine. Zvuk je bio krajnje pojednostavljen, često raštimovan i neujednačen, ali to je nadoknađivala žestina muziciranja, buka i brzina ritma (Prica 1991, 61).

---

³ O razlici između pank-a i novog talasa videti: Ristivojević 2013, 97; 2012, 221; Cateforis 2011, 10.

⁴ O mestima okupljanja pankera u Beogradu vidi: Prica 1991, 97–98.

⁵ V. na adresi: <https://www.vice.com/rs/article/bmedb3/grobari-i-pank-zasto-i-kako>

Koncerti kao pank svetkovine bile su u stvari velike razmene energije: ona je dolazila sa bine u vidu gotovo neizdržive buke instrumenata i slabo razumljivih vokala, provokacije zvukom, izražajnim tekstom, psovka i vređanjem publike. Naizgled, svaki oblik ispoljavanja emocija bio je dozvoljen. (Prica 1991, 99)

Nije teško primetiti izvesne sličnosti u navedenom opisu ponašanja pankera na koncertima i ponašanja navijača na fudbalskim stadionima. Vukušić ističe da postoji mogućnost da se makar na teorijskom nivou raspravlja o „ritualnim“ sličnostima i bliskosti ili udaljenosti ekspresivnih elemenata pankera i navijača i smatra da je u jednom trenutku došlo do preklapanja obrazaca ponašanja i stilova ove dve subkulturne grupe (Vukušić 2016, 66). Energično pevanje, isticanje lokalnog identiteta, skakanje nalik pogou⁶, „šutke“, uradi sam etika i kreiranje fanzina samo su neki od deljenih elemenata. Vreme rasta popularnosti panku u Beogradu u izvesnoj meri poklapa se sa vremenom formiranja i jačanja organizovanih navijačkih grupa u SFR Jugoslaviji i fudbalske utakmice su sve češće postajale mesto razmene energije i iskazivanja emocija na stadionima i oko njih, sličnog onom koje se viđalo na pank koncertima. Početkom osamdesetih godina dvadesog veka, kako u Britaniji, tako i u bivšoj Jugoslaviji, grupe mladih ljudi gotovo svakog vikenda pretvarale su stadione u „ratna područja“, i navijačke sukobe u svojevrsan način života, što nije bilo teško uklopiti u već postojeće subkulturne šablone ponašanja, naročito pankera (Brimson 2000, prema Vukušić 2016, 65).

Neophodno je međutim istaći da nema nikakvih indikacija da su pankeri nekad činili većinu, pa čak ni značajan broj, aktivnih navijača bilo kog kluba u Jugoslaviji, ali je rasprostranjeno uverenje da su pripadnici ove subkulture, „pored svirki u SKC-u, Pivnici u Skadarskoj, Akademiji, Domu omladine i čuvenom parkiću iza hotela Moskva“ ipak bili najprisutniji na utakmicama Partizana.⁷ Mitologizovani odnos navijača Partizana i pank muzike vezuje se za zloglasnu „kaznenu ekspediciju“, koja je prva istakla britansku zastavu i odlučila se za engleski stil navijanja⁸, ali kako ističe jedan od aktivnih navijača iz ovog perioda, pank ipak nikada nije predstavljao dominantnu snagu na tribini:

Želeli smo da Jug bude u engleskom fazonu. Da ne bude klasično siledžijstvo, već da ubacimo zezanje na tribinu. Da spojimo i pank i huliganizam i ljubav prema klubu. Mogu reći da smo okupili dosta mladih ljudi oko nas. Ali

⁶ Pogo je ples tokom kojeg plesač skače gore-dole, u mestu ili tokom kretanja, ukrućenog torza i skupljenih nogu. Vezuje se prvenstveno za pank koncerte.

⁷ V. na adresi: <https://www.vice.com/rs/article/bmedb3/grobari-i-pank-zasto-i-kako>

⁸ V. na adresi: <https://princip-fanzin.blogspot.com/2016/02/srpska-navijacka-punk-scena-prvi-deo.html>

da se ne lažemo i ne pravimo mitove – nikada na Jugu pank nije bio većina. Jeste, bilo nas je dosta, više nego na drugim tribinama, ali na samom Jugu smo bili u manjini.⁹

Premda se o počecima veze pankaa i navijača Partizana može spekulirati na osnovu ličnih svedočanstava i fotografija zastava sa pank parolama na engleskom jeziku (poput Disorder, Riot, Sunday bloody sunday ili Oi!), činjenica je da se ovaj odnos nedvosmisleno utvrđuje tek 1988. godine, kada pank bend Uzbuna objavljuje pesmu *Čelsi* sa stihovima:

Nedeljom idem da navijam ja
nedeljom idem na stadion JNA
nedeljom više od drugih dana
nedeljom živim za Partizana

Ovaj trend nastavlja bend Roze poze koji 1990. godine objavljuje pesmu *Daj gol*. Ista grupa snimila je i pesmu posvećenu Crvenoj zvezdi, ali i pesmu koja veliča navijače oba beogradska kluba. Somborski bend Street punk (Nemam pojma) objavio je 1997. godine pesmu *Hiljade grobara i huligana*, koja je predstavljala obradu pesme *Bandiera rossa*, socijalističke himne u pank verziji izvedene od strane benda Pankrti. Igor Todorović Zgro osmislio je tekst pesme *Mi volimo i bodrimo* koja je 1997. godine počela da se peva na stadionima, na melodiju preuzetu iz kultne pank pesme *Take 'em all*, grupe Cock Sparrer. Roze poze ponovo 2002. godine snimaju pesmu posvećenu Partizanu, pod naslovom *Hvala ti, crno-bela ljubavi*. Tokom poslednjih desetak godina Štraft je objavio *Crno-beli klan*, Cepeni čunci pesmu *Samo ti*, a Kamene kare *Kad me ne bude bilo*. Treba istaći da su i pojedini članovi bendova Pogon Bgd i Samostalni referenti na svojim nastupima povremeno nosili majice ili dresove posvećene Partizanu, pa je u skladu sa tim na njihovim koncertima počeo da se okuplja i određeni broj navijača ovog kluba, a tokom poslednjih nekoliko godina, primetan je i porast broja i vidljivosti navijača Partizana na pank koncertima u Srbiji uopšte. Tako je na nastupu benda Cock Sparrer na Exit festivalu u Novom Sadu 2016. godine, veliki broj prisutnih u publici tokom pauze između pesama počeo horski da peva navijačku pesmu *Mi volimo i bodrimo*, pa su članovi benda na bini čuli i prepoznali obradu njihove pesme *Take 'em all*, koju su zatim odsvirali. Ista pesma, gromoglasno se začula i na koncertu povodom obeležavanja dvadeset godina postojanja ska grupe Samostalni referenti 2016. godine i prekinula je i na nekoliko minuta koncert, dok su članovi benda instrumentima davali ritam i pratnju navijačima u publici.

⁹ V. na adresi: <https://www.vice.com/rs/article/bmedb3/grobari-i-pank-zasto-i-kako>

Slika 1. Koncert grupe JNA na Stadionu Partizana tokom trajanja fudbalske utakmice između Partizana i Spartaka iz Subotice, prilikom proslave osvojene titule 2013. godine

Fanzini¹⁰ su značajna karika koja spaja pank i navijačku subkulturu. Pank je prvi objavio rat tradicionalnim medijima i pozvao mlade da preuzmu inicijativu, a vremenom su se kreatori muzičkih fanzina tokom osamdesetih godina dvadesetog veka, sa usko muzičkih tema masovno preorijentisali na fudbal (Kostić, Mihajilović i Vuković, 5). Iako se virus panka i fanzinaštva širio jako sporo ka kontinentalnom delu Evrope, navijači Partizana su bili prvi, daleko najproduktivniji i najkreativniji na prostoru bivše Jugoslavije na polju stvaranja ovakvih časopisa (Kostić, Mihajilović i Vuković, 6–9). U novembru 1995. godine izašao je prvi broj fanzina *Daj gol*, nastao po ugledu na engleski *Sniffin' Glue* i nastavio da izlazi tokom naredne dve godine. Pratili su ga brojni naslednici, koji su bili različitog kvaliteta i trajanja, ali su fanzini i danas ostali značajan kanal izražavanja navijača Partizana.¹¹ Koautor knjige *Punk u Yu 1980–90*, Dejan Šunjka, ističe:

¹⁰ Kovanica nastala spajanjem engleskih reči za pristicu (fan) i časopis (magazine), koja označava časopis najčešće nastao u sopstvenoj radinosti (samizdat) i posvećen određenoj temi kojom je kreator pasioniran.

¹¹ Pratili su ga redom fanzini *Fan*, *Mi dolazimo*, (*Mi smo*) *Grobari*, *The PUP*, *Opsajd*, *Crknuti jež*, *Žalna vest/Napred Panktizan*, *04. X 1945*, *Grobarski trash romantizam*, *Partizan iznad svega*, *Jusuf Mehmedovski* i *GTR klinici*. V. Kostić, Mihajilović i Vuković 2016.

...Bilo je fanzina i pre pank a ali su fanzini pank, kao rešenje za kolonu A u Slagalici. Ne, nisu svi Partizanovci pankeri ali skoro svi u svojim ludim i pomeranim glavama nose pank duh, kaos, bes i, pre svega, neobjašnjivu ljubav i odanost klubu.¹²

Najznačajniji talas povezivanja pank a i navijača Partizana, međutim, dogodio se sa pojavom multimedijalnog umetničkog pokreta Grobarski treš romanizam (GTR) i pank benda Grupa JNA, u potpunosti posvećenih stvaranju sadržaja i pesama isključivo vezanih za JSD Partizan.

GTR se pojavio 2012., prvo kao Fejsbuk stranica, a od novembra meseca te godine i kao štampani fanzin, sa ciljem da spoji navijanje za Partizan i kulturu (visoku i pop), kroz umetnost, muziku i književnost. Ideja kreatora Ivana Lovrića i njegovih saradnika je bila da kroz „umetničke intervencije“ u kulturnim pesmama i slikama, naprave mešavinu stvarnosti i fikcije, kombinovanjem ličnosti koje su igrale, navijale ili radile u Partizanu i stvaralaštva ljudi za koje su smatrali da bi po svojoj „strukturi ličnosti“ mogle biti navijači Partizana da nisu rođeni u drugom prostoru i vremenu (V. Kostić, Mihajilović i Vuković 2016, 214). GTR predstavlja dela Bodlera, Munka, Orvela, Stramera, Pekića i brojnih drugih, kao nedvosmisleno „grobarska“ i inspirisana Partizanom. Ovaj kreativni i jedinstveni pristup ubrzo privlači pažnju kako domaćih, tako i stranih medija i izaziva mahom veoma pozitivan odjek. Vremenom se aktivnost GTR-a proširila i na brojna druga polja, poput organizovanja izložbi, predstava, modnih revija, dizajniranja garderobe, oslikavanja brojnih murala, prikupljanja novčanih sredstava za finansijki ugrožene sekcije JSD Partizan itd. Svakako u kontekstu promocije pank a među navijačima Partizana treba istaći i projekat GTR-a *Apsolutno (trash) romantično* u okviru koga je povodom 73. rođendana JSD Partizan snimljen album od desetak pesama (obrada sa originalnim tekstovima) u čijem su stvaranju učestvovali članovi brojnih pank bendova koji navijaju za Partizan. Poseban kuriozitet predstavlja i „ženska“ navijačka pesma *Idem na taj stadion*, u kojem su stereotipične uloge zamenjene, pa devojk a-navijač poručuje svom dečku da joj spremi ručak dok je na stadionu. Ova pesma našla se na prvom mestu na albumu i opevana je od strane Katarine Vlašić iz ženskog pank sastava Replicunts, na temu pesme *Hanging on the telephone* benda Blondi. Novinarka Iva Parađanin tim povodom piše:

Prošle godine, ortak mi je poslao fotku grafita koji su uradili Zvezdaši na kom piše «Partizan je za devojčice» u nameri da mi se izrug a, ili isprovocira, mene, devojčicu i uvredi me time što će mi reći da sam devojčica?!? U istoj sekundi sam skapirala koliko je jedna mizogina nebuloza na zidu zapravo u svojoj suštini jedan jak i važan slogan... Dosta je bilo pesmama sa moljakanjem žena i prenemaganjem i kukanjem što im muškarci idu na utakmice. Ova pesma je

¹² Blurb na poleđini knjige *Sloboda ili ništa*.

značajna jer umesto utabavanja predrasuda koja se dešavaju na svakom nivou, u svakoj sferi, ova prava ženska himna radi nešto drugačije, govori o stvarima koje su prisutne i dešavaju se. (Parađanin 2018)¹³

Mogućnost da se uopšte stvori ovako neuobičajena platforma za iskazivanje navijačke ljubavi prema voljenom klubu, pokretači GTR-a su pripisivali prvenstveno tadašnjem trenutku i okolnostima na južnoj tribini. Podela navijača na dve frakcije (Alkatraz i Zabranjene) i ne postojanje jakog centra uzrokovalo je znatno veću slobodu izražavanja i procvat nove grobarske subkulture iskazane kroz fanzine, oslikavanje murala i konačno nastanak pank benda Grupa JNA. (Gačanović 2013, 177).

Iako je bilo izvesnih ideja o formiranju benda koji bi snimio pank album posvećen Partizanu još 2007. godine,¹⁴ Grupa JNA prvi put se okupila 2010., kada je snimljena pesma *Crno-beli šal*. Vrtoglavi rast popularnosti, međutim, dešava se dve godine kasnije kada je snimljen veliki broj novih pesama koje su postavljene na Jutjub i veoma brzo postale deo navijačkog repertoara, kako prilikom „zagrevanja“ navijača uoči utakmice, tako i na samom stadionu, jer je klub počeo da ih emituje sa razglasa.¹⁵ Prvi album pod naslovom *Jedan je crno-beli tim* objavljen je 2013. godine, a sredinom maja održan je i prvi koncert benda u Železniku:

To je verovatno bila prva grobarska rokenrol svirka ikada, možda i prva čisto navijačka svirka uopšte. Postojali su uvek bendovi koji su svirali navijačke stvari, kod nas Uzbuna krajem osamdesetih sa pesmom «*Chelsea*», kod cigana si imao Direktore, Hogare, Šaht, 357, imaš i bendove koji su snimali za Rad, ali svi oni već imaju neke svoje stvari nevezano za navijanje. Mi smo čisto navijački bend, ne znam da li tako nešto uopšte postoji bilo gde (Krsma u: Božić 2015).

Samo sedam dana nakon toga, 26. maja 2013., Grupa JNA svirala je na Stadionu Partizana pred prepunom i oduševljenom južnom tribinom u čast proslave 25. titule fudbalskog kluba. Inicijalna zamisao organizatora je bila da bend zabavi publiku tokom trajanja poluvremena, ali svirka nije prekinuta i kada je utakmica nastavljena, što je uzrokovalo jedinstvenu situaciju – da fudbaleri igraju fudbal u pratnji pank muzike.

---

¹³ V. na adresi: <https://www.vice.com/rs/article/pa5yjj/zasto-je-super-sto-u-srbiji-imamo-ovu-navijacku-pesmu>

¹⁴ Dobri prijatelji, navijači Partizana i bivši članovi pank benda Bekstvo iz LA zmija, formirali su okosnicu budućeg benda Grupa JNA, u kome su se našli i članovi još dva pank benda. V. Krsmin intervju za pris.rs: <https://www.youtube.com/watch?v=6KdPa82uNmw>

¹⁵ Za prvo emitovanje pesme Grupe JNA na Stadionu Partizana, Krsma zahvalnost upućuje glumcu Bojanu Periću, čiji je otac Ljubomir višedecenijski spiker tokom utakmica FK Partizan.

Bend je već naredne godine objavio drugi album *Crno-beli randevu*, a na treći se čekalo do 2017. kada je objavljen i do sada poslednji album pod naslovom *Ja sam rođen da za njega živim*. Veliki broj pesama predstavlja obrade već postojećih pank i rok pesama, ali postoji i određeni broj autorskih numera. Tekstovi su isključivo posvećeni Partizanu i njegovim navijačima i u njihovom pisanju učestvovao je veliki broj ljudi, uključujući i Ivana Lovrića, idejnog tvorca GTR-a.

Bend je do sada održao veliki broj koncerata u Beogradu, Nišu, Jagodini, Kovinu, Rumi, Smederevskoj Palanci, Prijedoru, Trebinju, Beču... U promociji albuma neretko su učestvovali poznati sportisti poput Bogdana Bogdanovića, a učešće legendarnog košarkaškog trenera Duška Vujoševića u spotu za pesmu *Dajte gol* 2015. godine izazvalo je posebnu pažnju javnosti i pozitivan odjek, prvenstveno zbog Vujoševićevog zbijanja šale na sopstveni račun.¹⁶ Grupa je ponovo svirala na Stadionu Partizana povodom proslave titule 2015. godine, ali je posebnu pažnju izazvao nastup na proslavi jubileja, 70 godina postojanja JSD Partizan, 4. oktobra iste godine. Centralna tačka impresivne ceremonije održane u svečanoj sali Narodnog pozorišta, u čijem su organizovanju aktivno učestvovali članovi GTR-a i Grupe JNA, bila je predstava *Dobro pamtim sve*, koja je prikazala najznačajnije trenutke ovog sportskog društva tokom njegovog postojanja.¹⁷ Kulminacija proslave dostignuta je tokom završnog nastupa Grupe JNA i izvođenja istoimene pesme¹⁸, kada je celokupna publika u mantričnom maniru, u glas, na nogama, pevala stihove:

---

¹⁶ Najtrofejniji trener u istoriji košarkaškog kluba Partizan poznat je po izuzetno strogom i „roditeljskom“ odnosu prema igračima. Na utakmici između Partizana i FMP-a 2014. godine, nezadovoljan jednom situacijom i reakcijom na meču, uhvatio je sopstvenog košarkaša Bogdana Bogdanovića za vrat, što je izazvalo mahom negativnu reakciju javnosti, ali i izvesne simpatije navijača Partizana koji Vujoševićev postupak sa pijetetom pored sa Perom Mitićem iz filma *Davitelj protiv davitelja* (1984). Spot za pesmu *Dajte gol* satirično prikazuje navijače Partizana (prikazane kroz članove Grupe JNA, GTR i druge) kao mentalno obolele i institucionalizovane zbog svoje prevelike ljubavi prema Partizanu, naročito iz perspektive lekara koji daju dijagnozu – navijača Crvene Zvezde. Nalik romanu (1962) i filmu (1975) *Let iznad kukavičjeg gnezda*, „pacijenti“ uspešno beže iz bolnice u kojoj su zatočeni i završavaju u dvorani Pionir gde nekontrolisano „divljaju“ pred trenerom Duletom Vujoševićem. Spot zatim prikazuje nezadovoljnog trenera kako uzima karanfil i odlučuje kome da ga pokloni, da bi na kraju uhvatio za vrat frontmena Marka Trmčića Krsmu, što je jasna aluzija na film *Slobodana Šijana* i slogan: „ko ne voli karanfile, ne treba ni da živi“. Na kraju spota Vujošević uspeva da navijače vrati na pravi put i pravi akciju ekipe za pobeđu.

¹⁷ Predstavu je režirao Dragan Bjelogrić, uz aktivno učestvovanje Neleta Karajlića i drugih poznatih umetnika.

¹⁸ *Dobro pamtim sve* je jedna od najpopularnijih pesama Grupe JNA i predstavlja obradu najvećeg hita hrvatskog pank benda FIT, *Zaboravit ću sve*.

Dobro pamtim sve
 sve što bilo je (oooo)
 svud' sam uš'o da bih njega bodrio
 Kada umrem reći će
 Grobar bio je (oooo)
 I Partizan jedino je voleo

Na ovaj način ne samo da je pank pesma odsvirana na za tu muziku krajnje neuobičajenom mestu, već su njenu publiku činili ljudi u svečanim toaletama i odelima, među kojima su bili članovi uprave i fudbalskog saveza, ugledni sportski radnici, umetnici ali i političari, poput ministara Ivice Dačića i Rasima Ljajića.

Promocija trećeg albuma benda organizovana je u vidu koncerta u hali sportova Ranko Žeravica na Novom Beogradu uoči i na poluvremenu utakmice ženskog košarkaškog kluba Partizan koja se igrala na 72. rođendan sportskog društva.

Do sada poslednji veliki koncert Grupe JNA nakon dvogodišnje pauze održan je 8. septembra 2019. godine u dvorištu Osnovne škole Mihailo Petrović Alas na Dorćolu, u okviru manifestacije *Dorćolski festival – porodična tradicija*, koju su organizovali GTR i Grupa JNA sa ciljem očuvanja tradicije navijanja za Partizan u urbanom centru Beograda. Koncertu i bogatom programu koji mu je prethodio prisustvovalo je nekoliko hiljada ljudi i dece, među kojima i sportista i veterana različitih sekcija JSD Partizan, a koncert je završen velikom bakljadom u dvorištu škole i na okolnim zgradama.

Vredno pomena je da je Grupa JNA objavila i pesmu *Voleo sam, volim ga*, koja se po senzibilitetu nije uklapala u pank-rok stil njihovih albuma, na Jutjub pod pseudonimom Panka Hull– doom.¹⁹

Grupa JNA i funkcije navijačkih pesama

Pesme predstavljaju jedno od važnijih sredstava za komunikaciju među navijačima određenog kluba. Kroz njih se saopštava skup identitetskih markera ili simbola sa kojima se može identifikovati veći deo navijačke populacije. Pored toga, navijačke pesme u sebi mogu sadržati i kritičke reference na određene društvene pojave zbog čega nam, prema Bredliju, mogu biti značajan izvor za istraživanje šireg društveno-političkog konteksta u kome nastaju (Bradley 1998, 203). Drugi istraživači su ukazivali na to da direktno izražavanje nepoštovanja u ovoj vrsti pesama postavlja direktan izazov pred institucionalizovane oblike učtivosti i konformizma (Hoy 1994, 293). Mikita Hoj smatra da se jedno

¹⁹ Aluzija na ime pevačice narodne muzike Hanke Paldum čija je pesma *Voljela sam, voljela* poslužila kao model na osnovu koga je pesma napravljena.

naizgled paradoksalno tumačenje navijačkih pesama može tražiti i u osećanju nedostatka lične autonomije navijača: „on je deo mase, gomile koja skandira i koja je isključena iz ‘socijalne normalnosti’, ali on se istovremeno ruga i parodira konvencionalnim vrednostima i time izražava neku vrstu superiornosti“ (Hoy 1994, 293). Ista autorka navodi i one istraživače fudbalskog navijanja koji su primetili kako taj osećaj „drugosti“ i otuđenosti od šireg društva predstavlja jedan od najradikalnijih i najvažnijih elemenata navijačkih pesama, što je odlika i drugih oblika subkulturnog izražavanja. Bez obzira na različite vrste pogleda i širok spektar značenja koja se mogu tražiti u navijačkim pesmama, saglasni smo sa Mekmilanovim uvidom da je analiza jezika i poezije ovakvih pesama jedan od načina za razumevanje fudbalskog navijanja kao specifičnog društvenog događaja, jer nas ona može uvesti u jedan poseban univerzum koji je istovremeno „ispunjen i ljubavlju i strašću i mržnjom, koji se sastoji od ključnih aspekata jednog jasnog i žestoko demonstriranog identiteta, sa emocionalnom posvećenošću događajima koja bi se u drugim situacijama mogla činiti smešnom ili čak budalastom (McMillan, prema Armstrong and Young 1999, 173).

Političke poruke u navijačkim pesmama se mogu ispoljavati u rasponu od komičnih i satiričnih komentara nastalih spontano na tribinama (Hoy 1994, 294) do jasno neprijateljskih skandiranja na nacionalnoj ili nekoj drugoj ideološkoj osnovi. U našoj zemlji je izražavanje ideoloških ili političkih poruka na tribinama uobičajen deo navijačkog folklor, naročito od kraja osamdesetih godina prošlog veka (v. Đorđević 2015; Đorđević i Pekić 2017). Međutim, u pesmama Grupe JNA nisu uočljive kritičke reference na određene probleme ili opštija društvena pitanja, kao ni propagiranje bilo koje političke ideje ili ideologije. Kako je to Krsma više puta izjavljivao, Grupa JNA je orijentisana isključivo na „duh drugarstva, pozitive, zezanja i prave ljubavi prema klubu“²⁰.

Ako praviš pesme sa jednom idejom da one ostanu i da su vezane za klub, šta tu ima da komentarišeš bilo kakvu političku situaciju, kad će ta pesma da se sluša za četrdeset godina. Druga stvar, meni mešanje politike u klub, na tribinu, je nešto što je najogavnije i onda da mi propagiramo neke naše ideje koje su i među nama samima različite – nema mesta za to jednostavno (Krsma).

Primarni razlog za izbegavanje bilo kakve politike u pesmama ove grupe je želja da se njihove pesme ostave Partizanu u nasleđe, tj. da postanu legitiman deo njegovog folklornog korpusa, a za neke od njih se već sada može reći da su to postale. Prema kazivanju naših ispitanika, ali i na osnovu razgovora sa drugim navijačima i uvida u broj pregleda i komentare njihovih pesama na internetu, možemo reći da veliki deo navijača Partizana zna većinu pesama ove grupe; njihove pesme ne služe samo svrsi navijanja na utakmicama već u njima navijači uživaju i privatno, van koncerata i drugih grupnih okupljanja:

²⁰ Iz intervjua dostupnog na: https://www.youtube.com/watch?v=54_R1EqUgc0&t=1s.

Normalna je stvar da se slušaju pesme pred utakmicu, naročito Grupe JNA. U kolima, nakon toga. Ima ljudi koji slušaju non-stop, samo imaju taj disk u kolima. Ljudi puštaju deci, bebama. U tom smislu o kome smo pričali, o uticaju muzike – mislim da će izrasti određene generacije kojima će taj zvuk ući u uši. I da će to biti mnogo simpatično za nekih petnaest do dvadeset godina, da se priča o ovome sada (Krsma).

Osnovni uslov za postizanje tako pozitivnog odziva od strane publike mogao bi se okarakterisati kao veština isticanja onih aspekata „grobarstva“ ili grobarskog identiteta koje su istovremeno prihvatljive i objedinjujuće za grupu kojoj se direktno obraćaju i distinktivne u odnosu na grupu kojoj se implicitno obraćaju (u ovom slučaju to su uglavnom navijači Zvezde). U literaturi je od osamdesetih godina prošlog veka postalo uobičajeno da se navijačke grupe karakterišu terminima subkulture, kontrakture (Gačanović 2013) ili „urbanog plemena“ (Morris 1981; Buzov et al. 1988; Perasović 2001). Benjamin Perasović je urbano pleme okarakterisao kao oblik „afektivnog saveza“ u kome se putem skupa simboličnih i drugih radnji identitet posreduje putem muzike, načina govora, stila ponašanja, imidža (Perasović 2001). U navijačkim grupama je, prema tome, neophodno vršiti odabir i isticanje određenih identitetskih markera i simbola koji služe kao razgraničavajuće sredstvo u odnosu na druge afektivne saveze iste vrste, odnosno na druge navijačke grupe. Uobičajena sredstva u tom slučaju su klupske boje, zastave, grbovi i slično, dok navijačke pesme u tom domenu predstavljaju – kao što smo već nagovestili – jedno od glavnih internih, ali i eksternih komunikacijskih sredstava.

Kako M. Hoj navodi, pozivajući se na Bahtinove tekstualne analize subkultura, mnoge od ovih pesama izgleda kao da funkcionišu po principu pohvalnih i obožavajućih ritualnih mantri upućenih svom timu, koje svoj efekat postižu ritualnom degradacijom suprotstavljenog tima (Hoy 1994, 195). U pesmama Grupe JNA namerno se ne poklanja pažnja njihovim najvećim suparnicima, a Krsma nam objašnjava zašto je tako:

Zašto bismo mi pravili pesme protiv Cigana? Davati neki preveliki značaj tome? Naravno da je to neizostavno i da svaki navijač Partizana ne voli Cigane, ja ih ne volim. Ponekad samo provučemo nešto na koncertima, onako za gušt, zabanciju, ali ne na albumu. Glupo je praviti pesme anti-ciganske, bespotrebno je.

Nepominjanje ili samo usputno pominjanje Cigana treba posmatrati kao deo „rituala“ ili „performansa“, čiji je efekat unižavanje protivnika ignorisanjem:

Meni je najslađa ta njihova ljubomora što to postoji. Kapiram da ih nerviraju i ovi grafiti, što se pokazalo pre mesec dana²¹. Ali nemaju mogućnost da nam

²¹ U januaru 2018. godine bili su uništeni svi grafiti koje su zajedno izradili članovi grupa GTR i JNA na Dorćolu u Beogradu, ali su ubrzo svi obnovljeni. V. na adresi: <https://sport.blic.rs/fudbal/domaci-fudbal/vandalizam-u-beogradu-preko-noci-unisteni-svi-murali-znamenitih-partizanovaca-foto/4ed3rjh>.

odgovore. To je najbolja stvar na svetu. Baš bih voleo da postoji njihov tako neki bend, ali mislim da to nije moguće (Krsma).

Zajedničko pevanje „ritualnih mantri“ pri bodrenju svog tima, uz izražen ritam „plemenskih“ bubnjeva i električne gitare, njihova jednostavnost, repetitivnost i bezvremenost doprinose jačanju osećaja zajedništva i zajedničke „borbe“ (na primer ponavljanja u pesmama: „Dajte gol, dajte gol, crno-beli dajte gol, pa da pivo pijemo“ ili „Skači, igranj, napadaj i kod kuće i na strani, uvek gol više daj, crno-bele boje brani“). Uloga zajedničkih performansa je da pruže mogućnost svima da učestvuju i da time istovremeno nagrade učesnike; udruženi glasovi u ovakvim događajima ne ostavljaju prostora individualnim glasovima. U tom smislu Grupa JNA je navijačima Partizana otvorila potpuno nove prilike za izvođenje participativnih performansa, okupljajući ih i izvan stadiona, kao uobičajenih mesta za to. Na njihovim koncertima pevač na bini ima veoma sličnu ulogu kao vođa navijača, jer publika zajedno sa njim peva sve pesme uz korišćenje dlanova i šalova, ali i uobičajenih navijačkih rekvizita kao što su transparenti, bengalke i dimne bombe. U takvim okolnostima možemo da primetimo da *Partizan* počinje da nadilazi isključivo asocijaciju sa sportskim timom i postaje „otelotvorenje jedne apstrakcije“ (kako je to jednom prilikom formulisao Ivan Lovrić); *njemu* se u ovakvim situacijama peva kao transcendenciji sveobuhvatnog „grobarskog“ iskustva i emocije. I sam Krsma nam je na pitanje o tome da li ima utisak da ih ljudi u toku koncerata (naročito van Beograda) doživljavaju kao neku vrstu otelotvorenja Partizana odgovorio:

Da! Jednostavno, skupili se navijači Partizana a nije utakmica. Mi smo na neki način muzički promoteri Sportskog društva Partizan. I to je realno i to je nama bila ideja da se širi ta ideja ljubavi prema klubu.

Kao što je slučaj sa većinom navijačkih pesama i Grupa JNA uglavnom obrađuje „postojeće hitove i ne-hitove; ne zato što mi nismo želeli neki autorski rad – jer ga ima na svakom albumu – nego zato što je to uvek bilo matično vezano za tribinu da se obrađuju melodije pesama“ (Krsma)²². Jedan od razloga za to što su poznate melodije prikladne za ovu vrstu upotrebe može se nalaziti u tome što one direktno utiču na to da se inače haotično i neorganizovano uzbuđenje i emocije slušalaca-učesnika zauzdaju i usmere na način koji je verovatno nemoguć u uslovi- ma izvan performativnih prilika (Hoy 1994, 296)²³.

²² Neke od njihovih najpoznatijih autorskih pesama su *Crno-beli šal*, *Stoku na jug*, *Kad jutro svane*, *Ti si ponos moj*, *Kop*, *Skači, igranj, napadaj*.

²³ Za dalju raspravu o deljenju emocija među navijačima određenih fudbalskih klubova, videti Thonhauser and Wetzels (2019).

Slika 2. Koncert Grupe JNA održan 8. septembra 2019. godine u dvorištu osnovne škole Mihailo Petrović Alas na Dorčolu, u okviru manifestacije *Dorčolski festival – porodična tradicija* koju su organizovali GTR i Grupa JNA

Kada je reč o vrsti emocijama koje se pominju u pesmama Grupe JNA, najčešće su to ponos, vernost, večita ljubav (na primer, u stihovima kao što su: „Grobari to smo mi, zauvek verni našem Partizanu, i nema kraja našoj ljubavi, Grobari to smo mi“; „Prošlo je mnogo godina, ništa nije se promenilo, ljubav ta sve je pobedila“; „Mi volimo i bodrimo, samo jedan klub na svetu celom“; „Samo za tebe srce mi kuca“; „Ceo život veran tebi, Partizane dobro znaj, srce moje crno-belo, za te kuca svaki dan“; pesma *Ti si ponos moj*) i požrtvovanost (na primer: „Idemo sve do pobeđe! Ne štedimo grlo ni dlanove, za Partizan!“; „Za te boje crno-bele, za Partizan daću sve, na kraj sveta ako treba, pratiću te uvek ja“). Na pitanje da li poklanjanje i ispoljavanje toliko emocija prema klubu možda predstavlja neku vrstu kompenzacije za nedostatak emotivne ispunjenosti u sopstvenim životima, Krsma nam je odgovorio:

Ne, ja mislim obrnuto. Nisu navijači uskraćeni, nego su u prednosti u odnosu na ostale koji ne prate klub i nemaju tu vrstu strasti ili ljubavi prema nekom klubu. Meni je to dopuna života. Ali ja mislim da ta strast je ona kad si baš od malena naučen da navijaš za neki klub, jer ti tada, u tom trenutku to povezuješ na jedan nenormalan, iracionalan način i to nekako postane sastavni deo tvoje ličnosti. Ja smatram da je to ono – super kvalitetna dopuna, nekad i oštećenje za život. Jer mnogo je moćno kad se skupe ljudi sa istom emocijom na istom mestu, još ako ti imaš preko puta neprijatelja sa istom, to je...

Članovi Grupe JNA su od početka bili otvoreni za ideje drugih, s obzirom da – kako je više puta naglašavano – stvaraju pesme za Partizan kao kolektivno dobro, „u smislu da se ljudi time ponose, da im je drago i da slušaju te pesme“ (Krsma)²⁴. U pisanju i komponovanju pesama sa njihova tri albuma učestvovalo je „oko šest do sedam ljudi ili se neki stariji Grobari samo jave i kažu 'napisali smo pesmu'. Tako je bilo i za pesmu *Dobro pamtim sve*“ (Krsma). Prema njegovim rečima, nikada se ne zna kako će nastati pesma, ona nastaje tako što je smisli „onaj ko je talentovan u tom trenutku“. Princip po kome su pesme osmišljavane, po kome je vršena njihova selekcija i zbog koga su one masovno prihvaćene među navijačima Partizana se dakle ne može jasno definisati i opšte objašnjenje tog procesa možemo sažeti u Krsminoj izjavi: „Svako ko je Grobar oseća grobarstvo. Pogotovo se to odnosi na prvi album, koji je siroviji.“²⁵

Na ovakvu vrstu objašnjenja može se primeniti Bahtinovo tumačenje subkulturnih performansa, prema kome oni „oživljavaju i komuniciraju samo onda kada sami učesnici počnu da im pripisuju sopstvene interpretacije i tumačenja“ (Hoy 1994, 290). Grupa JNA je u tom smislu svojom muzikom očigledno pružila dovoljno obuhvatan i otvoren sadržaj koji veliki deo navijača Partizana može da razume, da se sa njime poistoveti i emotivno uskladi²⁶. Međutim, iako uobičajene navijačke „ritualne mantre“ koje imaju funkciju davanja podrške sopstvenom timu nepogrešivo „funkcionišu“ među navijačima, pesme Grupe JNA se ne obraćaju samo Partizanu, već je u njima prisutna i doza samoreferentnosti, podsticanja sopstvene grupe, odnosno pevanja samima sebi: „Pre svega klasična stvar – ljubav i vernost prema klubu, a onda i neki momenti kao u pesmama *Kop* ili *Stoku na jug*. To je poseban osvrt na grupaciju pod nazivom Grobari (Krsma).“

Na osnovu našeg dugoročnog istraživanja stekli smo utisak da je Grupa JNA dovela do neke vrste *buđenja* navijača Partizana ali i do neke vrste *reorganizacije* markera njihovog identiteta. Usudujemo se da primetimo takođe da je ona zajedno sa grupom GTR, naročito tokom 2013. i 2014. godine, izvršila veliki uticaj na oživljavanje partizanovske supkulture (v. Gačanović 2013), koje je po svoj prilici bila veoma *uspavana*, s obzirom da se klub nalazi/o u dubokim krizama, a sa njime i navijači. Mnogi navijači su prestali da odlaze na utakmice zbog tenzija koje postoje na tribinama usled navijačkih podela, ali i zbog generalno lošeg kvaliteta fudbala i raširenih narativa o „nepravdama“ koje se nanose Partizanu od strane države i sopstvene uprave. Uprkos svemu tome, prema Krsminim rečima, svi ti ljudi i dalje „vole Partizan“. Čini se kao da je ovaj „kreativni talas“ nastao kao reakcija na takvo stanje, kao rezultat potrebe za očuvanjem „Partizana, njegovog identiteta i duha“ (Krsma)²⁷. Sredstva za revitalizaciju ljubavi

²⁴ Iz intervjua dostupnog na: https://www.youtube.com/watch?v=54_R1EqUgc0&t=1s.

²⁵ Iz intervjua dostupnog na: https://www.youtube.com/watch?v=54_R1EqUgc0&t=1s.

²⁶ Treba naglasiti da je Grupa JNA prihvaćena od strane sve četiri zavađene frakcija koje trenutno postoje među navijačima Partizana.

²⁷ Iz intervjua dostupnog na: https://www.youtube.com/watch?v=54_R1EqUgc0&t=1s.

prema klubu GTR je pronalazio u različitim kreativnim akcijama zasnovanim često na virtuelnim i izmišljenim osnovama, u humoru, u evociranju sećanja na istoriju i slavu kluba, na njegove asove i u različitim umetničkim brikolazima (v. Gačanović 2013), provlačeći povremeno i određene politički provokativne komentare; pokrenuvši pritom sopstveni fanzin²⁸ i crtajući prepoznatljivije grafite širom Beograda i drugih gradova, ona je zajedno sa Grupom JNA posebno pogodno sredstvo za tu svrhu pronašla u panku.

Jačanje (pank) identiteta Partizana

Zamisli scenu: imaš pank koncert kao pre na Akademiji, imaš gomilu navijača i imaš igrače koji relativno izlaze po splavovima. Ali, u tom trenutku cela estetika se menja i to je interesantno što se dešava. Ne znam da li trenutno ima nekog dubljeg uticaja, ali sam siguran da će imati odjek, iako je i dalje rovit. Hoću da ti kažem: nije istina da su Grobari pankeri, da su naši igrači odjednom zavoleli pank i došli na proslavu, nego je sve to stihijski, spontano se pravi ta vrsta estetike i spontano se menja. Mislim, igrači koji su navikli na splavove skaču uz pank, jebote! (Krsma u: Božić 2015).

Iako su Grobari u procesu stvaranja sopstvenih vizuelnih ili estetskih demarkacionih oznaka tokom osamdesetih godina usvojili „engleski stil navijanja“ i među sobom imali „pankera više nego na drugim tribinama – oni (pankeri – prim. aut.) su na samom Jugu ipak uvek bili manjina“ (Slavković u: Đurović 2017). I naše istraživanje pokazuje da se povezivanje panku i Grobara od početka može označiti kao urbani „mit“ (v. Slavković u: Đurović 2017), ali čak i danas određeni deo navijača Partizana, ljubitelja pank-rok, naročito engleske muzičke scene, vole da povezuju Partizan sa „pankom“, što je upravo slučaj sa grupama GTR i JNA. Krsma na primer izjavljuje: „To je zvuk za Partizan (...) imena grupa, alkohol, britanske zastave, šalovi, ruke – sve to vuče na pank i rok (...) daleko od toga da su Grobari pankeri, ali ih je mnogo bilo i mnogo ih je i sada – i oni koji to nisu su kroz Grupu JNA prepoznali čistu energiju i ljubav prema Partizanu“²⁹.

S obzirom na veliku uticajnost i podršku koju su ove grupa dobile od strane simpatizera, odnosno navijača Partizana (kasnije i samog kluba), u nastavku teksta ćemo prikazati na koji način oni pojam panku povezuju sa pojmom „grobarskog identiteta“, kao i to da je revitalizacija „pankerskog stila“ iz osamdesetih samo deo njihove šire agende. Ta agenda obuhvata konsolidaciju i redefinisavanje određenih identitetskih markera Grobara i promenu njihove percepcije u

²⁸ U to vreme pojavljuju se i fanzini „04. X 1945“, „Partizan iznad svega“ i „Jusuf Mehmedovski“.

²⁹ Iz intervjua dostupnog na: https://www.youtube.com/watch?v=54_R1EqUgc0&t=1s.

javnosti, koja se do njihove pojave uglavnom svodila na predstave o Grobarima kao huliganima međusobno podeljenim u nekoliko protivničkih tabora.

Važno je odmah naglasiti da se među našim informantima pod „pankom“ ne misli samo na precizne i tradicionalno prihvaćene estetske, subkulture ili neke druge odrednice pank-a kao muzičkog žanra. Iako se pokazalo da su pank-rok pesme i svirke Grupe JNA došle „prirodno uz navijanje“ i „grobarstvo“ (Krsma), prema njihovom viđenju pojam pank-a se ne odnosi toliko na muziku, koliko na „životni stav“ (Lovrić), odnosno na „ceo fazon, estetiku ili šmek Grobara“ (Krsma). Radi se dakle o pojmu u kome je ova grupa navijača Partizana videla adekvatno deskriptivno sredstvo svega onoga što po njima Partizan, njegova istorija i svi oni koji su je stvarali jesu, ili onoga što bi po njima Grobari trebalo da slave i neguju kao deo sopstvenog identiteta.

Pank nije samo muzika, već mnogo više od toga. Muzika je samo neka osnova za formiranje prave ličnosti. Pank je ustvari bunt, koji ti nameće potrebu da ne pripadaš većini, i koji te tera da razmisliš svojom glavom pre nego što slepo kreneš za «velikim vodjom». To je razlog što nam nije bitno što drugih ima više. To je razlog zašto nismo uz Partizan samo kada pobeđi. Mi nismo uz Partizan iz fazona, već iz bunta (Bata Raka).³⁰

Estetika i vrednosni sistem u ovom diskursu stalno su predstavljeni kao da proizilaze jedno iz drugoga, odnosno kao da estetska obeležja Grobara proističu iz određenog skupa vrednosnih odlika koje su svojstvene Partizanu: „To je zvuk za Partizan (...) imena grupa, alkohol, britanske zastave, šalovi, ruke, boje kluba, sam naziv ‘Grobari’ – sve to vuče na pank i rok“ (Krsma). Takvo poimanje „estetskog iskustva“ – kao kolektivnog kognitivnog procesa koji u sebi sadrži određeni skup vrednosti – u skladu je sa pojedinim antropološkim pristupima „estetici“ koji se suprotstavljaju savremenim zapadnim teorijama zasnovanim na Kantovim pogledima, po kojima se estetika posmatra kao nezainteresovano uvažavanje određene pojavnosti. Nasuprot tome, određeni antropolozi polaze od teorijskih pretpostavki u kojima se (kolektivno) estetsko iskustvo poima kao proces podložan posmatranju, podrazumevajući pritom da je estetska percepcija vrednosno obogaćeno iskustvo, a estetsko izražavanje (ponovno, stalno) stvaranje iskustava kroz koja se vrednosti stalno rekonstituišu i/ili transformišu (Sharman 1997, 177–8). Upravo u tom svetlu i sami tumačimo posmatrane aktivnosti grupa GTR i JNA. Ističući estetske specifičnosti sopstvene (i suprotstavljene) grupe, oni iz postojećeg iskustvenog korpusa selektuju i ističu određene vrednosne odlike koje „Grobara čine nekom posebnom vrstom čoveka“, istovremeno ističući i „ogromne razlike“ između „nas i njih“ kao „dva univerzuma“ (Krsma)³¹.

³⁰ Odломаk objave preuzet sa zvanične stranice Grupe JNA na Fejsbuku, koja je dostupna u celosti na linku: <https://www.facebook.com/GrupaJna/posts/909159719127672/>

³¹ Iz intervjua dostupnog na: https://www.youtube.com/watch?v=54_R1EqUgc0&t=1s.

Jedan od najčešćih razloga koji se navode pri objašnjenjima „posebnosti“ Grobara jeste činjenica da su oni oduvek predstavljali manjinu u odnosu na navijače Crvene zvezde, „da su uvek bili drugi u zemlji“, da „nemaju baš pobednički mentalitet i istoriju (ali da ipak imaju svetlu istoriju)“ i da „većito vode borbu sa vetrenjačama“ (Krsma). Neretko smo kroz razgovore i sa drugim navijačima Partizana nailazili na slična viđenja, a većina njih se slaže i u tome da takav kontekst razvija „posebne pojedince“, koje najpre odlikuju neposlušnost, individualnost, inat i bunt. Grupe GTR (v. Gačanović 2013) i JNA posebno ističu takve kvalitete Grobara³², kao na primer u stihu pesme *Dete Partizana*: „Jer ja sam dete Parizana, crna ovca društva, uvek bela vrana“; Krsma u svojim javnim intervjuima često ističe i različite druge odlike „grobarskog ludila, apsurdne i nenormalne stvari“, koje se otelotvoruju kroz „likove kao što su Miša Tumbas³³ ili legende kao što je Vujošević i gomilu igrača specifičnih po svom karakteru“³⁴.

U skladu sa ovakvim predstavljanjem Grobara jeste i način na koji se vrlo često predstavlja njihova tribina, koja nikada nije bila jedinstvena i centralizovana (za razliku od Zvezdine), a njena razjedinjenost je danas naročito upadljiva. Iako je jedan od ideala Grupe JNA „da Grobari jednog dana budu ujedinjeni“³⁵, ipak se priroda njihove tribine doživljava i prihvata kao neizbežna tekovina grobarstva: „Anarhična tribina kroz celu istoriju. Ali ne namerno. Zato što je sastavljena od vrlo čudne strukture ljudi, jako, jako šarena tribina i meni je uvek bilo strava što je tako. I osećala se ta velika povezanost s Partizanom, u smislu da je to svet sam za sebe“ (Krsma). Dodatna odlika takve tribine je prema Marqu Božiću i njena politička raznovrsnost:

Jedan moj ortak voli da kaže da je Jug uvek bio poseban u odnosu na ostale zato što na jednoj tribini možeš da vidiš i zastavu na kojoj je keltski krst i zastavu Jamajke, mesto gde ima i Srba i Jugoslovena i komunista i monarhista i anarhista i nacista i nacionalista i internacionalista.

Poseban u smislu da je uvek okupljao ljude koji razmišljaju drugačije, koji vole da idu protiv mase, protiv krda, protiv opšteg mišljenja, koji uvek vole da kontriraju, da pišaju uz vetar (Božić 2015).

Već smo došli do uvida da je upravo podeljenost tribine u kojoj nema jakog centra bila povoljna okolnost za veću slobodu izražavanja na tribini, što je ve-

³² Kao na primer u stihu pesme Grupe JNA *Odabrani soj*: „Mi smo deca Partizana, budi slobodan i svoj, kad porastem jednog dana, biću čovek a ne broj“. Reč je o obradi pesme „Another Brick in the Wall“ grupe Pink Floyd.

³³ Videti na primer prikaz ličnosti ovog poznatog navijača Partizana na adresi: http://sr.neciklopedija.org/wiki/Misa_Tumbas.

³⁴ Iz intervjuja dostupnog na: https://www.youtube.com/watch?v=54_R1EqUgc0&t=1s.

³⁵ Krsma, iz intervjuja dostupnog na: https://www.youtube.com/watch?v=54_R1EqUgc0&t=1s.

rovatno u velikoj meri doprinelo i „procvatu grobarske subkulture“ na čelu sa Grupom JNA i GTR-om (Gačanović 2013, 177). To važi i za slobodu u pogledu odabira pesama koje navijači pevaju na utakmicama. Kada je na primer u pitanju pesma sa drugog albuma Grupe JNA *Dobro pamtim sve*, koja je postala „hit na tribinama“, Krsma smatra da:

(...) na primer da smo Cigani, to bi bilo stopirano. Ne bi se dozvolilo, jer je to melodija nekog hrvatskog izvođača. Ne bežim ja od nikakvog nacionalizma, to je normalno da postoji na tribini i sve, ali meni je strava što Grobari imaju taj prostor. Isto pesma ‘Ja volim crno-bele’, koja je himna Partizana nezvanična, ona se pevala i devedesetih, a to je pesma od Dubrovačkih trubadura. Koliki god da je bio nacionalizam, nije se štetio taj momenat koji je deo folklor.

Proučavajući načine na koje GTR izražava sopstvenu naklonost ka Partizanu, na drugom mestu smo već utvrdili da je „proces identifikacije sa određenim timom zasnovan na simboličkom sistemu hijerarhijski organizovanih binarnih opozicija, koji podrazumeva dve jedinice koje se međusobno isključuju i koje služe tome da proizvode značenje kroz građenje suprotnosti“ (Gačanović 2013, 194). Takav princip relacionog konstruisanja navijačkog identiteta uočavamo i u stavovima koje Krsma iznosi u ime Grupe JNA, mada kod njega možemo primećivati relativno pomeranje težišta na neke druge markere razdvajanja u dihotomiji mi-oni, tj. Grobari-Cigani³⁶. Neke od (negativnih) karakteristika ili asocijacija na Crvenu zvezdu i njene navijače koje on ističe su: „mejnstrim“; „vašar, fešte, koreografije, vatrometi, svi oni baloni“ (referenca na stil navijanja); „ceo taj marketing, ceo taj fazon je toliko gadan“; „ceo život miljenica sistema“; „megalomanski klub“; „izjednačavanje sa srpstvom“ (što ističe kao „posebno odvratno“); „devedeset procenata šabana navija za Zvezdu“ (referenca posebno na pevače narodne muzike); „lažiranje istorije, udbaški klub“ (referenca na Slobodana Penzeića Krcuna kao osnivača kluba); „FMP“ (referenca na spekulacije Grobara da je KK Crvena zvezda fuzionisala KK FMP); „dolaženje do titule na način koji nije fer-plej“³⁷. Nasuprot tome navodi niz asocijacija na Partizan, kao što su: „čista ljubav“; „porodična vrednost“; „ideal pravičnosti i fer-pleja, ali i grobarskog ludila i apsurdne i nenormalne stvari“; „mi smo pacifisti – prihvatamo a ne menjamo istoriju, ponosimo se svima koji su dali za Partizan sve, bez obzira na naciju, veru – a to za mene znači biti patriota, biti Srbin“³⁸, „čist sport“.

Datu listu suprotnosti možemo grubo podeliti na estetske, odnosno stilske i vrednosne, odnosno moralne kategorije mada se one, kako smo već primetili, vrlo često međusobno prepliću. Međutim, smatramo da ovde treba skrenuti pažnju na jedan drugi aspekt ovako iznetih predstava – na njihovu funkciju u

³⁶ Radi poređenja v. Gačanović (2013, 191–194).

³⁷ Iz intervju-a dostupnog na: https://www.youtube.com/watch?v=54_R1EqUgc0&t=1s.

³⁸ Isto.

pogledu ostvarivanja pretpostavljene težnje ka redefinisanoj identifikacionih markera sopstvene grupe. Lako možemo zaključiti da su date asocijacije/karakterizacije veoma pristrasne (pristrasnost je legitiman, ako ne i obavezan deo navijačkog diskursa) i da se lako može posumnjati u stepen njihove utemeljenost u stvarnosti, međutim, smatramo da njihova funkcija nije toliko ukazivanje na „realnu sliku“, koliko je ona u svojoj osnovi didaktičke prirode. Iako se dakle može diskutovati o tome koliko su porodične vrednosti, čista ili bezuslovna ljubav, fer-plej/sportski duh, pacifizam, religijski i nacionalno inkluzivan patriotizam i protivljenje istorijskom revizionizmu zaista uvrežene vrednosti među širom populacijom koja navija za Partizan, ono što se čini mnogo izvesnijim jeste da one predstavljaju „spisak ideala“ kojima treba težiti.

Prisustvo motiva panku u sklopu iznesenih pretpostavki može donekle izgledati kao oksimoron, ali u datom navijačkom „univerzumu“ takav spoj je očigledno moguć i pritom je produktivan. Kako su zapazili Armstrong i Jang pozivajući se na teoriju Viktora Tarnera, okupljanja navijača se mogu posmatrati kao stanja liminalnosti i najčešće imaju subverzivan karakter, jer daju prostora za ispoljavanje određenih potisnutih poriva i za inverzno izražavanje ustaljenih društvenih normi. Liminalnost se u tom smislu posmatra kao „vreme i mesto za povlačenje iz normalnih modela socijalnih delanja, a potencijalno i kao period preispitivanja centralnih društvenih vrednosti i aksioma kulture u kojoj se javlja“ (Armstrong and Young 1999, 178). U skladu sa takvim viđenjem, a u kontekstu težnji ka ostvarivanju „viših“ ciljeva zajedništva svih Grobara, „širenju ideje prave ljubavi prema klubu“ i promovisanju gore iznetog sistema vrednosti Grupa JNA određene „pank“ odlike Grobara ne smatra preprekama za njihovo ostvarivanje. Naprotiv, određene odlike Grobara koje su inverzne ustaljenom vrednosnom poretku „spoljnog sveta“ se veličaju, naročito u stihovima pesme *Stoku na Jug*: „Odvratni, debeli, znojavi, pijani, Partizanu odani, to su s juga Grobari!“ ili u pesmi *Stoka, stoka mi smo*³⁹. Postupak inverzije vrednosnih označitelja naročito je prisutan u odnosu na navijače Crvene zvezde i može se čak reći da ona predstavlja ključno sredstvo identitetske demarkacije ovih „večitih rivala“.

Cela suština grobarstva, kako smatra Krsma (takođe i Božić 2017), nalazi se u najpopularnijoj pesmi koja se već decenijama peva na stadionu: „Ne znam ko je to napisao, verovatno Kubura, nemam pojma. To je jedna od najpopularnijih melodija kroz decenije na stadionu“. Pesma *Pune tribine ružnih navijača* nastala je kao inverzija najpoznatije pesme Zvezdinih navijača *Pune tribine ludih navijača*.

Pune tribine ludih navijača Pune tribine ružnih navijača
i baklje svetle, ceo sever gori nemamo baklje, prskalice gore
bubnjevi tutnje i pesma se ori bubnjevi bušni, pesme su nam ružne
jedite govna, mi smo šampioni jer mi smo stoka sa tribine južne

³⁹ „Stoka“ je inače naziv navijačke grupe iz Pančeva, ali se taj naziv ovde odnosi na širu grupu Partizanovih navijača, a posebno na navijače sa južne tribine.

Prema Krsminim rečima „u toj pesmi se vidi jasna razlika između nas i njih ili generalno svih ostalih. Ali ona mnogo toga objašnjava kada pričamo o ovoj priči – o specifičnosti samih Grobara“.

Kao što smo mogli videti, klupske boje i navijački stil, stanje na tribini, njena struktura i pojedinci koji je čine, zajedno sa koncertima Grupe JNA koje Krsma opisuje kao „šutke, haos, jednu šizofreniju“, predstavljaju se u ovom diskursu kao „pank“ i kao intrinzično svojstvo „grobarstva“. S druge strane, i Grupa JNA i GTR vode jednu specifičnu „identitetsku politiku“, kojom se teži ujedinjenju svih grobarskih različitosti pod kišobranom jedne „više vrednosti“ koju predstavlja Partizan. Ona obuhvata očuvanje tradicije kluba u najširem smislu, estetsko „podešavanje“ navijačkih odlika i istovremeno izostavljanje određenih identitetskih oznaka koje su poslednjih decenija naročito istaknute u pogledu navijača Partizana, kao što su pre svega huliganske kontroverze i razjedinjenost tribine. Prema Đuroviću, „zahvaljujući Gripi JNA i GTR klinici koji tek dolaze mogu da vide i drugu stranu navijačke subkulture, ne samo huliganstvo i siledžijstvo“ (Đurović 2017). Na osnovu svega toga možemo zaključiti i to da se isticanje navedenih ideala „pravog grobarstva“ i čitav splet aktivnosti Grupe JNA i GTR mogu tumačiti i kao težnja ka uspostavljanju kontrateže „huliganskoj ekipi“ i „ultra mozgu“, koje po Krsmi „nisu baš deo grobarstva“. U skladu sa tim, na pitanje šta bi moglo na kraju da ujedini Grobare, od Krsme smo ipak dobili sledeći odgovor:

Pa ne znam, ništa. Mnogo nekih stvari, različitih razmišljanja. Navijački pokret danas u Srbiji je na jednom kretenskom nivou, nema veze sa osnovnim momentom, a to je da pobediš kao klub – samoživ je, sam je za sebe, tu više i ne vidiš neku razliku sem možda u bojama i pesmama, ali je momenat da bez problema mogu da stanu na trg i da skaču (zajedno – Grobari i Cigani), a da to nije na utakmici. To je neki moj omaž prema današnjim navijačima. Mislim da je rezultat toga da je i sama utakmica samo prilika za njihovu pojavu. A da sve to mogu da rade gde god, na livadi nekoj; nema interakcije sa terenom, samo je za sebe, razumeš.

Zaključak

Navijačke grupe i njihov folklor, običaji, stilovi, estetika, političnost, priroda njihove kolektivnosti, sistem uverenja i vrednosti, odnos prema širem društvu i obratno, emocionalnost koja se ispoljava u rasponu od bezuslovne ljubavi do mržnje i različita druga svojstva koja ih odlikuju zahtevaju intenzivnu istraživačku i analitičku pažnju, koja je pritom stalno ometena multiaspektnošću ove vrste društvenog grupisanja. „Predmet“ ovog istraživanja pak nije bila jasno definisana navijačka „grupa“, već pre jedan „pokret“ koji je razvijen od strane vrlo

malog broja pojedinaca sa neočekivano pozitivnim odzivom među širom populacijom navijača i/ili simpatizera Partizana, pa smo kao antropolozi pokušali da razumemo svojstva društvenog konteksta njihovog nastanka i razvoja, a potom i da protumačimo funkcionalnost, prirodu i domete njihovih uticaja na promenu datog konteksta. Našu istraživačku pažnju na „fenomen“ ovih grupa u redovima Partizanovaca posebno je privukla uočljiva pank rok estetika i retorika, koja se poslednjih godina ističe zahvaljujući Grupi JNA i njenom frontmenu. Opšti rezultat našeg dosadašnjeg istraživanja je da je ova grupa, zajedno sa GTR-om, poneta kreativnom (i iskrenom) potrebom „da da nešto kvalitetno Partizanu“ i da se pritom „dobro zeza“, postepeno od strane svojih mnogobrojnih poštovalaca dobila status „nečega najboljeg što Partizan trenutno ima“⁴⁰, dobivši pritom i njihovo poverenje da zajedno sa GTR-om preuzme ulogu promotera ili kreatora jednog novog-starog, redefinisano identiteta Grobara i Partizana.

Literatura

- Armstrong, Gary and Malcolm Young. 1999. „Fanatical football chants: Creating and controlling the carnival“. *Culture, Sport, Society* 2 (3): 173–211. <https://doi.org/10.1080/14610989908721852>
- Barber-Kersovan, Alenka. 2005. *Vom ‚Punk-Frühling‘ zum ‚Slowenischen Frühling‘. Der Beitrag des slowenischen Punk zur Demontage des sozialistischen Wertesystems*. Hamburg: Krämer.
- Božić, Marko. 2015. „Pričao sam sa Grupom JNA o filozofiji grobarstva i nismo uspeli da se složimo“. *Vice* 12. januar 2015. <https://www.vice.com/rs/article/vvene8/pricao-sam-sa-grupom-jna-o-filozofiji-grobarstva-i-nismo-uspeli-da-se-slozimo>
- Bradley, Joseph M. 1998. „’We Shall Not Be Moved’! Mere Sport, Mere Songs? A Tale of Scottish Football“. In *Fanatics! Power, identity & fandom in football*, edited by Adam Brown, 203–218. London and New York: Rutledge.
- Brimson, Dougie. 2000. *Tajne nogometnog huliganizma*. Zagreb: Celeber d.o.o.
- Buzov, Željko, Ivan Magdalenić, Benjamin Perasović i Furio Radin. 1989. *Navijačko pleme: prvo YU istraživanje*. Zagreb: RZ RK SSOH.
- Cateforis, Theo. 2011. *Are We Not New Wave? Modern Pop at the Turn of the 1980s*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Đorđević, Ivan and Relja Pekić. 2017. „Is there space for the left? Football fans and political positioning in Serbia“. *Soccer & Society* 19 (3): 1–18. <https://doi.org/10.1080/14660970.2017.1333678>
- Đorđević, Ivan. 2015. *Antropolog među navijačima*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Đurović, Mladen. 2017. „Grobari i pank, zašto i kako?“. *Vice* 17. maj 2017. <https://www.vice.com/rs/article/bmedb3/grobari-i-pank-zasto-i-kako>

⁴⁰ Često smo nailazili baš na ovako formulisane komentare na različitim društvenim mrežama u vezi sa objavama koje imaju veze sa Grupom JNA ili „ispod“ njihovih pesama.

- Gaćanović, Ivana. 2013. „O decentriranju navijačkih identiteta: ima li romantike u navijanju?“. U *Urbani kulturni identiteti i religioznost u savremenom kontekstu*, uredio Daniel Sinani, 173–195. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Hoy, Mikita. 1994. „Joyful Mayhem: Bakhtin, Football Sonds, and the Carnivalesque“. *Text and Performance Quarterly* 14 (4): 289–304. <https://doi.org/10.1080/10462939409366091>
- Jeremić, Vladan. 2009. „Politike vizuelnih reprezentacija i interpretacija arhiva jugoslovenskog pank-a i novog talasa (1979–1984)“. U *Društvo u pokretu – Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, uredili Đorđe Tomić i Petar Atanacković, 103–106. Novi Sad: Cenzura.
- Kostelnik, Branko. 2004. *Moj život je novi val*. Zaprješić: Fraktura.
- Kostić, Vojkan, Dušan Mihajilović i Mirko Vuković. 2016. *Sloboda ili ništa*. Beograd: Samizdat.
- Kyaw, Natalija. 2009. „Računajte na nas. Pank i novi talas/novi val u socijalističkoj Jugoslaviji“. U *Društvo u pokretu – Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, uredili Đorđe Tomić i Petar Atanacković, 81–102. Novi Sad: Cenzura.
- Morris, Desmond. 1981. *The Soccer Tribe*. London: Jonathan Cape.
- Motoh, Helena. 2012. „'Punk is a Symptom': Intersections of Philosophy and Alternative Culture in the 80's Slovenia“. *Synthesis Philosophica* 54 (2): 285–296.
- Parađanin, Iva. 2018. „Zašto je super što u Srbiji imamo ovu navijačku pesmu“. *Vice* 8. novembar 2018. <https://www.vice.com/rs/article/pa5yzy/zasto-je-super-sto-u-srbiji-imamo-ovu-navijačku-pesmu>
- Perasović, Benjamin. 2001. *Urbana plemena: sociologija subkultura u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Pogačar, Martin. 2008. „Yu-Rock in the 1980s: Between Urban and Rural“. *Nationalities Papers* 36 (5): 815–833. <https://doi.org/10.1080/00905990802373504>
- Prica, Ines. 1991. *Omladinska potkultura u Beogradu – simbolička praksa*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Raković, Aleksandar. 2011. „Bit moda, rokenrol i generacijski sukob u Jugoslaviji 1965–1967“. *Etnoantropološki problemi* 6 (3): 741–761. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i3.12>
- Ramet, Sabrina P., ed. 1994. *Rocking the State: Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia*. Boulder and Oxford: Westview Press.
- Ristivojević, Marija. 2012. „Rokenrol kao lokalni muzički fenomen“. *Etnoantropološki problemi* 7 (1): 213–233. <https://doi.org/10.21301/eap.v7i1.10>
- Ristivojević, Marija. 2013. „'Novi talas' u percepciji novih generacija“. *Etnoantropološki problemi* 8 (4): 213–233. <https://doi.org/10.21301/eap.v8i4.6>
- Safić, Savo i Igor Todorović. 2006. *Novosadska punk verzija*. Novi Sad: Studentski kulturni centar Novi Sad.
- Sharman, Russell. 1997. „The Anthropology of Aesthetics: A Cross-cultural Approach“. *Journal of the Anthropological Society of Oxford* 28 (2): 177–192.
- Šunjka, Dejan S. i Dragan Pavlov. *Punk u Yu 1980–1990*. 1990. Beograd: Delaus.
- Thonhauser, Gerhard and Michael Wetzels. 2019. „Emotional sharing in football audiences“. *Journal of the Philosophy of Sport* 46 (2): 224–243. <https://doi.org/10.1080/00948705.2019.1613159>

- Trbojević, Danilo. 2018. „Između muzike i nasilja: 'šutka' kao ritualizovani performans identiteta i ideologija“. *Etnoantropološki problemi* 13 (4): 1031–1066. <https://doi.org/10.21301/eap.v13i4.7>
- Vukušić, Dino. 2016. „Susret subkulturnih stilova: Primjer koncerta grupe 'Šank'“. *Sociološka luča* 10 (2): 63–74.

Mladen Stajić

Ivana Gačanović

Department of Ethnology and Anthropology

Institute of Ethnology and Anthropology

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Black Sheep and White Crow: Punk among Partizan Football Fans

Since the creation of football fan groups, music and fan practices have been inseparably linked everywhere in the world. This paper will highlight the importance of punk music and other content that personify this specific urban subculture for a particular group of Gravediggers, respectively fans of JSD Partizan. The research was inspired by the appearance of punk rock band Grupa JNA (JNA Group), whose music is solely dedicated to Partizan and Gravediggers, but also to the already developed tradition of fanzine making and graffiti drawing that has flourished over the past few years, thanks primarily to the multimedia group Grobarski Trash Romanticism. We will try to find an answer to how punk as an idea and practice fits into the abstract idea of Partizan as something that so tightly connects a large number of individuals and again among them evokes an unfamiliar “sublime emotion”, unknown to non-fans.

Key words: punk, music, fans, football, Undertakers, Partizan

Mouton noir et merle blanc: punk parmi les supporters de Partizan

Ce travail analyse du point de vue diachronique et du contexte contemporain l'influence de la musique punk sur les supporters de l'Association sportive yougoslave Partizan et il interprète l'importance et la symbolique du Groupe punk JNA et du mouvement artistique GTR (Fossoyeurs Trash Romantiques) ayant consacré toute leur œuvre à ce club pour redéfinir l'identité des *Grobari* (Fossoyeurs) et de leur perception par le public. En interviewant les représentants des groupes et les personnes importantes du mouvement artistique, en observant et en participant pendant longtemps aux concerts et aux performances et en analysant les œuvres multimédia sur internet et dans les fanzines, cette recherche a esquissé une image globale de la subculture attirant de plus en plus l'attention

---

des médias nationaux et internationaux. Le travail éclaire la manière dont, en utilisant les moyens d'expression créatifs, en insistant sur la dichotomie nous-eux, et en s'appropriant les caractéristiques négatives, on tend à établir l'unité des membres des groupes de supporters rompus et à parer avec succès les supporters de l'Association sportive Étoile Rouge, évidemment plus nombreux et plus strictement organisés. « Partizan » est observé comme le signifiant flottant d'une idée abstraite dans laquelle s'inscrivent les différentes significations, valeurs, émotions et esthétique, où les chansons et les paroles du Groupe punk *JNA* ont joué un rôle très important.

Mots-clés: punk, musique, identité, supporters, football, Grobari, Partizan

Primljeno / Received: 20. 9. 2019.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 1. 10. 2019.

Прикази Reviews Comptes rendus

Znanje o arheološkom znanju – Staša Babić. 2018. *Metaarheologija. Ogled o uslovima znanja o prošlosti.* Beograd: Clio, 188 strana, ISBN 978–86–7102–596–6.

Metaarheologija je knjiga koja se ne može u potpunosti uporediti ni sa jednom iz svog akademskog polja i koja izlazi iz uobičajenosti arheološke i istoričarske literature. U stvari, jedna od prvih zapitanosti prilikom svakog od (za sada) četiri čitanja knjige bila mi je „kako je, za ime sveta, iko uspeo da ovako nešto sastavi i napiše?!“ Posledično, prikazivanje štiva ove vrste ne predstavlja lak poduhvat i rizikuje da bogatu sadržajnost ošteti prostim pobrajanjem poglavlja i tematskih celina ili umanji kratkim prepričavanjem glavnih zaključaka. Upravo iz ovih razloga je ovaj prikaz samo grubo mapiranje glavnih tokova koje je autorka sledila i upućivanje na najvažnija naravoučenija koja nam Staša Babić u svom tekstu srdačno nudi.

Metaarheologija – Ogled o uslovima znanja o prošlosti bavi se manje ili više vidljivim i nevidljivim ali veoma jakim i sveprisutnim nitima kojima je izatkano znanje unutar arheologije. Ovakvih „saznajnih vlakana“ najčešće nismo svesni ili se, čak i kada jesmo, ne udubljujemo previše u razmišljanja o njihovoj važnosti, putanjama i moći nosivosti. Mimo metaforičkih poštapalica, predmet istraživanja knjige je arheološka epistemologija,

u smislu međuzavisnosti i međusobnih uticaja filozofije nauke i opšteg ustrojanja naučnog znanja s jedne, i naučnih disciplina koje se bave prošlošću, a prvenstveno arheologije, s druge strane. Istraživački okvir ovog dela pretpostavlja da iako neminovno i neprestano koristimo tumačenjske i konceptualne okvire, ideje i idelogeme, mišljenja, uverenja i načine zaključivanja koje smatramo čisto ili usko specifično arheološkim, navodne disciplinarnosti osobenosti su zapravo neposredno i neraskidivo vezane za mnogo širu sferu „nauke o nauci“. Tačnije, arheološka učenost proističe i uslovljena je teorijskim i filozofskim spoznajama na temu kako, pod kojim kriterijumima, kojim procesima, na kojim osnovnim a kojim nadograđenim činiocima uopšte nastaje i dalje se oblikuje naučno znanje. Shodno tome, obrasci funkcionisanja arheologije, od terenske prakse i metoda do „pretakanja“ materijalnosti arheološkog zapisa u tekstualno tumačenje, u stvari predstavljaju presađivanje širih konceptualnih uporišta i ideja u disciplinarno polje koje je specifično po bavljenju ljudskim društvima iz minulih vremena na osnovu materijalnih ostataka. Naprosto, svet ideja i načini tvorenja znanja u našoj disciplini su „pozajmljeno ruho“ koje arheologija oblači i nosi na svojstven način. Pošto se arheologija bavi davanjem smisla ostacima iz prošlosti, a ideje koje upotrebljavamo za takav poduhvat proističu iz drugih intelektualnih sfera, nužno je biti svestan

preuzetih koncepata, dobro ih razumeti i oprezno primenjivati (tj. znati zašto im pribegavamo, na koji tačno način to činimo, šta pod upotrebljenim idejama i terminima tačno mislimo i na šta se konkretno oni u arheologiji odnose).

Sledeći ovu osnovnu zamisao ne iznenađuje zašto se Babić u prvom poglavlju (*Znanje o znanju*, str. 9–48), organizovanom u šest podcelina, usmerava na opšte principe po kojima nepoznate materije bilo koje vrste bivaju prevedene u domen poznatog, a potom i na osobene načine proizvedene u različite vidove naučnog znanja. Sve vreme imajući u vidu arheološku struku, autorka daje kratku, jezgrovit i pitko napisanu istoriju ideja, principa i pokušaja definisanja zakonitosti i merila po kojima se znanje stvara, kako se oblikuje i preoblikuje, od čega zavisi i na kojim gradivnim činiocima počiva. Otuda ne čudi što se u prvom poglavlju referiše na dela i ideje mislilaca počevši od Sokrata, Platona i Aristotela, preko Renea Dekarta, Džona Loka, Imanuela Kanta, do Bertranda Rasela, Edmunda Getijera, Ludvika Fleka, Hane Arent, Karla Popera, Tomasa Kuna, Karla Manhajma, Pjera Burdijea, Mišela Fukoa, Umberta Eka i Helen Longino. Pozivanje na pažljivo odabrano društvo velikana ima za cilj da situira i pruži genealogiju intelektualnih pregnuća na temu konstituisanja znanja i pokaže da su razvoj i funkcionisanje arheologije zavisni i neraskidivo povezani sa interesantnim i složenim pitanjima iz domena filozofije nauke. Tako Babić ističe relevantne teorijske zapitanosti i pristupe koji leže i u samoj srži bavljenja arheologijom i utiču na sve mene kroz koje je prolazila i prolazi. Pomenuću samo one koje su kod mene izazvale pozornost i podstakle dublja promišljanja: kako se znanje menja i šta određuje da li će i kada doći do

smene?; problem dovoljnosti arheoloških podataka i neminovnost rada sa nepotpunom, slučajnom i ograničenom građom; modernističko nastojanje uvođenja reda u prirodu i društvu preko institucionalizacije i podele znanja na različite vrste i akademske oblasti; provera teorija izdržavanjem kritike do što bolje aproksimacije istine; neophodnost neprestanog preispitivanja čak i osnovnih znanja i pretpostavki; važnost kolektiva mišljenja i prenošenja ideja i znanja (međugeneracijski i između različitih akademskih polja i zajednica); istraživanje kao kolektivni a ne individualni čin; društvene okolnosti proizvodnje znanja i pitanje kako društvo odabira znanja na kojima zasniva svoje sisteme vrednosti (i obrnuto); praksa (samo)refleksivnosti tj. osveščivanje društvene pozicije i preuzimanje odgovornosti istraživača; pluralizam mišljenja, sučeljavanje perspektiva i kritika metoda i rezultata kao način približavanja epistemičkom idealu. Sva ova pitanja Babić pomno razmatra i na taj način nam približava sopstveno naučno stajalište sa kojeg pristupa novim skupovima pitanja u nastavku teksta.

Drugo poglavlje knjige (*Znanje o prošlosti*, str. 49–84), kroz pet potpoglavljaja, nastavlja prethodno započeta razmatranja i donete zaključke stavlja u kontekst specifičnosti istraživanja prošlosti ljudske vrste. Babić ukazuje da su društveno-humanističke discipline, iako ustrojene po ugledu na rigoroznost prirodnih nauka, specifične po tome što se bave nestalnošću i promenljivošću ljudskih društava, da stoga ne podležu nekakvim opštevažećim društvenim zakonitostima i da se otuda bave pokušajima razumevanja pojava koje izučavaju. Na ovim osnovama, sledeći razmišljanja Teodora Drojzena i Hansa-Georga Gadamera, autorka upućuje na koncept hermeneutike odnosno na veštinu

tumačenja i razumevanja nekog društvenog sadržaja ili fenomena uvažavanjem konteksta u kojem se nalazi i značenja koja može da nosi, a ne samo spoljašnje pojavnosti i proste forme. Otrežnjujući zaključak koji iz ovoga sledi je da hermeneutičko tumačenje drugih društava i kultura (što je u stvari središnja odlika arheologije koja izučava *Druge* u vremenu i prostoru) predstavlja susret različitosti na relaciji posmatrač i posmatrana socio-kulturno-temporalna drugost. Otuda autorka opravdano utvrđuje da se bolje razumevanje proučavanih pojava može postići jedino kroz svest arheologa o sopstvenom istorijskom položaju i suštinskoj kulturnoj različitosti u odnosu na predmet istraživanja. Pošto arheolozi proučavaju prošlost iz konteksta koji su drastično drugačiji od onih u kojima su bila društva i pojedinci koje istražuju, olako tumačenjsko poistovećivanje sadašnjosti i prošlosti predstavlja stvaranje pogrešne i pojednostavljene slike koja ne čini dobro ni znanju o fenomenima koji se ispituju ni društvima u kojima tumači prošlosti žive. Ovo poglavlje, osim osvrta na odnos, sličnosti i razlike istorije i arheologije, sadrži veoma poučne misli o pristupima koji tumačenje materijalne kulture vide kao čitanje i analizu teksta. Tačnije, Babić problematizuje da li su takva gledišta uvek moguća i do koje mere je opravdano u svakoj materijalnosti iznalaziti skriveni simbolički sadržaj. S druge strane, ona poentira da je svaki vid bavljenja arheologijom (tj. materijalnim ostacima iz prošlosti) neminovno prevođenje u različite vrste tekstova i drugih vizuelnih predstava i da se pretvaranjem materijalnosti (tj. arheološkog zapisa) u tekstualnost (tj. narativno tumačenje prošlosti) uvek dodaju, dopunjavaju i menjaju prvobitna značenja i smisao. Pošto ovaj posao pripada akademskoj arheolo-

giji, autorka kao imperativ ističe njegovo obavljanje na odgovoran način budući da stvaranje narativa o prošlosti putem zapisa ili govora utiče na društvo i politiku tako što stvara predstave pomoću kojih se izgrađuju ideologije o aktuelnim kolektivnim identitetima, istorijskim ulogama i odnosima. Jednostavno rečeno, svojim prevođenjem opipljivih (ali nemih) tragova u priče o davнини arheologija aktivno učestvuje u izgradnji stavova o grupnim sopstvima i njihovim savremenim pozicijama, zbog čega je i neophodna puna pozornost i oprez.

Treći deo (*Arheološko znanje*, str. 85–121), sa osam potpoglavlja, usredsređuje se na osobenosti „arheološkog zanata“ razmatranjem specifičnosti podataka i znanja dobijenih izučavanjem materijalnosti, zatim hronoloških, epistemoloških i konceptualnih granica bavljenja arheologijom i nivoima i vrstama svedočanstvenosti materijalne kulture. Nimalo slučajno, ovde se razmatra dinamičan (i neretko tenzičan) odnos istorije i arheologije kao disciplina koje su u akademskim podelama omeđene kriterijumom fokusa na različite vrste građe. Međutim, Babić podvlači da je odeljivanje teksta i materijalnosti kao potpuno drugačijih tipova podataka u suštini veštački sporazumni rez nastao po modernističkim načelima jasno definisanih polja saznanja. Prema tome, u zavisnosti od specifičnosti situacije koju proučavamo, saznajne uvide mogu da pruže i arheološka i istorijska građa, o nekim pitanjima samo jedna od njih a o drugima nijedna, ali je poenta da se strogo držanje ili jednostrano davanje kvalitativnog prioriteta isključivo jednom setu podataka kose sa principima epistemičkog unapređivanja izučavanja prošlosti, bez obzira da li ste istoričar ili arheolog. Na ovom mestu se takođe naglašava da su proti-

vrečnosti koje se često mogu naći između materijalne i tekstualne građe zapravo blagodetne jer omogućavaju razaznavanje različitih ali u originalnom kontekstu koegzistirajućih nivoa svedočanstvenosti, pa odatle i delovanja ljudi. S druge strane je pak skrenuta pažnja na otrežnjujući oprez koji je neophodan prilikom tumačenja predmeta: materijalna kultura ima svojstvo *pododređenosti* (en. *underdetermination*), odnosno višeznačnosti, koja uvek nameće pitanje pouzdanosti sa kojom na osnovu izučavanja stvari možemo zaključivati o ponašanju ljudi. Ponovo, svest o mogućnostima i ograničenjima proizvodnje znanja istaknuta je kao ključni akter njegovog kvaliteta i epistemološke opravdanosti.

Razrađujući svoja razmišljanja dalje, Babić u trećem poglavlju pokreće interesantno pitanje arheologije sadašnjosti, tj. isuviše često prenebregavanje činjenice da nam arheologija može pružiti neprocenjive spoznaje o nedavno prošlim ili trenutno odvijajućim fenomenima, te da nije isključivo vezana za davno prošle periode. Referisanje na „arheologiju kapitalizma“, „arheologiju socijalizma“ ili „arheologiju otpada“ neizbežno podstiče razmišljanja o doprinosu arheologije u izučavanju i osveščivanju negativnih aspekata savremenog potrošačkog društva i ideologije konzumerizma (dovoljno je zamisliti šta bi sve naša struka imala da kaže analizom upotrebe, odlaganja i uticaja plastike tj. pomnim arheološkim istraživanjem našeg „plastičnog doba“). Dalje, na talasu misli o odnosu arheologije sa savremenim svetom, u knjizi se razmatra pitanje saradnje sa drugim akademskim oblastima (mimo istorije). Naročito dragoceno je upozorenje na preterano i nekritičko pouzdanje u metode i zaključke prirodnih nauka koje je poslednjih decenija sve prisutnije, u stvari

može da izazove efekat koji je suprotan od očekivanog. Ne odričući potencijal i doprinose savezništva arheologije sa fizikom, hemijom, biologijom i medicinom, autorka upozorava na opasnosti koje se stvaraju ukoliko arheolozi posezanjem za prirodnim naukama nastoje da se oslobode sopstvene odgovornosti za tumačenje prošlosti: „prepuštanje čarima prividne egzaktnosti dobijenih rezultata može nas dovesti u još neravnopravniji položaj prema ovim poljima znanja od onog u kojem se disciplina nalazi u odnosu na istoriju ili antropologiju“ (str. 112). Važnost razmene i transformacije ideja koje se odigravaju između naučnih polja i akademskih disciplina podcrтана je u poslednjem segmentu trećeg poglavlja *Metaarheologije* uz važnu napomenu da se takvi transferi uvek događaju uz preinačavanja, prilagođavanja i preoblikovanja koja u nekim slučajevima posuđeno znanje menjaju skoro do neprepoznatljivosti. Ipak, podjednako je bitno uzeti u obzir da izmene i aberacije uvezenih koncepata ishoduju raznolikim promenama znanja i prakse disciplina u koje dospevaju i da arheologija ne predstavlja izuzetak već je, naprotiv, ovo jedna od njenih glavnih i konstantnih odlika. Iz ovih razloga se Babić zalaže da kontakti i razmene sa drugim naučnim poljima bivaju korišćeni za promišljanje temelja i načina funkcionisanja sopstvene struke, a ne kao gotovi proizvodi koji se bezrezervno uklapaju u tekuće arheološke potrebe.

Poslednji deo knjige (*Znanje i praksa*, str. 123–147) bavi se *samorefleksijom* tj. kritičkim osvrtom i vrednovanjem sopstvenog istraživačkog i teorijskog puta. Poglavlje je pisano kao vrsta lične epistemološke ispovesti istraživačkih metamorfoza i stalnog preispitivanja u potrazi za što boljim i utemeljenijim pristupima u proučavanju prošlosti. U stvari, u završ-

nom delu knjige razmatranja i zaključci iz prethodnih poglavlja dobijaju puno značenje jer postaje jasno da su oni ishod neprestanog usavršavanja stavova i obogaćivanja sopstvenih teorijskih znanja. Sledeći misli Karla Popera i Helen Longino, Staša Babić i sama podvlači da naučno znanje napreduje jedino ukoliko postoji stalno sučeljavanje i provera stavova, a da je funkcionisanje naučne zajednice moguće samo putem postojanja javnog prostora za debatu ravnopravnih učesnika. Iz takvih epistemoloških pobuda autorka vodi kroz ličnu istoriju ideja i iskustava u arheologiji, od studentskih do profesorskih dana, i na taj način kontekstualizuje sopstvenu istraživačko-akademsku poziciju. Ovaj deo treba pročitati kao deljenje iskustva koje je dragoceno jer može da posluži kao pouka, savet ili poziv na promišljanje pojedinačnih puteva i društveno-akademske okolnosti čitalaca. Jedna od ključnih poenti ovog segmenta knjige je ukazivanje da situacione uslovljenosti istraživačkih puteva i lokalno-specifični akademski konteksti daju prilično raznovrsne ishode i utiču na znatnu različitost arheoloških škola, prvenstveno u načinu i odnosu prema proizvodnji i deljenju znanja, akademskoj kulturi, društvenoj poziciji i odgovornosti struke. Ovo poglavlje pokreće zapitanost koliko arheologija u domaćem okruženju funkcioniše po principima koji mogu da unaprede proizvodnju i kvalitet znanja koje javnosti stavljamo na raspolaganje i za koje bismo morali da snosimo punu moralnu, naučnu i pravnu odgovornost. Osim toga, ono utiče da se zamislimo koliko smo kao pojedinci spremni da se uhvatimo u koštac sa svim problematikama na koje Staša Babić ukazuje, a zatim da i zaista počnemo da se rukovodimo naznačenim epistemičkim okosnicama. Drugim rečima, ostaje

otvoreno pitanje da li činimo dovoljno da unapredimo sopstveno bavljenje arheologijom putem konstantnog preispitivanja pristupa, polazišta i gledišta, te njihovog upotpunjavanja konceptualnim okvirima koji bi mogli blagotvorno da deluju na izgradnju arheološkog znanja.

Metaarheologija je impozantan i hvalje vredan poduhvat jer predstavlja vrhunski kritički presek glavnih teorijskih razmišljanja u arheologiji, znalački uvid u istoriju ideja koje su je oblikovale, i vrsnu sintezu čitavog spleta konceptualnih okvira koji na nju utiču. Ona je rezultat višedecenijskih proučavanja i savladivanja skupova vrlo zahtevnih tema i izrazito složenih sadržaja. Ipak, Babić uspeva da na jezgrovit i jasan način predoči svoje vidike, ponudi razrešenja i unese savladiv red u slojevitou problematiku, komplikovane koncepte i tešku terminologiju, ujedno otvarajući nove nizove mozgalica. Kako je istaknuto u već objavljenom prikazu knjige, spisak korišćene literature u odnosu na broj strana teksta je impresivan (Matić 2019, 292), što dodatno podvlači autorkino umeće da u efektnom i pitkom maniru predstavi srž svojih istraživanja ali da postignuti opus pri tom ne pojednostavi ili osiromaši. Kada bi učinak ove neprocenjivo važne knjige morao da se sažme u najupečatljiviji utisak, to bi bez sumnje bila spoznaja da stvaranje i oblikovanje znanja predstavlja veoma složen i delikatan posao koji nije moguće obaviti jednostavno (iako se, nažalost, danas mnogi usuđuju da ga shvate i sprovede na olak način). Upravo iz ovog razloga knjiga nije samo za arheologe, niti se usko odnosi na područje Srbije i južnoslovenskog govornog područja. Neprocenjive teorijske i istraživačke putokaze u njoj će naći i istoričari, antropolozi, istoričari umetnosti, kulturolozi, sociolozi, filozofi,

muzeolozi i svi stručni profili koji se bave kulturno-istorijskim nasleđem, istorijom ideja i filozofijom nauke. Čitaocima ipak moram da upozorim da je ovo štivo zahtevno jer poziva na preispitivanja, podstiče samokritiku i budi težnju da se procesi i mehanizmi naučnog mišljenja i zaključivanja razumeju i objasne samo-m/j sebi. A to je uvek izazov koji traži znatnu predanost.

Vladimir D. Mihajlović

Literatura

- Matić, Uroš. 2019. “*Metaarheologija. Ogled o uslovima znanja o prošlosti (Metaarchaeology: An Essay on the Conditions of Knowledge about the Past)* (Belgrade: Clio, 2018, 188pp., ISBN 978-86-7102-596-6)”. *European Journal of Archaeology* 22 (2): 289-293.

Marko A. Janković, 2018. *Arheološke putanje i stranputice Adama Oršića*. Narodni muzej Niš, Filozofski fakultet Beograd, 157 str. ISBN 978-86-83019-56-4

Grof Adam Oršić-Slavetić je veoma interesantan čovek, pomalo avanturista ali u dobrom smislu i može jahati u više različitih sedla [naglasio. J. M.]. Poznaje mnogo stvari: praistoriju, rudarstvo, odganjanje ptica, jahanje. Veoma je inteligentan i veoma aktivan, uprkos invaliditetu. Poznaje mnogo jezika, prvenstveno balkanske. Veoma je društven, ali nepretenciozan. Kao aristokrata, on je konzervativan čovek, ali opet vrlo liberalan. Uprkos njegovoj jugoslovenskoj nacionalnosti, njegova kultura je nemačka, on je prijatelj nemačkog naroda i vlada savršeno nemačkim jezikom... Dobar radnik, dobre navike... Sposoban da zaradi na svaki način sve dok ima prilike. Kao svaki Balkanac, ne odbija da priča o politici, ali bez naročite strasti. Prvo je bio poštovalac Poglavnika, ali se kasnije pobunio zbog njegove glupe politike. Pismo Osvalda Mengina upućeno Martinezu Santa-Olali, 27. 1. 1951. godine (str. 81–82).¹

Mozaična knjiga Marka A. Jankovića o arheološkom delu grofa Adama Oršića Slavetićkog (1895–1968) predstavlja značajan doprinos arheološkoj literaturi na

srpskom i engleskom jeziku. Ona gradi neophodan činjenični stepenik u istraživanju kako discipline tako i ličnosti vezanih za oblast arheološkog i naučnog delanja u Kraljevini Jugoslaviji, Austriji i Brazilu, u međuratnim, ratnim i poratnim godinama XX veka. Knjige ovakve vrste neretko su obimne, pomalo patetične, ulepšavaju ličnost onoga o kome se piše, a ruže one koji su se toj ličnosti zamerili. Ipak, Janković nije dozvolio da ga planska i dugotrajna demistifikacija životnih etapa Adama Oršića odvede u subjektivnost. Zato je Janković napisao uzbudljivu, analitičnu i pomalo ironičnu knjigu u kojoj svako ko je pomenut dobija ono što zaslužuje.

Njegov pristup pokazuje da se odlučno odupreo fetišizaciji dokumenta i da Oršićev lik oprezno rekonstruiše. Naime, u srpskoj istoriografiji sve se češće događa da u naučnim raspravama autori i ne navode stariju literaturu, već samo naučni aparat: od prve napomene započinju navođenje arhivske građe koja kod mnogih autora predstavlja apsolutnu garanciju i nepobitan dokaz naučnosti. Takvo razmišljanje vodi ka naivnom zaključku da prošlost mora biti iskazana i odražena u dokumentima. Ipak, nije sva prošlost zapisana u dokumentima i primarnim izvorima.² To Janković dobro uvida. Upravo iz tog razloga u svojih pet poglavlja koristi i druge medije za naučnu rekonstrukciju, razumevanje i tumačenje prošlosti. Korišćenjem različitih teorijskih modela, sagledavanjem šireg konteksta događaja i problematizacijom procesa, autor ne dovodi svoje istraživanje u zamku. Prikupivši sve što je moglo da se pronade u ovom momentu, autor nije isključiv u povezivanju dokumenata sa svakim delom prošlo-

¹ Osvald Mengin (1888–1973), arheolog i profesor na Institutu za praistoriju Univerziteta u Beču (1917–1945). Godine 1935. izabran za Rektora bečkog univerziteta a naredne i za redovnog člana Akademije nauka. Nakon Anšlusa postao ministar prosvete. Tokom Drugog svetskog rata bio je mentor Adamu Oršiću (fusnota 154, str. 77).

² Jovanović, Miroslav. 2018. Dominacija tradicionalnog pozitivizma, Bolja prošlost, Beograd: 35–39.

sti Oršića, poput Menginovog intimnog pisma s početka ovog prikaza, pošto bi se na taj način ograničio na puko prepričavanje i nabiranje podataka. Ovakvoj tvrdnji u prilog idu bibliografski eseji koji prate svako poglavlje i potvrđuju da je tekst zasnovan na temeljnom poznavanju problema kojima se pošteno i intelektualno pristupa.

Arheološke putanje i stranputice Adama Oršića imaju doslednu i primerenu strukturu. Ova biografska proza govori o istoriji arheološke discipline, poreklu austrougarske grofovske porodice Oršić-Slavetić, kontroverznoj biografiji i karijeri Adama Oršića, njegovim „prvim“ arheološkim iskustvima i tragovima koje je ostavio u srpsko-jugoslovenskoj i brazilskoj arheologiji, terenskim rekognosciranjima Moravske banovine,³ istraživanjima praistorijskih lokaliteta Bujanj i Humska Čuka, antičkog naselja kod Brzog Broda, muzeologiji u Nišu, fascinacijama, varljivim ličnim i profesionalnim odnosima sa saradnicima, ljudima koje (ni)je voleo. I na kraju, o opravdanim i neopravdanim postupcima, kolaboracionizmu u arijevske akademskoj nauci

³ Napomenućemo samo imponantnu cifru od 2.500 stručnih izveštaja koje je Oršić napisao za samo četiri godine rada u niškom Muzeju! Prostom računicom dolazimo do zaključka da je bilo neophodno pisati skoro dva izveštaja dnevno.

i politici tokom Drugog svetskog rata, zaboravu u socijalističkoj Jugoslaviji i traganju za naučnim početkom u Novom svetu. Obim posla koji je, često osporavani Oršić obavio tokom svoje karijere arheologa, u najmanju ruku je veliki. Njegovi rezultati koriste se, citaraju i preispituju čak i u ovom trenutku kako u srpskoj tako i u brazilskoj arheološko-antropološkoj sredini (str. 103–109).

Privlačno u ovoj knjizi jeste to što se podaci nižu hronološki ali i asocijativno, odnosno ima namernih ponavljanja i redosled „fragmenta“ se može promeniti a da to ne remeti celinu. Ti isti „fragmenti“ jasno ukazuju na Oršićevu ogromnu želju za bavljenjem arheologijom. Janković poziva stručnjake koji su iskusniji s ovakvom vrstom teksta da preispitaju mnoge uvrežene stavove, a u isto vreme, objašnjenja pojedinih pojmova i smernica zadovoljavaju radoznalost prosečno obaveštenog čitaoca.

Knjiga Marka A. Jankovića *Arheološke putanje i stranputice Adama Oršića* na koristan način poentira i adekvatno otvara bezbroj (ne)prijatnih pitanja koja su u posledičnoj vezi sa „stvarnim“ poznavanjem grofa Adama Oršića Slavetičkog i arheološke discipline u međuratnom i ratnom periodu na brdovitom Balkanu.

Jovan D. Mitrović

Mihajlović, Vladimir V. 2018. *Na granicama Balkana. L. F. Marsilji i rimska baština (1683–1701)*. Beograd: Balkanološki institut SANU, ISBN 978–86–7179–102–1

Knjiga Vladimira V. Mihajlovića, *Na granicama Balkana. L. F. Marsilji i rimska baština (1683–1701)*, predstavlja istraživanje istorije i recepcije rimskog nasleđa u okviru arheološke discipline u Srbiji pre svega, mada i šireg društvenog, istorijskog i političkog konteksta moderne Evrope. Kao povod i okosnica recepcije rimske baštine o kojoj piše Vladimir Mihajlović uzeti su ličnost i delo grofa Luidija Ferdinada Marsiljija (Luigi Ferdinando Marsigli) koji je u svojstvu habzburškog izaslanika radio na uspostavljanju austrijsko-osmanske granice na Dunavu nakon potpisivanja Karlovačkog mira (1699). Kao rezultat ovog angažmana, ali i Marsiljijevog ličnog interesovanja nastalo je monumentalno delo posvećeno Dunavu – *Danubius Pannonico-Mysicus* (1726) koje, u šest tomova, opisuje geografiju, starine, geologiju, astronomiju, te floru i faunu na prostoru srednjeg Podunavlja. Kao takvo, ovo delo predstavlja pionirski rad i preteču u proučavanju Podunavlja i Balkana nizu savremenih akademskih polja. Kako je već rečeno, Vladimir Mihajlović se u svojoj analizi Marsiljijevog dela prevashodno posvetio značaju i ulozi koje je ono imalo u kontekstu recepcije rimske baštine i razvoja arheološke discipline u Srbiji.

Istraživanje istorije arheološke discipline svodilo se, do pre neku deceniju, mahom na istoriju „velikih“ arheoloških otkrića, odnosno na faktografsko beleženje važnih datuma i okolnosti vezanih za terenska arheološka istraživanja i publikovanje njihovih rezultata. Takva intelektualna tradicija, ograničila je pisanje istorije arheologije na uvodne, odnosno propratne tekstove u okviru naučnih monografija koji su se, više ceremonijalno nego kritički, pozivali na

prethodnike koji su svojim radom ključno doprineli istraživanjima određenih arheoloških lokaliteta, perioda ili oblasti. Krajem 20. veka, međutim, došlo je do korenite promene u pristupu istraživanjima istorije discipline. Kritičko preispitivanje epistemoloških osnova nauke, kao i njene društvene uloge, podstaklo je istraživanje istorije nauke, pa tako i arheologije, u smislu razumevanja šireg društvenog konteksta u kojem su određene naučne pretpostavke i ideje nastale, te kako su preuzimane, prenošene i menjane shodno novonastalim društveno-političkim i kulturno-istorijskim okolnostima. Knjiga Vladimira Mihajlovića, posvećena liku i delu Luidija Ferdinada Marsiljija, upravo je izvrstan primer ovog novog pristupa u istoriji arheologije i svojevrsnog novog žanra u akademskom pisanju koji nastaje kao rezultat pomenute promene.

Sadržaj knjige *Na granicama Balkana. L. F. Marsilji i rimska baština (1683–1701)* podeljen je u sedam poglavlja, uključujući *uvodno* u kojem se obrazlažu teorijska i metodološka polazišta istraživanja. Drugo poglavlje, naslovljeno *Na granicama modernosti*, ima za cilj da predstavi doba naučne revolucije, odnosno okolnosti u kojima prošlost postaje predmet naučnog istraživanja i vrednovanja, što je bio ključni preduslov za nastanak Marsiljijevog dela. U trećem poglavlju pod naslovom *Granice Evrope*, Mihajlović iznosi iscrpnu biografiju i životni put L. F. Marsiljija, osvrćući se sa posebnom pažnjom na društvene i političke okolnosti koje su junaka ove studije učinile svedokom važnih istorijskih događaja, kao što je uspostavljanje austrijsko-osmanske granice nakon Karlovačkog mira. Sledeće poglavlje – *Na granicama Balkana*, posvećeno je Marsiljijevom delu *Danubius Pannonico-Mysicus* (1726), u kojem se, sledstveno antickvovskoj intelektualnoj tradiciji kojoj je pripadao, kao i ličnim životnim okolnostima, obrazlaže Marsiljijev pristup i metod pri nastanku ovog monumentalnog

dela. S obzirom na to da je Mihajlovićev povod za analizu ovog dela, pre svega, potreba da se razume recepcija rimske prošlosti u kontekstu nastanka i razvoja arheološke discipline, razumljivo je i očekivano to što je veći deo ovog poglavlja fokusiran na drugi tom Marsilijevog dela u kojem je izložen obuhvatan i sistematičan pregled materijalnih ostataka rimske prošlosti na prostoru srednjeg Dunava. Zaključujući ovim poglavljem prvi deo knjige, Mihajlović naglašava da je u skladu sa antikvarskim tradicijama 17. veka, Marsilji svojim savremenima doslovno otkrio antičku prošlost Balkana posvedočenu brojnim materijalnim ostacima rimskog doba. Otuda je, drugi tom *Danubijusa* vrlo brzo ušao u korpus kanonskih dela o Podunavlju i njegovoj prošlosti, ostavljajući u nasleđe potonjim istraživačima niz vrednosnih sudova koji su presudno uticali na arheološki pristup i tumačenje prošlosti ovog područja.

Pošto je u prethodnim poglavljima analiziran Marsilijev *Danubius Pannonico-Mysicus*, u pogledu društveno-istorijskog konteksta u kojem nastaje, intelektualne tradicije na koju se nadovezuje, kao i načina na koji predstavlja antičku prošlost, drugi deo knjige Vladimira Mihajlovića posvećen je recepciji Marsilijevog dela u okviru srpske arheologije (peto i šesto poglavlje). U zaključku, Mihajlović prepoznaje nekoliko hronoloških slojeva recepcije. U vremenu uspostavljanja arheologije kao naučne discipline u Srbiji, Marsilijev uticaj na razvoj interpretativnog okvira antičke arheologije bio je nesumnjiv, ali posredan, budući da su rezultati njegovog istraživanja bili prihvaćeni kroz studije Feliksa Kanica (Felix Kanitz). Drugim rečima, svrstan u korpus „najstarije literature“ Marsilji je tokom niza decenija zapravo retko čitan, iako je protokolarno često navođen kao preteča arheoloških istraživanja. Odnos prema ovom delu se u izvesnom smislu promenio tokom šezdesetih godina 20. veka, kada zbog početka

sistematskih arheoloških istraživanja u Đerdapu, Marsilijev *Danubius* postaje nezaobilazan priručnik prilikom rekognosciranja i planiranja terenskih istraživanja. Ovog puta, međutim, Marsilijevu delo je svedeno na koristan „atlas“ i orijentir za pronalaženje arheoloških lokaliteta, dok je njegov interpretativni doprinos i dalje ostao zanemaren i neosvešćen među ovdašnjim arheolozima.

U završnici svoje knjige, Mihajlović upravo pokušava da nadomesti ovo višedecenijsko površno prelistavanje Marsilijevog dela, ukazujući na njegova *dva toposa* koja su ključno odredila interpretativne okvire u istraživanju antičke prošlosti Balkana, opšteprisutne u srpskoj arheologiji sve do danas. Prvi topos odnosi se na konstruisanje predstave o Balkanu kao prostoru koji je određen *liminalnošću*, a drugi o rimskom vremenu kao njegovom *zlatnom dobu*. Opisujući Dunav kao prirodnu, administrativnu i civilizacijsku granicu još u vreme Rimljana, Marsilji je našao analogiju sa sopstvenim nastojanjem da, u ime Habsburške monarhije, tu granicu još jednom uspostavi, pretvarajući, tim putem, rezultat krajnje konkretnih političkih okolnosti u vanvremensku osobenost tla. S druge strane, otkrivajući tragove rimske prošlosti na ovom prostoru, Marsilji je, među prvima, predstavio Balkan kao područje rimskog „zlatnog doba“, pripisujući mu tim putem drevno i plemenito poreklo. Izrazita zastupljenost obe ove predstave o Balkanu u radovima kasnijih istraživača, potvrđuje nesumnjiv uticaj Marsilijevog dela u razvoju interpretativnog okvira srpske arheologije sve do danas. Nesumnjiv doprinos Mihajlovićeve monografije, pak, leži u činjenici da je nakon višedecenijskog zanemarivanja, Marsilijevu delo iznova „pročitano“, otkrivajući ovog puta ne samo to kako razumemo rimsku prošlost, već još i više način na koji smo došli do takvog razumevanja.

Zorica Kuzmanović

Graeber, David. 2016. *Prema antropološkoj teoriji vrijednosti: lažna kovanica naših snova*. Zagreb: Jesenski i Turk, 359 strana, ISBN 9789532227130

Knjiga Dejvida Grejbera *Toward an anthropological theory of value: the false coin of our own dreams* se prvi put našla pred čitalačkom publikom u Americi 2001. godine. Petanaest godina kasnije izlazi predvod pod nazivom *Prema antropološkoj teoriji vrijednosti: lažna kovanica naših snova* u izdanju Naklade Jesenski i Turk i Hrvatskog društva za integralnost. Sadržaj istraživanja i preispitivanja šta je vrednost, kako je formirana u prošlosti a kako u društvu kraja XX veka, autor je podelio u sedam poglavlja: 1) Tri načina govora o vrijednosti; 2) Novija kretanja u teoriji razmjene; 3) Vrijednost kao važnost djelovanja; 4) Djelovanje i refleksija, ili bilješke prema teoriji bogatstva i moći; 5) *Wampum* i društvena kreativnost među Irokezima; 6) Povratak Marcelu Maussu; 7) Lažna kovanica naših snova ili problem fetiša, IIIB.

U uvodnom delu knjige autor daje kratko objašnjenje šta ga je navelo da pokuša da rezimira i definiše *vrednost* u prošlim i sadašnjim različitim društvenim kontekstima. Prva dva poglavlja „Tri načina govora o vrijednosti“ i „Novija kretanja u teoriji razmjene“ su pregledne celine koje imaju za cilj da čitaoce uvedu u problematiku i različite načine i mogućnosti bavljenja problemom „vrednosti“ u različitim društvima. U prvom poglavlju Grejber ističe da postoje svega tri osnovna tumačenja ovog pojma: sociološko, ekonomsko i lingvističko. Kroz primere i interpretacije istraživanja koja su sprovedena do 70-ih godina XX veka od strane Maršala Salinsa (Marshall Sahlins), Klajda Klukona (Clyde Kluckhohn), Bronislava Malinovskog (Broni-

slaw Malinowski), Karla Polanjija (Karl Polanyi), Džordža Daltona (George Dalton), Edvarda E. Evans-Pričarda (Edward E. Evans-Pritchard), Luisa Dumonta (Louis Dumont), pokušao je da objasni kako se na različite načine i uz pomoć različitih naučnih pristupa probalo pristupiti pojmu *vrednost* u društvu. U drugom poglavlju je nastavio da iznosi istorijski sled u proučavanju zadatog pojma kroz dela Karla Marksa (Karl Marx), Pjera Burdijea (Pierre Bourdieu), Ardžuna Apaduraja (Arjun Appadurai), Igora Kopitofa (Igor Kopytoff), Anet Vajner (Annette Weiner), Merlin Stratern (Marilyn Strathern), Nensi Mun (Nancy Munn). Ono što posebno ističe u ovom delu, a što se zapravo ponavlja kao centralni motiv cele knjige, jeste stav da se vrednost predmeta ili vrednost koja je dodeljena nekoj osobi uvek mora posmatrati kroz širi društveni sistem. Vrednost nastaje kroz delovanje koje istovremeno potiče iz društvenih odnosa, ali i oblikuje društvene odnose. Treće poglavlje predstavlja na neki način upoznavanje čitalačke publike sa radom i značajem ideja Tarnera Terensa (Turner Terence), koji je prema Grejberu ostao potpuno neopravdano na marginama antropološke nauke. Tarner se u svojim proučavanjima formiranja vrednosti i načinima njenog nastanka dosta oslanjao na Marksovo poimanje nastanka kapitala i njegove uloge u društvenim strukturama. Kroz proučavanje načina života Kajapo zajednica u centralnom Brazilu, Tarner je pokušao da sumira kako različiti načini društvene organizacije, nasleđivanja i izražavanja moći i statusa, kao i magijski rituali utiču na formiranje i održavanje vrednosti. Prema Grejberu, jedno od važnih pitanja koje je ovaj antropolog postavio u kontekstu političke i ekonomske antropologije jeste na koji način se dešavaju

promene u sistemu vrednosti prilikom sukoba ili mešanja različitih društava.

Naredna četiri poglavlja (4–7) su pravo pokušaji novih/drugačijih tumačenja do sada poznatih etnografskih primera. Kao ilustraciju toga, Grejber postavlja pitanje zašto su perle, među najrazličitijim stvarima koje su ljudi stvarali i stvaraju, u brojnim društvima koja su antropolozi proučavali odabrane da budu istovremeno trgovinsko sredstvo, statusni simbol, kao i nezaobilazno sredstvo u magijskim i ritualnim obredima. Za tu namenu izabrao je da prouči značaj i ulogu perli o kojima su pisali u svojim studijama Edmund Lič (Edmund Leach) i Marsel Mos (Marcel Mauss), ali koristeći modele društvenog ponašanja koja su uspostavili Veber (Max Weber), Marks, Fuko i Burdije. Poglavlje 5 govori o *wampumu* – perlama od belih i ružičastih školjki koje su se koristile u severoistočnom delu ranokolonijalne Severne Amerike kao valuta pri razmeni među Irokezima, ali i kao sredstvo koje je moglo da izazove sukobe i isto tako obezbedi mir. Naredno, šesto, poglavlje predstavlja, kako je i naslovljeno „Povratak Marselu Mosu“, zato što autor smatra da je ovaj antropolog jedna od ključnih figura u formiranju i definisanju *vrednosti*, pored Karla Marksa; Grejberovim rečima: „Smatram da su Maussovo i Marxovo delo na mnogo načina međusobno savršeno komplementarni.“ (str. 174). Zbog toga je koristeći Mosov esej „Ogled o daru“ pokušao da dá novo tumačenje ovog spisa i istakne politički angažman koji je, po njemu, neopravdano zastupljen kod ovog antropologa. Završno poglavlje je promatranje fenomena društvene moći i magije u antropologiji, ponajviše kroz ideje Mosa, Marksa i Fukoa.

Teško je izdvojiti samo jedan deo knjige ili jednu od mnogobrojnih ideja koje

su predstavljene te reći kako je moguće samo to upotrebiti kao uporedni okvir za arheološka istraživanja. Lepota i težina ove monografije se nalaze upravo u tome. Posmatrano kao pokušaj definisanja i prikazivanja jednog široko rasprostranjenog društvenog fenomena kao što je *vrednost* isprva se pisanje knjige kao što je ova može učiniti kao lak posao. Iako postoji brojna literatura iz različitih naučnih disciplina na ovu temu, smisljena sistematizacija starih ideja nije sasvim lak zadatak, o čemu svedoče i uvodna poglavlja knjige koja se na momente čine teškim i nejasnim za čitanje. Posebna draž i problematika se nalazi u onim delovima koji za cilj imaju da preispitaju ranije sinteze i ponude neka nova rešenja ili uglove iz kojih se čitav fenomen može posmatrati. Možda jedno od značajnijih pitanja koja su otvorena u knjizi jeste šta je to što ljudi prepoznaju kao značajno, na osnovu čega i kako se meri biografija nekog predmeta? Ponuđeni odgovor je da su ljudi i njihove različite aktivnosti upravo faktori koji formiraju vrednost predmeta i da se ona može aktivirati čak i u momentima kada je ljudi nisu svesni ili spremni da priznaju njeno postojanje.

Naposletku, značaj ove knjige je izneo sam autor u njenom uvodnom delu:

„Stoga bih ponajviše želio da ova knjiga ostane kao svojevrsna posveta onom obliku obrazovanja koji će nekome uopće omogućiti napisati knjigu poput ove – želio bih potaknuti njezine čitatelje da ne slijede olako moje ideje, nego da je upotrebe kao platformu, ili nadahnuće, za pronalazak nove, vlastite formule ili sinteze. Ako društvena teorija postane naprosto stvar podizanja spomenika velikim misliocima ili stvar zaraćenih sekti, od kojih svaka brani

svoju zastavu ili totem, onda društvena teorija umire.“ (str. 10–11)

Prevod koji se pojavio petnaest godina kasnije u odnosu na originalno izdanje svedoči da se želja Dejvida Grejbera ostvaruje. Ono što je sigurno jeste činjenica da knjiga ne ostavlja ravnodušnim i podstiče svakog čitaoca da proceni u kojoj

meri se (ne)slaže i/ili nalazi svrsishodnim da neke od ideja primeni u svojim istraživanjima prošlih društava ili razmatranjima društvenih okolnosti koje ga okružuju u savremenom svetu.

Radmila Balaban

Хроника Currents Actualité

24th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists 2018, Barcelona, Spain

24. godišnji skup Evropske asocijacije arheologa 2018, Barselona, Španija.

Dvadeset četvrti godišnji skup Evropske asocijacije arheologa (EAA) održan je 2018. godine u Barseloni. Tokom četiri dana, prezentovano je 3.078 radova podeljenih u 259 sesija koje su odgovarale na šest zadatih tema, što ovaj skup čini najposećenijim od osnivanja asocijacije 1994. godine. Obim skupa ogleda se ne samo u broju učesnika i činjenici da već godinama unazad istupa iz geografskih okvira Evrope, već i po raznovrsnosti tema o kojima se diskutovalo. Moto skupa *Reflecting Futures* odlikava težnju organizatora da ukažu na neophodnost promišljanja značenja prošlosti u sadašnjosti, kao i njenog značaja za planiranje budućnosti i načina bavljenja arheologijom i kulturnim nasleđem. Budući da je 2018. godina proglašena *Evropskom godinom kulturnog nasleđa*, jedna od šest osnovnih tema skupa bila je: *Archaeology and the European Year of Cultural Heritage*. U okviru ove teme organizovane su sesije na kojima se govorilo o poziciji arheologije u odnosu na ciljeve postavljene obeležavanjem Evropske godine kulturnog nasleđa, poput ohrabriranja inkluzivnog i održivog pristupa kulturnom nasleđu, promovisanja participatornih modela upravljanja, isticanja doprinosa kulturnog nasleđa lokalnim

zajednicama i podsticanja prezentovanja nasleđa u oblicima koji ga čine šire dostupnim, uključujući i digitalne tehnologije. Među organizovanim sesijama je i „The Interpretation and Presentation of Archaeological and Cultural Heritage Sites: New Trends and Transnational Perspectives“, koja se bavila novim trendovima u interpretaciji i prezentovanju arheoloških nalazišta, zatim sesija „Archaeological Uncertainty; A Journey through the Ruins of a Discipline“, na kojoj se diskutovalo o problemima sa kojima se susreću arheolozi dok pokušavaju da pomire očekivanja o načinu bavljenja arheologijom koja su sticali tokom obrazovanja i savremene tendencije prema kojima se bavljenje arheologijom okreće refleksivnosti i potrebama savremenih kulturnih konteksta u kojima se praktikuje. Radovi prezentovani u okviru ove sesije bave se između ostalog mentalim zdravljem arheologa („Dealing with Uncertainty: Improving Mental Health and Wellbeing in an Archaeological Workplace, Inclusion in the Anxiety Bubble: How do we Access Accessible Archaeology?“), ali i iznalaženjem mesta koje arheolozi zauzimaju u studijama kulturnog nasleđa („Putting the Me back into Archaeological Heritage Management, Archaeologists and the Heritage Community“), kao i konkretnim primerima izazova sa kojima se arheologija susreće u različitim delovima sveta („Raging against the Machine; Archaeology, Metal Detecting, and Legislation in North Ame-

rica“, „Harnessing the Subversive Power of Archaeology: The Vision and Practices of Pattanam (Muziris) Excavation Project, India“ i „Discrepancy between the Ideal and the Reality – Finnish Perspective to Archaeology in Transition“).

Kulturnim nasleđem bavile su i sesije organizovane pod temom *Archaeology and the Future of Cities and Urban Landscapes*, koja polazi od činjenice da 72,5% stanovnika Evrope danas živi u gradovima, te da budućnost arheologije u urbanim sredinama zavisi od njene sposobnosti da doprinese održivom razvoju lokalnih zajednica, ali i da se predstavi kao društveno relevantna disciplina. Tokom 24. EAA skupa, prvi put je jedna od tema posvećena isključivo izazovima rada u muzejima i sa arheološkim zbiricama, pod nazivom *Museums and Challenges of Archaeological Outreach in the 21st Century*. Tema je za cilj imala utvrđivanje stanja muzeja i muzejskih zbirki širom Evrope i sveta, kao i identifikovanje problema sa kojima se arheolozi koji rade u muzejima susreću. U okviru ove teme, posebno zanimljiva je sesija „There is More than Meets the Eye: Unveiling the Histories of Archaeological Collections“ u okviru koje su prezentovane biografije raznovrsnih arheoloških kolekcija, pružajući time uvid u istoriju discipline u različitim društvenim kontekstima.

Ostale teme skupa bile su *Theories and Methods in Archaeology*, *Mediterranean Seascapes* i *The Archaeology of Material Culture, Bodies and Landscapes*. Tema *Theories and Methods in Archaeology* može se, sa donekle izmenjenima naslovom, smatrati neizostavnom temom skupa, budući da poziva na diskusiju o pitanjima vezanim za arheološku epistemologiju i metodologiju, poput sesija „Archaeological Investigation in Synthetic Worlds: Practical Applications of Theory

and Method“ i „Archaeology and Anarchistic Thought – Theoretical Stands and Direct Action“. Takođe, naslanjajući se na moto skupa, ova tema poziva i na debatu o tome na koji načine se savremene društvene prilike odražavaju na arheološku misao i praksu, poput sesije „Rethinking Time in (Contemporary) Archaeological Context“. Budući da je tokom poslednje decenije primena digitalnih tehnologija, kao i bioloških i fizičko-hemijskih analiza u arheološkim istraživanjima u konstantnom porastu, jedan od ciljeva ove teme bio je i da pozove na kritičku evaluaciju ovakvih praksi i načina na koji se podaci dobijeni putem ovih metoda integrišu u arheološku interpretaciju. Među sesijama koje su se ovakvim pitanjima bavile svakako treba izdvojiti „Controls and Uncertainties in Creating Sr Isotope Biosphere Maps for Migration Studies, The ‘Geospatial Turn’: Critical Approaches to Geospatial Technologies in Archaeological Research“, „What We are Learning from Experimental Archaeology?“ i „Bioarchaeological Approaches towards Understanding Diet and Subsistence, and their Role in the Formation of Early Societies“.

U okviru teme *Mediterranean Seascapes* organizovane su sesije na kojima je ispitivana uloga Sredozemlja kao istorijske veze između različitih društava koja su njegove obale i zaleđe naseljavala od praistorije do savremenog doba, a s posebnim osvrtom na migracije, kolonizaciju, mobilnost i pluralizam društvenih identiteta, što su sve goruća društvena pitanja savremenih društava na obalama Sredozemlja. Međutim, premda su sesije koje su organizovane obuhvatale širok hronološki okvir, od paleolita do srednjeg veka, stiče se utisak da je tema ostala nedorečena, budući da raznolika prošlost Sredozemlja nije ni u jednoj sesiji dovedena u vezu sa savremenim dešavanjima, niti je

bilo pokušaja da se studije prošlosti ponude kao izvor iz koga se mogu izvući pouke. I mada naslovi sesija poput „Communication Uneven: Acceptance of and Resistance to Foreign Influences in the Connected Ancient Mediterranean“ i „Mediterranean Islands out of the Stream: Comparing Islands across Time“ upućuju na postojanje i mogućnost praćenja dugoročnih procesa na Sredozemlju, čini se da je veza prošlosti Sredozemlja sa savremenim dobom ostavljena za neki naredni skup.

Tema *The Archaeology of Material Culture, Bodies and Landscapes* je, prema rečima organizatora, namenjena arheologizima za koje je suština bavljenja arheologijom još uvek u društvenoj interpretaciji materijalne kulture i arheološkog zapisa. Među sesijama koje su pod okriljem ove teme organizovane izdvojila bih „Magic in Prehistory“ koja za polaznu tačku ima pretpostavku da je ideja magija, široko definisana, korisna za razumevanje niza praksi i verovanja u praistoriji. U uvodnoj prezentaciji, organizatori sesije Kortni Nimura (Courtney Nimura) i Kris Gozden (Chris Gosden) ponudili su svoje viđenije magije kao fenomena uporedivog sa savremenim konceptima religije i nauke, budući da magijske prakse zasnivaju na razumevanju sveta i odražavaju pokušaj uspostavljanja kontrole, ili bar uticaja, nad njime. Cilj ovakvog pristupa jeste prevazilaženje interpretativnih problema koje sa sobom nosi pojava čestog, premda upitnog, identifikovanja ritualnih predmeta, praćena nedovoljno promišljenom idejom o upotrebi i značaju koje je tako kategorisani predmet u prošlosti imao. Radovi koji su u okviru ove sesije prezentovani oslikavaju i različita shvatanja o tome šta je magija i na koji način ona može biti identifikovana u arheološkom materijalu. Tako, na primer, rad Sesilije Dal Zovo (Cecilia Dal Zovo) „Magic, Liminal

Rituals, and Necrophobia in Prehistoric France: A Complex Approach“ pristupa posmrtnim praksama kao magiskim ritualima koji za cilj imaju onemogućavanje povratka mrtvih u svet živih, te su i grobni prilozi interpretirani u tom ključu, dok je u radu Tora MekVeija (Thor McVeigh) „Irish and British Passage Tombs: Divination and After-Death Communications“ grobna arhitektura interpretirana kao magijski prostor komunikacije sa mrtvima. Zanimljiv je i rad Danijele Hofman (Daniella Hoffmann) „The Magic of Small Things – ‘Structured Deposition’ in the Early Neolithic Linearbandkeramik“ u kome je isptana mogućnost da nalazi otpadnih jama raznovrsnog sadržaja, kojima je u prošlosti pridavano malo pažnje, zapravo ostaci magijskih praksi. Svakako vredan pomena je i rad „Magic and Material Agency in Bronze Age Britain“ u kome Džoana Bruk (Joanna Bruck) preispituje šta znači kada kažemo da je neki predmet magijski (ili ritualni) na primeru predmeta životnjskog porekla iz grobova bronzanog doba Britanije, za koje smatra da su imali ulogu da ljudima koji ih nose dodele moći životinja od kojih su potekli.

Za kraj, opšti utisak o ovom skupu jeste ponavljanje problema koji već godinama unazad prate skupove Evropske asocijacije arheologa, kao i većinu drugih skupova sličnih razmera. Veliki broj sesija koje se paralelno održavaju, a od kojih su mnogo bave sličnim temama, dovode učesnike u iskušenje da vreme izgube pokušavajući da stignu sa jedne sesije na drugu, što ostavlja neznatno malo prostora za neformalne diskusije i upoznavanje kolega iz različitih sredina, što bi zapravo trebalo da bude jedan od osnovnih ciljeva skupova. Čini se da je rešenje u pažljivom odabiru ograničenog broja sesija, a za sve propušteno tu je detaljna knjiga apstrakata.

Milena Gošić

Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World 4, Petnica Science Centre, September 20th-23rd 2018

After four biennial meetings, Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World (IIERW) has rapidly established itself as a crucial and dynamic forum for the advancement of Roman archaeology. While the discipline has made considerable advances in the decades since 1990, particularly thanks to the discussions enabled by the Theoretical Roman Archaeology Conference (from 1991), there is a sense that some of the energy of the initial injection of post-colonial theory and other progressive agendas has stalled, at least in the UK – from which perspective I write this account. IIERW offers at least two ways of revitalising the continued transformation of Roman archaeology into a more mature discipline, which engages seriously with the complexity of the Roman world and its place in the present. One of these is the harnessing of the energy of a more diverse range of scholars engaged in research across Europe and beyond, breaking away from the parochialism to which TRAC has sometimes fallen victim, particularly in its emphasis on Roman Britain (cf. Gardner 2006, 132–133). Secondly, an explicit focus on the place of interactions between the Empire and the world beyond the frontiers, and between different groups within the Empire, helps these scholars to focus on social processes, and heterogeneity, in direct challenge to the traditional, monolithic and static images of Rome which have underpinned earlier conceptions in the academy and in the public view. It is also true that the comfortable scale of the meetings, and

the fantastic dedicated facilities at the Petnica Science Centre, help to afford fruitful discussions. The vision of the organisers, Vladimir D. Mihajlović and Marko A. Janković, in making these events so successful in all of these ways is much to be commended.

The 2018 meeting comprised seven sessions over three full days, with 32 presentations overall. Although several papers understandably dealt with the provinces of south-eastern Europe, the geographical range covered the entire Empire, from Britain to Egypt and from Spain to Germania and beyond. As the organisers intended, the ‘edges’ of the Roman world referenced by the title of the meeting were not just the frontiers, though they were certainly much discussed, but also social boundaries within the Empire, or ones which cut across the societies of later Iron Age Europe and the Mediterranean – between slaves and free, between gender groups, between elites and others, and so on. Theoretical perspectives from postcolonialism, globalisation, border theory, Marxism and more were all debated, and in the closing discussion at the end of the conference considerable attention was devoted to some of the problems we now face in communicating about the Roman past and its relevance to modern audiences, when our world is much divided, including on the issue of the value of scientific knowledge. Individual papers addressed a great range of topics. In the first session, themes of self and other in contacts between Romans and diverse peoples were much in evidence. Filip Doroszewski (Warsaw) discussed the representation of Crassus’ campaigns in the East by Plutarch, in the context of the cultural milieu replete with images of

Alexander and of Dionysus. Aleksandar Simić (Belgrade) explored constructions of barbarity in the accounts of contact between Rome and the Illyrians in the mid-Republic. Uroš Matić (Münster/Vienna) stepped to the other side of the mirror to see how the people of the Meroitic kingdom depicted northerners, which included Romans, though not as straightforwardly as has often been supposed. Finally, Dario Nappo (Naples) examined the complex interactions between the Empire and the desert people of Egypt, the Blemmies, highlighting important nuances in a relationship often seen as simply hostile.

The second half of the first day included several papers dealing with the theme of the global and the local, not least in language. The first of this session, from Dragana Kunčer (Belgrade), discussed the outdated concept of 'Balkan Latin', and argued for that while there is micro-variability in Latin usage, larger blocs have more to do with more modern scholarly traditions and other factors. Ivan Radman Livaja (Zagreb) then showed the significance of particular sets of epigraphic data in understanding local communities, presenting evidence from inscribed lead tags relating to the textile industry in Siscia, Pannonia. Our hosts, Vladimir D. Mihajlović (Novi Sad) and Marko A. Janković (Belgrade) then presented a paper on the utility of a globalisation framework in understanding the Serbian site of Židovar, eschewing the simple categorization of the site along traditional cultural lines. Antonija Ropkić Đorđević (Belgrade) examined economic themes in a similar vein, looking at the identification of new rural villa sites in Serbia, while Andreea Drăgan (Cluj-Napoca) used the evidence of a very

'global' product in the Roman world, amphorae, to understand interactions across the Danube. The last paper of the Thursday's sessions was presented by Aleksandar Gajić (Novi Sad), examining also the Danube frontier but rather from a historiographical perspective, using the lens of the cartography of the region in the 18th century as a means to consider the early Modern reception of Rome's frontiers and their influence on more recent geopolitical thinking.

Papers on the second full day of the conference were equally wide-ranging and thought-provoking. Kala Drewniak (Bonn) commenced the proceedings with an excellent discussion of the nature of frontier economies, influenced by recent work in border studies, and applied particularly to the limes in Germania Inferior. Very much developing similar themes, the paper by Marjanko Pilekić and a range of collaborators (Bonn, Frankfurt, Warsaw) looked at coinage moving across the Rhine frontier and examined the shift from monetary to more symbolic significance of this material. The next three papers also addressed aspects of the economics of imperial exploitation, production and consumption, with Brigitta Péterváry (Pápa) and colleagues examining villa patterning in Hungary, Almudena Orejas (Madrid) looking at the workforce in Roman mining, and Paul Erdkamp (Brussels) investigating the relationships between transport networks and market integration in the later Roman Western Empire. Before the break in the middle of the day, our attention was drawn east to consider glocalisation processes in the wider Hellenistic Mediterranean (Ljuben Tevdoski, Štip) and in Palmyra (Leonardo Gregoratti, Durham). The particular dimension of the interaction

between local and 'global' cultures that shapes ethnic identities preoccupied a number of the speakers in the second part of the day. Luca Mazzini (Exeter) looked at how Macedonian identity was articulated by people in Blaundos in Phrygia in its dealings with Rome. Valentin Bottez (Bucharest) examined Greek identity in Black Sea cities in the Roman period, and Anastasios Kakamanouidis (Thessaloniki) used the temple at Kalindioia, in Roman Macedonia, to look at the connections between local and imperial cultures through the specific figure of the emperor Gordian I. Finally, two papers in the last segment of the Friday evening explored manifestations of imperialism in Spain (Francisco Machuca-Prieto, Malaga, and Francisco Javier Sánchez-Palencia, Madrid), while the contribution of Sebastian Knura (Cologne) concluded the day's proceedings with an overview of gender divisions in the Roman world and some specific case-studies from the German frontier.

Saturday, the final day of the conference, comprised two fairly distinct groups of papers. The first session was largely concerned with broader theories of Roman imperialism, focussing somewhat on their intellectual history as well as their current applications. Neville Morley (Exeter) presented a clear and thorough overview of the issues surrounding the use of globalisation theory in Roman studies, much in evidence at recent conferences including our discussions in Petnica. The second speaker of the morning presented the enlightening and refreshing history of scholarship concerning Rome in the Soviet Union – Anton Baryshnikov (Moscow) highlighting the importance of the anti-imperialist strands

in Marxist thought. Kaja Stemberger (Ljubljana) raised significant issues with how archaeological terminology can reproduce embedded assumptions about past lives, not least with regard to gender and other aspects of identity. And finally in the morning the author of this review presented a paper on the ways in which recent work in border studies might inform Roman archaeology – and vice versa. In the afternoon, papers focussed on religion as, of course, a fundamental aspect of life in the Roman world and a medium through which many interactions were articulated. Aaron Irvin and Jason Lundock (Murray/Ocala) presented a fascinating paper on the symbolism of dogs, and dog sacrifices, in the Roman provinces, followed by Sara Igljić (Ugljan) looking at cultural interaction via religious cults in Liburnia, Illyricum. Dafni Maikidou-Poutrino (Thessaloniki) used the Egyptian sanctuary at Marathon, near Athens, to tease out aspects of local and different 'global' spheres, while Nina Mazhjo (Montreal) focussed on the inherently hybrid Mithraic cult. Alessandro Esposito (London) analysed the significant evidence of structured deposits for religion in Roman Britain, and the final session concluded with papers dealing with aspects of the development of Christianity in the later empire, including the development of anti-Semitism in the 4th century (Douglas Furth, New Haven), and the impact of religious change in urban landscapes of Illyricum/Dacia Mediterranea (Gordana Jeremić, Belgrade). As noted above, the last formal acts of the conference involved a closing discussion, pulling together the threads of all of the excellent contributions made over the three days of the meeting and looking outwards

to how the communication of new understandings of the Roman Empire might be made to have a deeper impact in the wider world. Overall, the sheer range of topics and perspectives on the complex phenomenon of Roman imperialism was extraordinarily impressive, and while I should declare at this point my place on the Advisory Board of the IERW, I found the meeting enormously refreshing and inspiring. It is to be hoped that the organisers continue to develop the agenda framed at the four conferences they have put together so far, and push

the boundaries of Roman archaeology long into the future.

References

- Gardner, A. 2006. The future of TRAC. In B. Croxford, H. Goodchild, J. Lucas and N. Ray (eds) *TRAC 2005: Proceedings of the 15th annual Theoretical Roman Archaeology Conference, Birmingham 2005*, 128–137. Oxford: Oxbow Books.

Andrew Gardner

1st Medieval Europe Research Community (MERC) Postgraduate and Early Career conference

26–28. april 2019. godine, Pula, Hrvatska

Krajem aprila 2019. godine održana je prva konferencija *Srednjovekovne evropske istraživačke zajednice (Medieval Europe Research Community)* posvećena mladim stručnjacima iz oblasti srednjovekovne arheologije. Konferencija je trajala tri dana i bila organizovana na Univerzitetu „Juraj Dobriča“ u Puli. Reč je o konferenciji sa relativno malim brojem učesnika (dvadeset i sedam) koji su izlagali u okviru sedam sesija. Konferenciju su organizovali Aleks Pluskovski (Aleks Pluskowski) i Anuk Bise (Anouk Busset).

Prva sesija *Predmeti i identiteti (Objects and identities)* otvorila je stara i uvek aktuelna pitanja arheologije uopšte – o rekonstrukciji identiteta na osnovu materijalne kulture, počevši od preispitivanja starih koncepcija nošnje i kulturne pripadnosti, do pokušaja da se daju novi uvidi u rekonstrukciju srednjovekovnog života na osnovu keramike. Druga sesija *Mapiranje prostora i mobilnosti (Mapping space and mobility)* sastojala se od dva fascinantna izlaganja. Prvo među njima odnosilo se na pitanje sezonalnosti i trgovine kravama u kasnom srednjem veku i ranom modernom dobu Mađarske iz arheozoološke perspektive. Komplementarna prezentacija ticala se povezivanja srednjovekovnog transhumanalnog stočarstva i funerarne prakse u Bosni i Hercegovini. U okviru celine *Rod i „način života“ (Gender and the life course)*, povela se diskusija o multidisciplinarnom pristupu pri proučavanju starenja u srednjovekovnoj Britaniji kao i o rezultatima poređenja organizacije podele rada sa dva postsrednjovekovna lokaliteta iz Belgije i Holandije iz perspektive fizičke antropologije. Završna sesija prvog dana ticala se *pogrebne kulture (Mortuary culture)* kroz veliki broj razli-

čitih primera koji su prezentovani tako da je sasvim očit radikalni napredak na polju digitalnih tehnologija i upravljanja velikim bazama podataka. Prezentacije su davale, s jedne strane, širok pregled inhumacije u ranosrednjovekovnoj Evropi, a s druge, fokusirane primere iz unutrašnjosti Balkana, kao i vizantijskih gradova.

Drugi dan otpočeo je sesijom *Religija i moć (Religion and power)*, u okviru koje je najzanimljivije izlaganje povezalno arheologiju pejzaža, uključujući geografske i hidrografske podatke, s pitanjem uvođenja hrišćanstva u srednjovekovnoj Mađarskoj. Celina pod imenom *Predeli na mikro i makro skali (Landscapes at micro and macro scales)* pokrila je široku lepezu tema, počevši od analize mikromorfologije zemljišta srednjovekovnih zamaka u Evropi do rekonstrukcije pejzaža na osnovu arhivske građe koja svedoči o ugovorima, parcelama i njihovoj upotrebnoj vrednosti u okolini Ravene između 9. i 12. veka. Konferencija je završena sesijom pod imenom *Predmeti i identiteti II (Objects and identities II)*, kojom su otvorena brojna pitanja: od obrazaca koji se mogu prepoznati u materijalnoj kulturi u ruralnim, neelitnim anglosaksonskim srednjovekovnim kontekstima do specifičnih problema istraživanja avarske materijalne kulture tokom novijih istraživanja u Hrvatskoj. Konferencija je obuhvatila i šest poster prezentacija, koje su se uglavnom bazirale na novim uvidima omogućenim primenom savremenih tehnologija na pitanja srednjovekovne arheologije.

Skup je protekao u razmeni znanja, upoznavanju i povezivanju evropskih stručnjaka za srednjovekovnu arheologiju. Prijatnoj atmosferi je doprinela i arheološko-turistička poseta Brionima, organizovana zahvaljujući ljubaznosti profesora Roberta Matijašića, sa Odsjeka za arheologiju u Puli.

Monika Milosavljević

Deklaracija Evropske asocijacije arheologa 2019:

Arheologija i budućnost demokratije

Ova deklaracija je zvanično odobrena i prihvaćena na godišnjoj skupštini Evropske asocijacije arheologa održanoj 6. septembra u Bernu. Predlog deklaracije pripremila je radna grupa tokom proleća i leta 2019. godine.

<https://www.e-a-a.org/>

<https://www.e-a-a.org/EAAStatements>

Evropska asocijacija arheologa je nevladina organizacija sa participatornim statusom u Savetu Evrope. Članovi EAA bili su aktivno uključeni u stvaranje Konvencije o zaštiti arheološkog nasleđa (Valeta 1992) i Okvirne konvencije o vrednosti kulturnog nasleđa za društvo (Faro 2005), koje zajedno čine osnovu za doprinos arheologije demokratskim društvima.

EAA je nedvosmisleno posvećena stavu Saveta Evrope da je kulturno nasleđe izvor zajedničkih evropskih ideala, principa i vrednosti. Oni proističu iz zajedničkog iskustva prošlih konflikata i njihovih posledica, i iz znanja o napretku koji je pokrenuo Evropu kroz mir i saradnju. EAA, kao i brojne druge organizacije, deli zajednički cilj Evrope mirnih i stabilnih društava, zasnovanih na **poštovanju ljudskih prava, intelektualne i akademske slobode, demokratije, kulturne različitosti i vladavine prava.**

Arheologija prevodi materijalne ostatke prošlosti u istorije. Narativi koje proizvode arheolozi mogu da odražavaju, sadrže i utiču na društvene i političke strukture i delovanja u sadašnjosti. Tako što re-konstruiše prošle svetove, arheologija odražava znanje i vrednosti današnjeg sveta i pod uticajem je njegovih društvenih i političkih vrednosti. Arheologija,

zato što interpretira prošlost, odražava postojeće i moguće društvene i kulturne uslove sadašnjih i budućih svetova. Zbog toga arheolozi kao građani imaju političku odgovornost.

Arheolozi imaju poseban uvid u ljudske uslove (fizičke, društvene, one koje određuje okolina) i ljudske društvene organizacije iz duboke vremenske perspektive. Arheolozi zato do određene mere mogu da predvide veliki raspon mogućih scenarija razvoja u budućnosti, uz njihove putanje i uslove.

Iz ove profesionalne pozicije smatramo da je naša građanska dužnost da se, zajedno sa drugim stručnjacima, uključimo u političku debatu, da predstavimo svoje znanje, mogućnosti i posledice društvenih i političkih akcija. Kako bismo delotvorno ispunili svoju društvenu dužnost, potreban nam je neometan prostor akademske slobode i institucionalne nezavisnosti. Ova sloboda mora se braniti. Na taj način možemo da pomognemo u procesima donošenja odluka u našim demokratskim institucijama u kontekstu slobode izražavanja, širenja znanja i intelektualne nezavisnosti. Poštovanje različitosti i najšire moguće uključivanje svih vrsta kulturne različitosti je lakmus-test svake demokratije. Politička debata u našim demokatskim institucijama zasnovana je na slobodi izražavanja i slobodi medija. Ona uključuje jezik koji jasno izražava pozicije i poglede, ali uz fundamentalno poštovanje i, naročito, bez poricanja ljudskih prava drugih.

Upotrebom moći istorijske analize arheologija može da izučava kako su se i pod kojim uslovima odvijale društvene transformacije – kao što su izbeglištvo, migracije, konflikti, de-industrijalizacija, globalizacija, ili digitalizacija. Na osnovu ovog znanja arheologija može da predloži načine da se dobrobit pluralističkih dru-

štava postigne na miran način. Ove lekcije iz prošlosti uključuju vrednosti jednakosti i različitosti.

Kulturno nasleđe je podložno mnogim interpretacijama i perspektivama. Neke od njih trenutno ohrabruju narastajući istorijski revzionizam koji raspiruje podele. Karakteriše ih društvena i etnička isključivost i negiranje ljudskih prava, demokratije, kulturne različitosti i vladavine prava. Arheolozi i stručnjaci za nasleđe su akademski obučeni stručnjaci koji imaju intelektualne sposobnosti i dužnost da razmišljaju o ovakvom razvoju događaja i kritikuju svako takvo čitanje prošlosti. Arheolozi unutar EAA neće prihvatiti nijedan oblik političke zloupotrebe prošlosti u propagandne svrhe, posebno kada su arheološke pojave istrgnute iz konteksta standardnog akademskog diskursa (uključujući stručne debate) i upotrebljene u

svrhe nacionalističkih, anti-demokratskih, isključivih ili šovinističkih argumenata i podela.

Odgovorna arheologija teži da proširi diskurse i dijalog sa uvažavanjem, tako što je usmerena na društveni značaj sopstvene discipline u modernom svetu i na uključivanje svih društvenih grupa unutar otvorenih i demokratskih društava. Arheologija stvara dostupno, raznoliko, dinamično, participatorno znanje. Zbog vrste znanja, kritike i obrazloženog razmišljanja, arheologija je neminovno politička u svojoj suštini. Stoga EAA nastoji da promoviše političku poziciju sa integritetom zasnovanim na neotudivim demokratskim vrednostima otvorenog društva.

Prevod sa engleskog: Staša Babić

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39

ЕТНОАНТРОПОЛОШКИ проблеми = Issues in Ethnology and Anthropology = Problèmes d'ethnologie et d'anthropologie / главни и одговорни уредник Драгана Антонијевић. – 1987, бр. 1–1998, бр. 11/12 ; н.с., год. 1, св. 1 (2006)– . – Београд : Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију : Досије студио, 1987-1998 ; 2006– (Београд : Досије студио). – 24 cm

Тромесечно. – Текст на срп. (ћир. и лат.) и енгл. језику. – Друго издање на другом медијуму: Етноантрополошки проблеми (Online) = ISSN 2334-8801

ISSN 0353-1589 = Etnoantropološki problemi

COBISS.SR-ID 2992138